

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

میرزا عبداللہ اصفہانی

ریاض العلماء حیاض الفضلاء

جلد اول

جلد اول

ترجمہ
محمد باقر ساعدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رياض العلماء و حياض الفضلاء

نویسنده:

عبدالله بن عیسی بیگ افندی

ناشر چاپی:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۴	ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد ۱
۲۴	مشخصات کتاب
۲۵	اشاره
۲۷	فهرست مطالب
۵۴	درآمد
۵۸	مقدمه مترجم
۵۸	اشاره
۶۴	سال میلاد و آغاز تحصیل صاحب ریاض
۷۰	آثار صاحب ریاض
۸۴	مدارک ریاض العلماء
۹۶	سال درگذشت صاحب ریاض
۱۰۸	«حرف الف»
۱۰۸	۱- آدم بن یونس بن مهاجر نسفی
۱۰۸	۲- سید میرزا ابراهیم حسینی نیشابوری طوسی مشهدی
۱۰۹	۳- شیخ ابراهیم بن ابراهیم بن فخر الدین عاملی بازوری
۱۱۲	۴- سید تاج الدین ابراهیم بن احمد بن محمد الحسینی الموسوی
۱۱۲	۵- ابو اسحاق بن احمد بن محمد المقرئ
۱۱۲	۶- شیخ ابراهیم بن جعفر بن عبد الصمد عاملی کرکی
۱۱۳	۷- شیخ ابراهیم بن حسن عاملی شقیفی
۱۱۳	۸- شیخ ابراهیم بن حسن بن خاتون عاملی عینائی
۱۱۳	۹- سید میرزا ابراهیم ظهیر الدین یا رفیع الدین ابن میرزا حسین بن
۱۱۸	۱۰- شیخ تقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی
۱۲۰	۱۱- شیخ عقیف الدین ابراهیم بن خلیل بن شده قوهدی

- ۱۲۰-..... شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی غروی حلی
- ۱۲۶-..... شیخ ابراهیم بن علی عاملی جبعی
- ۱۲۷-..... شیخ ابراهیم بن شیخ علی عاملی شامی
- ۱۲۷-..... شیخ ظهیر الدین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ نور الدین ابو القاسم
- ۱۲۹-..... شیخ الاجل تقی الدین ابراهیم بن علی بن الحسن بن محمد بن
- ۱۳۴-..... شیخ ابو منصور ابراهیم بن علی بن محمد مقری رازی
- ۱۳۴-..... شیخ برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ زین الدین ابو الحسن
- ۱۳۵-..... میرزا ابراهیم بن ملا صدر الدین محمد بن ابراهیم شیرازی
- ۱۳۶-..... شیخ ابراهیم بن محمد بن احمد بن صالح
- ۱۳۶-..... سید زین الدین ابراهیم بن محمد بن تاج الدین حسینی کیسکی
- ۱۳۶-..... سید میرزا ابراهیم بن محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی
- ۱۳۶-..... شیخ تقی الدین ابراهیم بن محمد بن سالم
- ۱۳۶-..... شیخ ابراهیم بن محمد بن علی حرفوشی عاملی کرکی
- ۱۳۶-..... میرزا ابراهیم بن میرزا همدانی
- ۱۳۸-..... شیخ اجل ابراهیم بن یحیی احسانی
- ۱۳۸-..... احمد سبعی
- ۱۳۸-..... سید ابو العباس احمد بن ابراهیم بن احمد حسینی
- ۱۳۸-..... سید جلیل نظام الدین احمد بن ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین
- ۱۳۹-..... شیخ احمد بن ابی جامع عاملی
- ۱۳۹-..... سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی حسینی
- ۱۳۹-..... سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی بن ابی المعالی بن
- ۱۴۰-..... سید احمد بن ابی محمد بن منتهی حسینی مرعشی
- ۱۴۰-..... شیخ وجیه الدین ابو طاهر احمد بن ابی المعالی
- ۱۴۰-..... شیخ احمد بن احمد بن یوسف سوادی عاملی عینائی
- ۱۴۰-..... شیخ محی الدین احمد بن تاج الدین عاملی میسی
- ۱۴۱-..... احمد بن جعفر بن سفیان بزوفری

- ۳۸- احمد بن حسن بن اسباط، ابو ذر ۱۴۱
- ۳۹- سید بهاء الدین ابو شرف احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی ۱۴۱
- ۴۰- ابو العباس احمد بن حسن بن علی فلکی طوسی مفسر ۱۴۱
- ۴۱- شیخ احمد بن حسن بن علی بن محمّد بن حسین حر عاملی ۱۴۱
- ۴۲- شیخ احمد بن حسن بن محمّد بن علی عاملی مشغری جبعی ۱۴۲
- ۴۳- شیخ ثقه ابو بکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی ۱۴۲
- ۴۴- قاضی احمد بن حسین بن احمد بن محمّد مشهور به دلّه قمی ۱۴۳
- ۴۵- سید احمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی ۱۴۳
- ۴۶- احمد بن حسین بن عبد الله مهرانی آبی ۱۴۳
- ۴۷- احمد بن حسین بن عبید الله غضایری ۱۴۳
- ۴۸- شیخ احمد بن حسین بن محمّد بن احمد بن سلیمان عاملی ۱۴۴
- ۴۹- شیخ امام جمال الدین احمد بن حسین بن محمّد بن حمدان ۱۴۵
- ۵۰- احمد بن حسین بن یحیی همدانی ۱۴۵
- ۵۱- ابو العباس شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی ۱۵۰
- ۵۲- شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی ۱۵۰
- ۵۳- مولانا احمد بن خلیل قزوینی ۱۵۱
- ۵۴- سید احمد بن سید زین العابدین حسینی عاملی ۱۵۱
- ۵۵- شیخ احمد بن سلام جزائری ۱۵۱
- ۵۶- شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی ۱۵۱
- ۵۷- احمد بن عباس نجاشی اسدی ۱۵۱
- ۵۸- شیخ جلیل احمد بن عبد الصمد حسینی بحرانی ۱۵۴
- ۵۹- شیخ احمد بن عبد العالی عاملی میسی ۱۵۴
- ۶۰- شیخ ادیب احمد بن عبد القاهر بن احمد قمی ۱۵۴
- ۶۱- شیخ جلیل ابو الحسن احمد بن عبد الله بکری ۱۵۵
- ۶۲- سید جلال الدین ابو الفضائل احمد بن عبد الله بن علی بن عبد الله ۱۵۶
- ۶۳- شیخ جمال الدین و یا فخر الدین و یا شهاب الدین احمد بن ۱۵۶

- ١٥٨ ..... ٦٤- ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بن احمد بزاز
- ١٥٩ ..... ٦٥- احمد بن علي بلخي
- ١٥٩ ..... ٦٦- شيخ جليل احمد بن علي رازي
- ١٥٩ ..... ٦٧- شيخ احمد بن علي شبلي عاملي
- ١٦١ ..... ٦٨- مولانا احمد بن نصير الدين علي شنوي سندی (تتوي)
- ١٦١ ..... ٦٩- شيخ جمال الدين احمد بن حاج علي عاملي عينائي
- ١٦٢ ..... ٧٠- الشيخ الافضل احمد بن علي مهابادي
- ١٦٢ ..... ٧١- شيخ ابو منصور احمد بن علي بن ابي طالب طبرسي
- ١٦٦ ..... ٧٢- سيد عماد الدين ابو القاسم احمد بن علي بن ابي المعالي بن زكي
- ١٦٦ ..... ٧٣- شيخ احمد بن علي بن احمد زينوآبادي
- ١٦٦ ..... ٧٤- شيخ جمال الدين احمد بن علي بن امير كاقوسي (قوسيني)
- ١٦٦ ..... ٧٥- احمد بن علي بن حسين بن شاذان قاضي قمي
- ١٦٦ ..... ٧٦- شيخ كمال الدين ابو جعفر احمد بن علي بن سعيد بن سعاده
- ١٦٧ ..... ٧٧- شيخ احمد بن علي بن سيف الدين عاملي كفرنوني
- ١٦٧ ..... ٧٨- احمد بن علي بن عباس بن نوح سيرافي، ساكن بصره
- ١٦٨ ..... ٧٩- شيخ جليل احمد بن علي بن عبد الجبار طبرسي قمي
- ١٦٨ ..... ٨٠- سيد فخر الدين احمد بن علي بن عرفه حسيني
- ١٦٨ ..... ٨١- قاضي احمد بن علي بن قدامه
- ١٦٩ ..... ٨٢- ابو الحسن احمد بن علي بن نحاس
- ١٦٩ ..... ٨٣- شيخ ابو الفتح احمد بن عيسى بن محمّد خشاب حلي
- ١٦٩ ..... ٨٤- سيد كمال الدين ابو المحاسن احمد بن سيد امام فضل الله بن علي
- ١٦٩ ..... ٨٥- شيخ شهاب الدين احمد بن فهد بن ادريس مقرئ احسائي
- ١٦٩ ..... ٨٦- سيد ابو طالب احمد بن قاسم بن زهره حسيني
- ١٧٠ ..... ٨٧- شيخ ابو السعادات احمد بن ماصوري
- ١٧٠ ..... ٨٨- سيد بهاء الدين ابو الفضل احمد بن مجتبي بن ابو سليمان حسيني
- ١٧٠ ..... ٨٩- مولاي اجل و اكمل احمد بن محمّد اردبيلي

- ١٧٣-----٩٠-مولانا احمد بن محمد تونی بشرویی
- ١٧٣-----٩١-سید احمد بن محمد موسوی
- ١٧٣-----٩٢-(محمد)شیخ مهذب الدین ابو ابراهیم احمد بن محمد و هر
- ١٧٣-----٩٣-شیخ امام فخر الدین ابو سعید احمد بن محمد بن احمد خزاعی
- ١٧٤-----٩٤-احمد بن محمد بن احمد قمی
- ١٧٤-----٩٥-سید احمد بن محمد بن احمد بن ابراهیم بن زهره حسینی
- ١٧٤-----٩٦-سید مصباح الدین ابو لیلی احمد بن محمد بن احمد بن
- ١٧٤-----٩٧-احمد بن محمد بن جعفر ابو علی صولی
- ١٧٥-----٩٨-احمد بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی
- ١٧٥-----٩٩-شیخ جمال الدین احمد بن محمد بن حداد
- ١٧٥-----١٠٠-سید ابو طالب احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی
- ١٧٥-----١٠١-شیخ احمد بن محمد بن حسن بن ولید
- ١٧٥-----١٠٢-احمد بن محمد بن حمزه طالقانی(طایفانی)
- ١٧٦-----١٠٣-شیخ جمال الدین احمد بن شمس الدین محمد بن خاتون عاملی
- ١٧٦-----١٠٤-احمد بن محمد بن داود
- ١٧٧-----١٠٥-احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهنم بن بکیر بن
- ١٧٧-----١٠٦-شیخ فخر الدین احمد بن محمد بن عبد الله بن علی بن حسن بن
- ١٧٨-----١٠٧-سید احمد بن محمد بن علی علوی نسابه
- ١٧٨-----١٠٨-شیخ شرف الدین احمد بن صدر کبیر تاج الدین محمد بن علی
- ١٧٨-----١٠٩-احمد بن محمد بن عمر(ابن عمران)بن موسی بن جراح
- ١٧٩-----١١٠-(علی)شیخ جمال الدین ابو العباس احمد بن شمس الدین محمد
- ١٨١-----١١١-سید نظام الدین احمد بن محمد معصوم حسینی
- ١٨١-----١١٢-شیخ احمد بن محمد بن مکی شهیدی عاملی جزینی
- ١٨٢-----١١٣-احمد بن محمد بن موسی،معروف به ابن صلت
- ١٨٢-----١١٤-احمد بن محمد بن نوح،مکنی به ابو العباس سیرافی
- ١٨٢-----١١٥-شیخ احمد بن محمد بن هارون زوزنی

- ۱۱۶-احمد بن محمد بن يحيى ۱۸۲
- ۱۱۷-شيخ احمد بن محمد بن يوسف بحراني ۱۸۳
- ۱۱۸-سيد صدر الدين احمد بن مرتضى بن منتهى حسيني مرعشى ۱۸۳
- ۱۱۹-شيخ سديد الدين ابو العباس احمد بن مسعود اسدى حلى ۱۸۳
- ۱۲۰-ابو الحسين احمد بن منير عاملى طرابلسى شامى ملقب به ۱۸۴
- ۱۲۱-شيخ احمد بن موسى عاملى نباطلى ۱۹۱
- ۱۲۲-سيد جمال الدين ابو الفضائل احمد بن سيد سعد الدين ابو ابراهيم ۱۹۲
- ۱۲۳-احمد بن نصر بن سعيد باهلى معروف به ابن ابى هراسه ۱۹۶
- ۱۲۴-شيخ احمد بن نعمه الله بن خاتون ۱۹۶
- ۱۲۵-سيد احمد بن يوسف حسيني عريضى ۱۹۷
- ۱۲۶-شيخ اردشير بن ابو ماجد بن ابو المفاخر كابللى ۱۹۷
- ۱۲۷-سيد شرف الدين ابو هاشم اسحاق بن امير كابين كرامى جعفرى ۱۹۷
- ۱۲۸-سيد جليل شيخ صفى الدين ابو الفتح اسحاق بن سيد امين الدين ۱۹۷
- ۱۲۹-شيخ ثقه ابو طالب اسحاق بن محمد بن حسن بن حسين بن ۲۰۱
- ۱۳۰-اسعد بن ابراهيم بن على بن محمد مقرى ۲۰۱
- ۱۳۱-خطير الدين ابو على اسعد بن حمد بن احمد كاشانى ۲۰۱
- ۱۳۲-شيخ اسعد بن سعد بن محمد حمامى(به تخفيف ميم بر وزن ۲۰۲
- ۱۳۳-شيخ اسعد بن عبد القاهر بن اسعد اصفهانى مكنى به ۲۰۲
- ۱۳۴-قاضى علاء الدين اسعد بن على بن هبه الله بن دعويدار ۲۰۳
- ۱۳۵-شيخ صائن اسفنديار بن ابو الخير سبرى ۲۰۳
- ۱۳۶-امير صارم الدين اسكندر بن دريس بن عسكر ورشيدى خرقانى ۲۰۳
- ۱۳۷-سيد ابو المعالى اسماعيل بن حسن بن محمد حسيني،نقيب ۲۰۴
- ۱۳۸-شيخ شهاب الدين اسماعيل بن شيخ شرف الدين ابو عبد الله ۲۰۴
- ۱۳۹-سيد اسماعيل بن حيدر بن حمزه علوى عباسى ۲۰۴
- ۱۴۰-سيد اسماعيل بن سعيد حسيني حوزى ۲۰۴
- ۱۴۱-ابو القاسم اسماعيل بن ابو الحسن عباد بن عباس بن عباد بن ۲۰۵

- ۱۴۲-سید اسماعیل بن علی عاملی کفرحونی ۲۱۷
- ۱۴۳-ابو سعد اسماعیل بن علی بن حسین سمان ۲۱۷
- ۱۴۴-ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه ۲۱۷
- ۱۴۵-شیخ اسماعیل بن محمود بن اسماعیل جبلی ۲۱۸
- ۱۴۶-سید اشرف بن حسین بن محمد جعفری ۲۱۸
- ۱۴۷-شیخ ابو محمد الیاس بن محمد بن هشام ۲۱۸
- ۱۴۸-شیخ الیاس بن هشام حائری ۲۱۸
- ۱۴۹-معین الدین امیر کابن ابی اللحیم بن امیره المصدری عجلی ۲۱۸
- ۱۵۰-سید زین الدین امیره بن شرفشاه حسینی ۲۱۹
- ۱۵۱-وزیر شرف الدین انوشیروان بن خالد ۲۱۹
- ۱۵۲-ایوب بن حسن ۲۱۹
- «حرف باء» ۲۲۰
- ۱-مولانا حاج بابا بن محمد صالح قزوینی ۲۲۰
- ۲-سید فخر الدین بابا بن محمد علوی حسینی آبی ۲۲۰
- ۳-شیخ بابویه بن سعد بن محمد بن حسن بن بابویه ۲۲۰
- ۴-شیخ موفق الدین بختیار بن حسن شنشنی ۲۲۰
- ۵-شیخ بدر بن سیف بن بدر عربی ۲۲۱
- ۶-سید بدر الدین بن احمد حسینی عاملی انصاری ۲۲۱
- ۷-سید بدر الدین محمد بن محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی ۲۲۲
- ۸-سید نجم الدین بدران بن شریف بن ابو الفتح علوی حسینی ۲۲۲
- ۹-سید بدل کیا بن شرفشاه بن محمد حسینی رازی ۲۲۳
- ۱۰-شیخ ابو الخیر برکه بن محمد بن برکه اسدی ۲۲۳
- ۱۱-(هو)بکار بن احمد بن زیاد ۲۲۳
- ۱۲-شیخ بهاء الدین بن علی عاملی نباطی ۲۲۳
- «حرف تاء» ۲۲۴
- ۱-سید تاج الدین بن طالب کیا حسینی ۲۲۴

- ٢٢٤ ----- ٢-سيد تاج الدين بن علي بن احمد حسيني عاملی
- ٢٢٤ ----- ٣-سيد سراج الدين موسوم به تاج الدين بن محمد بن حسين حسيني
- ٢٢٥ ----- ٤-سيد تقى بن ابى طاهر بن هادى حسيني نقيب رازى
- ٢٢٥ ----- ٥-تقى بن داب
- ٢٢٥ ----- ٦-شيخ تقى الدين بن نجم حلبى معروف به ابو الصلاح
- ٢٢٧ ----- ٧-شيخ تواب بن حسن بن ابى ربيعه خشاب بصرى
- ٢٢٨ ----- «حرف ثاء»
- ٢٢٨ ----- ١-السيد الثائر بالله بن مهتدى بن ثائر بالله حسيني جيلى
- ٢٢٨ ----- ٢-شيخ ثابت بن احمد بن عبد الوهاب حلبى
- ٢٢٩ ----- ٣-شيخ ابو الفضل ثابت بن عبد الله بن ثابت يشكرى
- ٢٣٠ ----- «حرف جيم»
- ٢٣٠ ----- ١-شيخ جابر بن عباس نجفى
- ٢٣٠ ----- ٢-شيخ جار الله بن عبد العباس بن عماره جزائرى
- ٢٣٠ ----- ٣-شيخ زين الدين جعفر بن حسام عاملى عينائى
- ٢٣١ ----- ٤-شيخ اجل محقق نجم الدين ابو القاسم جعفر بن حسن بن يحيى بن
- ٢٣٩ ----- ٥-ابو الحسن جعفر بن حسين بن حسكه قمى
- ٢٤٠ ----- ٦-شيخ جعفر بن صالح بحراني
- ٢٤٠ ----- ٧-سيد ابو ابراهيم جعفر بن علي بن جعفر حسيني
- ٢٤٠ ----- ٨-شيخ جلال الدين جعفر بن علي بن صاحب دار الصخر حسيني
- ٢٤٠ ----- ٩-شيخ جعفر بن شيخ علي بن عبد العالى عاملى ميسى
- ٢٤٠ ----- ١٠-سيد عماد الدين ابو القاسم جعفر بن علي بن عبد الله بن احمد
- ٢٤١ ----- ١١-شيخ جليل جعفر بن علي(محمد)مشهدى
- ٢٤١ ----- ١٢-شيخ زين الدين جعفر بن علي بن يوسف بن عروه حلى
- ٢٤١ ----- ١٣-شيخ جعفر بن كمال الدين بحراني اوالى
- ٢٤١ ----- ١٤-شيخ جعفر بن محمد بن احمد بن صالح
- ٢٤٢ ----- ١٥-شيخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دورىستى

- ٢٤٣ ..... ١٦-شيخ نجم الدين جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلي
- ٢٤٤ ..... ١٧-شيخ ابو البحر جعفر بن محمد بن حسن بن علي بن ناصر بن
- ٢٤٤ ..... ١٨-شيخ جعفر بن ابو الفضل محمد بن محمد بن شعره
- ٢٤٤ ..... ١٩-سيد ابو ابراهيم جعفر بن محمد بن مظفر حسيني واعظ
- ٢٤٤ ..... ٢٠-سيد تاج الدين ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معيه حسيني
- ٢٤٤ ..... ٢١-ابو القاسم جعفر بن محمد بن موسى بن قولويه
- ٢٤٤ ..... ٢٢-شيخ نجم الدين جعفر بن مليك حلي
- ٢٤٤ ..... ٢٣-شيخ نجم الدين جعفر بن نما
- ٢٤٤ ..... ٢٤-سيد جلال الدين حسيني
- ٢٤٤ ..... ٢٥-جمال الدين بن حسين بن جمال الدين محمد خوانساري معروف
- ٢٤٧ ..... ٢٦-سيد جمال الدين بن عبد القادر حسيني بحراني
- ٢٤٨ ..... ٢٧-سيد جمال الدين سيد نور الدين علي بن علي بن ابي الحسن
- ٢٥٥ ..... ٢٨-شيخ جمال الدين بن يوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون
- ٢٥٥ ..... ٢٩-شيخ جواد بن سعيد بن جواد كاظمي
- ٢٥٧ ..... «حرف حاء»
- ٢٥٧ ..... ١-حاجب بن ليث بن سراج
- ٢٥٧ ..... ٢-ملا حاجي بن حسين يزدي
- ٢٥٨ ..... ٣-احمد بن حمداني تغلبي
- ٢٥٨ ..... ٤-حارث بن علي بن زهره حسيني حلي
- ٢٥٩ ..... ٥-ملا حافظ زواري
- ٢٥٩ ..... ٦-ابو تمام طايبي شامي حبيب بن اوس بن حارث بن قيس حوراني
- ٢٧٧ ..... ٧-سيد امير حبيب الله بن امير سيد شريف زين الدين علي جرجاني
- ٢٧٧ ..... ٨-قاضي حبيب الله كاشاني
- ٢٧٧ ..... ٩-ملا حبيب الله تويسركاني
- ٢٧٨ ..... ١٠-شيخ حرز الدين اوابلي
- ٢٧٨ ..... ١١-(هو)شيخ حسام الدين بن جمال الدين طريح نجفي

- ۱۲- شیخ حسام الدین درویش علی چلبی نجفی ۲۷۸
- ۱۳- شیخ امس الدین حرز بن حسین بحرانی قطیفی ۲۷۹
- ۱۴- حسکا بن بابویه ۲۷۹
- ۱۵- حسن (بن ابی عقیل) ۲۸۰
- ۱۶- شیخ ابو محمد حسن ۲۸۰
- ۱۷- حسکه بن بابویه قمی ۲۸۰
- ۱۸- شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی ۲۸۱
- ۱۹- شیخ حسن بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی ۲۸۲
- ۲۰- شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سیار جیروی ۲۸۲
- ۲۱- شیخ حسن بن ابی جامع عاملی ۲۸۳
- ۲۲- حسن بن ابی جعفرک نیشابوری ۲۸۳
- ۲۳- شیخ اسد الدین حسن بن ابو الحسن بن ابو محمد ورامینی معروف ۲۸۳
- ۲۴- شیخ حسن بن ابو الحسن بن محمد دیلمی ۲۸۳
- ۲۵- امیر قوام الدین حسن اصفهانی ۲۸۳
- ۲۶- کمال الدین حسن بن ملا شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی ۲۸۴
- ۲۷- شیخ منتجب الدین ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن بن ۲۸۵
- ۲۸- سید حسن بن ابی حمزه حسینی ۲۸۷
- ۲۹- شیخ زین الدین ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن ۲۸۷
- ۳۰- سید صدر الدین حسن بن ابو العز بن امیرکا حسینی میثره کلینی ۲۸۹
- ۳۱- ابو محمد حسن بن ابی عقیل عمانی ۲۸۹
- ۳۲- شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری ۲۸۹
- ۳۳- سید عز الدین حسن بن ابی الفتح دهان حسینی ۲۹۱
- ۳۴- شیخ عز الدین ابو علی حسن بن ابو الهیجاء اربلی ۲۹۱
- ۳۵- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم ۲۹۱
- ۳۶- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان ۲۹۲
- ۳۷- سید ابو علی حسن بن سید عماد الدین احمد بن ابی علی حسینی ۲۹۲

- ۳۸- شیخ ابو عبد الله حسن بن احمد بن حبيب فارسی ۲۹۲
- ۳۹- ابو العلاء حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی صدر الحفاظ ۲۹۲
- ۴۰- شیخ حسن بن احمد بن حسن بن خطیب ۲۹۳
- ۴۱- شیخ ابو محمد حسن بن احمد معروف به ساکت ۲۹۳
- ۴۲- شریف ابو محمد حسن بن احمد بن قاسم بن محمد علی بن ۲۹۳
- ۴۳- جلال الدین ابو محمد حسن بن شیخ نظام الدین احمد بن شیخ ۲۹۵
- ۴۴- شیخ حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسین جاوایی ۲۹۶
- ۴۵- شیخ ابو محمد حسن بن احمد بن محمد بن هیثم عجلی مجاور ۲۹۸
- ۴۶- شیخ ابو نعیم حسن بن احمد بن میثم ۲۹۸
- ۴۷- شیخ عزّ الدین حسن بن احمد بن مظاهر ۲۹۸
- ۴۸- شیخ عزّ الدین حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن ۲۹۹
- ۴۹- قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی ۳۰۰
- ۵۰- شیخ حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس ۳۰۱
- ۵۱- قاضی ابو محمد حسن بن اسحاق بن عبد الله رازی ۳۰۱
- ۵۲- شیخ حسن بن اسماعیل بن اشناس ۳۰۱
- ۵۳- ابو علی حسن بن اسماعیل معروف به ابن حمامی ۳۰۱
- ۵۴- شیخ ابو علی حسن بن اشناس ۳۰۱
- ۵۵- حکیم شرف الدین حسن اصفهانی مشهور و ملقب به شفائی ۳۰۲
- ۵۶- سدید الدین حسن بن انوشیروان قوشینی ۳۰۳
- ۵۷- عزّ الدین حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی ۳۰۳
- ۵۸- سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی ۳۰۴
- ۵۹- سید ناصر الدین حسن بن تاج الدین بن محمد حسینی کیکی ۳۰۶
- ۶۰- سید بدر الدین حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب ۳۰۶
- ۶۱- شیخ حسن بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی ۳۰۹
- ۶۲- حسن بن حسین بن بابویه ۳۱۱
- ۶۳- ملا حسن بن حسن مشهدی ۳۱۱

- ۶۴- شیخ ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن ۳۱۱
- ۶۵- ابو محمد حسن، معروف به حسکا بن حسین بن حسن بن حسین ۳۱۲
- ۶۶- (الله) ابو علی حسن بن حسین بن حاجب حلبی ۳۱۵
- ۶۷- ملا حسن بن حسین بن حسن سراینوی یا سرابشنوی نزیل ۳۱۶
- ۶۸- شیخ حسن بن حسین بن حسن بن معانق ۳۱۷
- ۶۹- امیر حسن حسینی طبسی حیدرآبادی ملقب به صدر جهان ۳۱۷
- ۷۰- شیخ ابو سعید حسن بن حسین شیعوی سبزواری ۳۱۷
- ۷۱- شیخ حسن بن حسین بن طحال مقدادی ۳۱۹
- ۷۲- شیخ ثقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه قمی ۳۲۰
- ۷۳- شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی نزیل کاشان ۳۲۱
- ۷۴- شیخ نجم الدین ابو خلیفه حسن بن حسین بن محمد بن حمدان ۳۲۱
- ۷۵- شیخ حسن بن حسین بن مطر اسدی ۳۲۱
- ۷۶- شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری ۳۲۲
- ۷۷- شیخ جلیل حسن بن حمزه حلبی ۳۲۲
- ۷۸- سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی ۳۲۳
- ۷۹- سید حسن بن حمزه هاشمی ۳۲۴
- ۸۰- شیخ شرف الدین حسن بن حیدر بن ابو الفتح گرگانی ۳۲۵
- ۸۱- شیخ حسن بن داود حلبی ۳۲۵
- ۸۲- شیخ تاج الدین حسن بن دربی ۳۲۵
- ۸۳- ملا حسن دیلمانی گیلانی (گیلانی) ۳۲۶
- ۸۴- شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلبی ۳۲۷
- ۸۵- امیر حسن رضوی قاپینی ۳۲۹
- ۸۶- شیخ حسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی ۳۳۰
- ۸۷- سید جلیل داعی حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل جالب ۳۳۰
- ۸۸- سید عز الدین حسن بن زید بن جعفر حسینی ۳۳۲
- ۸۹- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ زین الدین بن علی بن ۳۳۲

- ۹۰- شیخ حسن بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ۳۳۳
- ۹۱- شیخ حسن بن سبیتی حویزی ۳۳۳
- ۹۲- حسن بن سبره بغدادی ۳۳۳
- ۹۳- شیخ تاج الدین حسن سرایشنوی ۳۳۴
- ۹۴- حسن بن سعید حلی ۳۳۴
- ۹۵- ملا حسن بن شیخ سلام بن حسن گیلانی تیمجانی ۳۳۴
- ۹۶- شیخ حسن بن سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان ۳۳۶
- ۹۷- شیخ عز الدین حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلی ۳۳۶
- ۹۸- شیخ عز الدین حسن سمنانی ۳۳۹
- ۹۹- حسن بن سندی ۳۳۹
- ۱۰۰- سید بدر الدین حسن بن شذقم مدنی ۳۳۹
- ۱۰۱- ملا حسن شیعی سبزواری ۳۳۹
- ۱۰۲- شیخ جمال الدین حسن، مشهور به مطوع جروانی احساوی ۳۴۰
- ۱۰۳- شیخ ابو علی حسن بن طارق حسن حلی ۳۴۰
- ۱۰۴- شیخ ابو علی حسن بن طاهر صوری ۳۴۰
- ۱۰۵- شیخ حسن بن طحال ۳۴۱
- ۱۰۶- شیخ ابو عبد الله حسن بن ابو طیب عباس بن علی بن حسن ۳۴۱
- ۱۰۷- سید بدر الدین حسن بن سید ابو الرضا عبد الله بن حسین بن ۳۴۲
- ۱۰۸- شیخ جمال الدین حسن بن عبد الکریم، مشهور به فتال ۳۴۲
- ۱۰۹- سید رضی الدین حسن بن سید ضیاء الدین عبد الله بن محمد بن ۳۴۲
- ۱۱۰- (علی) حسن بن عبد الله بن سعید ۳۴۳
- ۱۱۱- سید حسن بن عبد الله فتال حسینی نجفی ۳۴۴
- ۱۱۲- شیخ رشید الدین حسن بن عبد الملک بن عبد العزیز مسجدی ۳۴۴
- ۱۱۳- شیخ حسن بن عشره ۳۴۴
- ۱۱۴- شیخ حسن بن عبد النبی بن علی بن احمد بن محمد عاملی ۳۴۴
- ۱۱۵- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء ۳۴۵

- ۱۱۶- ملا حسن بن عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی ۳۴۹
- ۱۱۷- شیخ ابو سعید حسن بن عبد العزیز بن حسین قمی ۳۵۰
- ۱۱۸- شیخ ابو محمد حسن بن عبد العزیز بن محسن جیهانی العدل ۳۵۰
- ۱۱۹- شیخ ابو المکارم حسن بن عشره ۳۵۰
- ۱۲۰- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب فرزادی هموسه ۳۵۱
- ۱۲۱- شیخ اجل اقدم ابو محمد و یا ابو علی حسن بن علی بن ۳۵۱
- ۱۲۲- شیخ ابو علی حسن بن علی بن احمد بن عبد الغفار بن محمد ۳۵۴
- ۱۲۳- شیخ اجل افضل الدین حسن بن علی بن احمد بن علی ۳۶۸
- ۱۲۴- حسن بن علی بن اشناس ۳۶۹
- ۱۲۵- سید ابو سعید حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی ۳۶۹
- ۱۲۶- شیخ ابو محمد حسن بن علی ۳۶۹
- ۱۲۷- شیخ حسن بن علی بن ابی جامع ۳۶۹
- ۱۲۸- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی ۳۷۰
- ۱۲۹- شیخ حسن بن علی بن احمد عاملی حائینی ۳۷۰
- ۱۳۰- جمال الدین ابو منصور حسن بن شهید ثانی شیخ زین الدین بن ۳۷۲
- ۱۳۱- حسن بن علی بن اشناس ۳۸۸
- ۱۳۲- شیخ حسن بن علی بن حسن نجار ۳۸۸
- ۱۳۳- شیخ نصیر الدین ابو محمد حسن بن علی بن بهلول قمی ۳۸۸
- ۱۳۴- سید جلیل ابو محمد حسن بن علی بن حسن حسینی ۳۸۸
- ۱۳۵- شیخ بدر الدین حسن بن علی بن حسن دستگردی ۳۸۸
- ۱۳۶- سید حسن بن علی بن حسن بن زهره حلبی ۳۸۹
- ۱۳۷- سید بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی ۳۸۹
- ۱۳۸- شیخ حسن بن علی بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد ۳۹۷
- ۱۳۹- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی ۳۹۷
- ۱۴۰- سید ضیاء الدین حسن بن علی بن حسین بن علویه ورامینی ۴۰۰
- ۱۴۱- سید شمس الدین ابو محمد حسن بن علی حسینی مرعشی ۴۰۰

- ۴۰۰ ..... ۱۴۲-سید ابو محمد حسن بن علی بن حمزه بن محمد بن حسن بن
- ۴۰۲ ..... ۱۴۳-شیخ حسن بن علی بن خاتون عاملی عینائی
- ۴۰۲ ..... ۱۴۴-ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید سند شریف حسیب نسیب
- ۴۰۸ ..... ۱۳۸-شیخ حسن بن علی بن داود رئیس ادبا
- ۴۰۹ ..... ۱۳۹-شیخ تقی الدین ابو محمد حسن بن علی بن داود حلی
- ۴۱۷ ..... ۱۴۰-تاج الدین حسن بن علی بن دربی معروف به ابن دربی
- ۴۱۷ ..... ۱۴۱-شیخ حسن بن علی بن زیرک قمی
- ۴۱۸ ..... ۱۴۲-شیخ بدر الدین حسن بن علی بن سلمان بن ابی جعفر بن
- ۴۱۸ ..... ۱۴۳-سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی
- ۴۱۸ ..... ۱۴۴-شیخ حسن بن شیخ علی بن شیخ حسین بن عبد العالی کرکی
- ۴۲۰ ..... ۱۴۵-حسن بن علی طبری
- ۴۲۰ ..... ۱۴۶-ملا حسن علی بن عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی
- ۴۲۲ ..... ۱۴۷-شریف ابو محمد حسن بن علی بن عبد الله علوی
- ۴۲۳ ..... ۱۴۸-شیخ جلیل حسن بن علی بن عبیده
- ۴۲۳ ..... ۱۴۹-ابو علی حسن بن علی بن فضل راوزدی
- ۴۲۳ ..... ۱۵۰-حسن بن علی بن عثمان
- ۴۲۳ ..... ۱۵۱-عز الدین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشره
- ۴۲۶ ..... ۱۵۳-شیخ حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری
- ۴۲۷ ..... ۱۵۳-سید عز الدین حسن بن علی بن محمد بن علی، معروف به ابن
- ۴۲۸ ..... ۱۵۴-شیخ فقیه عماد الدین حسن بن علی بن محمد بن علی بن
- ۴۳۷ ..... ۱۵۵-سید حسن بن علی بن محمد بن علی بن علی حسینی که
- ۴۳۷ ..... ۱۵۶-مولای اجل ذو الکفایتین ابو الجواز حسن بن علی بن محمد بن
- ۴۳۹ ..... ۱۵۷-سید جلیل ناصر الدین حسن بن علی بن حسن (حسین) بن
- ۴۶۵ ..... ۱۵۸-شیخ حسن بن علی بن محمود عاملی
- ۴۶۵ ..... ۱۵۹-سید حسن عینائی عاملی
- ۴۶۵ ..... ۱۶۰-شیخ ابو محمد حسن بن عیسی بن ابی عقیل نعمانی حذاء

- ۱۶۱- حسن بن غياث الدین جرجانی «گرگانی» ۴۶۶
- ۱۶۲- شیخ ابو محمد حسن ۴۶۶
- ۱۶۳- افضل الدین حسن بن فادار قمی ۴۶۶
- ۱۶۴- شیخ حسن فتونی عاملی نباطی ۴۶۶
- ۱۶۵- شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن شیخ امین الدین ابو علی ۴۶۷
- ۱۶۶- شیخ عز الدین حسن بن فضل ۴۶۹
- ۱۶۷- حسن بن فقیه ۴۷۰
- ۱۶۸- سید حسن بن کبش حسینی ۴۷۰
- ۱۶۹- سید حسن کیا بن قاسم بن محمد حسینی ۴۷۰
- ۱۷۰- حسن بن متویه سنندی ۴۷۱
- ۱۷۱- شیخ حسن بن محمد ۴۷۲
- ۱۷۲- شیخ عز الدین حسن بن شمس الدین محمد بن ابراهیم بن حسام ۴۷۴
- ۱۷۳- سید کمال الدین حسن بن محمد آوی حسینی ۴۷۴
- ۱۷۴- شیخ شهید حسن بن محمد بن ابی بکر بن ابو القاسم همدانی ۴۷۵
- ۱۷۵- شیخ حسن بن محمد بن ابی جامع عاملی ۴۷۵
- ۱۷۶- عز الدین حسن بن محمد بن احمد بن نجا اربلی نحوی ضریر ۴۷۶
- ۱۷۷- ملا حسن بن کاشی ۴۸۲
- ۱۷۸- سید جمال الدین ابو محمد حسن بن سید بدر الدین ابو عبد الله ۴۸۵
- ۱۷۹- عماد الدین ابو محمد حسن بن احمد استرآبادی ۴۸۶
- ۱۸۰- شیخ ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس ۴۸۷
- ۱۸۱- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن جعفر تمیمی نحوی ۴۹۰
- ۱۸۲- شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی ۴۹۱
- ۱۸۳- شیخ ابو محمد حسن بن شیخ ابو عبد الله محمد بن حسن بن ۴۹۱
- ۱۸۴- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی ۴۹۵
- ۱۸۵- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی ۴۹۷
- ۱۸۶- شیخ ابو محمد حسن بن محمد دوریستی ۴۹۷

- ۱۸۷- سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرفشاه علوی ----- ۴۹۸
- ۱۸۸- سید حسن بن محمد بن حسن بن محمد بن علی بن حسن بن ----- ۴۹۹
- ۱۸۹- سید حسن بن محمد بن علی بن زهره حسینی حلبی ----- ۴۹۹
- ۱۹۰- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر ----- ۴۹۹
- ۱۹۱- شیخ عز الدین حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی ----- ۵۰۰
- ۱۹۲- وزیر جلیل ابو محمد حسن بن محمد بن هارون مهلبی سراینده ----- ۵۰۰
- ۱۹۳- (محمد) شیخ عز الدین حسن بن شیخ شمس الدین محمد بن ----- ۵۰۱
- ۱۹۴- شیخ حسن بن محمد بن فضل مسکنی ----- ۵۰۳
- ۱۹۵- سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد آوی حسینی ----- ۵۰۳
- ۱۹۶- ابو محمد حسن بن محمد نوبختی ----- ۵۰۴
- ۱۹۷- شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی ----- ۵۰۵
- ۱۹۸- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داود فخام ----- ۵۰۵
- ۱۹۹- حسن بن مطهر حلی ----- ۵۰۷
- ۲۰۰- شیخ حسن بن مطهر اسدی ----- ۵۰۷
- ۲۰۱- ملا حسن معلم همدانی ----- ۵۰۷
- ۲۰۲- شیخ حسن بن شیخ محمود استرآبادی ----- ۵۰۷
- ۲۰۳- شیخ حسن بن معالی بقلای (باقلای) حلی قدس سره ----- ۵۰۸
- ۲۰۴- شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی ----- ۵۰۸
- ۲۰۵- سید ضیاء الدین ابو تراب حسن موسوی حسینی کرکی عاملی ----- ۵۰۹
- ۲۰۶- حسن بن موسی نوبختی ----- ۵۰۹
- ۲۰۷- ابو علی حسن بن مهدی ----- ۵۰۹
- ۲۰۸- حسن بن مهدی ----- ۵۰۹
- ۲۰۹- شیخ (سید) حسن بن مهدی سیلکی ----- ۵۱۰
- ۲۱۰- سید بهاء الدین حسن بن مهدی حسینی مامطیری طبرستانی ----- ۵۱۰
- ۲۱۱- شیخ حسن بن مهریز عاملی جبعی ----- ۵۱۱
- ۲۱۲- شیخ ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی ----- ۵۱۱

- ٥١٥ ..... ٢١٣-سيد نجيب الدين ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علي
- ٥١٥ ..... ٢١٤-شيخ موفق الدين حسن بن محمد بن حسن
- ٥١٦ ..... ٢١٥-شيخ عارف ابو محمد حسن بن ابي الحسن بن محمد ديلمى قدس سزه
- ٥١٨ ..... ٢١٦-شيخ حسن بن محمد بن حسن قمى قدس سزه
- ٥١٩ ..... ٢١٧-شيخ كمال الدين حسن بن محمد بن حسن نجفى
- ٥٢٠ ..... ٢١٨-شيخ حسن بن محمد بن راشد
- ٥٢١ ..... ٢١٩-شيخ ابو عبد الله حسن بن محمد صيرفى بغدادى
- ٥٢١ ..... ٢٢٠-شيخ حسن بن محمد بن علي بن محمد حر عاملى مشغرى
- ٥٢١ ..... ٢٢١-شيخ حسن بن محمد بن عبد الله تميمى مقرى
- ٥٢٢ ..... ٢٢٢-قاضى فخر الدين ابو علي حسن بن محمد سكونى
- ٥٢٢ ..... ٢٢٣-شيخ جمال الدين ابو منصور حسن بن شيخ شمس الدين
- ٥٢٢ ..... ٢٢٤-حسن بن محمد بن علي بن عباس بن اسماعيل بن ابي سهل بن
- ٥٢٣ ..... ٢٢٥-شيخ ابو محمد حسن بن محمد مكتب
- ٥٢٤ ..... ٢٢٦-حسن بن مكى عاملى
- ٥٢٤ ..... ٢٢٧-شيخ عز الدين ابو محمد حسن بن ناصر بن ابراهيم حداد عاملى
- ٥٢٥ ..... ٢٢٨-سيد بدر الدين حسن بن نجم الدين
- ٥٢٥ ..... ٢٢٩-سيد عز الدين حسن بن نجم الدين اطراوى
- ٥٢٦ ..... ٢٣٠-سيد تقى الدين حسن بن نجم الدين علوى عبيدلى عاملى
- ٥٢٦ ..... ٢٣١-شيخ جلال الدين ابو محمد حسن بن نما حلى
- ٥٢٦ ..... ٢٣٢-سيد حسن بن نور الدين حسيني سقلى(شقلى يا مسقلى)
- ٥٢٦ ..... ٢٣٣-شيخ جمال الدين ابو عبد الله حسن بن شيخ جمال الدين هبه الله بن
- ٥٢٨ ..... ٢٣٤-شيخ حسن بن هديه
- ٥٢٩ ..... ٢٣٥-شيخ حسن بن يحيى بن حسن بن سعيد حلى
- ٥٣٠ ..... ٢٣٦-شيخ حسن بن يحيى بن ضريس
- ٥٣٠ ..... ٢٣٧-شيخ حسن بن يزيد سوراى
- ٥٣٠ ..... ٢٣٨-شيخ ابو علي حسن بن هانى بن عبد الاوّل بن صباح حكى

٥٣٦-----٢٣٩-شيخ حسن بن يوسف بن احمد

٥٣٧-----٢٤٠-شيخ عز الدين حسن بن يوسف معروف به ابن العشره

٥٣٩-----٢٤١-شيخ اجل جمال الدين ابو منصور حسن بن شيخ سديد الدين

٥٨٢-----درباره مركز

مشخصات کتاب

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد اول / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فایا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء

تأليف عبدالله افندى اصفهاني؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۲

شرح حال و آثار میرزا عبد الله افندی ۱۷

متن کتاب ریاض العلماء ۶۵

«حرف الف»

آدم بن یونس نسفی ۶۷

ابراهیم حسینی نیشابوری ۶۷

ابراهیم بن ابراهیم عاملی ۶۸

ابراهیم بن احمد موسوی رومی ۷۱

ابو اسحاق بن احمد مقری ۷۱

ابراهیم بن جعفر عاملی ۷۱

ابراهیم بن حسن عاملی شقیفی ۷۲

ابراهیم بن حسن عاملی عینائی ۷۲

ابراهیم بن حسین همدانی ۷۲

ابراهیم بن حسین آملی ۷۷

ابراهیم بن خلیل قوهدی ۷۹

ابراهیم بن سلیمان قطیفی ۷۹

ابراهیم بن علی عاملی جبعی ۸۵

ابراهیم بن علی عاملی شامی ۸۶

ابراهیم بن علی عاملی میسی ۸۶

ابراهیم بن علی عاملی کفعمی ۸۸

ابراهیم بن علی مقری رازی ۹۳

ابراهیم بن علی خوانساری ۹۳

ابراهیم بن محمد شیرازی ۹۴

ابراهیم بن محمد بن احمد ۹۵

ابراهیم بن محمد حسینی کیسکی ۹۵

ابراهیم بن محمد موسوی عاملی ۹۵

ابراهیم بن محمد بن سالم ۹۵

ابراهیم بن محمد حرفوشی ۹۵

ابراهیم بن میرزا همدانی ۹۵

ابراهیم بن یحیی احسائی ۹۶

احمد سبعی ۹۶

احمد بن ابراهیم بن احمد حسینی ۹۶

احمد بن ابراهیم بن سلام الله حسینی ۹۶

احمد بن ابی جامع عاملی ۹۷

احمد بن ابی علی حسینی ۹۷

احمد بن ابی علی بن ابی المعالی حسینی ۹۷

احمد بن ابی محمد حسینی ۹۸

احمد بن ابی المعالی ۹۸

احمد بن احمد عاملی ۹۸

احمد بن تاج الدّين عاملی ۹۸

احمد بن جعفر بزوفری ۹۹

احمد بن حسن اسباط ۹۹

احمد بن حسن حسینی مرعشی ۹۹

احمد بن حسن طوسی ۹۹

احمد بن حسن عاملی مشغری ۹۹

احمد بن حسن مشغری جبعی ۱۰۰

احمد بن حسین نیشابوری ۱۰۰

احمد بن حسین دلّه قمی ۱۰۱

احمد بن حسین موسوی عاملی ۱۰۱

احمد بن حسین مهرانی ۱۰۱

احمد بن حسین غضائری ۱۰۱

احمد بن حسین عاملی نباطی ۱۰۲

احمد بن حسین حمدانی ۱۰۳

احمد بن حسین همدانی ۱۰۳

احمد بن خاتون عاملی، ابو العباس ۱۰۷

احمد بن خاتون عاملی عینائی ۱۰۷

احمد بن خلیل قزوینی ۱۰۸

احمد بن زین العابدین حسینی ۱۰۸

احمد بن سلام جزائری ۱۰۸

احمد بن سليمان عاملی نباطی ۱۰۸

احمد بن عباس نجاشی ۱۰۸

احمد بن عبد الصمد حسینی ۱۱۱

احمد بن عبد العالی عاملی ۱۱۱

احمد بن عبد القاهر قمی ۱۱۱

احمد بن عبد الله بکری ۱۱۲

احمد بن عبد الله جعفری ۱۱۳

احمد بن عبد الله بحرانی ۱۱۳

احمد بن عبد الواحد بزاز ۱۱۵

احمد بن علی بلخی ۱۱۶

احمد بن علی رازی ۱۱۶

احمد بن علی شبلی ۱۱۶

احمد بن علی شنوی ۱۱۸

احمد بن علی عاملی عیناثری ۱۱۸

احمد بن علی مهابادی ۱۱۹

احمد بن علی طبرسی ۱۱۹

احمد بن علی حسینی ۱۲۳

احمد بن علی زینوآبادی ۱۲۳

احمد بن علی کاقوسی ۱۲۳

احمد بن علی قاضی قمی ۱۲۳

احمد بن علی بحرانی ۱۲۳

احمد بن علی کفرحونی ۱۲۴

احمد بن علی سیرافی ۱۲۴

احمد بن علی طبرسی قمی ۱۲۵

احمد بن علی فخر الدین حسینی ۱۲۵

احمد بن علی بن قدامه ۱۲۵

احمد بن علی بن نحاس ۱۲۶

احمد بن عیسیٰ خشاب حلبی ۱۲۶

احمد بن فضل الله راوندی ۱۲۶

احمد بن فهید مقرئ احسائی ۱۲۶

احمد بن قاسم حسینی ۱۲۶

احمد بن ماصوری ۱۲۷

احمد بن مجتبیٰ حسینی موردی ۱۲۷

احمد بن محمد اردبیلی ۱۲۷

احمد بن محمد تونی ۱۳۰

احمد بن محمد موسوی ۱۳۰

احمد بن محمد وهرکيسي ۱۳۰

احمد بن محمد خزاعي ۱۳۰

احمد بن محمد قمي ۱۳۱

احمد بن محمد حسيني ۱۳۱

احمد بن محمد مصباح الدين ۱۳۱

احمد بن محمد ابو علي صولي ۱۳۱

احمد بن محمد حلي ۱۳۲

احمد بن محمد بن حداد ۱۳۲

احمد بن محمد حسيني حلي ۱۳۲

احمد بن محمد بن حسن ۱۳۲

احمد بن محمد طالقاني ۱۳۲

احمد بن شمس الدين محمد عاملی عيناثي ۱۳۳

احمد بن محمد بن داود ۱۳۳

احمد بن محمد ابو غالب زراري ۱۳۴

احمد بن محمد سبعي ۱۳۴

احمد بن محمد علوي ۱۳۵

احمد بن محمد اربلي ۱۳۵

احمد بن محمد، ابن جندي ۱۳۵

احمد بن محمد بن فهد حلي ۱۳۶

احمد بن محمد معصوم حسيني ۱۳۸

احمد بن محمد بن مكى شهيدى ١٣٨

احمد بن محمد بن موسى، ابن الصلت ١٣٩

احمد بن محمد، ابو العباس سيرافى ١٣٩

احمد بن محمد زوزنى ١٣٩

احمد بن محمد بن يحيى ١٣٩

احمد بن محمد بحراني ١٤٠

احمد بن مرتضى حسيني مرعشى ١٤٠

احمد بن مسعود اسدى حلى ١٤٠

احمد بن منير عاملى طرابلسى، عين الزمان ١٤١

احمد بن موسى عاملى نباطى ١٤٦

احمد بن موسى علوى حسنى، سيد بن طاوس ١٤٧

احمد بن نصر باهلى، ابن ابى هراسه ١٥١

احمد بن نعمه الله بن خاتون ١٥١

احمد بن يوسف عريضى ١٥٢

اردشير بن ابو ماجد كابللى ١٥٢

اسحاق بن امير كابل كرامى ١٥٢

اسحاق بن امين الدين ١٥٢

اسحاق بن محمد بن حسن بن حسين بن بابويه ١٥٦

اسعد بن ابراهيم مقرى ١٥٦

اسعد بن حمد كاشانى ١٥٦

اسعد بن سعد حمامی رازی ۱۵۷

اسعد بن عبد القاهر اصفهانی، ابو السعادات ۱۵۷

اسعد بن علی بن هبه الله ۱۵۸

اسفندیار بن ابو الخیر سیری ۱۵۸

اسکندر بن دریس ورشیدی ۱۵۸

اسماعیل بن حسن بن محمد، نقیب نیشابور ۱۵۹

اسماعیل بن شرف الدین عودی عاملی ۱۵۹

اسماعیل بن حیدر علوی عباسی ۱۵۹

اسماعیل بن سعید حسینی حویزی ۱۵۹

اسماعیل بن عباد طالقانی ۱۶۰

ص: ۵

اسماعیل بن علی عاملی کفرحونی ۱۷۲

اسماعیل بن علی سمان ۱۷۲

اسماعیل بن محمد بن حسن ۱۷۲

اسماعیل بن محمود جبلی ۱۷۳

اشرف بن حسین جعفری ۱۷۳

الیاس بن محمد ۱۷۳

الیاس بن هشام ۱۷۳

امیر کابن ابی اللحیم عجلی ۱۷۳

امیره بن شرفشاه حسینی ۱۷۴

انوشیروان بن خالد ۱۷۴

ایوب بن حسن ۱۷۴

«حرف باء»

بابا بن محمد صالح قزوینی ۱۷۵

بابا بن محمد علوی حسینی ۱۷۵

بابویه بن سعد ۱۷۵

بختیار بن حسن شنشنی ۱۷۵

بدر بن سیف بن بدر عربی ۱۷۶

بدر الدّین بن احمد حسینی ۱۷۶

بدر الدّین بن محمد عاملی کرکی ۱۷۷

بدران بن شریف حسینی موسوی ۱۷۷

بدل کیا بن شرفشاہ حسینی ۱۷۸

برکہ بن محمد اسدی ۱۷۸

بکار بن احمد بن زیاد ۱۷۸

بہاء الدین بن علی عاملی ۱۷۸

«حرف تاء»

تاج الدین بن طالب کیا حسینی ۱۷۹

تاج الدین بن علی حسینی عاملی ۱۷۹

تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی ۱۷۹

تقی بن ابی طاہر حسینی نقیب رازی ۱۸۰

تقی بن داب ۱۸۰

تقی الدین بن نجم حلبی، ابو الصلاح ۱۸۰

تواب بن حسن خشاب بصری ۱۸۲

«حرف ثاء»

الثائر باللہ بن مہتدی حسینی ۱۸۳

ثابت بن احمد حلبی ۱۸۳

ثابت بن عبد اللہ یشکری ۱۸۴

«حرف جیم»

جابر بن عباس نجفی ۱۸۵

جار اللہ بن عبد العباس جزائری ۱۸۵

جعفر بن حسام عاملی ۱۸۵

- جعفر بن حسن حلّی، محقق حلّی ۱۸۶
- جعفر بن حسین بن حسکه ۱۹۴
- جعفر بن صالح بحرانی ۱۹۵
- جعفر بن علی حسینی ۱۹۵
- جعفر بن علی دار الصخر حسینی ۱۹۵
- جعفر بن علی عاملی ۱۹۵
- جعفر بن علی جعفری دیسی ۱۹۵
- جعفر بن علی مشهدی ۱۹۶
- جعفر بن علی حلّی ۱۹۶
- جعفر بن کمال الدّین بحرانی ۱۹۶
- جعفر بن محمّد بن احمد ۱۹۶
- جعفر بن محمّد دوریستی ۱۹۷
- جعفر بن محمّد حلّی ۱۹۸
- جعفر بن محمّد بحرانی ۱۹۹
- جعفر بن محمّد بن محمّد ۱۹۹
- جعفر بن محمّد حسینی واعظ ۱۹۹

جعفر بن محمد بن معيه ١٩٩

جعفر بن محمد بن موسى ١٩٩

جعفر بن مليك حلي ٢٠١

جعفر بن نما ٢٠١

جلال الدين حسيني ٢٠١

جمال الدين بن حسين خوانساري ٢٠١

جمال الدين بن عبد القادر حسيني ٢٠٢

جمال الدين بن نور الدين موسى ٢٠٣

جمال الدين بن يوسف عاملي ٢٠٩

جواد بن سعيد كاظمي ٢٠٩

«حرف حاء»

حاجب بن ليث بن سراج ٢١١

حاجي بن حسين يزدي ٢١١

حمداني تغلبي ٢١٢

حارث بن علي بن زهره حسيني ٢١٢

حافظ زواري ٢١٣

حيب بن اوس حوراني، ابو تمام ٢١٣

حيب الله بن زين الدين جرجاني ٢٣١

حيب الله كاشاني ٢٣١

حيب الله تويسركاني ٢٣١

حرز الدّین او ابلی ۲۳۲

حسام الدّین بن جمال الدّین نجفی ۲۳۲

حسام الدّین درویش علی چلبی ۲۳۲

حرز بن حسین بحرانی ۲۳۳

حسکا بن بابویه ۲۳۳

حسن بن ابی عقیل ۲۳۴

حسن بن سلیمان ۲۳۴

حسکه بن بابویه ۲۳۴

حسن بن ابراهیم جزوی ۲۳۵

حسن بن ابراهیم عاملی ۲۳۶

حسن بن ابی بکر جیروی ۲۳۶

حسن بن ابی جامع عاملی ۲۳۷

حسن بن ابی جعفرک نیشابوری ۲۳۷

حسن بن ابی الحسن ورامینی ۲۳۷

حسن بن ابی الحسن دیلمی ۲۳۷

حسن اصفهانی، قوام الدّین ۲۳۷

حسن بن شمس الدّین استرآبادی ۲۳۸

حسن بن ابی علی سبزواری ۲۳۹

حسن بن ابی حمزه حسینی ۲۴۱

حسن بن زبیب الدّین یوسفی ۲۴۱

- حسن بن ابى العز حسینی ۲۴۳
- حسن بن ابى عقيل عمانی ۲۴۳
- حسن بن ابى على سبزواری ۲۴۳
- حسن بن ابى الفتح دهان ۲۴۵
- حسن بن ابى الهیجاء اربلی ۲۴۵
- حسن بن احمد بن ابراهیم ۲۴۵
- حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان ۲۴۶
- حسن بن عماد الدین حسینی ۲۴۶
- حسن بن احمد فارسی ۲۴۶
- حسن بن احمد همدانی ۲۴۶
- حسن بن احمد خطیب ۲۴۷
- حسن بن احمد ساکت ۲۴۷
- حسن بن احمد علوی محمّدی ۲۴۷
- حسن بن احمد حمدون ربعی ۲۴۹
- حسن بن احمد جاوابی ۲۵۰
- حسن بن احمد عجلی ۲۵۲

حسن بن احمد بن میثم ۲۵۲

حسن بن احمد بن مظاهر ۲۵۲

حسن بن احمد بن محمد ۲۵۳

حسن استرآبادی ۲۵۴

حسن بن اسحاق بن ابراهیم ۲۵۵

حسن بن اسحاق رازی ۲۵۵

حسن بن اسماعیل ۲۵۵

حسن بن اسماعیل، ابن حمامی ۲۵۵

حسن بن اشناس ۲۵۵

حسن اصفهانی شفائی ۲۵۶

حسن بن انوشیروان ۲۵۷

حسن بن ایوب اطراوی ۲۵۷

حسن بن ایوب اعرج ۲۵۸

حسن بن تاج الدین حسینی ۲۶۰

حسن بن جعفر عاملی ۲۶۰

حسن بن جعفر دوریستی ۲۶۳

حسن بن حسین بن بابویه ۲۶۵

حسن بن حسن مشهدی ۲۶۵

حسن بن حسین قمی ۲۶۵

حسکا بن حسین قمی، شمس الاسلام ۲۶۶

حسن بن حسین حلبی ۲۶۹

حسن بن حسین سراینوی ۲۷۰

حسن بن حسین بن حسن ۲۷۱

حسن حسینی طبسی ۲۷۱

حسن بن حسین شیعی ۲۷۱

حسن بن حسین مقدادی ۲۷۳

حسن بن حسین بن علی قمی ۲۷۴

حسن بن حسین دوریستی ۲۷۵

حسن بن حسین حمدانی ۲۷۵

حسن بن حسین اسدی ۲۷۵

حسن بن حسین جزائری ۲۷۶

حسن بن حمزه حلبی ۲۷۶

حسن بن حمزه موسوی ۲۷۷

حسن بن حمزه هاشمی ۲۷۸

حسن بن حیدر گرگانی ۲۷۹

حسن بن داود حلی ۲۷۹

حسن بن دربی ۲۷۹

حسن دیلمانی ۲۸۰

حسن بن راشد حلی ۲۸۱

حسن رضوی قاینی ۲۸۳

حسن بن زید بیهقی ۲۸۴

حسن بن زید بن محمد ۲۸۴

حسن بن زید حسینی ۲۸۶

حسن بن زین الدین بن علی ۲۸۶

حسن بن زین الدین عاملی ۲۸۷

حسن بن سبتی ۲۸۷

حسن بن سبره بغدادی ۲۸۷

حسن سرابشروی ۲۸۸

حسن بن سعید حلّی ۲۸۸

حسن بن سلام گیلانی ۲۸۸

حسن بن سلیمان عاملی ۲۹۰

حسن بن سلیمان حلّی ۲۹۰

حسن سمنانی ۲۹۳

حسن بن سندی ۲۹۳

حسن بن شدقم ۲۹۳

حسن شیعی سبزواری ۲۹۳

حسن مطوع جروانی ۲۹۴

حسن بن طارق ۲۹۴

حسن بن طاهر صوری ۲۹۴

حسن بن طحال ۲۹۵

حسن بن عباس رستمی ۲۹۵

حسن بن عبد الله حسینی ۲۹۶

حسن بن عبد الکریم فتال ۲۹۶

حسن بن عبد الله علوی ۲۹۶

حسن بن عبد الله بن سعید ۲۹۷

حسن بن عبد الله فتال ۲۹۸

حسن بن عبد الملک مسجدی ۲۹۸

حسن بن عشره ۲۹۸

حسن بن عبد النبی عاملی ۲۹۸

حسن بن علی عمانی ۲۹۹

حسن بن عبد الرزاق لاهیجی ۳۰۳

حسن بن عبد العزیز قمی ۳۰۴

حسن بن عبد العزیز جیهانی ۳۰۴

حسن بن عشره، ابو المکارم ۳۰۴

حسن بن علی فرزادی هموسه ۳۰۵

حسن بن علی حذاء ۳۰۵

حسن بن علی فارسی ۳۰۸

حسن بن علی ماهابادی ۳۲۲

حسن بن علی بن اشناس ۳۲۳

حسن بن عبد الله حسینی ۳۲۳

حسن بن علی، ابو محمد ۳۲۳

حسن بن علی بن ابی جامع ۳۲۳

حسن بن علی بن ابی طالب هموسه ۳۲۴

حسن بن علی عاملی حانینی ۳۲۴

حسن بن زین الدین عاملی، صاحب معالم ۳۲۶

حسن بن علی بن اشناس بزّاز ۳۴۲

حسن بن علی نجار ۳۴۲

حسن بن علی قمی ۳۴۲

حسن بن علی حسینی ۳۴۲

حسن بن علی دستگردی ۳۴۲

حسن بن زهره حلبی ۳۴۳

حسن بن علی مدنی ۳۴۳

حسن بن علی ظهیری ۳۵۱

حسن بن علی، ابن شعبه ۳۵۱

حسن بن علی ورامینی ۳۵۴

حسن بن علی مرعشی همدانی ۳۵۴

حسن بن علی علوی اقساسی ۳۵۴

حسن بن علی عیناٹی ۳۵۶

حسن بن علی، ابن شذقم مدنی ۳۵۶

حسن بن علی بن داود ۳۶۱

حسن بن علی حلی ۳۶۲

حسن بن علی بن دربی ۳۷۰

حسن بن علی بن زیرک ۳۷۰

حسن بن علی بن سلمان ۳۷۱

حسن بن علی بن شذقم ۳۷۱

حسن بن علی کرکی ۳۷۱

حسن بن علی طبری ۳۷۳

حسن علی بن عبد اللہ شوشتری ۳۷۳

حسن بن علی علوی ۳۷۵

حسن بن علی بن عبیدہ ۳۷۶

حسن بن علی بن فضل ۳۷۶

ص: ۹

حسن بن علی بن عثمان ۳۷۶

حسن بن علی، ابن عشره ۳۷۶

حسن بن علی مشغری ۳۷۹

حسن بن علی، ابن ابزر حسینی ۳۸۰

حسن بن علی طبرسی ۳۸۱

حسن بن علی بن محمد حسینی ۳۹۰

حسن بن علی بن محمد کاتب ۳۹۰

حسن بن علی، ابو محمد اطروش شهید. ۳۹۲

حسن بن علی بن محمود عاملی ۴۱۸

حسن عینائی عاملی ۴۱۸

حسن بن عیسی نعمانی ۴۱۸

حسن بن غیاث الدین جرجانی ۴۱۹

حسن، ابو محمد ۴۱۹

حسن بن فادار ۴۱۹

حسن فتونی عاملی ۴۱۹

حسن بن فضل طبرسی ۴۲۰

حسن بن فضل، عزّ الدین ۴۲۲

حسن بن فقیه ۴۲۳

حسن بن کبش حسینی ۴۲۳

حسن کیا بن قاسم حسینی ۴۲۳

حسن بن متویه سندی ۴۲۴

حسن بن محمد ۴۲۵

حسن بن محمد عاملی دمشقی ۴۲۷

حسن بن محمد آوی ۴۲۷

حسن بن محمد همدانی سکاکی ۴۲۸

حسن بن محمد عاملی ۴۲۸

حسن بن محمد اربلی ۴۲۹

حسن بن کاشی ۴۳۵

حسن بن محمد حسینی حلبی ۴۳۸

حسن بن محمد استرآبادی ۴۳۹

حسن بن محمد بزاز ۴۴۰

حسن بن محمد تمیمی ۴۴۳

حسن بن محمد حدیقی ۴۴۴

حسن بن محمد عمی ۴۴۴

حسن بن محمد قمی ۴۴۸

حسن بن محمد نجفی ۴۵۰

حسن بن محمد دوریستی ۴۵۰

حسن بن محمد گرگانی موصلی ۴۵۱

حسن بن محمد بن حسن حسینی ۴۵۲

حسن بن محمد بن علی حسینی ۴۵۲

حسن بن محمد بن نصر ۴۵۲

حسن بن ناصر حدّاد ۴۵۳

حسن بن محمد مهلبی ۴۵۳

حسن بن محمد حلّی ۴۵۴

حسن بن فضل مسکنی ۴۵۶

حسن بن محمد آوی حسینی ۴۵۶

حسن بن محمد نوبختی ۴۵۷

حسن بن محمد بن یحیی ۴۵۸

حسن بن محمد سرمن رأیی ۴۵۸

حسن بن مطهر حلّی ۴۶۰

حسن بن مطهر اسدی ۴۶۰

حسن معلم همدانی ۴۶۰

حسن بن محمود استرآبادی ۴۶۰

حسن بن معالی بقلاوی ۴۶۱

حسن بن معمر رقی ۴۶۱

حسن موسوی حسینی ۴۶۲

حسن بن موسى نوبختی ۴۶۲

حسن بن مهدی، ابو علی ۴۶۲

حسن بن مهدی ۴۶۲

حسن بن مهدی سیلقی ۴۶۳

حسن بن مهدی مامطیری ۴۶۳

حسن بن مهریز عاملی ۴۶۴

حسن بن محمد طوسی ۴۶۴

حسن بن محمد، نجیب الدین ۴۶۸

حسن بن محمد، موفق الدین ۴۶۸

حسن بن ابی الحسن دیلمی ۴۶۹

حسن بن محمد قمی ۴۷۱

حسن بن محمد نجفی، کمال الدین ۴۷۲

حسن بن محمد بن راشد ۴۷۳

حسن بن محمد صیرفی ۴۷۴

حسن بن محمد مشغری جبعی ۴۷۴

حسن بن محمد تمیمی مقری ۴۷۴

حسن بن محمد سکونی ۴۷۵

حسن بن محمد بن مکی عاملی ۴۷۵

حسن بن محمد بن علی، ابن نوبخت ۴۷۵

حسن بن محمد مکتب ۴۷۶

حسن بن مكى عاملى ٤٧٧

حسن بن ناصر عاملى ٤٧٧

حسن بن نجم الدين، بدر الدين ٤٧٨

حسن بن نجم الدين اطراوى ٤٧٨

حسن بن نجم الدين علوى عبيدلى ٤٧٩

حسن بن نما حلى ٤٧٩

حسن بن نور الدين حسيني ٤٧٩

حسن بن جمال الدين سوراوى ٤٧٩

حسن بن هديه ٤٨١

حسن بن يحيى بن حسن ٤٨٢

حسن بن يحيى بن ضريس ٤٨٣

حسن بن يزيد سوراوى ٤٨٣

حسن بن هانى، ابو نواس ٤٨٣

حسن بن يوسف بن احمد ٤٨٩

حسن بن يوسف، ابن العشره ٤٩٠

حسن بن يوسف حلى ٤٩٢

ص: ١١

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ أَفْضَلِ النَّبِيِّينَ، وَعُتْرَتِهِ الْغُرِّ الْمِيَامِينَ، إِلَى يَوْمِ الدِّينِ در میان سرگذشت نامه های دانشمندان و بزرگان علوم و معارف اسلامی کمتر محققى است که با ریاض العلماء و حیاض الفضلاء تألیف میرزا عبد الله افندی (متولد حدود ۱۰۶۷ و متوفای بین سال های ۱۱۲۰-۱۱۳۰) آشنا نباشد؛ زیرا نه تنها شیوه تدوین کتاب- که مرتب به حروف معجم است- آن را مطلوب گردانیده است، بلکه اطلاعات ارزنده و مفیدی که منحصر به این کتاب است و در دیگر نگاشته های رجالی عصر وی دیده نمی شود بر ارزش آن افزوده است. مثلاً از جمله فوایدی که از مراجعه به ریاض العلماء به دست می آید آشنایی با نسخه ها و مخطوطات موجود از مؤلفات عربی و فارسی است که در عصر افندی در کتابخانه های عمومی و خصوصی نگهداری می شده و مؤلف آنها را رؤیت نموده و از مشخصات کتاب شناسی و نسخه شناسی آن ها در کتابش یاد کرده است. از این رو ریاض العلماء را می توان به عنوان مأخذ و مصدری ارزشمند و متقن در خصوص مباحث مربوط به کتاب شناسی و نسخه شناسی تلقی کرد؛ زیرا در واقع نگاشته مورد بحث می تواند از جهتی فهرستی از نسخه های خطی کتابخانه های عمومی و خصوصی عصر مؤلف باشد. مجموع این نسخه ها که افندی معرفی کرده است بیش از هزار و اندی است که در پایان دوره

ترجمه ریاض، تحت عنوان «فهرست نسخه های خطی» که وصف آن ها در این کتاب آمده، معرفی خواهد شد.

در همین زمینه گفتنی است که افندی از نسخه های مقابله شده و تصحیح شده نیز با دقت تمام یاد کرده که این نکته هم در تاریخ کتاب شناسی و نسخه شناسی مخطوطات عربی و فارسی حائز اهمیت تواند بود. از جمله بنگرید به معالم العلماء ابن شهر آشوب که توسط حسن بن علی بن حسن حسینی مدنی تصحیح شده است (۱).

دیگر از فوائد ریاض العلماء که قابل توجه و تتبع می نماید نکاتی است که مؤلف پیرامون اعلام جغرافیایی (بلدان) ضبط کرده. افندی در این خصوص، گاه از کتاب های پیشینیان مانند فتوح البلدان بلاذری و معجم البلدان یاقوت و صورة الأرض ابن حوقل و... استفاده کرده و گاهی نیز اطلاعات عصری و مشهودات خود را نوشته است که از نظر گاه مطالعات جغرافیای تاریخی ایران قابل توجه و تأمل است.

چنانچه درباره «ورامین» می نویسد: «شهر کی است معروف از شهرهای ری که تا تهران یک منزل فاصله دارد و من به آنجا رفته ام و اکنون آباد است» (۲).

از دیگر فوائد عدیده ای که از ریاض العلماء دستیاب می شود و لازم است که در این مختصر ذکر کنیم اجازه نامه های محدثان و فقیهان است.

گفتنی است که تحقیقی گسترده در خصوص اجازه نامه ها و نیز تدوین «فهرست اجازات» که هم اکنون در بنیاد پژوهش های اسلامی در دست اقدام است در عصر ما که انقلاب فرهنگ اسلامی آغاز شده ضرور می نماید.

ص: ۱۴

۱-۱- فهرست نسخه های مصحح و محشی و نام مصحح و محشی و نیز نام کاتبان نسخه ها را در پایان دوره مترجم همین کتاب خواهید دید، ان شاء الله تعالی.

۲-۲- ریاض العلماء ([۱] ترجمه) ۲۸۰/۱، نیز بنگرید به ص ۱۸۶ درباره سبزواری و....

کتاب ریاض نیز یکی از منابع موثق و با ارزش در این زمینه است که متن صدها اجازه فقهی و علمی به لفظ مجیز در آن نقل شده، و نیز از صدها اجازه دیگر در آن یاد گردیده است.

به هر حال اهمیت ریاض العلماء بیش از آن است که بتوان در این یادداشت به آن پرداخت. همین نکته برای نشان دادن ارزش این کتاب کافی است که می بینیم کتاب مزبور مأخذی موثق از برای مرحوم خوانساری در تألیف روضات الجنات بوده، و نیز صاحب اعیان الشیعه به کرات از آن نقل کرده، و علامه آقا بزرگ طهرانی در الذریعه بسیار بسیار به آن توجه داشته، و کنتوری در کشف الحجب و علامه نوری در خاتمه المستدرک الوسائل (جلد سوم) مطالب زیادی از آن گرفته اند (۱).

باری، بر اثر اهمیت و فوائد بی شماری که در ریاض العلماء مشهود است بنیاد پژوهش های اسلامی به ترجمه و تحشیه و تعلیق آن به زبان فارسی دست یازید و از حجه الاسلام و المسلمین آقای محمد باقر ساعدی که تجربه ترجمه روضات الجنات را نیز دارند تقاضای انجام دادن این کار فرهنگی را کرد. قرار است که ترجمه مجلّات متن عربی ریاض براساس چاپ مصحح دانشمند محترم آقای سید احمد حسینی (اشکوری) با شماره مسلسل منتشر شود و در مجلدی جداگانه تعلیقاتی پیرامون لغزش های

ص: ۱۵

۱-۱- درباره احوال و آثار افندی و نسخه شناسی ریاض العلماء بنگرید به مقدمه های علامه آیه الله مرعشی و دانشمند محترم سید احمد حسینی بر چاپ متن عربی ۳/۱-۳۰ مقدمه آقای ساعدی در همین جلد. نیز مراجعه کنید به لؤلؤتی البحرین ۲۰۵ روضات الجنات ۳۷۲ چاپ اول، [۱] فیض قدسی ص ۱۰۴ و ۱۰۵، مستدرک الوسائل ۳/۳۷۰، کنی و القاب ۴۱/۲ یادداشت های قزوینی ۴۲/۵ کشف الحجب ۳۰۰، [۲] الذریعه ۳۳۱/۱۱، مصفی المقال ۲۴۰، ریحانه الأدب ۹۷/۱.

تاریخی، رجالی و کتاب‌شناسی مؤلف فراهم آید و همراه با فهرست‌های هشت‌گانه تقدیم پژوهندگان گردد.

شایسته است از تلاش مخلصانه آقای عبدالحسین یداللهی به خاطر ویرایش و ارائه‌ی متنی منقح از جلد اول و دوم قدردانی شود.

گفتنی است استاد محمد باقر ساعدی در سال ۱۳۸۳ رخت به علم باقی کشید و با کمال تأسف امکان تحقق وعده یادشده در چاپ اول فراهم نیامد.

روحش شاد

بنیاد پژوهش‌های اسلامی

مرداد ۱۳۸۹

ص: ۱۶

بسم الله الرحمن الرحيم شرح حال و آثار میرزا عبد الله افندی رحمه الله مؤلف ریاض العلماء اللهم سهل و تمم الحمد لله و سلام علی عبادہ الذین اصطفی و بعد: مدت سی سال است با کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء تألیف منیف عالم جلیل و مورخ نبیل مرحوم مغفور میرزا عبد الله افندی قدس سره آشنایی دارم و گاهی در بعضی از مکتبات از آن کتاب جلیل بهره وری، و با علاقه ای که به تراجم اعلام داشتم از آن استفاده می کردم و همواره از خدای مَنان تمنا می کردم که نسخه ای از آن کتاب مرز و قم بشود تا اینکه در این اواخر پنج مجلد آنکه مربوط به اعلام شیعه رضوان الله علیهم اجمعین بود به طبع رسید و از آنجا که شوق وافر می به مطالعه آن داشتم و آرزوی چندین ساله ام برآورده شده بود به منظور اینکه بیشتر و بهتر از زحمات آن عالم جلیل برخوردار شوم و دیگر از دوستان این بخش از آثار نیز بهره ور شوند بعون الله و تأییداته تصمیم عزم کردم تا کتاب ریاض را در حد بی بضاعتی که دارم از عربی به پارسی برگردانم بدین منظور به ترجمه آن پرداختم و مجلد اول آن را به یاری حق تعالی و اولیای گرامی او صلواته علیهم اجمعین به پایان آوردم.

پس از ترجمه مجلد اول آن در اندیشه ام گذشت که به جای مقدمه کتاب که معمول ارباب قلم است، به ترجمه احوال مؤلف کتاب قدس سره در حد توانایی

خویش اقدام، و توضیحات لازم را ذیل معرفی کتاب ریاض در بخش آثار مؤلف، ایراد کنم.

قبلا باید بگویم شرح حال کاملی از سوی حضرت آیه الله العظمی السید شهاب الدین مرعشی دام ظلّه که اینجانب را در سال ۱۳۹۸ هجری به اجازه مفصلی به خط شریف خویش مفتخر فرموده اند به نام «زهر الریاض» در ترجمه صاحب ریاض مرقوم فرموده اند و منضم به مجلد اول به طبع رسیده است.

اینجانب رساله مزبور را که به عربی بوده اصل کار خویش قرار داده و مطالبی را که خود تهیه کرده ام با اجازه از مقام والای ایشان دام ظلّه بدان افزودم و کتاب خود را که ترجمه ریاض العلمات از برکات قلم ایشان زیب و زینت دادم.

و در ضمن، از مقدمه عالمانه و پاورقی های ارزنده ای که فاضل معظم جناب آقای آقا سید احمد حسینی اشکوری نجفی دامت اعزازه و تأییداته که از افاضل اهل قلم اند و بر اصل کتاب نوشته اند استفاده کامل برده، و مطالبی را علاوه بر آنچه که خودم به مناسبت هایی در ذیل پاره ای از ترجمه ها آورده ام از ایشان هم در پاورقی این ترجمه به عنوان «پاورقی» یادآور شده ام و نیز از زحمات ایشان کمال امتنان و شکرگزاری را دارم.

اکنون به اصل مقصود که ترجمه مؤلف ریاض العلمات می پردازیم.

نام و نسب: مؤلف ریاض در مجلد سوم در آغاز شرح حال خویش خود را بدین نام و نسب معرفی کرده است.

عبد الله بن عیسی بیک بن محمد صالح بیک بن حاج ولی بیک بن حاج میر محمد بیک بن خضر بیک تبریزی اصفهانی.

در زهر الریاض در ردیف نیاکان او، حاج ولی بیک نام برده نشده است و خضر بیک را بنا به نسخه ای، جعفر بیک مرقوم داشته است.

شهرت: در کتاب‌ها و تراجم پس از او که به شرح حال وی پرداخته‌اند صاحب ریاض را به عنوان میرزا و افسندی و جیرانی و صاحب ریاض و تبریزی و اصفهانی یاد کرده‌اند و به تناسب هریک از آن‌ها وی را بدان ویژگی‌ها شهرت داده‌اند چنان‌که میرزا بدان اعتبار بوده که خاندانش از مردمان علم و وزارت و دیگر شئون عالیه بوده‌اند و ما پس از این بدانها اشاره خواهیم کرد و می‌توان گفت میرزا مخفف امیرزاده است.

و صاحب ریاض به اعتبار کتاب ارزنده و معروف اوست که ما به یاری خدا به ترجمه آن موفق خواهیم شد.

و تبریزی بدان جهت است که اصل او از شهر تبریز بوده است.

و اصفهانی بدان اعتبار است که به گفته خود، در آنجا متولد شده و در آنجا زیست داشته است و حداکثر کمالات خود را در آنجا به دست آورده است و هم در آن سرزمین در گذشته و آثار خیری در آنجا از خود بجای گذارده است.

و جیرانی به فتح جیم بنا بر آنچه در زهر الریاض آمده است بدان جهت بوده که منتسب به جیران محله، یکی از محلات قدیم تبریز و یا بدان سبب بوده که جدش علاقه ویژه‌ای به شکار آهو داشته است و جیران در واژه ترکی به معنای آهو است.

در زهر الریاض نوشته برخی از مؤلفان، کلمه جیرانی را «جسرانی» نوشته و نادرست است.

آری، در تذکره القبور یا بزرگان اصفهان کلمه جسرانی آورده شده است و از اینکه مؤلف آن کتاب جناب آقای مهدوی در زندگی نامه علامه مجلسی، جیرانی با «یا» مرقوم داشته پیداست که کلمه جسرانی با «سین» اشتباه چاپی بوده است.

جزری در اللباب می نویسد: جیران «به فتح جیم و سکون یا» نام یکی از دهکده هایی است که در دو فرسخی اصفهان واقع شده است و بعضی از علمای منتسب به آن دیه را نام برده است.

آقای رفیعی مهرآبادی در آثار ملی اصفهان ذیل محلات اصفهان می نویسد اکنون جیران که از دیه های جی بوده باقی است و از خلال اخبار مربوط به گذشته اصفهان برمی آید که محله ای هم، مجاور آن دیه بوده که جیران خوانده می شده است.

و عده ای از محدثان و دانشمندان بدان محله منتسب بوده اند و در پاورقی همان بخش به یازده تن از معاریف آن محله اشاره کرده است از جمله صاحب ریاض و پدرش میرزا عیسی بیگ که پس از این، به یاری خدا به شرح حالش اشاره خواهیم کرد.

و افندی تقریباً شهرت عمومی اوست که همگان او را بدین شهرت معرفی کرده اند و نیز بدین لقب موسوم می دارند.

زهر الریاض می نویسد افندی لفظ ترکی جغتایی یا مغولی است و این کلمه را به فتح همزه و فتح فا و نون ساکن ضبط کرده اند و بعضی هم آن کلمه را با الف ممدوده یعنی آفندی گفته اند و لیکن مشهور همان ضبط اولی است.

ریحانه اول می نویسد: افندی ترکی عثمانی است و به معنای سید و مولا و صاحب و مالک و اهل قلم و قاضی و حاکم شرع می باشد و کلمه تعظیم و احترام است که در موقع آقا و جناب و حضرت بکار می برند.

باری تمام معانی که برای لفظ افندی ذکر شد در خور صاحب ریاض بوده است و شیخ محمد علی حزین در تذکره خود علت شهرت وی را به لفظ افندی چنین می نویسد: آن گاه که میرزا عبد الله به بلاد روم افتاد علمای

آنجا به دانش او آگاه شدند و به قاعده خود وی را افندی خطاب کردند و به این لقب معروف شده بود و با من الفت تمام داشت.

زهر الریاض می نویسد میرزا عبد الله در پیشگاه پادشاه عثمانی از جلالت قدر و رفعت منزلت برخوردار بود، آن چنان که در شهر اسلامبول کرسی ویژه ای برای او مقرر داشته بود که وی در مواقع ملاقات با آن پادشاه بر آن کرسی قرار می گرفت و از آنجا که در حضور سلطان از کمال تعظیم و تکریم برخوردار بود سلطان عثمانی او را افندی خطاب می کرد و در نتیجه لقب مشهور او شد و موقعیت او از نظر سلطان عثمانی بدانجا رسید که پس از بازگشت از مکه مکرمه بر اثر تنافری که میان او و شریف مکه اتفاق افتاد توانست وی را از منصب و مقامش عزل و بنا به پیشنهادی که به سلطان کرد دیگری را به جای او نصب کند.

کلمات اعلام: از آن پس که ستاره علم و دانش و اطلاعات عمیق و وسیع میرزا عبد الله در آسمان بینش و کمال درخشندگی پیدا کرد دانشوران و اعلام پس از او که متکفل احوال و آثار بزرگان می شدند به چشم عظمت و بزرگی به وی می نگریستند و او را به علم و دانش و بینش و خبرویت و بصارت و بی نظیری و استادی می ستودند و او را امامی همام و متبحری عالی مقام و نقادی عظیم یاد می کردند و نام و نشان و آثار علمی و فنی او را در کتاب های تراجم و برخی از اجازات و تذکره های خویش ایراد می کردند از آن جمله علامه خوانساری در روضات الجنات و علامه نوری در فیض القدسی و علامه عاملی در اعیان الشیعه و علامه تهرانی در الذریعه و علامه شوشتری در اجازه کبیره و دانشمند جلیل خیابانی در ریحانه الادب و سراینده به نام در تذکره حزین و فاضل معاصر جزائری در نابغه فقه و حدیث و نویسنده فاضل در دانشمندان آذربایجان و فاضل قمقام کشمیری در نجوم السماء و محدث قمی در فوائد الرضویه و الکنی و الالقاب و فاضل برومند آقای مهدوی دام عزه در زندگی نامه مجلسی و تذکره القبور

علمای اصفهان و سید صدیق حسن در شمع انجمن به مقام و موقعیت او اشارات لطیفی کرده اند و خود مؤلف هم در ریاض، شرح حال نسبتاً مفصلی از زندگی خویش نگاشته است.

اخیراً حضرت آیه الله العظمی مرعشی دام ظلّه، رساله ای به نام زهر ریاض که مشتمل بر فوائد ارزنده ای است و پیش از این هم اشاره شد در شرح حال او تدوین فرموده اند و به ضمیمه مجلد اول ریاض به طبع رسیده است و از جمله مدارک ایشان مجموعه متفرقه ای از خود صاحب ریاض و مسموعات و مرویاتی بوده است که از پدرشان و دیگر اساتیدشان و نیز از پاره ای از مجامع متفرقه به دست آورده اند.

اینک به نقل برخی از نظریات مؤلفان یاد شده که درباره صاحب ریاض اظهار داشته اند می پردازیم.

صاحب روضات می نویسد: الفاضل الخیر و العالم البصیر و له بصیره عجیبه بحقیقه احوال علماء الاسلام و معرفه تامه بتصانیف مصنفیهم.

سید عبد الله شوشتری، در اجازه مفصل و معروفش (۱) می نویسد: کان فاضلاً علامه محققاً متبحراً کثیر الحفظ و التبع مستحضر الأحکام و المسائل العقلیه و النقلیه.

فیض القدسی می نویسد: العالم المتبحر النقاد المضطلع الخیر البصیر الذی لم یر مثله فی الاطلاع علی احوال العلماء و مؤلفاتهم بدلیل و لا نظیر.

ص: ۲۲

۱-۱- اجازه سید عبد الله شوشتری از جمله نعمت هایی بس ارزنده است که خدای متعال به این بنده مرحمت فرموده و از برکات محبت حجه الاسلام و المسلمین فاضل عالی مقام جناب آقای حاج سید محمد علی روضاتی دام عمره الشریف کامیابم فرموده است. جناب ایشان اجازه مزبور را که سال ۱۳۶۲ هجری به خط خود استنساخ فرموده بود عکس گرفته و با همه گونه محبتی که نسبت به این جانب دارند، با تمام وسائل لازم آن اجازه را برای این ناتوان ارسال فرمودند و جز این آثار دیگری که خود دانند و خدا.

زهر الرياض می نویسد: الهمام المقدم ضرغام غابات الفضائل العلامه فی العلوم العقلیه و النقلیه راویه صنوف العلم و الکمال السائح الجوال فی اقطار الدنيا سیما الممالک الاسلامیه فی جمع تراجم علماء الاسلام الثقه المؤمن الثبت المجید.

سال میلاد و آغاز تحصیل صاحب ریاض

سال میلاد و آغاز تحصیل: در حدود ۳۳۸ سال قبل از این به مقایسه با تاریخ حاضر که ۱۴۰۵ هجری است فرزند پاک نهادی که بعدها در میان ارباب تراجم و رجال، شهرت بسزایی پیدا کرد و در ردیف مورخان هنگامه عامی به وجود آورد و در شاهراه فقیهان و حکیمان و دیگر از فنون، موقعیت ویژه ای حایز شد و به عناوین مختلفی از قبیل صاحب ریاض و افندی شناخته شد در خانواده علم و عمل و دیگر ویژگی هایی که در خور مردم سرشناس هر روزگاری است از مادر پاکیزه گوهری که از مردم دین دار و متشرع بود پای به این جهان گذارده است.

سال میلاد او کاملاً معلوم نیست و بنابراین که شصت و چهار سال عمر کرده باشد، چنان که ریحانه اول و بعضی دیگر هم بدان اشاره کرده اند سال میلاد او حدود ۱۰۶۶ هجری می باشد و به طوری که خود او در شرح حال والد دانشورش می نویسد سال ۱۶۰۷ هجری متولد شده است و نیز ضمن شرح حالش می نویسد: آن گاه که سنین هفت سالگی را پشت سر گذارده بودم و مصادف با سال ۱۰۷۴ هجری بود پدرم در اصفهان در گذشت.

صاحب ریاض در شرح حال خود می نویسد: در اصفهان متولد شده ام و مولد و محتدم همان سرزمین است.

صاحب ریاض دوران طفولیت و خردسالی را با یتیمی به سر آورد چنان که خود در شرح حالش می نویسد: در سن هفت ماهگی مادرم وفات یافت و در سنین هفت سالگی پدرم عیسی بیک را که از اعلام روزگارش بود و به شرح حال او اشاره خواهد شد از دست دادم.

بنابراین، اکنون که دوران هفت سالگی را طی می کند فرزندی است یتیم که نه پدری داشته است و نه مادری، و در همان اوقات بوده است که آتش شوق و شور تحصیل علم و کمال، هر آن در درون او شعله ور می شود چنان که در شش سالگی به قرائت شاطبیه که در فنون قرائت و تجوید تألیف شده است، می پردازد همچنان که خود گوید: در نهایت خردسالی زمانی که سنین عمرم به شش سالگی رسیده بود و به قرائت شاطبیه پرداختم.

او اگر چه پدر و مادر را از دست داده بود لیکن خداوند مهربان برادر بزرگ ترش میرزا محمد جعفر را که از فضلا و اجلای وقت بود به نگهداری و تربیت علمی و عملی او برگمارده بود و همچنین برای دیگر کارها و احتیاجاتش، دایی اش را که از سرشناسان آن عهد بود- هر چند که از مراتب علمی بهره ای نداشت- به حضانت و نگهداری او برگماشت.

اساتید: با همه این احوال دامن همت به کمر زد و به تحصیل علم و دانش پرداخت نخست بخش مهمی از مقدمات علوم را از برادرش فرا گرفت.

از ظاهر ریاض پیدا است که صاحب ریاض مراتب مقدماتی را در اصفهان از برادرش فرا گرفته باشد لیکن زهر الریاض می نویسد: آن گاه که میرزا جعفر در تبریز به سر می برده برادرش میرزا عبد الله بدانجا کوچ کرده و مراتب مقدماتی را از او آموخته است و در خلال این مدّت، به درس دیگر اساتیدی که در مراتب مختلفی مهارت داشته بودند، حضور پیدا می کرده و با جدیت تمام به اخذ علوم معموله می پرداخته است تا در نتیجه شایستگی، بتواند به درس های عالیّه دیگر اساتید بزرگ و سرشناس آن عصر، حاضر بشود چنان که خود گوید:

از آن پس که مقدمات تحصیلی را فرا گرفتم تصمیم گرفتم تا دروس بالا-تر را بیاموزم بدین منظور حداکثر کتب اربعه حدیث (کافی، من لا

یحضره الفقیه، تهذیب و استبصار) و قواعد علامه حلی رحمه الله را از محضر استاد استناد کرده و برخی از تهذیب شیخ طوسی و شرح اشارات و مقداری از الهیات شفا و امثال آن را از استاد فاضل رضی الله و از علامه جلیل میرزا علی نواب فرزند سید جلیل خلیفه سلطان که شیخ اجازه اش هم بوده است و بخشی از حاشیه قدیم ملا جلال را که بر شرح تجرید نوشته و مقداری از شرح اشارات را از استاد محقق قدس سره و بخشی از تهذیب و شرح مختصر الاصول و شرح اشارات و اصول کافی و دیگر کتاب های متداول را از استاد علامه فراگرفته و آموختم.

از جمله اساتید او که در زهر الریاض آمده است علامه آقا جمال الدین خوانساری فرزند بزرگوار آقا حسین خوانساری مؤلف تعلیقه مشهور بر شرح لمعه و دیگری علامه موفق ملا محمّد بن تاج الدین حسن، مشهور به فاضل هندی مؤلف کشف اللثام است که گاهی به تناسب نام برداری از پاره ای از کتاب ها در ریاض، از وی نام برده است.

و از اساتید او که در زندگی نامه مجلسی آمده امیر خلیل الله تونی اصفهانی است.

اساتید اربعه: مؤلف ریاض در میان اساتید خود از چهار تن اساتید خود به چهار صفت مخصوص نام می برد و ممکن است آنها را به نام یاد نکند و این اوصاف حاکی از آن است که مؤلف ریاض حقیقت آن صفات را در حق آنان معتقد بوده است، چنان که از علامه ملا محمّد باقر مجلسی رحمه الله به استاد استناد تعبیر می کند.

زهر الریاض می نویسد: این کلمه (استاد استناد) دلیل بر آن است که افندی کمال استفاده را از محضر پربرکت علامه مجلسی کرده است برای آن که از وی تعبیر به استاد که مصدر است، کرده است و از قبیل زید عدل که دال بر مبالغه می باشد.

روضات می نویسد: افندی از جمله فضلالی حضرت مقدسه علامه مجلسی بوده است و از مجلسی و مدرس او دوری نمی کرده و خازن کتب او بوده است و خود مجلسی در عنوان نامه ای که افندی به او نوشته (و پس از این ترجمه می شود) از وی تعبیر به، بعض الازکیاء من تلامذتنا کرده است.

و از آقا حسین خوانساری رحمه الله تعبیر به استاد محقق، و از ملا- محمد باقر فاضل سبزواری تعبیر به استاد فاضل، و از ملا میرزای شیروانی تعبیر به استاد علامه کرده است.

روضات می نویسد: از اینکه از ملا میرزا، تعبیر به استاد علامه کرده استفاده می شود که پایه علمی معظم له از دیگر اساتیدش برتر و بالاتر بوده است و در تأیید نظریه خود از شیخ حسن بلاغی نقل کرده وی در تنقیح المقال پس از توصیف زیادی که از ملا میرزا کرده پایان مقال خود را در حق او به این شعر خاتمه داده است.

هیئات إن یأتی الزمان بمثله ان الزمان بمثله لبخیل

مشایخ اجازه: زهر الریاض می نویسد: مشایخ اجازات و روایات او بسیارند از جمله آن ها اساتید او می باشند که پیش از این نام برده شدند و دیگر مشایخ او عبارت اند از: ملا محمد صالح مازندرانی مؤلف شرح اصول کافی که در ۹ مجلد به طبع رسیده است دیگری علامه محدث تحریر شیخ حر عاملی مؤلف کتاب وسائل الشیعه و امل الآمل که مؤلف ریاض، مدار کتاب خود را بر محور آن قرار داده است. دیگری علامه ملا کمال الدین فسائی مؤلف شرح شافیه صرف که از دامادهای مجلسی اول بوده است.

دیگری علامه سید محمد موسوی مشهور به میرلوحی سبزواری اصفهانی، دیگری علامه ملا شمس الدین مشهور به ملا شمس کشمیری اصفهانی که از شاگردان شیخ بهایی بوده است. دیگری علامه ملا نظام الدین ساوجی که از

اجلای شاگردان شیخ بهایی نیز بوده است، دیگری علامه سید میرزای جزائری نجفی مؤلف کتاب جوامع الکلم در احادیث صحاح و حسان و از مشایخ او که در زهر الرياض نیامده، لیکن خود مؤلف در ریاض از او اسم برده است. علامه جلیل میرزا علی نواب فرزند خلیفه سلطان است.

زهر الرياض می نویسد، افندی از گروه زیادی از دانشوران عامه روایت می کرده و من اسامی ایشان را به خاطر ندارم، لیکن اجازاتی را که آنان به وی داده اند دیده ام و یا به این جمله برخورد کرده ام که ملا افندی از فلان عالم و نیز از مشایخ زیدیه نیز روایت می کرده است از جمله از امام زیدیه یمن که در روزگار وی می زیسته اجازه روایت داشته است و آن گاه که به بلاد یمن رفته در شهر صنعاء با وی ملاقات به عمل آورده و تصریح کرده که از وی و دیگر اعلام یمنی استجازه کرده است.

استجازه: صاحب ریاض به دنبال همه مراتب علمی و حدیثی و دیگر فنونی که به دست آورده است یکی از مشایخ اجازه به شمار آمده است.

سید عبد الله جزائری در اجازه مفصله اش در فصل مراتب اجازه ذیل مرتبه رابعه که مربوط به متاخران از شهید ثانی تا عصر خودش بوده نام صاحب ریاض را در ذیل مشایخ روایت این طبقه آورده است و می نویسد:

«والمیرزا عبد الله بن عیسی الاصفهانی التبریزی الافندی».

زهر الرياض جمعی را که از وی استجازه کرده اند به شرح زیر نام برده است:

علامه میرزا حیدر علی بن مدقق شیروانی و علامه ملا محمد صادق نواده علامه مجلسی، علامه ملا محمد بن علامه ملا عبد الله تونی مؤلف الوافیة در اصول، علامه میر محمد حسین حسینی خاتون آبادی اصفهانی نواده علامه مجلسی، علامه شیخ محمد علی حزین، علامه سید نور الدین جزائری.

علامه مرعشی دام ظلّه در پایان این بخش مرقوم فرموده است: ما هم به طرق مختلفی سند اجازه خود را به صاحب ریاض منتهی می سازیم پس از این به یکی از طرق خویش به شرح زیر اشاره فرموده است.

از پدرم علامه شرف عترت طاهره و جمال اسرت باهره سید شمس الدّین محمود حسینی مرعشی نجفی متوفی ۱۳۳۸ هجری از استاد و پدر ارجمندش علامه سید شرف الدّین علی مشهور به: سید الحکماء و سید الاطباء و متوفی ۱۳۱۶ هجری، از استاد و پدر بزرگوارش علامه سید نجم الدّین محمّد حسینی مرعشی متوفی ۱۲۴۹ هجری، از استاد علامه اش میرزا محمّد مهدی شهرستانی حائری، از استاد علامه اش شیخ یوسف بحرانی مؤلف حدائق از پدر علامه اش شیخ احمد بحرانی، از علامه سید نور الدّین جزائری فرزند برومند سید نعمه الله جزائری مؤلف فروق اللغات از علامه افندی قدس الله اسرارهم.

و این جانب هم از سوی حضرت آیه الله العظمی مرعشی دام ظلّه افتخار ارتباط و انتهای سند خویش را به صاحب ریاض دارم.

پیش از این اشاره شد حضرت علامه مرعشی دام ظلّه اجازه مفصلی به خط شریف خویش برای این جانب مرقوم، و این بی بضاعت را مفتخر به این موهبت عظمی داشته اند و اجازه حضرت معظم له مشتمل بر نام برداری نود تن از مشایخ گرامی شان بوده و تاریخ تحریر آن نیمه ماه محرم الحرام سال ۱۳۹۸ هجری است. و در ختام آن نام جمعی از مشایخ خویش را از اهل سنت و اعلام شیعه زیدی اضافه فرموده و این ناتوان را مجاز از هر دو فریق شیعه و سنی ساخته است. حفظه الله و ابقاه و ادام تأییداته.

و این فیض عظیم از ناحیه حضرت آیه الله آقای حاج سید مصطفی صفائی خوانساری دام عمره که شیخ روایت اینجانب هم می باشند و وساطت آن وجود مبارک بوده و تاریخ وصول آن اجازه از طرف آیه الله

خوانساری در ۲۵ صفر سال ۱۳۹۸ هجری است ادام الله افاضاته (۱) نصیب این فقیر شده است.

آثار قلمی: به طوری که همگان نوشته اند صاحب ریاض، عالمی متبع و کثیر الحفظ بوده و شوق فراوانی به کتابت و تحقیق در مبانی علمی داشته و نستوهی در مطالعه و تحقیقات علمی و رجالی بوده است.

زهر الریاض نوشته مؤلف ریاض احاطه تام و تبحر ما لا کلامی به فنون حدیث و امثال آن داشته است چنانچه در ضمن نامه ای که ما پس از این به ترجمه آن می پردازیم می نویسد: مناسب آن است که این حدیث را در فلان باب و آن حدیث را در فلان باب از بحار ذکر کنید.

و من خود بعضی از مجلدات بحار را دیدم که پیدا بود علامه مجلسی، بحار الانوار را تحت نظر این مولای جلیل و حبر نبیل تألیف داده است.

سید عبد الله جزائری می نویسد: صاحب ریاض توجه خاصی به مطالعه و بهره گیری از تحقیقات اعلام هر زمان را داشت چنانچه از نوشتن و خواندن و مطالعه کردن اظهار سیرایی و احساس خستگی نمی کرد و همین حرص بی اندازه او به مطالعه و نوشتن بود که آثار ارزنده ای به ویژه کتاب حاضر یعنی، ریاض العلماء را به جای گذارد، انتهی.

و اسامی آثار وی به طوری که خود او در مجلد سوم ریاض ذیل نام برداری از آثارش مرقوم داشته به شرح زیر است:

آثار صاحب ریاض

۱- رساله وجوب نماز جمعه، این رساله را در آغاز بلوغش و به عنوان رد بر رساله ملا- خلیل قزوینی تألیف کرده است و برخلاف انتظار در اولین

ص: ۲۹

۱- ۱- دیگر از مشایخ روایتم را در مقدمه مجلد اول ترجمه سفینه البحار که به طبع رسیده است متذکر شده ام و اخیرا از طرف حضرت آیه الله العظمی حاج سید عبد الله شیرازی قدس سرّه متوفی در غره محرم ۱۴۰۵ در مشهد مقدس به اجازه لفظی مفتخر گردیم.

سفری که به حج بیت الله مشرف شده در ضمن دیگر آثارش مفقود شده است.

۲- شرح فارسی بر شافیه ابن حاجب که ناتمام مانده و مفقود شده است.

۳- شرح بزرگی بر الفیه ابن مالک که ناتمام مانده است و در این شرح به یادآوری از مناقشاتی که با ملا جامی داشته است، پرداخته و نیز مفقود شده است.

۴- شرح متوسط دیگری بر الفیه ابن مالک، این شرح را در اوایل بلوغش تدوین کرده است و در هنگام مراجعت از اولین سفر حجش همراه با کتاب ها و پاره ای از مؤلفات و تعلیقاتش که جمعا یک صد مجلد کتاب می شد به انضمام اموالی که همراه داشته، مفقود شده است.

۵- حواشی بر شرح مختصر الاصول و متعلقات آنکه ناتمام مانده است.

۶- حواشی بر تهذیب الحدیث که به اتمام نرسیده است.

۷- حواشی بر مختلف علامه که ناتمام مانده است.

۸- حواشی بر من لا یحضره الفقیه که برخی از این حواشی به طور مجزا جمع آوری شده و بعضی از آن ها بر حواشی کتاب باقی مانده است.

۹- حواشی بر آیات الاحکام شیخ جواد کاظمی شاگرد شیخ بهایی.

۱۰- تعلیقاتی بر حاشیه قدیمه جلالیه.

۱۱- تفسیر فارسی سوره واقعه که در ضمن تفسیر این سوره به بخشی از اخبار وارده مربوط به آن سوره اشاره کرده است.

۱۲- بساتین الخطباء که به نام عونه الخطیب و یا ریاض الازهار و یا ریاحین القدس نامیده می شود این کتاب در سه مجلد تألیف شده است و

مؤلف، نزدیک به هزار فقره خطبه که در نماز جمعه و اعیاد و امثال آن ها قرائت می کرده در آن گرد آورده است و این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و یک خاتمه و دوازده باب و باب اول آن مشتمل بر دوازده فصل است و دیگر ابواب آن کتاب مشتمل بر فصل های معدودی است و در مقدمه آن به آداب خطیب و خطبه ای که از سوی او انشا می شود اشاره کرده است و در خاتمه آنکه از ملحقات کتاب به شمار می آید اکثری از خطبه های ارزنده رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین را متعرض شده است و در ضمن آن به نقل عده ای از خطبه هایی که علما انشا کرده اند پرداخته است.

زهر الریاض می نویسد: بخشی از این خطبه ها را در روزگار اقامتش در اسلامبول انشا کرده و در پایان آن اشاره به نام پادشاه عثمانی کرده است و نسخه ای از آن کتاب در کتابخانه ما موجود است.

۱۳- روضه الشهداء مشتمل بر دوازده باب است و به سه زبان عربی و فارسی و ترکی تدوین شده است.

۱۴- حاشیه کتاب وافی ملا محسن فیض کاشانی.

۱۵- حاشیه الهیات شفای ابو علی سینا (ناتمام است).

۱۶- حاشیه بر شرح اشارات و متعلقات آنکه نیز ناتمام مانده است.

۱۷- حاشیه بر مقدمه اصولیه ملا محمد طاهر قمی از کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام او.

۱۸- حاشیه بر صحیفه کامله سجاده علی منشأها آلاف الثناء و التحیه.

۱۹- شرح اختلافات وقوع شکل العروس از تحریر اقلیدس.

۲۰- شرح مصادرات پنجمین از تحریر اقلیدس.

۲۱- رساله فارسی در ترسیم خطهای ساعات بر سطوح دایره های متداول آسمانی و نصف النهار و افق و امثال این ها.

۲۲- ثمار المجالس و نثار العرائس که به سبک کشکول شیخ بهایی رحمه الله نوشته شده و مشتمل بر دوازده باب است و اشعار نادره و امور عجیبه و مسأله های تازه و حکایات بی سابقه و اکثری از واژه های مردمی و فایده های دیگر و تفسیر بخشی از آیات و توضیح روایات مشکله و حل مشکلات متفرقه و امثال این ها در آن ایراد شده است.

در زندگی نامه مجلسی مرقوم داشته است که آقای جواهر کلام در مجله باختر شماره ۷، سال اول، مقاله مبسوطی راجع به شرح احوال صاحب ریاض نوشته است و در ضمن آثار او ثمار المجالس، را که با ثای مثلثه است، «سماز المجالس» با سین مهمله یاد کرده و حال آنکه نام صحیح آن اثر «ثمار المجالس» با ثای مثلثه است.

نگارنده گوید: آری همچنان که از خود ریاض نقل کردیم و زهر الریاض هم متعرض شده، با ثای مثلثه است؛ زیرا «سمر» به معنای افسانه شب است و جمع آن «اسمار» است و سمار به فتح سین، شیری است که با آب زیادی مخلوط شده باشد.

۲۳- وثیقه النجاه من ورطه الهلکات، در ضمن چندین مجلد ضخیم تدوین شده و مشتمل بر پنج قسم بوده است. اول در الهیات دوم در نبوات سوم در امامیات چهارم در معادیات پنجم در فقهیات، قسم اول آن مصدر به مقدمه ای است در منطق و قسم پنجم آن مصدر بر مقدمه ای است در اصول از قبیل معالم شیخ حسن رحمه الله. در قسم اول با همه ملت های کفر و ارباب دیانت های مختلف گفت و گو داریم و در این قسم دلیل هایی از کتاب های مورد اعتمادشان از قبیل تورات و انجیل و زبور و دیگر کتاب های آسمانی

ایراد کرده ایم و در قسم امامیات با همگی ارباب مذاهب هفتاد و دو ملت (فرقه) به مباحثه نشسته ایم.

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه

چون ندیدند حقیقت، ره افسانه زدند

در کتاب ریاض گاهی پیش آمده است که مطالبی را بدان کتاب ارجاع داده است چنان که در شرح حال شیخ عز الدین حسن معروف به ابن الفضل که به بخشی از فتوهای او اشاره کرده است اظهار می دارد، شرح این مسائل به عهده کتاب ماست که به نام وثیقه النجاه موسوم می باشد.

۲۴- لسان الواعظین و جنان المتعظین این کتاب هم در چندین مجلد تدوین شده است در این کتاب به دستورهای اعمال سال و عبادات و دعاهای ارزشمند و مطالب دیگری که مناسب با آن ها بوده پرداخته ایم و پیش آمدهای اکثر روزهای ماه و سال را متعرض شده ایم.

۲۵- الامان من النیران در تفسیر قرآن در این کتاب در ذیل آیات شریفه به حداکثر اخباری که از ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین روایت شده اشاره کرده ایم.

مؤلف ریاض در پایان آثار قلمی خویش اظهار می دارد که بر بسیاری از کتاب های درسی که در انحای علوم متداوله بوده تعلیقاتی نوشته است مع الاسف این عده از کتاب ها یا فروخته شده، یا به یغما رفته و یا مفقود شده است و هم اکنون جز اندکی از آن ها باقی نمی باشد. و نیز اظهار می دارد: در نظر است هرگاه، اجل موعود مهلت بدهد کتاب های دیگری از قبیل شرح پارسی بر حدیث اربعین که در خصال صدوق آمده است «من حفظ علی امتی اربعین حدیثا» بنویسم و چهل حکم از حلال و حرام در آن ایراد کنم.

و جای نام دو کتاب دیگر که یکی شرح فارسی بر حدیث فلان باشد که در اصل مطبوع خالی مانده، از آثار اوست که در زهر الریاض آمده است.

۲۶- رساله خراجیه در احکام اراضی خراجیه.

۲۷- الاجازات یا مجموعه الاجازات یا مجمع الاجازات است در این کتاب صورت اجازات قدما و متأخران و اجازات مشایخش و اجازاتی که خود به دیگران داده، آورده شده است.

۲۸- الرساله الانفعالیه در بیان اینکه آب قلیل به مجرد ملاقات با نجس یا متنجس نجس می شود.

۲۹- ترجمه جاماسب نامه.

۳۰- صحیفه علویه ثانویه.

۳۱- رساله فارسی در اخصای کودکان و بردگان و این عمل فجیع و دردناک در روزگاران گذشته در دربار پادشاهان و ثروتمندان معمول بوده است و از شخص خصی به (خواجه یا اخته) یاد می کردند.

۳۲- تعلیقه بر شرح تجرید ملا علی قوشچی.

۳۳- تعلیقه بر نقد الرجال میر مصطفی تفریشی.

۳۴- تعلیقه بر امل الآمل که حواشی ای چند بر امل نوشته است و نسخه اش نزد ما موجود می باشد، انتهی.

سید عبد الله شوشتری رحمه الله در اجازه مفصله اش مرقوم داشته است آن گاه که مؤلف ریاض به خانه ما میهمان بود حواشی چندی بر کتاب امل الآمل که نسخه خود ما بود به خط خود نوشته است و هم اکنون آن کتاب با همان تعلیقات در کتابخانه ما موجود می باشد.

۳۵- صحیفه ثالثه سجادیه که مشتمل بر فوائد بسیاری است که در دیگر صحیفه های معموله وجود ندارد و دومرتبه به طبع رسیده است و صحیفه مطبوع وی در حال حاضر نزد ما موجود است و در مقدمه آن اشاره ای به صحیفه سجادیه معروفه به سندهای دیگر کرده است و در ضمن آن، از

صحیفه دوم که گردآوری شده شیخ حرّ عاملی رحمه الله می باشد یاد کرده است و نیز مطالبی که لازم می دانسته تذکر داده است.

و سید عبد الله در اجازه خویش اشاره ای به این صحیفه کرده است و می نویسد: و از آثار او به صحیفه ثالثه اش دست یافتم که ادعیه حضرت سیدنا السجاد علیه السلام را از آنچه بیرون از صحیفه مشهوره و صحیفه ثانیه که شیخ محمد حرّ عاملی گرد آورده است، در آن ایراد کرده است، انتهی.

صحیفه سجادیه: نگارنده گوید صحیفه سجادیه از آثار بس ارزنده شیعه امامیه و وسیله افتخار ارادتمندان به حضرات معصومین صلوات الله علیهم اجمعین است.

در جلد ۱۵ الذریعه آمده است: این اثر زرین و این درّ ثمین را به عنوان اخت القرآن و انجیل اهل بیت و زبور آل محمد صلی الله علیه و آله و صحیفه کامله معرفی می کنند و اصحاب امامیه عنایت خاصی بدان دارند و در اجازات خود از آن نام می برند و شروحی بر آن نوشته اند و ششمین اثر شیعه است که در جهان اسلام ظاهر شده است (۱).

علامه مرعشی دام ظلّه در مقدمه صحیفه کامله مرقوم می دارد، به طوری که از مکتبه ها به دست می آید نزدیک به چهل شرح و تعلیقه برای صحیفه نوشته شده است (۲).

ص: ۳۵

۱- اثر: ۱- سلمان فارسی ۲- ابو ذر غفاری ۳- اصبخ بن نباته ۴- عبید الله بن ابی رافع ۵- سلیم ابن قیس هلالی ۶- صحیفه کامله سجادیه و از این آثار که مقدم بر آثار دیگر از مسلمانان بوده دو اثر سلیم بن قیس و صحیفه سجادیه باقی مانده است.

۲- ۲- در همان مقدمه مرقوم فرموده سال ۱۳۵۳ هجری نسخه ای از صحیفه کامله را برای مطالعه شیخ جوهری طنطاوی مؤلف تفسیر الجواهر ارسال داشتم در پاسخ رسید آن اظهار داشت از بی سعادت می ماست که تا به حال به چنین اثر خالد از مواریث نبوت و اهل بیت دست پیدا نکرده بودیم و پس از تمجیدی که از آن کرده و دوباره شرح صحیفه سید علی خان را برای او فرستادم در نامه ای نوشته بود تصمیم دارم تا من هم شرحی بر آن بنویسم.

و مهم ترین شروح آن شرح سید علی خان مدنی است که به نام ریاض السالکین موسوم است که به طبع هم رسیده و تازگی هم گراور شده است.

علامه مرعشی در مقدمه صحیفه مرقوم داشته اند که جمعی از علما مستدرکاتی بر صحیفه نوشته اند: ۱- شیخ حر عاملی که صحیفه ثانیه است ۲- میرزا عبد الله افندی صاحب ریاض العلماء ۳- حاج میرزا حسین نوری ۴- سید محسن عاملی ۵- حاج شیخ محمد باقر بیرجندی ۶- شیخ هادی آل کاشف الغطا ۷- حاج میرزا علی حسینی مرعشی ۸- ملحقات صحیفه شیخ محمد بن مظفر زیابادی قزوینی.

در ۱۵ الذریعه از این دو صحیفه نام برده شده است. ۹- شیخ محمد بن علی حرفوشی ۱۰- شیخ محمد صالح علامه مازندرانی رحمه الله.

و از آثار افندی که در زندگی نامه مجلسی آمده است.

۳۶- تحفه حسنیه در شرح صحیفه ادریسیه، این کتاب را به دستور سلطان حسین صفوی نوشته است.

۳۷- حاشیه بر تمهید القواعد شهید اول.

۳۸- حاشیه بر مجدی در انساب.

۳۹- حاشیه بر مشارق محقق خوانساری.

۴۰- حاشیه بر منهج المقال که ناتمام مانده است.

۴۱- ریاض العلماء: معروف ترین اثر او کتاب رجال و تراجم اوست که به نام ریاض العلماء و حیاض الفضلاء موسوم است و خود او در ذیل آثارش می نویسد: ریاض العلماء مشتمل بر دو بخش است و در دو مجلد کلی که منقسم بر ده مجلد بوده تدوین شده است و به شرح احوال دانشمندان از خاصه و عامه پرداخته ایم.

به طوری که از ذیل احوال ملا- حسن گیلانی تیمجانی که در همین مجلد اول از وی نام برده است و می نویسد: اکنون که نزدیک بیست سال است عهده دار مقام شیخ الاسلامی اصفهان می باشد و اینک که سال ۱۱۰۶ هجری است، به شصت و هفت سالگی رسیده، به دست می آید که افندی سال ۱۱۰۶ هجری به تألیف ریاض العلماء پرداخته و همان زمان مصادف با سن سی و نه سالگی او بوده است.

از آن پس که کتاب ریاض العلماء تألیف شد همواره مورد استفاده اکابر علما و مؤلفان قرار گرفت و با جدیت هرچه تمام تر برای تهیه آن بر یکدیگر سبقت می گرفتند و مجلدات آن را با کوشش فراوانی به دست می آوردند و دقت کاملی در مطالعه و بهره برداری از آن به ظهور می رسانیدند.

روضات الجنات می نویسد: در پشت یکی از مجلدات ریاض، که به خط خود مؤلف بود، خط آقا محمد علی کرمانشاهی فرزند آقا محمد باقر وحید بهبهانی رحمه الله را دیدم و پیدا بود که نسخه مزبور به عنوان امانت نزد او بوده و دقت نظر در مطالب آن داشته و نیز از گوهرهای نهفته در آن استفاده کرده است و به همین مناسبت از قول شاگردش شیخ ابو علی رجالی نقل شده است که آقا محمد علی کرمانشاهی اظهار می کرده که مؤلف ریاض نام و نشان علمای ما را از روزگار غیبت صغری تا زمان خود که سال ۱۱۱۹ هجری بوده، متذکر شده است (۱) و این نظریه حاکی از آن است که آقا محمد علی کاملاً به چگونگی کتاب ریاض توجه داشته است.

و به طوری که مؤلف روضات قدس سره در شرح حال ملا عبد الله افندی می نویسد، مجلدات ریاض در هنگام تألیف کتاب روضات، در اختیار او

ص: ۳۷

۱- بنا به نظریه آقا محمد علی، در هنگام فراغت از ریاض ۵۲ [۱] ساله بوده و مدت سیزده سال برای اتمام آن متحمل رنج و مشقت شده است.

نبوده است تا شرح حال او را از کتاب خودش نقل کند به همین مناسبت آنچه مربوط به شرح حال صاحب ریاض بوده از اجازه سید عبد الله شوشتری استفاده کرده است.

علامه مرعشی مد ظلله العالی در اهمیت ریاض و موقعیت تحقیقی آن در زهر الریاض مرقوم می دارد: از بهترین آثار و ارزنده ترین کتاب های ترجمه و شرح حال دانشوران هر دیار، کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء است که مؤلف ارجمندش، آن را در اختیار مستفیدان و بهره گیران از این سنخ کتاب ها گذارده و در حقیقت منتهی بر ایشان نهاده است و کتاب ریاض سرچشمه تشنه کامان و کعبه قاصدان است که مردم از اطراف و اکناف به سوی آن هجوم می آورند و عطش علمی خود را برطرف می سازند و مؤلفان توانا با همه اطلاعاتی که دارند از بهره گیری از آن بی نیاز نمی باشند و از اندیشه های مؤلف عظیم آن استفاده و استمداد می کنند و زبان من از ادای حق این اثر ارزنده کوتاه است و به راستی باید بگویم این اثر گران بها مشتمل بر فوائد بی شماری است که همانند آن ها در کتاب های دیگر دیده نمی شود به ویژه که مؤلف بزرگوار آن در امانت داری و ضبط و نقل اقوال، کمال رعایت لازم و احتیاط را کرده است.

جناب آقا سید احمد اشکوری نجفی که از فضلالی معاصرند و پیش از این هم نام برده شدند در مقدمه ریاض مطبوع می نویسند: مؤلف بزرگوار، کتاب خود را به دو بخش متمایز از یکدیگر و به ترتیب حروف الفبا تألیف کرده است. بخش اول آن ویژه علمای خاصه و مشتمل بر احوال رجال شیعه امامی و آثار علمیه و اجتماعی ایشان می باشد که مؤلف به دست آورده است و بخش دوم آن مخصوص علمای عامه و آثار علمی و اجتماعی ایشان است و هر یک از دو بخش به حسب تقسیمی که مؤلف کرده، در پنج جزء تدوین شده است.

و با اندوه فراوانی که داریم پنج جزء از اجزای ده گانه ریاض که دو جزء آن ویژه شیعه و سه جزء آن خاصه عامه بوده است، مفقود شده است.

و امتیازی که این کتاب از دیگر کتاب های هم سنخش دارد آن است که مؤلف در تدوین این اثر وزین، به نقل تنها از مصادر رجالیه و تراجم اکتفا نکرده بلکه، نیمی از عمر خویش را (چنان که خواهد آمد) برای تهیه آن، به مسافرت شهرها و ملاقات با دانشمندان و مطالعات طاقت فرسای کتب و آثار ایشان گذرانیده است. بلکه، برای تهیه این اثر نفیس به دهکده های دوردست هم سفر کرده است، و هر گاه مطلبی را نقل کرده، مطالعه کنندگان آن را به مصدر آن ارجاع داده است و هر آنچه را که از شخصی شنیده یا در کتابی دیده و یا دلیل عقلی بر صحت آن داشته اشاره کرده است و بسیار اتفاق افتاده است که در ضمن شرح حالی به موضوعات فقهیه یا ادبیه و یا تاریخی توجه داشته است.

گفتیم اصل ریاض در دو مجلد و در ضمن ده جزء تدوین شده است و همگی آن بنا به نقل الذریعه جلد یازدهم، به خط مؤلف بوده است و در اختیار سید کاظم، مشهور به حاج آقا میرزا اصفهانی که علاقه بسیاری به گردآوری کتب داشت، درآمد و برخلاف انتظار پنج مجلد آن در راه اصفهان مفقود شد و پنج مجلد باقی مانده آن در دست او برقرار ماند.

و همچنان که نوشتیم از مجلدات خاصه، قسم اول و چهارم آن مفقود شده است، بنابراین از بخش خاصه حروف «ا، ب، ت، ج» از مجلد اول و حرف میم از بخش چهارم آن به دست فقدان گرفتار شده است و آقای اشکوری دام عزّه که این کتاب را به امر و پیشنهاد علامه مرعشی دام ظلّه به طبع رسانیده حروف مفقوده الف تا جیم را از کتاب امل الآمل محدث بزرگوار شیخ حر عاملی رحمه الله که در ملک افندی بوده و حواشی بر آن نوشته

بخش های مفقوده آن را تکمیل کرده است و با افزودن بخش هایی از کتاب امل الآمل می توان تا اندازه ای نقیصه کتاب ریاض را جبران کرد.

و گاهی که مؤلف برخی از افراد را به اوایل کتاب ارجاع می دهد و در محال مزبور نامی از آن ها وجود ندارد به خاطر همان نقیصه است.

علامه مرعشی دام ظلّه در زهر الریاض ضمن تأسف از فقدان برخی از مجلدات و نادر الوجود بودن نسخه های مخطوطه اش اظهار می دارد، همه کتابخانه ها از وجود این کتاب بهره ور نمی باشند بلکه، بعضی از اعیان و دانشمندان که ذیلا به نام هایشان اشاره می شود از این اثر مهم بهره ور شده اند.

از جمله سه مجلد آن در کتابخانه استاد علامه ابو محمّد حسن صدر الدّین موسوی کاظمینی متوفی ۱۳۵۴ هجری مؤلف کتاب تأسیس الشیعه الکرام لفنون الاسلام موجود بوده است و نظیر همان مجلدات هم در کتابخانه استاد علامه شیخ میرزا محمّد طهرانی مؤلف کتاب مستدرک البحار و ساکن در سامرا (سرمن رأی) وجود داشته و نظیر آنها در کتابخانه علامه سید محسن امین حسینی عاملی ساکن در دمشق شام بوده است و نیز نظیر آن ها نزد علامه شیخ محمّد محسن مشهور به شیخ آقا بزرگ طهرانی مؤلف کتاب الذریعه، و همچنین در کتابخانه مورخ شهیر میرزا عباس خان اقبال آشتیانی موجود بوده است و دو مجلد آن هم در کتابخانه علامه حاج سید علی ایروانی در تبریز، و نظیر آن در کربلا- در کتابخانه علامه شیخ عبد الحسین شیخ العراقین بانی مسجد و مدرسه معروف در تهران موجود بوده است و چندین مجلد آن در کتابخانه عالم تحریر شیخ محمّد باقر اصفهانی مشهور به الفت فرزند علامه شیخ محمّد تقی معروف به آقا نجفی اصفهانی فرزند علامه شیخ محمّد باقر بن علامه شیخ محمّد تقی مؤلف کتاب هدایه

المسترشدین در شرح معالم موجود بوده است. در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران هم وجود داشته است و امثال این ها از نسخه های دیگر.

نگارنده گوید: مؤلف الذریعه در مجلد یازدهم می نویسد، از مجلدات ریاض از حرف حا تا آخر حرف لام را به طور کامل که راجع به احوال خاصه است، دارم و اضافه کرده است که تمام پنج مجلد ریاض که به خط خود مؤلف است در کتابخانه عباس اقبال آشتیانی مورخ و نویسنده معاصر، موجود بوده است.

و می نویسد: نسخه ای از آن در تبریز در کتابخانه حاج محمد صادق قاضی وجود داشته و نسخه ای از آن نیز در کتابخانه میر حامد حسین هندی مؤلف عبقات موجود بوده است.

و نیز می نویسد: مجلدات ریاض در کمال تشویش بود و مرحوم حاج میرزا حسین نوری قدس سره مؤلف مستدرک الوسائل پس از رنج شدیدی آنها را میبضه کرد و هر پنج جلد را در دو جلد قرار داد و هر دو مجلد که از روی نسخه مؤلف استنساخ شده است، نزد علامه نوری بوده و اکنون در اصفهان در کتابخانه شیخ محمد باقر الفت نواده حاج شیخ محمد تقی اصفهانی مؤلف حاشیه معالم وجود دارد.

نگارنده در تذکره باقریه که ویژه اعلام باقر نام از هر طبقه است می نویسم از جمله کتب کتابخانه الفت، جلدین ریاض العلماء است که آن را اخیراً در اختیار کتابخانه آقای حاج حسین آقا ملک قرار داده است این کتاب را بنده در آن کتابخانه دیده ام و مزایایی علاوه بر اصل کتاب دارد از جمله حواشی چندی است که علامه نوری و علامه سید حسن صدر قدس سرهما به خط خود بر آن نوشته اند.

مرحوم الفت در پشت همان کتاب به خط خود می نویسد: پس از آنکه خدای متعال این اثر نفیس را روزی من کرد چند تن از فضلا که از چنان

نعمتی که به من ارزانی شده بود اطلاع یافتند اشعار زیر را به رسم تبریک سرودند.

یکی از آن ها گفته بود:

يا باقرا صعب العلوم بفكره برئت بها بعد السقام مراضها

مد كنت للعلماء غيث كمالها جاء تك تستسقى بذاك رياضها

فاسلم فديتك للعلوم مؤيدا فلانت جوهرها و هم اعراضها

دیگری گفته است:

الا يا باقرا للعلم اضحى له حكم على الحكماء ماض

تطلبت الرياض و ما سمعنا بغيث جد في طلب الرياض

دیگری سروده است:

يا باقرا ما دق عن نظر الوری من مضمحلالات العلوم الدارسه

اعلامها منك استود قد انطوت و رياضها اخضرت و كانت يابسه

مرحوم الفت در جمعه ۲۸ ربیع الأول یا چهارشنبه ۲۶ همان ماه سال ۱۳۸۴ هجری در اصفهان در گذشت و در مقبره والد علامه اش مرحوم حاج شیخ محمد تقی آقا نجفی رضوان الله علیه مدفون شد.

و از کسانی که کتاب مزبور را دارا بودند، مرحوم حاج ملا علی خیابانی رحمه الله مؤلف وقایع الأيام و علمای معاصر است وی در پایان مجلد صیام از وقایع الأيام ضمن نام برداری از آثار اعلامی که در اختیارش بوده در پاسخ مرحوم مغفور آقا سید مهدی سبزواری متوفی ۱۳۵۰ هجری می نویسد: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء در ده مجلد در شرح احوال علمای خاصه و عامه تدوین شده است و من به چهار مجلد از قسمت اول آن به انضمام خاتمه قسم اول و خاتمه قسم دوم دست یافته ام و در صفحه ۶۸ همان کتاب به شرح حال نسبتا مفصلی از صاحب ریاض پرداخته است.

از کسانی که ریاض العلماء را در اختیار داشته سید نصر الله حائری بوده است که از علمای قرن دوازدهم هجری به شمار می آید.

شیخ یوسف بحرانی رحمه الله در مجلد اول کشکولش می نویسد: در بخشی از کتاب های سید اجل اوایه سید نصر الله حسینی حائری افاض الله تعالی علیه رواشح افضاله به کتابی دست یافتم که یکی از شاگردان علامه مجلسی رحمه الله تألیف کرده و شرح حال علمای شیعه را در آن کتاب گرد آورده است و این کتاب که به حروف الفبا تدوین شده است پاک نویسنده بود و جز برخی از حروف الف، نام های دیگر را نداشته است و ما به ذکر آن قسمت از نام ها در این کتاب (کشکول) می پردازیم.

بدیهی است این بخش از حروف را که شیخ یوسف بحرانی در کشکول آورده است کمکی به بخش مفقود شده از ریاض کرده است و آقای اشکوری دام عمره آنچه را از کشکول به کتاب ریاض اضافه کرده در پاورقی به عنوان کشکول یاد کرده است.

مدارک ریاض العلماء

مدارک ریاض العلماء: تا بدینجا آنچه مناسب با این وجیزه بود راجع به معرفی از کتاب ریاض و اهمیت آن نگارش یافت. اینک به نام برداری از مدارک جلد اول آنکه فعلا ترجمه شده و مؤلف، از بعضی از آن ها یک مطلب و از بسیاری از آن ها مطالبی ایراد کرده است می پردازیم و چنان می پنداریم، همین مدارک هم در مجلدات دیگر، مطمح نظر مؤلف معظم بوده است و هرگاه به یاری خدا به ترجمه مجلدات دیگر آن توفیق یافتیم و مدارک دیگری هم بوده باشد در آغاز هر یک از مجلدات ترجمه شده تذکر خواهیم داد اینک مدارک ریاض:

- ۱- اثبات الهداه شیخ حر عاملی ۲- اثنی عشریه در مواعظ عددیه ابن قاسم عاملی ۳- اجازه ابن مؤذن به شیخ علی میسی ۴-
- اجازه شمس الدین جزینی ۵- اجازه شهید اول به ابن خازن حائری ۶- اجازه شیخ ابراهیم

قطیفی ۷-اجازه شیخ احمد بیضایی به شیخ احمد بن ابی جامع عاملی ۸-اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون به ابن شدقم ۹-اجازه
 فخر المحققین به عز الدین حسن دمشقی ۱۰-اجازه محقق کرکی به شیخ علی میسی (هو) ۱۱-احادیث خمسہ عشر حسن بن
 ذکروان فارسی ۱۲-احتجاج طبرسی ۱۳-اربعین شهید اول ۱۴-اربعین شیخ حسین والد شیخ بهایی ۱۵-اربعین شیخ منتجب
 الدین ۱۶-اربعین علامه مجلسی رحمه الله ۱۷-استبصار در نص ائمه اطهار کراچکی ۱۸-استبصار شیخ طوسی رحمه الله ۱۹-
 اسرار الامامہ عماد الدین طبری ۲۰-اعلام الوری طبرسی ۲۱-امالی ابن الشیخ ۲۲-امالی شیخ طوسی ۲۳-امان الاخطار سید ابن
 طاوس ۲۴-امل الآمل شیخ حر عاملی ۲۵-انساب السادات ۲۶-انموذج العلوم میرزا ابراهیم همدانی ۲۷-الانوار البدریہ عز الدین
 حسن حلّی ۲۸-ایجاز المقال شیخ فرج الله حویزی ۲۹-ایضاح الاشتباه علامه حلّی ۳۰-بحار الانوار علامه مجلسی ۳۱-بشاره
 المصطفی طبری ۳۲-تاریخ ابن خلکان ۳۳-تاریخ ابن شحنه ۳۴-تاریخ بناکتی ۳۵-تاریخ جهان آرا قاضی احمد غفاری قزوینی
 ۳۶-تاریخ عالم آرای عباسی میرزا اسکندر بیگ منشی ۳۷-تاریخ قم حسن قمی ۳۸-تاریخ قم میر منشی ۳۹-تأویل الآیات
 الظاهره شیخ شرف الدین نجفی ۴۰-تحفه المؤمنین سلطان حسین استرآبادی ۴۱-تذکره تحفه سامی سام میرزا صفوی ۴۲-
 تذکره الشعراء دولت شاه سمرقندی ۴۳-تعلیقات سید نعمه الله جزائری بر امل الآمل ۴۴-تعلیقات شیخ بهایی بر خلاصه الرجال
 علامه حلّی ۴۵-تفسیر حضرت امام حسن عسکری علیه السلام ۴۶-تفسیر مثنوی مولوی، (مؤلفش را نام نبرده است) ۴۷-تقویم
 البلدان عماد الدین ایوبی یا بلخی (در اصل کتاب به مؤلفش اشاره نشده) ۴۸-التمییز و الفصل اسماعیل موصلی ۴۹-الجامع
 نجیب الدین یحیی حلّی ۵۰-جمال الاسبوع سید ابن طاوس ۵۱-جواهر

نظام شاهیه سید ابن شدقم مدنی ۵۲-حاشیه چلبی ۵۳-حاشیه خطائی بر مختصر ۵۴-حیب السیر خواند میر ۵۵-حجه الاسلام ملا محمد طاهر قمی ۵۶-حواشی الفیه پدر شیخ بهایی رحمه الله ۵۷-حواشی فروع معالم از صاحب معالم ۵۸-حواشی کفعمی از کفعمی ۵۹-خرایج قطب راوندی ۶۰-خط شیخ محمد علی جبابی جد شیخ بهایی ۶۱-الدرر الکامنه ابن حجر عسقلانی ۶۲-دفع المناواه سید حسین مجتهد کرکی ۶۳-ذکری، شهید اول ۶۴-رجال ابن داود ۶۵-رجال سید علی بن عبد الحمید نجفی (الله) ۶۶-رجال شیخ طوسی ۶۷-رجال علامه حلی ۶۸-رجال کبیر میرزا محمد استرآبادی ۶۹-رجال میر مصطفی تفریشی ۷۰-رجال نجاشی ۷۱-رجال وسیط استرآبادی ۷۲-رساله اسامی مشایخ، تألیف یکی از شاگردان محقق کرکی ۷۳-رساله قاضی زاده کره رودی ۷۴-سرائر ابن ادریس حلی ۷۵-شرح اربعین شیخ بهایی خاتون آبادی ۷۶-شرح شافیه جاربردی ۷۷-شرح صحیفه سید علی خان مدنی ۷۸-شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ۷۹-صحاح اللغه جوهری ۸۰-صحیفه سجادیه علی منشأها آلاف الثناء و التحیه ۸۱-طبقات الادباء، یاقوت حموی ۸۲-طبقات النحاه سیوطی ۸۳-العدد القویه رضی الدین علی برادر علامه حلی ۸۴-عزیزی مهلبی ۸۵-علم الیقین ملا-محسن فیض کاشانی ۸۶-عمده الطالب جمال الدین احمد داودی ۸۷-عیون اخبار الرضا صدوق ۸۸-غوالی اللالی ابن ابی جمهور احسائی ۸۹-فائق زمخشری ۹۰-فتح الایوب سید ابن طاوس ۹۱-فوائد السمطین حموی (محمد) ۹۲-فرحه الغری سید احمد بن طاوس ۹۳-فروع المعالم از صاحب معالم ۹۴-الفوائد المدنیه میرزا محمد امین اخباری ۹۵-فهرست شیخ طوسی ۹۶-فهرست منتجب الدین ۹۷-قصص الانبیاء قطب راوندی ۹۸-کامل ابن اثیر ۹۹-کتاب الطوال ۱۰۰-کشف الریبه شهید ثانی ۱۰۱-کنوز النجاج

طبرسی ۱۰۲-اللباب جزری ۱۰۳-لسان الخواص آقا رضی قزوینی ۱۰۴-مجالس المؤمنین قاضی نور الله شهید ۱۰۵-المجدی شریف علوی ۱۰۶-المجلی ابن ابی جمهور احسائی ۱۰۷-مجمع البیان طبرسی ۱۰۸-مجمع الفوائد مقدس اردبیلی ۱۰۹-المجموع الرائق سید هبه الله موسوی (علی) مجموعه از یکی از علمای جبل عامل که در سال ۱۰۶۳ هجری تألیف شده ۱۱۰-مجموعه ورام ۱۱۱-المختصر شیخ حسن ابن سلیمان ۱۱۲-المحجّه البیضاء فیض کاشانی ۱۱۳-المحکم ابن سیده لغوی ۱۱۴-مختار الصحاح ۱۱۵-مختصر ابن خلکان ۱۱۶-مروج الذهب مسعودی ۱۱۷-مزار کبیر محمّد بن مشهدی ۱۱۸-المسائل الناصریات سید مرتضی ۱۱۹-مشارق الانوار شیخ رجب برسی ۱۲۰-مشرک یاقوت ۱۲۱-مشکاه الانوار علی بن حسن طبرسی ۱۲۲-مصباح شیخ ابراهیم کفعمی ۱۲۳-مطول تفتازانی ۱۲۴-معارج الوصول کمال الدّین حسین نجفی ۱۲۵-معالم العلماء ابن شهر آشوب ۱۲۶-معجم البلدان یاقوت حموی ۱۲۷-مکارم الاخلاق حسن طبرسی ۱۲۸-مناقب ابن شهر آشوب ۱۲۹-مناقب سید محمّد طبری ۱۳۰-منتهی المقال میرزا محمّد استرآبادی ۱۳۱-میزان الاعتدال ذهبی ۱۳۲-نظام الاقوال ملا نظام الدّین ساوجی ۱۳۳-النفحات القدسیه امیر سید حسین مجتهد کرکی ۱۳۴-وسائل الشیعه شیخ حر عاملی ۱۳۵-هفت اقلیم امین احمد رازی ۱۳۶-یتیمه الدهر ثعالبی.

تا بدینجا تقریباً ۱۳۶ کتاب از مدارک مجلد اول ریاض را که در هنگام ترجمه آن به دست آوردیم فهرست وار نگاشتیم ممکن است بیشتر از آنچه ما گزارش دادیم بوده باشد چنانچه از قرینه پیداست بیشتر هم بوده است؛ زیرا به طوری که پیش از این نوشتیم از مجلد اول آن حروف الف تا حاء

مفقود شده و از کتاب هایی که در ذیل آن حروف، مورد توجه و استفاده مؤلف بوده است اطلاعی نداریم.

استنساخ: مؤلف ریاض تنها به تألیف و نگارش آثار خویش نمی پرداخته بلکه علاوه بر آن ها به استنساخ آثار دیگران هم اشتغال می ورزیده است.

زهر الریاض می نویسد: در کتابخانه ها، به عده ای از کتاب ها در فنون مختلفه می رسیم که مؤلف ریاض آن ها را از کتاب های مؤلفانش استنساخ کرده است. و برخی از آن ها در کتابخانه ما موجود می باشد از آن جمله است:

تلخیص رجال شیخ که از سوی محقق حلی خلاصه شده و دیگری تلخیص فهرست شیخ است که آن هم به دست محقق مغفورله تلخیص شده و کتاب عده الداعی ابن فهد حلی و امثال آنها که استنساخ شده صاحب ریاض است انتهی.

از جمله نسخه برداریهای او استنساخ برخی از مجلدات بحار الانوار مرحوم مجلسی است و در چاپ اخیر بحار حداکثر کتاب اجازات بحار که به خط مؤلف ریاض بوده در آخر مجلدات بحار گراور شده است.

سید عبد الله در اجازه خود ذیل اجازه سید نصر الله حائری رحمه الله که از دانشوران اوایل قرن دوازدهم هجری بوده است می نویسد: سید نصر الله کتاب های ارزنده زیادی داشت، از جمله تمام مجلدات بحار بوده است.

با آنکه بغیر از مجلدات معروف آن از قبیل کتاب عقل و علم و توحید و عدل و نبوت و امامت و معاد و احتجاج و فتن و سما و عالم و طهارت و صلوات و مزار، دیگر از مجلدات آن از قبیل دعا و قرآن و زی و تجمل و عشرت و اجازات و تتمه فروع آن از سواد به بیاض نیامده و پاکنویس نشده و در اختیار همگان نبوده است و علت آن را از سید نصر الله جویا شده، اظهار داشت:

میرزا عبد الله بن عیسی افندی با یکی از ورثه مجلسی که همین اجزای اخیری در هنگام تقسیم کتاب های مجلسی در سهم الارث او قرار گرفته بود ارتباط نزدیکی داشت اجزای یادشده را از وی عاریه گرفت و آن ها را که کاملاً مغشوش و ناخوان بود و هر کاتبی قدرت استنساخ آن ها را نداشت از سواد به بیاض آورد و پاکنویس کرد و تا زنده بود نسخه های استنساخ شده خود را پنهان می داشت و به همین جهت مجلدات یادشده نسخه برداری نشد و شهرت پیدا نکرد.

و پس از درگذشت میرزا عبد الله، کتاب های وی در میان وارثانش تقسیم شد و من با یکی از ورثه وی که این عده از مجلدات در سهم الارث او قرار گرفته بود ارتباط پیدا کردم نخست از وی درخواست کردم تا مجلدات مزبور را به من بفروشد، از فروش آن ها امتناع ورزید در ثانی تقاضا کردم تا آن ها را به من عاریه بدهد تا استنساخ کنم وی با پیشنهاد ثانوی من موافقت کرد از اتفاقات، در آن هنگام پولی حاضر نداشتم که به مصرف استنساخ آن ها برسانم خدای تعالی یکی از ثروتمندان را به من مهربان فرمود و از جوهی که می پرداخت از فرصت استفاده کردم و به تمام آن مجلدات پرداختم.

از ترجمه نوشته های سید عبد الله به دست آمد که تمام مجلدات بحار در اختیار سید نصر الله بوده است و پس از رحلت سید، آثار نفیسی که داشته از جمله مجلدات بحار به دست وارثانش افتاد و بالاخره مفقود شدند.

زهر الریاض می نویسد: از اجازه کبیره علامه سید عبد الله جزائری استفاده می شود که اصل کتاب بحار و مجلداتی را که به خط علامه مجلسی بوده در هنگامی که افندی به عنوان میهمانی به خانه سید وارد شده در دست افندی دیده است و حال آنکه خود سید عبد الله از حائری نقل کرده است که افندی کتاب های باقی مانده بحار را پس از استنساخ از دیگران

پنهان می داشت بنابراین کتاب های بحار را همراه نداشته که به مشاهده سید عبد الله رسانیده باشد.

گذشته از این، در اجازه خود ذیل احوال میرزا عبد الله می نویسد: آن گاه که من خردسال بودم و میرزا عبد الله به خانه ما وارد شده بود متوجه بودم که پدرم و دیگر علما بلاد ما از میرزا سؤالاتی می کردند و بهره مند می شدند، از جمله کتاب های کهنه و جزوه های مندرسی داشتیم که اوائل و اواخر آن ها به گذشت زمان از میان رفته بود و ما نام آن ها و مؤلفاتشان را نمی دانستیم وی اسامی کتاب ها و مؤلفان آن ها را به پدرم می گفت و حتی مقداری که از اوّل و آخر آن ها ساقط شده بود به پدرم گوشزد می کرد.

و در همان اوقات اشتباهاتی که مؤلف امل الآمل در کتاب خود داشت در حاشیه نسخه ای که حاضر داشتیم به خط خود می نوشت و من خود گاهی کتاب هایی را برای مطالعه او می بردم، خرسند می شد و مرا به خود نزدیک می ساخت و برای توفیقات بیشتر من دعا می کرد.

سفرها: مؤلف ریاض برای تدوین و تبویب آثار خویش، به ویژه برای تهیه مدارک لازم کتاب ریاض، سال هایی را به مسافرت های دور و نزدیک برگزار می کرده است.

زهر الریاض می نویسد: مورخان درباره مسافرت ها و سیاحت های مؤلف ریاض، اختلاف کرده اند بعضی سفرهای او را در ظرف سی سال و عده ای بیست سال و جمعی، نیمی از عمر او را تعیین کرده اند.

و از جمله سرزمین هایی که وی به طور تحقیق بدانجا سفر کرده است، شهرهای مصر و حجاز و یمن و عراق و لبنان و سوریه و ایران و افغانستان و ترکستان و هند و سند و حضرموت و اندونزی و ترکیه و گرجستان و ارمنستان و تاشکند و کشمیر و امثال این ها بوده است.

صاحب ریاض در این شهرها با علمای آن سرزمین ها که اختلاف مذهب و مرام هم با وی داشته و رأی هایی ابراز می داشتند بدون توجه به این گونه اختلافات با آن ها ملاقات می کرد و به افاده به آن ها و استفاده از ایشان می پرداخت انتهى.

نگارنده گوید: صاحب ریاض در شرح احوال خود می نویسد، سفرهای زیادی برای من اتفاق افتاد چنانچه نیمی از عمر من در سفر گذشت و به بسیاری از شهرهای ایران و روم مسافرت کردم و دریا و صحرا را پشت سر گذاردم و شهرهای آذربایجان و خراسان و عراق و فارس و قسطنطنیه و دیار شام و مصر را از نزدیک مشاهده کردم و به بسیاری از شهرها چندین بار سفر کردم و تا امروز که سنین هجرت به ۱۱۰۶ هجری رسیده و مدت عمرم نزدیک به چهل سال است سه مرتبه به حج بیت الله و سه بار به شرف آستانه رضویه و سه مرتبه به عتبات عالیات مشرف شده ام.

پیش از این نوشتیم، در بازگشت از اولین سفر حجش بود که صد مجلد از کتاب ها را که آن جمله برخی از آثار خودش بوده است از دست داده است و همچنین در بازگشت یکی از سفرهای حجش بود که از پادشاه روم درخواست کرد تا شریف مکه را عزل کند.

و در ضمن شرح حال خود می نویسد از اوان کودکی که سنین عمرم به پنج سالگی رسیده بوده آغاز سفر کردم و همان اوقات دایی بزرگم که سمت وزارت کاشان را به عهده داشت به اتفاق جده ام به کاشان رفتم و مدت یک سال یا بیشتر در آنجا ماندگار شدم.

و چندی از آغاز جوانی ام را در اصفهان که زادگاهم بود اقامت گزیدم، پس از آن به تبریز هجرت، و سال هایی را در آنجا زیست کردم و همان جا با یکی از بستگانم که از مردم ثروتمند به شمار می آمد ازدواج کردم و همین همسری، موجبات گرفتاری و ناراحتی مرا فراهم آورد انتهى.

نگارنده گوید: افندی در سراسر مجلد اول نام های شهرهایی را که بدانجا سفر کرده و کتاب هایی را به دست آورده و مدرک کتاب ارزنده خویش قرار داده، به اسامی ذیل یادآوری کرده است.

آمل، آمار، احساء، ادرقه روم، اردبیل، استرآباد، اصفهان، ایروان، بارفروش، بغداد، تبریز، تیمجان گیلان، تهران، دهخوارقان، رشت، زرکان شیراز، ساری، سیستان، شبستر، شوشتر، صنعاء، طسوج، عمان، فراه، قسطنطنیه، کاشان، کوبان، مازندران، مشهد، ورامین، هرات، همدان.

نامه افندی: مرحوم مجلسی در خاتمه مجلد بیست و پنجم بحار الانوار می نویسد: مناسب است این مجلد را به برخی از مطالبی که به خط یکی از هوشمندان شاگردان ما می باشد (مرادش صاحب ریاض است) پایان داده و اثر خویش را به آخر رسانیم.

افندی در آغاز آن نامه پس از تیمن به نام خدای بزرگ بدین خلاصه می نویسد: ناچیزترین دعاگویان که شبانه روز به دعاگویی شما می پردازد و آرزومند است همواره در این سرای و سرای دیگر شکافنده دانش های دادار بزرگ باشید می گوید به فرمان خود شما بود که نام های کتاب هایی را که شایسته است به بحار الانوار ملحق سازید فهرست وار به خاطر شما می رساند.

پس از این به نام برداری برخی از کتاب ها که از المزار آغاز و به ارشاد الطالبین پایان می پذیرد پرداخته است و به دنبال آن اشاره می کند که چه کتابی را باید در مجلدات بحار بیاورند و یا از کدام کتاب باید مطالب لازم را نقل فرمایند و نیز اضافه می کند، کدام کتاب در فلان کتابخانه وجود دارد و یا در اختیار کدام دانشور است و گاهی از نام های آنان به رمز یاد می کند همچنان که از بهاء الدین فاضل هندی به بهایی، و از ملا محمد شفیع به

شفیعی، و از شیخ حر عاملی به حری یاد کرده و در پایان آن به پاره ای از کتاب های اهل سنت اشاره کرده است.

پس از نام بری از کتاب های فریقین اظهاری می دارد، در طی این عریضه که به حضور عالی تقدیم می شود حاجتی دارم و حاجتم آن است که شما با علو همتی که دارید و همواره مؤمنان را از همت عالی خویش برخوردار می سازید در دیباچه بحار الانوار تصریح کرده اید که شرح کبیری بر بحار تدوین فرمایید و حال آنکه می بینم شرح برخی از اخبار و تحقیقات و فوائد و بحث ها و پاسخ از کتبی را که در فهرست کتاب ها یادآوری کرده اید از قبیل الصراط المستقیم بیاضی و سعد السعود بن طاوس از خاطر برده اید و چنان می پندارم که آنچه را از نظر انداخته اید استدراک خواهید کرد و اخبار کتاب های دیگر را که پس از این به دست خواهید آورد بدان خواهید افزود.

و در ذیل برخی از اخبار بحار و بیانات آن، خوانندگان را به شرح بحار ارجاع داده اید. مثلاً پس از ایراد بعضی از اخبار در یکی از باب های مربوط به خودش می نویسد، تمام اخبار وارده در این معنی را با تمام تحقیقات لازم در ضمن شرحی که برای بحار تدوین خواهیم کرد می نگاریم تا به حدی که از وعده خود فراخاطر کرده و به الحاق کتاب مستدرکی تصمیم گرفته اید و حال آنکه مستدرک مزبور با ترتیب ابواب بحار سازگار نخواهد بود.

باری از نعمت های ارزنده خداست که هرگاه خوانندگان بحار به همگی اخبار وارده مربوط به یک مطلب دست پیدا کنند و مطالب علمیه و عملیه آن را که به طور کلی در باب مخصوصش گردآوری شده است استفاده کنند و به تواتر آن و دیگر از مطالب مربوط به آن مطلع شوند.

به همین مناسبت بعضی از شاگردان شما اظهار می داشت بهتر آن بود کتب اربعه را نیز در بحار یا شرح آن مداخله بدهید و حال آنکه این نظریه بجا نبوده؛ زیرا کتاب تهذیب نیازمند به تهذیب است و مشتمل بر باب های زیادی بوده که بر اثر تهذیبی که در آن به عمل بیاید آن ها را می توان مجزا ساخت و همین نیازمندی به تهذیب بود که شهید در ذکری و دیگران اظهار بدارند نصی در باب مزبور نسبت به فلان حکم وجود ندارد از طرفی جمع بین کتب اربعه که برخی از مشاهیر از قبیل فیض کاشانی در الوافی و حر عاملی در تفصیل وسائل الشیعه متحمل شده اند کافی نبوده برای اینکه تهذیب کامل هم بدین وسیله حاصل نشده و مراد معصوم علیه السلام از آنچه آن ها درک کرده اند به دست نیامده است.

و هرگاه شما به شرح کتاب بحار اشتغال بورزید هرچند هم به شرح جلد اول آن اقدام کنید و کتاب بحار را به این اسم سامی که (شرح بحار باشد) بنامید تشنگان آن را از شراب طهور آن دریای دانش سیراب کرده و طالبان اکسیر اعظم را از حوض کوثر شاداب فرموده و از بهترین بخشش ها و شایسته ترین نعمت ها برخوردار ساخته اید و در ضمن آن دیباچه کتاب خویش را به اسامی کتاب های موافقان و دیگران که از این پس دسترسی به آن ها را خدای متعال برای شما آسان می سازد و در سال های آینده در اختیار شما قرار می گیرد مزین خواهید ساخت و منافاتی ندارد که اصل و شرح شما مشتمل بر اخبار باشد چنانچه مقنعه شیخ مفید و تهذیب شیخ که شرح آن کتاب است مشتمل بر اخبار بوده است.

از طرف دیگر الحاق کتاب ها به مجلدات پانزده گانه از بیست و پنج مجلد بحار که از سوی شما تفسیر و تبیین شده و در اختیار همگان قرار گرفته است، مناسبتی ندارد به این معنی که کتاب های مزبور را به این پانزده جلد ملحق کنید و به ده کتاب دیگر از مجلدات بحار که شهرتی ندارد و

توضیح و تبیین نشده است، از قبیل مجلد مکارم الاخلاق و حدود و روضه و قرآن و دعا و اعمال سنه و حج و سه مجلد از مجلدات باقیه بحار ملحق نکنید.

و شکی نیست جمع احادیث مقدم بر تبیین و توضیح آن است و اینکه گفتم الحاق کتاب ها به بعضی دون بعضی تناسبی ندارد برای آن است که آن هایی که از کتاب شما بهره گیری می کنند و خدای متعال نعمت اثر شما را روزی آن ها قرار داده است شما را به عجز و ناتوانی و کمی تتبع نسبت ندهند.

برای اینکه شما- که خدای متعال بردباری شما را نسبت به نادانی من و امثال من زیاده فرماید- در دیباچه بحار مرقوم فرموده اید که کتاب بحار به سرحدی تألیف شده که خوانندگان آن را از دیگر کتاب های اخبار بی نیاز می سازد بنابراین لازم است که هیچ کتاب و رساله ای در فن احادیث نباشد مگر اینکه شما در حال یا آینده آن را به کتاب بحار ملحق ساخته باشید.

و از ویژگی های بحار آن است که شهرت و اعتبار آن روزافزون است و موقعیت و اهمیت آن همیشگی خواهد بود به ویژه هرگاه قائم آل محمد عجل الله قیام فرماید از آغاز تا انجام آن را مطمح نظر شریف خود قرار خواهد داد بلکه مضامین آن در عالم برزخ و عقبات آخرت و در بهشت برین و در بهترین روضات آن، مورد انتفاع خواهد بود و آن ها که در ریاض بهشت از لذات جسمانی بهره ورنند از لذات روحانی این کتاب شریف هم استفاده خواهند کرد.

و اینکه با همه پوزش هایی که در باطن معروض می دارم نامه خود را به پایان می برم چه آنکه من از دیگر ارادتمندان سزاوارترم که جمله *إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ* را در حقم پذیرا گردید.

در خاتمه شما را به خون مظلوم و به بزرگواری و مراتب عزت حضرت علی اصغر که شهادت دلخراش آن شهید آزاده حضرت سید الشهداء علیه السلام را سخت آزرده خاطر و دردمند ساخت و به پدران و فرزندان آن مقام مقدس سوگند می دهم که نیاز مرا که معروض خاطر داشتم (شرح کتاب بحار و دیگر الحاقات) هرگاه به خیر و صلاح شما باشد برآورده سازید و از لغزش های من درگذرید و از آزاری که از ناحیه من تحمل کرده اید و دور از ادب نسبت به شخصیت مقام شما بوده و برخلاف انتظار از من به ظهور رسیده است، به دیده عفو، چشم پوشی کنید تا خدا هم که رب الارباب است از شما درگذرد و آیا نمی خواهید که خدا شما را ببخشد؟

آثار خیریه: به طوری که از احوال مؤلف ریاض برمی آید معظم له از خاندان با شخصیت و با اهمیت و ریاست و وزارت بوده است و با توجه به این موقعیت بایستی از آثار خیری که پس از او باقی بماند بی نصیب نباشد لیکن از آثار خیریه او اطلاعی نداریم.

تنها شیخ محمد علی حزین لاهیجی که پیش از این یاد کردیم، شاگرد اجازه مؤلف ریاض بوده است در تذکره خویش ضمن شرح حال خود و نام برداری از معاشران فاضل و اعیان می نویسد: از آن جمله مولانای فاضل آمرزا عبد الله مشهور به افندی است، که به فنون متداوله ماهر و به غایت متتبع بود و در اصفهان در جوار منزل خود مدرسه ای عمارت کرده به افاده اشتغال و روزگاری مهنا داشت.

سال درگذشت صاحب ریاض

سال درگذشت: سال درگذشت صاحب ریاض کاملاً معلوم نیست چنانچه مرحوم آقای آقا شیخ بزرگ رحمه الله در الذریعه در ذیل معرفی از ریاض العلماء و در مصفی المقال از آن یاد نکرده و شیخ علی حزین که معاصر و معاشر با او بوده است در تذکره خود می نویسد، میرزا عبد الله با من الفت تمام داشت تا چندی پیش از آشوب اصفهان، رحلت کرد و تاریخ آشوب اصفهان را سال ۱۱۳۴ می نویسد و ممکن است سال رحلت او که

زهر الریاض نوشته و بعض دیگر نیز بدان اشاره کرده اند و از احتمال تذکره هم برمی آید همان ۱۱۳۰ هجری باشد که چهار سال پیش از آشوب اصفهان بوده است.

سید عبد الله جزائری رحمه الله در اجازه نوشته است میرزا عبد الله در عشر ثلاثین در گذشته است.

روضات می نویسد: مرادش از عشر ثلاثین سی سال پس از ۱۱۰۰ هجری است که نزدیک به اوائل قرن دوازدهم هجری می باشد یعنی ۱۱۳۰ هجری.

ریحانه اول نوشته است، صاحب ریاض در سال ۱۱۲۰ و اندی در گذشته است.

آثار ملی اصفهان از مصفی المقال مرحوم علامه تهرانی رحمه الله نقل کرده است که وی در سال ۱۱۱۰ در گذشته است و این دو تاریخ به جهاتی درست نیست به ویژه اینکه در مصفی المقال علامه تهرانی محل تاریخ وفات او را خالی گذارده و تنها از اجازه سید عبد الله عشر ثلاثین را یاد کرده است.

مدفن: در اینکه صاحب ریاض در اصفهان که زادگاهش بوده دفن شده است شکی نیست، لیکن با وجود این، برخلاف انتظار مدفن او (دقیقا) معلوم نمی باشد.

زهر الریاض می نویسد: در سفری که به اصفهان رفتم در صدد تحقیق مقبره صاحب ریاض برآمدم اثری از مزار او نیافتم و برخی از موثقان اظهار می داشتند که آرامگاه او در اطراف مقبره فاضل هندی است. و مقبره فاضل هندی در مشرق تخت پولاد واقع شده و رحلت او سال ۱۱۳۷ هجری بوده است.

فوائد الرضويه نیز همین سال را سال وفات صاحب ریاض دانسته و اشتباه است و در روضات، ذیل احوال میرزا عبد الله پس از بیان عشر ثلاثین می نویسد در همین سال فاضل هندی ارتحال کرده است و حال آنکه در شرح حال فاضل می نویسد سال ۱۱۳۷ در گذشته و گویا مرادش آن بوده که در دهه سوم از سال های بعد از ۱۱۰۰ که از سی سال تجاوز می کند فاضل در گذشته است.

باری تذکره القبور و یا دانشمندان اصفهان می نویسد مقبره فاضل به نام مقبره فاضلان مشهور است؛ زیرا در آن مقبره، فاضل هندی و حاج ملا محمد نائینی دفن شده اند.

بازماندگان: پیش از این در ذیل سفرهای صاحب ریاض نوشتیم، صاحب ریاض در تبریز با یکی از ثروتمندان بستگانش ازدواج کرده است و معلوم نیست از این ازدواجش فرزندی داشته است یا خیر. همچنان که زهر الریاض می نویسد در معاجم علما و تذکره های فضلا فرزندی برای صاحب ریاض نام برده نشده است.

آری از پدرم (علامه سید شمس الدین محمود مرعشی) شنیدم که نوادگان او در تبریز و اصفهان بوده اند و پدرم اظهار می داشت که مرد فاضلی را از بازماندگان صاحب ریاض ملاقات کردم که به نام جدش میرزا عبد الله خوانده می شد.

خاندان: خاندان پدری صاحب ریاض از مردمان دانشور و از اعلام و از سرشناسان وقت خویش بوده اند و خاندان مادری او نیز از مردمان با اعتبار و صاحب منصبان روزگار خود به شمار می آمده اند و چنان که پیش از این نوشتیم دایی بزرگ او سمت وزارت کاشان را عهده دار بوده و کارهای حکومتی را از طرف سلطان انجام می داده و به عنوان وزیر شناخته می شده و صاحب ریاض مدت یک سال دوران خردسالی را در دارالوزاره او به سر

برده است. و خاندان همسرش چنان که خود اظهار داشته است از مردمان ثروتمند و با اعتبار بوده اند.

پدر صاحب ریاض:والد ماجد میرزا عبد الله از اعلام وقت و از اجلای زمان بوده است و ما مختصری از شرح حال او را به طوری که خود او در مجلد چهارم ریاض مرقوم داشته است در این وجیزه یادآور می شویم،وی می نویسد:

میرزا عیسی بن محمّد صالح بیک از افاضل عصر و از اعظام دهر بوده است مقدمات علوم را از ملا محمود بن میرزا علی اصفهانی شاگرد شیخ بهایی و میرداماد فرا گرفته است، و پس از آن به اتفاق جمعی از فضلا از جمله سید امیر عبد الرزاق کاشی به درس خلیفه سلطان که مقام وزارت کبرا را هم داشته حضور می یافته است و در آن به درس ملا محمّد تقی مجلسی و ملا حسن علی فرزند ملا عبد الله شوشتری و سید میرزا رفیع الدین نائینی و آقا حسین خوانساری و ملا محمّد باقر فاضل سزواری حضور پیدا می کرده و در بسیاری از درس ها هم مرحوم علامه ملا محمّد باقر مجلسی و ملا میرزا شیروانی و میرزا علاء الدین گلستانه و ملا محمّد صادق کرباسی با وی شریک درس و هم مباحثه بوده اند.

در ضمن نام برداری از اساتید میرزا عیسی پیدا است که میرزا عیسی در فنون معقول و منقول و رجال و حدیث مهارت داشته است.

پیش از این نوشتیم خانواده صاحب ریاض از اجلا و سرشناسان وقت خود بوده اند در تأیید همین موضوع است که صاحب ریاض می نویسد:

پدرم از خاندان عزیز و از مردم ثروتمند بوده و دین و دنیای خود را با کمال جلالت و عظمت به پایان رسانیده است چنان که جدم محمّد صالح بیک از مقربان حضور شاه عباس کبیر بوده و عموی پدرم علی بیک نظارت بیوتات سلطانی را به عهده داشته و شاه عباس نیز نهایت بزرگواری را نسبت به او مرعی می داشته است و پس از او در پیشگاه شاه صفی و شاه عباس

ثانی نیز از کمال عظمت برخوردار بوده است. و دختر عمویش به همسری وزیر کبیر سید میرزا مهدی مفتخر بوده است.

پدرم در آغاز جوانی که نزدیک به بیست سال داشت پدر پیر خود را از دست داد و همان زمان به درس اساتید آن روزگار حضور پیدا می کرد و با آنکه با کمال اندوهناکی به سر می برد از شرکت در جلسات درس غفلت نمی کرد و بر همه همدرسان و همسالان خویش برتری داشت و در میدان دانشوری گوی سبقت را از همگان می ربود.

و آن گاه که من به سنین هفت سالگی رسیده بودم و دوران خردسالی را پشت سر می گذاردم پدرم که مرد چهل ساله بود در سنه ۱۰۷۴ هجری در اصفهان درگذشت.

باری پدرم مردی فاضل و عالم و جلیل القدر و اندیشمند و محقق مدقق و جامع و در انواع علوم عقلی و نقلی و ادبی و ریاضی و طبی و امثال این ها از علوم متداوله مهارت داشت و در نهایت پرهیزکاری و پارسایی و دین داری و آراستگی و زهد از دنیا به سر می برد و با آنکه از ثروتمندان و دولت مردان عصر خویش به شمار می رفت و شهرت همگانی داشت هیچ گاه علاقه مندی به مال و جاه از خود نشان نمی داد و با کمال سادگی و بی آلاچی در اجتماع مردم از خواص و عوام ظاهر می شد و با توجه به اینکه شایسته برای سمت داوری و شیخ الاسلامی بود از پذیرش هر دو منصب که به وی پیشنهاد شده بود خودداری کرد و از پذیرش آن ها پوزش خواست.

میرزا عیسی عاشق وار به فرا گرفتن علم و دانش می پرداخت و با آنکه شب و روز از آمد و رفتنش اظهار فتور و سستی می کرد از نوشتن و مطالعه کردن اظهار خستگی و سستی در خود احساس نمی کرد.

و در عین حالی که از ثروت کاملی برخوردار بود و می توانست کتاب های مورد نظرش را از راه خریداری به دست آورد از خرید آن ها

صرف نظر می کرد و به خط خودش آن ها را نسخه برداری می کرد و از این راه کتب زیادی را استنساخ کرد (۱) و از برکت وجودش بسیاری از خویشاوندان بلکه خادمان و یاران نزدیکش و بالاتر اهل محله اش نیز به فراگیری علم و دانش پرداختند و هریک به نوبه خود در ردیف فضلا قرار گرفتند تا به جایی که یکی از ظرفا گفته بود استر آمیرزا عیسی هم از فضلاست.

باری تشویقات میرزا عیسی به اندازه ای جالب و مؤثر در بستگانش بوده که یکی از خدمتکارانش که در ردیف فضلا قرار گرفته بود به شرح تجرید خواجه نصیر و امثال آن اشتغال می ورزیده است.

میرزا عیسی دانشوری موفق بود و حداکثر شب ها را به عبادت و مطالعه و نوشتن می گذرانید و از بسیاری از معاصران به ویژه همدرسان او شنیدم که آنان همانند او را در کوشش و مطالعه و قوه حافظه و جدیت در تحصیل علم و همت گماری به نوشتن و تصحیح کتب و تصنیف علوم و علاقه مندی به تدریس و مذاکره و بهره گیری از اساتید و قرائت نزد آن ها کمتر دیده بودند و به اندازه ای در این ویژگی ها مواظبت داشت که اول و آخر شب را به قرائت و فرادادن می پرداخت و قصه ها و حکایات عجیبی از او نقل کرده اند. میرزا عیسی شش فرزند داشت.

یکی از آن ها مرحوم میرزا محمد جعفر است و چنانچه پیش از این نوشتیم، وی فاضلی جلیل القدر بوده و پس از فوت پدرش به تربیت و تهذیب اخلاق و مراتب علمی برادرش صاحب ریاض پرداخته است.

میرزا عیسی ثروت و مکنت و زمین های زراعی و دهکده ها و اثاثه ها و خانه های زیادی داشت و کتابخانه اش مشتمل بر هزار جلد کتاب بود و اکثر

ص: ۶۰

۱-۱ از کتاب هایی را که استنساخ نموده بنا به نوشته مؤلف برخی از مجلدات شرح قواعد ملا عبد الله شوشتری است-م.

آن‌ها به جهاتی که در حال حاضر جای بیان آن‌ها نمی‌باشد مفقود شده و بیشتر آن‌ها را میرزا عیسی مورد مطالعه و تصحیح قرار داده و تعلیقات و افاداتی بر آن‌ها نگاشته بود.

میرزا خطش در نهایت خوبی بوده و از نوشتن اقسام خطوط به خوبی برمی‌آمد و در هنگام نگارش سرعت قلم داشت و علاوه بر آثار دیگران که به استنساخ آن‌ها اقبال تامی داشت آثاری هم از خود به یادگار گذاشته است که پاره‌ای از آن‌ها تدوین شده و بخشی از آن‌ها از سواد به بیاض نیامده است.

آثار تدوین شده او بدین قرار است:

شرح دروس شهید اول در فقه که ناتمام مانده است. رساله‌ای در کیفیت تحلیف و سوگند دادن ذمی‌ها و دیگر کفار. رساله‌ای در رؤیت هلال پیش از زوال خورشید. رساله‌ای در مسأله نماز جمعه. تعلیقاتی بر تفسیر کلام الله مجید و کتب اربعه حدیث و دیگر کتاب‌های فقهی و اصولی و عربی.

میرزا در محله شیخ یوسف بنا می‌زیسته است.

صاحب ریاض می‌نویسد: محله شیخ یوسف از محلات بیرون از شهر اصفهان و متصل به اصفهان است و مردم اصفهان عموماً آن محله را به عنوان «شیخ حسن بنا» می‌خوانند و شیخ یوسف از بزرگان مشایخ صوفیه بوده و به کار بنایی اشتغال می‌ورزیده است و فرزندانش نیز به شغل پدر ادامه می‌دادند.

شیخ یوسف نیز در همان محل زندگی می‌کرده و هنگامی که در گذشته وی را در آن محل دفن کردند و بقعه و مزارش هم اکنون معروف است و آن محل را به نام وی نامیدند.

آقای مهرآبادی در آثار ملی اصفهان در ضمن افراد سرشناس محله جیران اصفهان می‌نویسد: شیخ یوسف بنا از بزرگان عرفای اصفهان بوده است و

مقبره اش در مجاورت چهارسوق نقاشی در محله جیران واقع، و در زمان ریاست هیئت علمیه مسجد شاهیان در اصفهان از بین رفت.

بین که دست ریاست چو ز آستین به در آید

نه قبر بر سر جا می نهد نه صاحب قبرش

و در ضمن محلات اصفهان می نویسد: محله شیخ سبنا یا شیخ یوسف بنا این محله در خواجه واقع، و در قدیم آن را دوشاباد یا روشاباد می نامیده اند و مقبره شیخ یوسف بنا در این محله بوده است.

آقای مهدوی دام عزّه در دانشمندان و بزرگان اصفهان می نویسد:

قبرستان شیخ یوسف بنا که عارف معروفی است در محله قصر منشی (منشی الممالک) واقع، و این گورستان به امر شاه عباس تسطیح، و در آن مسجد و مدرسه و حمام و بازارچه و خانه و قصر بنیان شده است و بدین ترتیب از صورت گورستان بیرون آمده است و این مقبره را در گذشته دوشاباد یا روشاباد می گفتند.

تا بدینجا به یاری خدای متعال شرح حال مرحوم صاحب ریاض را نوشتیم و تاریخ اتمام آن روز پنجشنبه ۲۳ جمادی الاولی سال ۱۴۰۵ هجری مطابق با ۲۵ بهمن ماه ۱۳۶۳ شمسی می باشد و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی.

در خاتمه این شرح حال، به منظور حدیث نعمت به نام برداری از مشایخ بزرگوارم که در آغاز ترجمه سفینه البحار متذکر شده ام می پردازم و پس از آن به نام برداری آثاری که از این فقیر به طبع رسیده است اشاره می کنم و له الحمد و المنه.

مشایخ اجازه: ۱- والد م حجه الاسلام شیخ حسین مقدس دام ظلّه العالی ۲- علامه حاج شیخ محمّد رضا کلباسی متوفی ۱۳۸۳ هجری ۳- علامه میرزا محمّد علی اوردبادی متوفی ۱۳۸۰ هجری ۴- علامه شیخ آقا بزرگ

تهرانی متوفی ۱۳۸۸ هجری ۵-علامه شیخ محمد صالح حائری مازندرانی متوفی ۱۳۹۱ ۶-علامه سید فخر الدین امامت کاشانی متوفی ۱۳۹۲ هجری ۷-علامه مولانا علی علیاری دام ظلّه ۸-علامه میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی متوفی ۱۳۹۶ هجری ۹-محدث جلیل حاج شیخ علی اکبر مروج متوفی ۱۴۰۱ هجری ۱۰-علامه حاج شیخ محمد حسین آیتی متوفی ۱۳۹۱ هجری ۱۱-علامه حاج سید محمد رضا بروجردی متوفی ۱۴۰۵ هجری ۱۲-علامه شیخ ابو الحسن شریف عسکری دام ظلّه ۱۳-علامه حاج سید مصطفی خوانساری صفائی دام ظلّه ۱۴-علامه حاج شیخ نصر الله شبستری دام ظلّه ۱۵-آیه الله العظمی حاج سید شهاب الدین مرعشی دام ظلّه (که پیش از این هم بدان اشاره کردم) ۱۶-آیه الله العظمی حاج سید ابو القاسم الخویی دام ظلّه ۱۷-آیه الله العظمی حاج سید عبد الله شیرازی متوفی ۱۴۰۵ هجری ۱۸-علامه حاج شیخ مجتبی حاتمی لنکرانی دو اجازه اخیر کتبی نبوده است در مشهد و اصفهان بدان مفتخر گردیده ام (۱).

اما آثاری که اعم از ترجمه و تألیف به طبع رسیده است: ۱-پیشوای هشتم شیعیان ۲-هشتمین پیشوای شیعه ۳-خورشید بطحا ۴-رجال معاصر شیخ طوسی ۵-مجمع الزیارات ۶-نهمین پیشوا ۷-پسر بختگان ۸-به سوی مدینه ۹-شهید راه حق ۱۰-ذیل تاریخ علمای خراسان ۱۱-ترجمه منیه المرید ۱۲-ترجمه حقایق فیض ۱۳-ترجمه مصباح الشریعه ۱۴-ترجمه التحصین ابن فهد حلّی ۱۵-ترجمه مناقب محیی الدین ۱۶-ترجمه ارشاد مفید ۱۷-ترجمه عیون اخبار الرضا ۱۸-ترجمه روضات الجنات در هشت مجلد ۱۹-شرح حال خواجه ربیع ۲۰-ماده و خدا ۲۱-ترجمه کشکول شیخ بهایی ۲۲-شرح مخمس

ص: ۶۳

۱-۱- شرح اجازات خود را در رساله کشف المفازات به قدری که توانسته ام نگاشته ام.

۲۳-اخلاق حسنه ۲۴-ترجمه سفینه البحار دو جزء آن طبع شده است.

عده از آثار این فقیر تدوین شده و برخی هم از آن ها بحمد الله تحت طبع است از قبیل شرح عرفان الحق و کشکول و ترجمه قسمتی از ترجمه تفسیر صافی و مشارق الانوار و شرح حال محقق حلی و ترجمه فوائح الجمال و تحفه الابرار شرح نور الانوار در منطق و شرح تحفه الحکیم در حکمت و ترجمه نفس الرحمن مرحوم محدث نوری. اللهم وفقني لما تحب و ترضى بحق محمد و آله الاطهار.

محمد باقر ساعدی

ص: ۶۴

۱- آدم بن یونس بن مهاجر نسفی

شیخ منتجب الدین در فهرست خود گوید وی، از فقها و از ثقات عدول دانشوران بوده و همگی آثار شیخ ابو جعفر طوسی را نزد وی قرائت کرده است.

نسفی منسوب به نسف است که شهری بوده از شهرهای ماوراءالنهر.

۲- سید میرزا ابراهیم حسینی نیشابوری طوسی مشهدی

سید، دانشوری فاضل و عالمی محقق بود و در علوم ریاضی مهارتی بسزا داشت و از مدرسان روضه مقدس رضوی به شمار می آمد و سال ۱۰۱۲ هجری در مشهد مقدس رضوی در گذشت و در آستانه مبارکه مدفون شد.

آثار او عبارت است از رساله ای راجع به مسأله نماز جمعه که به پارسی نگاشته و رساله مولودیه در تحقیق اینکه روز میلاد با سعادت رسول اکرم صلی الله علیه و آله هفدهم ربیع الأول بوده نه روز دوازدهم آن، آن چنان که برخی گفته اند. و رساله نوروزیه درباره اینکه نوروز همان هنگامی است که خورشید از برج حوت وارد برج حمل می شود و مشهور میان ستاره شناسان نیز همین قول می باشد و این رساله را به پارسی تألیف کرده است.

مسأله نوروز از جمله مسائلی است که اندیشه فضلا را به خود جلب کرده و معرکه عظیمی بدین مناسبت در میان آنان به وجود آورده تا بدانجا

که مولانا آقا رضی قزوینی رساله ای تألیف کرده و در آن رساله بر آن است که نوروز همان هنگامی که فعلا- مشهور است، نیست و نیز میرزا محمد حسین بن میرزا ابو الحسن قاینی رساله ای در درستی نظریه آقا رضی تألیف کرد، و همچنین میرزا رضی الدین محمد «مستوفی اراضی خالصه اصفهان» رساله ای راجع به نوروز تألیف کرد و نظریه آقا رضی را اثبات نمود (۱).

۳- شیخ ابراهیم بن ابراهیم بن فخر الدین عاملی بازوری

بازوری، فاضلی درستکار و شایسته ای سراینده و ادیب از معاصران است.

مراتب علم و ادب و دیگر فنون را از محضر پرفیض شیخ بهایی و شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی و دیگران فرا گرفت.

بازوری در روزگار ما، در مشهد مقدس در گذشت لیکن ما به دیدار او نایل نیامدیم وی دیوان شعر مختصری دارد که در حال حاضر به خط او در اختیار ما می باشد و دیوان مزبور از جمله کتاب هایی است که ما آن را به همراه دیگر کتاب های خریداری کردیم و از آثار او رساله ای است به نام رحله المسافر و غنیه عن المسامر عده ای از جمله سید محمد بن محمد حسینی عاملی عینائی آن را از آثار او دانسته و به اطلاع ما رسانیده اند.

از سروده های او چکامه ای است که در سوگ شیخ بهاء الدین محمد بن حسین عاملی سروده و در ضمن ابیاتی چنین گفته است.

شیخ الانام بهاء الدین لا برحت سحائب العفو ینشیا له الباری

مولی به اتضحت سبل الهدی و غدا لفقده الدین فی ثوب من القار

و المجد اقسام لا تبدو نواجذه حزنا و شق علیه فضل أطمار

ص: ۶۸

۱- ۱- از جمله آثار خیام رساله نوروزیه است که به طبع رسیده است-م.

و العلم قد درست آیاته و عفت عنه رسوم احادیث و اخبار
کم بکر فکر غدت للكفو فاقده ما دنستها الوری یوما بانظار
کم خر لما قضی للعلم طود علا ما کنت احسبه یوما بمنهار
و کم بکته محاریب المساجد اذ کانت تضىء دجی منه بانوار
فاق الکرام و لم تبرح سجیته اطعام ذی سغب مع کسوه العاری
جل الذی اختار فی طوس له جدثا فی ظل حام حماها نجل اطهار
الثامن الضامن الجنات اجمعها یوم القیامه من جود لزوار

روح شیخ بهایی که رهبر مردمان است همواره از ابرهای رحمت خداوند سیراب باد. شیخ بهایی بزرگی است که راه های هدایت به وسیله او هویدا می شد و اکنون که در گذشته همه جا از رحلت او سیاه پوش شده است.
به دنبال آن بزرگواری و مجدد، سوگند یاد کرده بر اثر اندوهی که از درگذشت او دارد، نخندد و پیراهن صبرش را در رحلت او چاک بزند.

نشانه های دانش بر اثر اندوهی که از درگذشت او به وجود آمده کهنه شده و از پای در آمده و آثار احادیث و اخبار از میان برچیده شده است. چه بسیار فکرهای بکر و اندیشه های بی سابقه ای که در کانون قلب او وجود داشت و فروریخت و گمان نمی کنم چنین پیش آمدی در روز مرگ دیگری از بزرگان به وقوع پیوسته باشد و یا خیال نمی کنم تا به حال چنین شکافی در دریای ژرف علم، اتفاق افتاده باشد. چه بسیار محراب های مسجدها در رحلت او گریستند؛ زیرا آن ها بودند که بر اثر نورانیت او در دل شب ها می درخشیدند. او با طبیعت کرم خدادادی که داشت بر همه کریمان برتری یافت تا به جایی که همواره گرسنگان از کنار سفره او سیر برمی خاستند و برهنگان از عنایت او جامه عزت بر اندام خویش می آراستند. آری بزرگ است خدایی که آرامگاه او را در طوس زیر سایه نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله قرار داد آن بزرگی که هشتمین پیشوای آل رسول بوده و برای زایران خود بهشت را تضمین فرموده است.

و از اشعار او چکامه ای است در ستایش گری از شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی رحمه الله علیهم اجمعین.

کمولای زین الدین لا زال را کبا سوابق مجد فی یدیه زمامها

اذا انقض منکم کوکب لاح کوکب به ظلمات الجهل یجلی ظلامها

فما نال مجدا نلتم من سواکم و لا انفک منکم للبرایا امامها

مطایا العلی ما انقدن یوما لغیرکم و موضعکم دون البرایا سنامها

حللتم بفرق الفرقدین و شدتم رسوم علی قد طال منها انهدامها

محط رحال الطالبین جنابکم و ما ضربت الا لدیکم خیامها

اذا تلیت فی الناس آیات ذکرکم لها سجدت أخیارها و طغامها

مانند آقای من زین الدین که همواره بر اسب های مسابقه سوار می شود و دهانه آن ها را به کف باکفایت خود می گیرد هرگاه ستاره ای از شما افول کند ستاره دیگری از شما می درخشد و تاریکی های نادانی را برطرف می سازد. دیگری جز شما نیست که بر اسب بزرگواری سوار شود و دهانه آن هم از دست شما دور نمی گردد. مرکب بزرگواری که برای شما رام نمی گردد و جای شما بر فراز کوهان شتر دانش است.

بر بالای ستاره فرقدین دانش جای گرفتید و آیین دانش را که رو به انهدام گذارده بود تجدید کردید. از همه طرف قافله طالبان دانش به سوی شما گسیل می شود و شتران خود را در کنار خیمه های دانش شما پابند می زنند. هرگاه آیات دانش شما بر مردم فراخوانده شود همگی در برابر عظمت آن ها به سجده درمی آیند.

و از آثار منظوم او چکامه ای است در ستایش از سید حسین بن سید محمد بن ابی الحسن موسوی عاملی:

لله آیه شمس للعلی طلعت من أفق سعد بها للحائرین هدی

و ای بدر کمال فی الوری طلعت انواره فانجلت سحب العمی أبدا

قد اصبحت كعبه العافين حضرتہ تطوف من حولها آمال من وفدا

لا زلت انسان عين الدهر ما رشفت شمس الضحى من ثغور الزهر ريق ندا

خدا داناست چگونه خورشید از سوی افق نیک بختی درخشید و افراد سرگردان را رهبری کرد. و چگونه ماه شب چهارده کمال در میان مردم طلوع کرد و از برکت نورهای خود ابر کوری را برای همیشه منجلی ساخت و بیچارگی را برطرف نمود.

مقام ارجمند او قبله نیازمندان است و آرزوها گرداگرد آن در طوافند. تو همانا مردمک چشم روزگاری و مادام که خورشید از لابلای شکوفه های رنگین گل شبم سحری را می چشد این حیثیت درخور تو و برای تو پایدار خواهد بود. بازوریه قریه ای است که شیخ ابراهیم بدان انتساب دارد و از آنجا برخاسته است (۱).

۴- سید تاج الدین ابراهیم بن احمد بن محمد الحسینی الموسوی

الرومی

منتجب الدین گفته است وی در دار النقابه ری می زیسته و از فضلا و قاری ها بوده است.

۵- ابو اسحاق بن احمد بن محمد المقرئ

محمد بن علی بن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد، وی از عدول علوی ها بوده و کتابی از او به یادگار است (۲).

۶- شیخ ابراهیم بن جعفر بن عبد الصمد عاملی کرکی

فاضلی عالم و فقیهی محدث و ثقه ای محقق و پارسا بود کتابی ارزنده و رساله های چندی تألیف کرده و در شهرهای فراه از نواحی خراسان می زیسته و از معاصران است.

ص: ۷۱

۱- ۱- بازوریه با زای نقطه دار و رای بی نقطه نام دهکده ای بوده نزدیک به شهر صور در شام.
۲- ۲- ابن شهر آشوب وی را از مردم طبریه دانسته و در مناقب از وی کتابی را نام برده است-م.

۷- شیخ ابراهیم بن حسن عاملی شقیفی

شقیفی از فضلا و فقها و صلحای عهد خود بود کتاب تحریر علامه حلی را در فقه به خط او مشاهده کردم و در ظهر آن اجازه ای به خط شیخ محمد بن محمد بن داود عاملی جزینی است که به وی اعطا کرده است.

شیخ محمد در این اجازه از وی به خوبی یاد کرده و او را ستوده است و تاریخ آن سال ۸۶۸ هجری است و اجازه دیگری از سوی شیخ محمد بن حسام عاملی به وی داده شده و در آن اجازه آمده است «قرأ علی الشیخ العالم الفاضل الورع الکامل برهان الدین ابراهیم ولد الشیخ المرحوم الحسن الشقیفی» پس از این تعریف آثاری را که شیخ ابراهیم در نزد او قرائت کرده متذکر شده است و اجازه نقل آن ها را به وی داده و به دنبال آن اجازه عمومی که از کتب دیگر، حق روایت دارد به او عنایت کرده است.

مؤلف قدس سره گوید، ممکن است رساله سهویه از آثار او باشد و من بخشی از آن رساله را که مربوط به شرح عبارت قواعد باشد یعنی، (و لو کان... من طهارتین أعادهما) در شهر بارفروش دیده ام.

۸- شیخ ابراهیم بن حسن بن خاتون عاملی عینائی

عینائی از فضلا و صلحا و از نیکوکاران روزگار ما بود.

۹- سید میرزا ابراهیم ظهیر الدین یا رفیع الدین، ابن میرزا حسین بن

حسن حسینی همدانی

ظهیر الدین، فاضلی عالم و حکیمی فقیه و صوفی مشرب و محقق مدقق بود و از معاصران شیخ بهایی و سید داماد قدس سرهما بوده و در روزگار شاه عباس می زیسته است.

آثار چندی داشته است از جمله شرح الهیات شفای ابن سینا است که در دو مجلد بزرگ به تألیف و تدوین آن اشتغال ورزیده است.

ظهیر الدّین در دیباچه انموذج علومش گوید،مجلد اوّل از شرح الهیاتش در سفر حج مفقود شد و از آثار دیگرش حاشیه شرح اشارات و حاشیه ای بر شرح جدید تجرید حاشیه ای بر کشف و رساله الانموذج الابراهیمیه است که در فوق بدان اشاره شد و علاوه بر این ها رساله هایی هم در علم کلام تألیف کرده است.ظهیر الدّین در سال ۱۰۲۵ هجری در روزگار شاه عباس درگذشت.

وی فنون عقلیات را از امیر فخر الدّین سماکی فرا گرفت امیر اجازه ای برای او نوشت و در آن اجازه وی را ستوده است.

از امور شگفت آوری که به وی نسبت داده شده است آن است که ظهیر الدّین از مسائل شرعیه و آثار معصومین و اقوال فقهیه بی اطلاع بود به حدی که گویند بر اثر بی اطلاعی از مبانی شرعی از خون احترازی نداشت و مسجد را آلوده به خون می کرد و نمی دانست که نجس است و خدا دانا است (۱).

در تقویم البلدان بدین خلاصه می نویسد،میرزا ابراهیم همدانی مشهور به قاضی زاده همدان از دانشوران روزگار شاه تهماسب و شاهان پس از او بود و از سادات طباطبایی حسینی است.پدرش داور همدان بود و امور شرعی آنجا را اداره می کرد و فرزندش میرزا ابراهیم،در قزوین می زیست و به کسب دانش اشتغال می ورزید و علوم عقلیه را از محضر علامه علاء امیر فخر الدّین سماکی استرآبادی فرا گرفت و در علوم حکمیه ترقی فوق العاده ای کرد و کارش از این نظر بالا گرفت و پس از مرگ شاه تهماسب و درگذشت پدرش،به داوری همدان برگمارده شد لیکن او کمتر

ص:۷۳

۱-۱-انتساب فوق از جمله خیالات متفکهان بوده که سعی داشتند هرچه بیشتر حکما و دانشوران عقلی را از نظر اجتماع بیندازند و آنان را لکه دار کنند و به راستی این انتساب با اهمیتی که وی از نظر شیخ بهایی و محمّد بن خاتون عاملی داشته که در این کتاب و در تذییل آن آمده است،برخلاف واقع بوده و نسبتی خداناپسند است-م.

به کار قضاوت می پرداخت و از جانب خود نایبانی برای امور داوری معین کرده بود.

قاضی زاده بیشترین اوقاتش را به مباحثه و مطالعه برگزار می کرد. و پس از آنکه شاه عباس به تخت سلطنت جلوس کرد به لشکرگاه وی رفت و در پیشگاه او معزز و محترم بود. شاه عباس مقدم او را گرامی داشت و هدایا و بخشش های زیادی به وی اعطا کرد، از جمله این هدایای شاهانه، کیسه ای که هفتصد تومان عباسی در آن بود به وی اهدا کرد تا از این راه دیونش را پردازد.

چنان که نوشتیم قاضی زاده در فنون عقلیات مهارت ویژه ای داشت و به همین مناسبت نظریات عقلی او مقبول علما و فضیلابی معاصرش بود.

سال ۱۰۲۶ هجری که شاه عباس به کارزار گرجستان رفته بود ظهیر الدین از وی مرخصی خواسته و عازم همدان شد در بین راه اجلش فرا رسید و دیده از جهان فرو بست .

ملا نصیر الدین همدانی که از علمای آن عصر و یکتای دهر بود و در سرایندگی و نامه نگاری مهارت داشت در تاریخ وفات او چنین گفته است:

...تا شد همه دان از همدان با آل عبا کرد به فردوس قران

باشد عدد آل عبا تاریخش چون ضرب کنی در همه دان همدان

این بود خلاصه آنچه مؤلف تقویم البلدان در این باره آورده است.

گویند در میان او و شیخنا البهایی، برادری و صدق و صفای بیرون از اندازه بود و شیخ بهایی او را می ستود و علم و فضلش را توصیف می کرد و او را بر سید داماد که معاصر هر دو بود برتری می داد.

شیخ بهایی در پاسخ نامه ای که از سوی قاضی به وی رسیده بود و ما در ضمن شرح حال شیخ، بدان اشاره خواهیم کرد چنین مرقوم فرموده است:

یا غائباً عن عینی لا عن بالی القرب الیک منتهی آمالی

ای آنکه از دیدگان من دور می باشی لیکن از دل من بیرون نرفته ای و همواره آرزویم دیدار تو و ماندن در کنار تو می باشد. از ایام دوری از تو می پرس که چگونه سپری شده همین قدر می گویم به خدا سوگند آن روزها به بدترین حالات گذشت.

دیده دل های دورافتادگان از درخشش مرافقت تو، که خالی از هرگونه آلودگی است روشن می شود و مشام ارواح مشتاقان از بوی شکوفه های لطایف لاهوتی تو خوش بو و معطر می گردد. باطنی را در نظر دارم که گنجور حقایق دینی است، آن حقایق غامضه ای که حداکثر اذهان از وصول بدانها محرومند و نهادی را در خاطر دارم که از رموز اسرار عرفانیه برخوردار می باشد، آن رموزی که ابنای روزگار از درک آن ها ناتوانند و تاب ادراک آن ها را ندارند.

جانا سخت گرچه معمارنگ است این زمزمه را به گوش یاران چنگ است

مخروش که مرغان چمن می دانست کاین نغمه ناقوس کدام آهنگ است

باری نامه شما را قرائت کردم نامه ای بود که هر سطری از آن مرا به شطری و هر فصلی از آن مرا به اصلی راهنمایی می کرد و از هر اشاره اش بشارتی به ظهور می رسید بدیهی است تمام این شطرهاى مختلف و فصل های پی در پی و نشانه های تودرتو برگشت به حقیقت واحدی دارند که تعدد و اختلافی در آن راه پیدا نکرده و متوجه به فرد منحصری بوده که کثرتی در آن وجود ندارد.

نواى عشق بازان خوش نوایی است که هر آهنگ آن را ره بجایی است

اگر چه صد نوا خیزد از آن چنگ چه نیکو بنگری باشد بد آهنگ

خدا سایه شما را پاینده بدارد. در ضمن توشیح کریمه خود مستفسر احوال مخلص حقیقی خود شده و از چگونگی اوضاع خدمتکار خود

استعلام نموده اید، مناسب است به طور اجمال و بنا به درخواست شما اشاره ای بدانها بکنم هر چند شنیدن آن ها رنج آور است که گفته اند: (آزرده دل آزرده کند انجمنی را) در عین حال معروض می دارم پیش آمدهای روزگار و گرفتاری ها و رنج ها و دردها حالاتم را مکدر و روز خوشم را شب تار ساخته و آبشخور آسایش ام را مکدر گردانیده است، از طرف دیگر دل پرقساوتم زنگ معصیت گرفته تاریکی غفلت آن را فرو گرفته و پرده گناه، او را پوشانیده است.

آه از این دل کز گریبان غمی سر برزند

صد مصیبت رفت و دست شیونی بر سر زند

با این حال لشکر ناتوانی بر کشور وجود من استیلا- یافت آن چنان که عشق و شور از من زدوده شده است و از لذت ها و خوشی های ظاهری هم بهره ای ندارم و از حظوظ عادی نیز چشم فرو بسته ام (مرغ آتش خواره کی لذت شناسد دانه ای) و من خود در ضمن ابیاتی به بحر مثنوی گفته ام:

اندرین ویرانه پروسوسه دل گرفت از خانقاه و مدرسه

نه ز مسجد کام بردم ز دیر نه ز خلوت طرف بستم نه ز سیر

عالمی خواهم از این عالم بدر تا به کام خود کنم خاکی بسر

در عین حال هنگامی که فوج اندوه ها بر من هجوم می آورد و توفان غم ها کشتی آسایش مرا در تلاطم خود می گیرد دل اندوهگین و قلب غمناک خویش را به یادآوری از شما به ویژه آن گاه که در خدمت شما بودم و از فیض محضر شما بهره می بردم تسلا می دهم و به یاد عهد و میثاق بزرگواری شما آرامشی در خود به وجود می آورم (با بیم و همین زمزمه عشق و فغانی پیدا است).

اینک ای آنکه معارضان در هر پایه و مایه باشند در برابر تو دست اطاعت بر سینۀ خویش نهاده اند از جای برخیز و غبار علاقه مندی به دنیا را از دامن ما بزدا و ای سلطان متألهان همتی کن تا گردن های ما را از بار

دنیاداران نجات بخشی و از زبان ما با خاطری مطمئن و دلی خالی از هرگونه کدورت بگویی:

از خلق جهان کناره کردیم سررشته عقل پاره کردیم

در تأیید این مقال گفته اند، آسایش در بریدن از علائق است و عزت در عزلت از خلائق تا به آخر نامه.

از آثار ظهیر الدین حاشیه ای است بر کتاب اثبات الواجب تألیف ملا- جلال الدین دوانی و مجموعه ای در تحقیق مسائل عدیده که آن ها را به خط خود او در نزد آ میرزا ظاهر، دیده ام و تعلیقاتی بر شرح حکمه الاشراف و امثال آن دارد و رساله مختصری در مسأله أن الواحد لا یصدر عنه الا الواحد تألیف کرده است.

و از پیشامدهایی که در تواریخ بدو نسبت داده اند آن است که، وی گروهی از بزرگان امرای شاه عباس کبیر را کشته است.

قاضی زاده، در بسیاری از آثار خود به ویژه حاشیه شرح اشاراتش با آرای ملا میرزا جان مخالفت هایی داشته است (۱).

۱۰- شیخ تقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی

آملی، فاضلی فقیه و از شاگردان علامه حلی و فرزندش فخر المحققین بود.

ص: ۷۷

---

۱ - ۱- ممکن است میر مصطفی، مؤلف نقد الرجال از شاگردان میرزا ابراهیم همدانی بوده باشد؛ زیرا در پشت کتاب نقد الرجال از خط او چنین نقل کرده اند: میر محمد مؤمن استرآبادی در محل شنیدن خبر فوت بندگان استادی بل استاد البشر میرزا ابراهیم، رباعی زیر را گفته است و از این رباعی الم و حزن او مفهوم می شود چرا که همیشه بندگان استادی تعریف صحبت های وی می کرد و می گفت یک وقتی بر او یک جایی تعلقی بهم رسانیدیم و در دوری میان ما آزرده گی به هم رسید این بیت گفت: خوبی چنان که تارخ خوب تو دیده ایم دیرینه همدمان همه از هم بریده ایم، رباعی این است: می سوزد دل که یار جانی رفته، آن مایه عیش و شادمانی رفته، فرخ سمی خلیل و علام جمیل، یعنی همدان همدانی رفته - م.

در شهر اردبیل نسخه ای از ارشاد علامه را دیدم که علامه و فرزندش به خط خودشان برای او اجازه ای نوشته بودند و او هم این کتاب را بر آن ها قرائت کرده بود و خط پدر و فرزند به طوری که معمول اغلب فضلا بوده به خوبی نوشته نشده بود و آن هر دو بزرگوار از وی به نیکی یاد کرده اند.

اکنون مناسب می دانم اجازه ایشان را به عبارتی ایراد کنم ترجمه صورت اجازه علامه این است:

این کتاب را که به نام ارشاد الاذهان الی احکام الایمان موسوم و در فقه تألیف شده است قرائت کرد شیخ عالم فاضل زاهد پارساترین متأخران تقی الدین ابراهیم بن حسین آملی خداوند او را حفظ و عمرش را دراز کند.

قراءتی که مشتمل بر بحث و اتقان بود به انجام آورد. و در اثنای قرائت و تضاعیف مباحث آن مشکلاتی که در فقه برای او اتفاق می افتاد از من می پرسید و مشکلات او را با کمال وضوح بیان می کردم و روایت این کتاب و دیگر آثار و روایات و اجازاتم و همه کتاب های متقدمان از اصحاب پیشین خود را (رضوان الله علیهم اجمعین) به وی اجازه دادم به همان شرایطی که در اجازات، معمول است و کتب الحسن بن یوسف بن مطهر ماه محرم سال ۷۰۹ هجری حامدا مصلیا.

ترجمه صورت اجازه فرزندش فخر المحققین رحمه الله.

قرائت کرد بر من شیخ اجل اوحد دانشور با فضیلت فقیه پارسای محقق رئیس اصحاب تقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی ادام الله فضله و امتع ببقائه الدین و أهله کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان تصنیف پدرم ادام الله ایامه از آغاز تا انجام آن قراءتی که از مقاصد آن کمال اطلاع را داشت و از مصادر و موارد آن به خوبی آگاه بود و از دقایق آن به شایستگی بحث می کرد و بدون آنکه از حقایق اسرار آن خبردار شود از موضوعی فراغت نمی یافت بلکه از الفاظی که متضمن عقاید بود گفتگو می کرد و دلایل و شواهدی که شکی در درستی آن ها نبود از من درخواست می کرد و

من هم دامن همت به کمر می زدم و به وی پاسخ می دادم و به مطالبی که مورد اعتماد و استناد من بود اشاره می کردم و او هم با کمال دقت از چشمه سارهای مطالب یادآوری شده سیراب می شد و همه آن ها را فرامی گرفت و طبق اجازه ای که از پدرم داشتم، به وی اجازه دادم تا کتاب مزبور را هرگاه بخواهد و دوست داشته باشد به هرکسی بخواهد و دوست داشته باشد اجازه دهد و جانب احتیاط را درباره من و خودش رعایت فرماید و کتب العبد الفقیر الی الله الغنی عن سواه محمّد بن الحسن بن یوسف بن علی بن المطهر الحلی در ۱۲ ماه مبارک رمضان سال ۷۰۶ هجری و الحمد لله وحده و صلّی الله علی سیدنا محمّد النبی الامین و آله الطیبین الطاهرین و سلم تسلیما کثیرا.

۱۱- شیخ عقیف الدّین ابراهیم بن خلیل بن شده قوهدی

(۱)

منتجب الدّین گفته: وی از فضلا بوده و سروده هایی ارزنده داشته و در شهر خوارزم می زیسته است.

۱۲- شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی غروی حلی

پیشوای فقیه فاضل عالم کامل محقق مدقق. او معاصر با شیخ علی کرکی عاملی بوده و به طوری که گفته شده است قطیفی و شیخ عز الدّین آملی و شیخ علی کرکی، هر سه تن شریک درس شیخ علی بن هلال جزایری بوده اند. لیکن از اجازه ای که قطیفی برای ملا شمس الدّین محمّد بن حسن استرآبادی مرقوم داشته است برمی آید که وی، با یک واسطه از شیخ علی ابن هلال روایت می کرده و در آن اجازه اظهار داشته است، عده ای از فضلا به وی اجازه داده اند و مهم ترین و استوارترین آن ها شیخ ابراهیم بن حسن،

ص: ۷۹

۱-۱- در پاورقی آمده است قوهدی منسوب به قوهد است که نام دو دهکده بزرگ می باشد و یک منزل با شهر ری فاصله دارد یکی را قوهد بالا و دیگری را قوهد پایین گویند و یک فرسخ با یکدیگر فاصله دارند-م.

مشهور به وراق، ابن‌الشیخ علی بن هلال الجزایری مذکور است و الله اعلم (۱) و تاریخ اجازه ۹۲۰ هجری در روزگاری بوده که قطیفی افتخار مجاورت آستان قدس حضرت علوی علیه السلام را داشته است.

قطیفی، در نجف اشرف ساکن بوده است و از اجازات او استفاده می‌شود که گروهی از دانشوران از وی روایت می‌کرده‌اند از آن جمله است شاگردش سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی، تاریخ این اجازه سال ۹۲۸ هجری می‌باشد که در نجف اشرف مرقوم داشته و من آن اجازه را در پشت کتاب شرایع که متعلق به سید معز الدین بوده به خط قطیفی که خالی از ردائت نبوده است دیده‌ام.

از آن جمله سید شریف الدین حسینی مرعشی شوشتری پدر قاضی نور الله شوشتری مؤلف مجالس المؤمنین است و فرزندش قاضی نور الله، در حواشی مجالس به اجازه مزبور که پدرش از قطیفی داشته، تصریح کرده است (۲).

و دیگری سید میرزا نعمه الله حلّی است که در آینده ذیل ترجمه او به آن اجازه اشاره می‌شود.

قطیفی دانشوری پارسا و عابد بوده و به پرهیزکاری و دیگر صفات

ص: ۸۰

۱-۱- در طبع فعلی ریاض پس از کلمه وراق، «ابن» آمده است و حال آنکه باید «عن» باشد؛ زیرا ابراهیم وراق پسر علی بن هلال نبوده و برخلاف انتظار در طبع کشکول بحرانی هم کلمه ابن آورده شده است لیکن در بحار ۱۰۸ ذیل تتمه اجازه «عن» آورده که صحیح است و در اجازات خطی منضم به بحار نیز کلمه «عن» آمده است الا اینکه در اجازه وراق و در دیگری ذراق آمده است که گویا وراق درست باشد-م.

۲-۲- این اجازه در مجلدات اجازات بحار آمده است و تاریخ آن ۱۱ ماه جمادی الاولی سال ۹۴۴ هجری بوده در آغاز آن آمده ممکن است مجاز له جد قاضی نور الله باشد و حال آنکه به نص قاضی در آغاز مجالس نام پدرش شریف بوده چنان که در فوق، اجازه مزبور را مربوط به پدر قاضی دانسته است و حال آنکه در مجلد ۱۰۸ بحار که به خط صاحب ریاض گراور شده به نام جدش احتمال داده-م.

پسندیده شهرت داشته است و به طور کلی ترک دنیا گفته و با شیخ علی کرکی معارضات بسیاری داشته است تا آنجا که حداکثر ایرادهای شیخ علی در برخی از رسائل، رضاء و خراج و امثال این ها متوجه به قطیفی بوده است.

از اساتید خود شنیده ایم، آن گاه که قطیفی در کربلای معلی و یا نجف اشرف بوده است، شیخ علی کرکی هم به اعتبار عالیات مشرف می شود و در پشت قبر مبارک در رواق شریف ملاقاتی میان این دو اتفاق می افتد و در همان اوقات هدیه ای از سوی شاه تهماسب صفوی برای او گسیل می شود.

قطیفی هدیه شاه را نمی پذیرد و اظهار می دارد نیازی بدان ندارم. شیخ علی که از جریان اطلاع پیدا می کند خطاب به وی می گوید این عمل تو خطا بود و با چنین رفتاری مرتکب محذور یا مکروهی شدی و در مقام استدلال اظهار داشته است که حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام تقدیمی معاویه را می پذیرد و پیروی از آن امام عالی مقام علیه السلام و تأسی به آن جناب یا واجب است و یا مندوب و ترک تبعیت از آن حضرت یا حرام است یا مکروه، چنانچه تحقیق این موضوع در ضمن مسائل علم اصول است، و اکنون شاه تهماسب از معاویه فروتر نمی باشد و تو هم از حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام برتر و عالی مقام تر نمی باشی، شیخ ابراهیم در برابر اعتراض او پاسخی داد.

مؤلف گوید، بدیهی است هر دوی آن ها دو کوه سر به آسمان کشیده و قار، و دو پرچم برافراشته دانشوری بودند و چون منی شایسته نیست در میانشان به حکومت برخیزم در عین حال به طور اجمال می گویم از اعتراض محقق ثانی آثار مغالطه ای هویدا است و آن را در ضمن وجوهی چند ایراد می کنیم.

۱- جوایزی را که حضرت امام مجتبی علیه السلام از معاویه می گرفت استیفای پاره ای از حقوقش بوده که بدین وسیله در اختیار درمی آورد؛ زیرا دنیا و

آنچه در آن وجود دارد ویژه اهل بیت علیهم السّلام است تا چه رسد به پیشیزی که در اختیار آن ستمگر سرکش بوده باشد. بنابراین، مقایسه شیخ ابراهیم با آن حضرت قیاس مع الفارق است و حدیث تأسی هم به همین مناسبت بی اساس خواهد بود؛ زیرا تأسی به امام علیه السّلام نسبت به چیزهایی که جهت اختصاصی آن معلوم نباشد واجب یا مستحب است و در غیر آن صورت وجوب و استحبابی ندارد.

۲- باب تقیه نسبت به آن حضرت مفتوح بود و واضح است که بدین جهت ناچار است جایزه او را بپذیرد؛ زیرا حضرت مجتبی علیه السّلام به طور ظاهر با آن ملحد، مصالحه کرده بود تا از این راه بتواند خون شیعیان و ارادتمندانش را از تیغ آن دژخیم محفوظ بدارد و هرگاه از پذیرش جوایز او خودداری می فرمود آن بدبخت تیره دل یقین می کرد حضرتش از زیر بار صلح او شانه خالی کرده و ممکن بود چنان پندارد که امام علیه السّلام دوباره اندیشه خروج علیه او را دارد و به همین مناسبت استدلال به تأسی از آن حضرت درست نیست.

۳- خدای متعال می فرماید: **وَلَا تَزْكُتُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ** (۱) گرایش به ستمگر و توجه به وی مستلزم ورود به دوزخ است و شکی نیست اخذ جوایز از سلطان جائز موجب ورود به دوزخ خواهد بود و اخذ چنان جوایزی با توجه بدان استلزام ممنوع است؛ زیرا مقدمه محظور هم محظور است چه آنکه کمتر اتفاق افتاده است که پذیرش احسان بیرون از رکون به محسن باشد مثل معروفی است که، **الإنسان عبد الإحسان، انسان بنده احسان** است. آری پذیرش احسان در حال ضرورت و امثال آن بیرون از این قاعده کلی است و ماسوای آن در تحت آن قانون که منع است برقرار خواهد بود و پیداست که برای شیخ ابراهیم بنا به اظهار خود او که نیازمند به جایزه شاه نبوده هیچ گونه ضرورتی وجود نداشته است. پس تجویز اخذ

ص: ۸۲

جایزه شاه هم خالی از وجه صحت خواهد بود و توجه به این موضوع نقضی هم به فعل امام علیه السلام وارد نمی آورد؛ زیرا آنان از وجود چنان خطراتی معصوم و محفوظند و چنان مقاصد و نیاتی هم دامن گیر آن ها نمی شود.

به طوری که بعضی از افاضل اظهار داشته اند قطیفی از جمله اعلامی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته و مقید بوده است، هرگونه تألیفی را که محقق کرکی تدوین می کرده، رساله ای در رد تحقیقات او به نگارش در آورد. از جمله رساله خراجیه است به نام، السراج الوهاج لدفع عجاج قاطعه اللجاج. این رساله را در حرمت خراج (مالیات) و به منظور رد رساله قاطعه اللجاج که محقق کرکی در حلیت خراج تألیف کرده، نوشته است.

و از آثار او رساله مختصر و لطیفی است که در شرح عدد محرمات ذبیحه تألیف کرده و از آن جمله، رساله صومیه است که فاضل اردبیلی (مقدس اردبیلی) در بحث صوم شرح ارشاد به وی نسبت داده و برخی از فتواها را از وی نقل کرده است. و نیز رساله ای در حرمت نماز جمعه در روزگار غیبت تألیف کرده است در این رساله که به منظور رد بر محقق کرکی بوده، نماز جمعه را در عصر غیبت به طور کلی حرام می دانسته است؛ زیرا محقق نماز جمعه را در آن عصر با وجود مجتهد جامع الشرائط واجب می دانسته و از آثار او شرح الفیه شهید در فقه است. این رساله را شیخ عز الدین حسین عاملی پدر شیخ بهایی در حواشی که بر الفیه داشته به وی نسبت داده است و از آثار او تعلیقاتی است بر شرایع محقق حلی رحمه الله.

قطیفی به خط شریف خود اجازه ای برای شاگردش امیر معز الدین محمد ابن تقی الدین حسینی اصفهانی نوشته است و از آن اجازه برمی آید که شیخ علی بن هلال، عموی او بوده و تاریخ آن اجازه سال ۹۲۸ هجری است. و از آثار او رساله ای است در شکایات.

به خط یکی از علما دیدم که وی درباره اهمیت قطیفی از فردی از اهالی بحرین نقل کرده است: در یکی از اوقات ذات القدس حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به چهره مردی که قطیفی او را می شناخته در آمده و به منزل او وارد می شود.

از قطیفی سؤال می کند کدام یک از آیات شریفه قرآن در بیان اندرز مردم مهم تر از آیات دیگر است؟ شیخ آیه ۴۰ سوره فصلت را تلاوت می کند و آن آیه این است: إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَمْ يَلْمِزُكَ فِي الثَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ همانا آن ها که به چشم کفر و عناد به آیات ما می نگرند بدانند که از نظر ما پنهان نیستند ای غافلان! اینک آیا آنکه گرفتار دوزخ می شود سرانجامش نیکوتر است، یا آنکه با کمال ایمنی و آرامش وارد قیامت می شود).

اکنون هرچه را که می خواهید انجام دهید و بدانید که خدا، به کارهای شما بیناست.

حضرت صاحب ولایت الهیه، معروضه شیخ را تصدیق فرمود و از خانه بیرون رفت، شیخ که مجذوب لقای امام بود و از چگونگی آن اطلاعی نداشت به خود آمده از یکی از خاندانش پرسید آیا فلانی از خانه خارج شد؟ در پاسخ اظهار داشت ما کسی را ندیدیم که خارج و داخل بشود.

و از جمله آثار او حاشیه ارشاد علامه حلی است و این و رساله را قاضی نور الله در مجالس المؤمنین به وی نسبت داده است. و از آثار دیگرش رساله رضاعیه است و در این رساله به رد محقق کرکی پرداخته است.

یکی از اجله شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به نام مشایخ تألیف کرده است می نویسد: و از جمله ایشان شیخ اجل شیخ ابراهیم قطیفی

است کتب چندی تألیف کرده از آن جمله کتاب الفرقه الناجیه و امثال آن است و در مدینه الجزائر در گذشته است.

از آثار او کتاب تحقیق الفرقه الناجیه است که مراد از آن فرقه امامیه است (۱) و اثر دیگر او نفحات الفوائد و مفردات الزوائد است و این کتاب به صورت سؤال و جواب تدوین شده است مثلاً «ان سأل سائل کذا فنقول کذا» و از مؤلفات او شرح اسماء الحسنی است که مفصلاً از اسمای مقدسه گفتگو کرده و مشتمل بر فوائد ارزنده ای است و سال ۹۳۶ هجری از تألیف آن فراغت یافته است.

از استاد استناد (مجلسی) ایده الله شنیدم، قطیفی فضیلت زیادی نداشته و به همین مناسبت شایستگی معارضه با شیخ علی کرکی در خور او نبوده است.

و هنگام دیگر بالمشافهه از وی استماع کردم که فضیلت، بلکه تدین او را مورد انکار قرار می داد و اظهار می داشت، مجموعه ای به خط قطیفی دیدم که در آن نسبت های ناروایی به شیخ علی داده است و به دنبال آن می گفته، کجا می توان مقام فضیلت و علم شیخ قطیفی را با شیخ علی و تبحر او مقایسه کرد. خدا دانا است (۲).

۱۳- شیخ ابراهیم بن علی عاملی جبعی

فاضلی صالح و شاعری ادیب و از معاصران است. رساله ای در اصول و

ص: ۸۵

۱- ۱- در پاورقی آمده مؤلف در حاشیه های امل الآمل می نویسد: کتاب الفرقه الناجیه را به ابراهیم ابن سلیمان حلی نسبت داده اند و من آن را دیده ام و گمان می کنم لفظ حلی اشتباه باشد و به جای آن لفظ بحرانی یا قطیفی باید آورده شود و احتمال تعدد هم دور است-م.

۲- ۲- تاریخ وفات قطیفی معلوم نیست. آن قدر پیدا است که تا سال ۹۴۴ (تاریخ اجازه سید شریف شوشتری) زنده بوده و هرگاه تاریخ تألیف نفحاتش سال ۹۴۵ بوده باشد (چنان که از ریحانه به دست می آید) در آن سال زنده بوده است. و به قولی تاریخ تألیف فرقه ناجیه اش سال ۹۵۱ بوده، پس تا این سال هم حیات داشته است-م.

ارجوزه ای در موارث و غیر این ها تألیف کرده است.

۱۴- شیخ ابراهیم بن شیخ علی عاملی شامی

عالمی فاضل و ماهر و ادیبی شاعر و معاصر است در قسطنطنیه ساکن بوده از آثار او کتابی است به نام: الصبح المنبئ عن حیثه المتنبئ، این کتاب علاوه بر گزارش احوال متنبئ، مشتمل بر فوائد بسیاری است و من این کتاب را دیده ام (۱).

۱۵- شیخ ظهیر الدین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ نور الدین ابو القاسم

علی بن تاج الدین عبد العالی عاملی میسی

ظهیر الدین از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی و از فقها و علمای آن عصر به شمار است و او فرزند شیخ علی میسی مشهور است که محقق کرکی به وی اجازه داده و شیخ علی میسی، شیخ اجازه شهید ثانی بوده است بنابراین شیخ ابراهیم در طبقه شهید ثانی است و میرزا محمد استرآبادی به توسط شیخ ابراهیم از پدرش علی میسی روایت کرده و این سند را در آخر رجال کبیرش متعرض شده است (۲). و همچنین سند مزبور از اجازه ای که شیخ ابراهیم به ملا محمد امین استرآبادی داده است بدست می آید.

علاوه بر یادشدگان، ملا عبد الله بن ملا محمود شوشتری خراسانی مقتول و مشهور به شهید ثالث (۳) از شیخ ابراهیم روایت می کرده و همچنین از اجازه ای که شیخ محمد تقی غروی که به شیخ محمد بن خلیفه جزایری داده

ص: ۸۶

۱-۱- این ترجمه عینا در امل الآمل [۱] آمده است.

۲-۲- معظم له در آخر منهج المقال می نویسد: و اعلم ایضا ان لی الی العلامه رحمه الله طرقا اقصرها عن الشیخ السعید ابراهیم بن علی بن عبد العالی المیسی رحمه الله عن والده الشیخ نور الدین علی المیسی.

۳-۳- شرح حالش در مجلد سوم ریاض [۲] ذکر شده و سال ۹۹۷ هجری بدست ازبک ها به شهادت رسیده است-م.

استفاده می شود ملا احمد اردبیلی رحمه الله نیز از شیخ ابراهیم روایت می کرده است.

باری آن گاه که نور الدین علی میسی از محقق کرکی درخواست کرد تا وی را به اجازه ای مفتخر سازد از جنابش مسألت کرده تا اجازه ویژه ای هم برای فرزندش بنگارد و ما اجازه مزبور را در ذیل حال شیخ علی میسی متذکر خواهیم شد. در آغاز آن اجازه آمده است: «از آنجا که استجازه به قانون معتبر در باب علوم عقلی و نقلی برای من حق روایتش به حسب اختلاف و تفاوتی که موجود است، ثابت شده است اجازه عامه ای به فرزند اسعد فاضل اوحد ظهیر الدین ابواسحاق ابراهیم که خدا او را تحت توجهات پدر ارجمندش باقی بدارد مرقوم داشته ام و از مفهوم نامه ای که معظم له نگاشته چنان استفاده می شود که خود او هم همین استدعا را برای نفس نفیسهش دارد» تا به آخر آنچه ذیل ترجمه پدرش علی بدان اشاره خواهیم کرد (۱).

به دنبال آنچه نوشته شد می گویم، باین که شیخ ابراهیم از مشاهیر علمای جبل عامل است، نام و ویژگی های او در امل الآمل نیامده، و تأسف آورتر اینکه شیخ معاصر سند روایت خود را در آخر کتاب وسائل الشیعه با سه واسطه به وی منتهی ساخته، در عین حال در امل الآمل از وی یاد نکرده و نامی نبرده است (۲).

ص: ۸۷

۱- ۱- اجازه مفصلی است که در مجلد اجازات بحار «۱۰۸» به طور کامل آورده شده و تاریخ آن نه روز مانده از جمادی الآخره سال ۹۳۴ هجری و در شهر بغداد نوشته شده است.

۲- ۲- ترجمه مختصری از او در امل الآمل در طبع قدیم و جدید آورده شده و در آنجا می نویسد: زهد وی از پدرش بیشتر بوده و ما به توسط شیخ زین الدین نواده شهید از مولانا محمد امین استرآبادی از میرزا محمد استرآبادی از وی روایت می کنیم.

صالح بن اسماعیل «عاملی» معروف به کفعمی.

کفعمی، در محل کفعم (۱) متولد شده در لویز نشو و نما کرده، و پدرش علی از مردم جبع بوده است و نسبش به حارث می رسد و لقبش تقی و مذهبش امامی بوده است.

کفعمی که عالمی فاضل و کاملی فقیه بوده از اجله دانشوران اصحاب ما به شمار است و روزگارش پیوسته به ظهور سلحشور در راه خدا شاه اسماعیل صفوی است.

کفعمی از گروهی از اعلام از جمله پدرش روایت می کرده و در انواع علوم به ویژه فن عربیت و ادب ید طولایی داشته و دانشوری جامع بوده است. در بررسی کتاب ها و شناخت آن ها نیز تتبع بسزایی داشته و کتاب های زیادی در اختیار درآورده و همه آن ها از کتاب های بی نظیر و معتبر بوده است.

به طوری که شنیده ام کفعمی در نجف اشرف وارد شد و در آنجا مدتی اقامت کرد و از اوقات اقامت خود بهره گرفت. روزها به کتابخانه آستانه مبارکه می رفت و کتاب های او که مشتمل بر انواع علوم و غرایب اخبار است، از برکت کتابخانه آستانه مبارکه علوی علی صاحبها آلف التحیه، بوده است.

و از بعضی از مجموعه هایش که به خط خود او بوده استفاده می شود که وی معاصر با شیخ زین الدین بیاضی عاملی مؤلف کتاب الصراط المستقیم

ص: ۸۸

۱- ۱- در ریحانه [۱] چهارم می نویسد: کفعمی بر وزن جعفری، منسوب به دیهی است از دیه های جبل عامل و از خط شیخ بهایی و دیگر اکابر نقل شده است. در لغت جبل عامل لفظ «کف» و در سریانی لفظ «کفر» به معنای قریه و «عیما» نام قریه ای است در آنجا و لفظ «کفعم» مرکب از «کف عیما» است و منسوب آن به «کف عیماوی» گفته شده و بر اثر تخفیف «کفعمی» معروف شده.

بلکه، شاگرد او بوده است.

در کتاب امل الآمل می نویسد: کفعمی ثقه ای فاضل و ادیبی شاعر و عابدی زاهد و پرهیزکار بود کتاب المصباح که همان الجنه الواقیه و الجنه الباقیه باشد کتاب مهمی است که مشتمل بر فوائد بسیاری می باشد و تاریخ اتمام آن سال ۸۹۵ هجری است از آثار اوست و همان کتاب را خود کفعمی به صورت شایسته ای خلاصه کرده است و کتاب البلد الامین او در عبادات است که بزرگ تر از کتاب مصباح اوست و در همین کتاب صحیفه سجاده را شرح کرده و اشعار بسیار و رساله های متعددی دارد.

از آثار او الرساله الواضحه فی شرح سوره الفاتحه است که خود در حواشی مصباح بدان رساله که از آثار قلمیش می باشد اشاره کرده و ما هم نسخه ای از آن را داریم. دیگری کتاب صفوه الصفات است در شرح دعای سمات که در حاشیه مصباح آن را از آثار خود شمرده و استاد ما هم در بحار بدان تصریح کرده است. دیگری رساله لمع البرق فی معرفه الفرق و کتاب زهر الربیع فی شواهد البدیع و کتاب نهاییه الارب فی امثال العرب و کتاب نور حدقه البدیع و نور حدیقه الربیع و کتاب الکوکب الدری و کتاب حدیقه انوار الجنان الفاخره و حدقه انوار الجنان الناظره و کتاب العین المبصره و کتاب حجله العروس و کتاب مشکاه الانوار و این کتاب غیر از مشکاه الانوار سبط شیخ ابو علی طبرسی رحمه الله است.

تمام کتاب های یادشده آثاری است که خود او در مصباح و حواشی آن به خود نسبت داده است.

و از آثار او رساله محاسبه النفس اللوامة و تنبیه الروح النوامه است که یکی از سادات روزگار ما آن را به پارسی برگردانیده است و از آثار او کتاب مجموع الغرائب و موضوع الرغائب است و دیگر، اللفظ الوجیز فی

قراءة الكتاب العزيز و نیز مجموعه بزرگ و کثیر الفوائد او است که مشتمل بر مؤلفات چندی است و من آن اثر را به خط خود او در شهر ایروان از شهرهای آذربایجان دیده ام و تاریخ اتمام برخی از آن پنج روز باقی مانده از ماه مبارک رمضان سال ۸۴۸ و بعضی از آن سال ۸۴۹ و سال ۸۵۲ هجری بوده و تعدادی از مؤلفات این مجموعه از آثار شخص کفعمی است از جمله اختصار الغریبین هروی، دیگر اختصار اللغه مطرزی، دیگری اختصار کتاب غریب القرآن محمد بن عزیز سیستانی، و کتاب اختصار جوامع الجامع شیخ طبرسی و اختصار کتاب تفسیر علی بن ابراهیم و اختصار زبده الیاب مختصر مجمع الیاب طبرسی تألیف شیخ زین الدین بیاضی و اختصار علل الشرائع صدوق، و اختصار قواعد شهید اول، و اختصار کتاب المجازات النبویه سید رضی، و اختصار کتاب الحدود و الحقائق در تعریف و تفسیر الفاظ متداوله شرعی است.

اثر دیگرش، کتاب حیاة الارواح و مشکاه المصباح است که نسخه ای از آن نزد ما موجود است و این کتاب مشتمل بر هفتاد و هشت باب است که در لطایف و اخبار آثار تدوین شده و سال ۸۵۳ هجری از تألیف آن فراغت یافته است. از آثار دیگر وی، کتاب التخلیص در مسائل مشکله فقه است که آن را به خط شریفش در ضمن مجموعه در ایروان دیده ام و از اوست، کتاب مشکات الانوار که آن را در حواشی مصباح از آثار خود نام برده است.

و از آثار او کتاب مختصر نزهة الالباء فی طبقات الاطباء تألیف کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن سعید انباری است و از آثار اوست اختصار کتاب لسان الحاضر و الندیم و دیگری، کتاب فرج الكرب و فرح القلب فی علم الادب است که اقسام فن ادب را در آن متذکر شده و نزدیک به هزار بیت است.

(توضیح) در اینکه الجنه الواقیه که کتاب مختصری است از آثار او باشد مورد تأمل است و به همین مناسبت استاد ما در آغاز بحار اظهار داشته است که اثر مزبور از تألیفات برخی از متأخران است و گاهی آن را به کفعمی منسوب می‌دارند.

در پایان کتاب حیاة الارواح و مشکاه المصابیح چنین آمده ابراهیم بن علی بن حسن بن محمّد بن اسماعیل اللویزوی الجدی الجبعی الاب العمادی المولد، و در اوایل آن آمده ابراهیم بن علی الجباعی و بالاخره هر دو نسبت یکی است.

در آخر مصباحش گوید: فراغت یافت گرد آورنده این اثر بنده نیازمند به خدایی که از داشتن فرزند و زن بی‌نیاز است و خدایی که آفریدگان خود را از نطفه درهم آمیخته، آفریده است، آن بنده ای که لغزش وی از دیگران بیشتر و بندگی اش کمتر است. کفعمی زادگاه او، لویزی محل نشو و نما، پدرش جبعی و لقب او تقی، و مذهبش امامی است، و نام او ابراهیم بن علی بن حسن بن محمّد بن صالح اصلح الله شأنه و صانه عما شأنه و تألیف این اثر در زمان های مختلف بوده و آخرین آن شامگاه روز سه شنبه، سه شب مانده از ماه ذی قعدة الحرام است، که امید است ما بقی آن ماه ها و سال های آینده به خوبی و فراخی به پایان رسد و سال فراغت آن ۸۹۵ هجری بوده است.

لویزوی از باب زیادت نسبت است و لویزی به ضم لام و فتح واو و سکون یای منقوطة تحتانی و زای نقطه دار منسوب به لویزه است که دیهی از جبع بوده و این دیه اکنون ویران است و لیکن اصل جبع آباد می‌باشد و این ضبط را به خط شیخ علی سبط شهید ثانی قدس سرّه دیدم.

جبعی به ضم جیم و سکون بای موحد و عین بی نقطه منسوب به جبع است و چنان که گفته شده، جبع از دیه های جبل عامل بوده و گویند

نخستین کسی که در محل مزبور ساکن شد مردی بوده از مردم جبل عامل و مؤید آن قول خود کفعمی است که در ضمن انتسابش گفته الجبعی ابا و گاهی جباعی از باب زیادتی نسب گویند.

و حارثی منسوب به حارث همدان است که از اصحاب حضرت مولا امیر المؤمنین علیه السلام بوده و مخاطب به ابیات مشهور است (۱).

کفعمی اشعار زیادی در اقسام فنون شعر به ویژه فن بدیع دارد، همچنین نوشته ها و خطبه ها و نامه هایی دارد که همگی آن ها دلیل بر کمال ذوق و لطافت و ظرافت طبع توانای او می باشد و بررسی آثار او گواه این مدعاست. آنچه از مطاوی کتاب فرج الکرب و فرح القلب او استفاده می شود از جمله، چکامه ای است که در ستایش رسول اکرم و ائمه طاهرین و در سوگ حضرت سید الشهداء علیهم السلام سروده و نیز ارجوزه ای است هزار بیتی که در واقعه سوزناک کربلا- راجع به شهادت حضرت سید الشهداء و یاوران و خاندان پاکیزه گوهر آن حضرت که در رکاب مبارک او شهید شده اند مشتمل بر اسامی ایشان و اشعاری که به مناسباتی سروده اند می باشد و خود او در کتاب فرج الکرب یاد شده، اظهار داشته است.

ص: ۹۲

۱-۱- اشعار مزبور در مجلد سوم (ششم) ذیل حدیث مفصلی آورده شده است. یا حار همدان من یمت یرنی من مؤمن او منافق قبل یرفنی طرفه و اعرفه بنعته و اسمه و ما عملا و انت عند الصراط تعرفنی فلا تخف عثره و لا زللا اسقیك من بارد علی ظمیا تخاله فی الحلاوه العسلا اقول للنار حین توقف للعرض دعیه لا تقتلی الرجال دعیه لا تقریهه إن له جبلا بجبل الوصی متصلا -م.

ارجوزه مزبور، از جمله ارجوزه هایی است که مانند آن سروده نشده و مضمون هایی که در آن آورده شده است، از کتاب های متعدد و مراجع مفید اقتباس گردیده است. در یکی از مدارک، جدولی به نظر رسیده که در آن، به تاریخ رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السّلام اشاره شده است و این جدول، غیر از آن جدولی است که در مصباح از آن یاد کرده و در آن به طور مفصلی به شرح احوال خاندان پیغمبر پرداخته و در فوق آن جدول نگاشته شده مطالب مربوط به این جدول از کتاب کشف الظلام شیخ تقی الدّین محمّد کفعمی که در تاریخ پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه دوازده گانه علیهم السّلام تألیف شده اقتباس شده است.

به طوری که می دانیم اثر مزبور از کفعمی نبوده و ممکن است اشتباه اسمی رخ داده باشد و یا اثر مزبور تألیف فرزندش یا جدش بوده باشد.

و در شهرهای مازندران رساله غره المنطق و رساله دره المنطق را به خط کفعمی دیدم و این هر دو رساله از آثار سید امیر مرتضی شمس الدّین محمّد ابن سید شریف جرجانی در علم منطق می باشد و به خاطر می رسد در تبریز تفسیر فاتحه را که به خط خود او بوده دیده باشم (۱).

۱۷- شیخ ابو منصور ابراهیم بن علی بن محمّد مقری رازی

شیخ منتجب الدّین در کتاب فهرست خود ابو منصور و فرزندش اسعد رازی را نام برده و افزوده است که هر دو تن از دانشوران صالح و فاضل بوده اند.

۱۸- شیخ برهان الدّین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ زین الدّین ابو الحسن

ابن علی بن جمال الدّین ابو یعقوب حاج یوسف بن علی خوانساری

اصفهانی

برهان الدّین از اجله شاگردان شیخ علی کرکی بوده و عده ای از کتاب های

ص: ۹۳

۱-۱- در ریاض مطبوع می نویسد: مطالبی که در آخر ترجمه کفعمی آورده شده از حاشیه امل الآمل اضافه شده است-م.

فقهی و غیر آن را از محضر وی فرا گرفته و از وی به اخذ اجازه نایل آمده است.

من آن اجازه را که به خط شیخ علی می باشد، در پشت کتاب کشف الغمه، تألیف علی بن عیسی اربلی رحمه الله دیده ام و تاریخ آن سال ۹۲۴ هجری در نجف اشرف بوده و آغاز شروع به خواندن آن در نزد شیخ علی-به طوری که خود شیخ اظهار داشته-دوازدهم ذیحجه سال ۹۲۲ هجری در نجف اشرف بوده است و شیخ علی در این اجازه او را ستوده است. شیخ علی در این اجازه از استادش شیخ علی بن هلال جزایری روایت کرده است و در ضمن آن اجازه، اظهار می دارد: روایت خاصه و عامه از راه قرائت و اجازه به طریق معهود برای من از سوی استاد ما امام اعظم اعلم شیخ الاسلام زین الدین ابو الحسن علی بن هلال جزایری قدس سره به ثبت رسیده است تا به آخر اجازه.

۱۹- میرزا ابراهیم بن ملا صدر الدین محمد بن ابراهیم شیرازی

میرزا ابراهیم، فاضلی عالم و متکلمی فقیه و جلیلی نبیل و متدین و جامع اکثر علوم بوده و در اکثر فنون به ویژه فنون عقلی و ریاضی مهارت داشته و او در حقیقت مصداق یخرج الحی من المیت بوده است.

میرزا، مراتب علمی را از گروهی از دانشوران از جمله پدرش فرا گرفته و در عین حال رویه پدرش را اتخاذ نکرده و در تصوف و حکمت برخلاف طریقه پدرش بوده است. وی، در روزگار پادشاهی شاه عباس دوم، در شیراز در عشر هفتاد پس از هزار، وفات یافته است. از مؤلفات او، حاشیه شرح لمعه است که تا کتاب زکات، تدوین شده است و تفسیری به نام او، العروه الوثقی داشته که این نام را از شیخ بهایی اخذ کرده است. او نیز برادر فاضلی به نام «میرزا احمد نظام الدین» داشته است.

۲۰- شیخ ابراهیم بن محمد بن احمد بن صالح

وی از فضلا و فقها بوده و از سید علی بن موسی بن طاوس و نیز از پدر خودش محمد، روایت می کرده است.

۲۱- سید زین الدین ابراهیم بن محمد بن تاج الدین حسینی کیسکی

منتجب الدین او را به عنوان عالم زاهد یاد کرده است.

۲۲- سید میرزا ابراهیم بن محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی

کرکی

عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و در تهران منصب شیخ الاسلامی داشته و از معاصران است. او برادرزاده میرزا حبیب الله آتی الذکر می باشد.

۲۳- شیخ تقی الدین ابراهیم بن محمد بن سالم

تقی الدین، فاضلی دانشور بوده، کتاب کشف الغمه را از مؤلفش علی ابن عیسی روایت می کرده، و از او به اخذ اجازه نایل آمده است. من آن اجازه، را به خط بعضی از علما دیده ام.

۲۴- شیخ ابراهیم بن محمد بن علی حرفوشی عاملی کرکی

حرفوشی، فاضلی شایسته بوده، مراتب علمی را محضر پدرش و دیگران گذرانده است، وی در سال ۱۰۸۰ هجری در طوس درگذشته است. من به تشییع جنازه او حاضر شدم (۱).

۲۵- میرزا ابراهیم بن میرزا همدانی

(۲)

فاضلی عالم و معاصر با شیخ بهایی بوده است. شیخ به فضل و دانش او

ص: ۹۵

۱- ۱- عبارات فوق از مؤلف امل الآمل [۱] است فوائد الرضویه اول از تکمله امل [۲] نقل کرده شیخ ابراهیم در مشهد مقدس رضوی می زیسته و از مولانا تاج الدین حسن پدر فاضل هندی حدیث جن را مسندا از سید صفی الدین بن عبد الرحمن حسینی لاهیجی از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که فرموده: من تزیا بغیر زیه فقتل فلا قود و لا دیه و صلی الله علی سیدنا محمد و آله.

۲- ۲- میرزا همدانی همان ظهر الدین ابراهیم همدانی است که پیش از این تحت شماره (۹) نام برده شده است و ما هم در

تذییلات به پاره ای از مراتب مربوط به او اشاره کرده ایم-م.

اعتراف داشته است. وی به سال ۱۰۲۶ هجری در گذشته و سید علی بن میرزا احمد، در سلافه العصر از وی نام برده است.

۲۶- شیخ اجل ابراهیم بن یحیی احسائی

احسائی، از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر بوده و پدرش نیز از دانشمندان آن زمان به شمار است.

یکی از دانشوران در تعریف او گوید: احسائی عالمی زاهد و فاضلی بارع بوده و همو گوید: در شب ۲۱ ماه مبارک رمضان سال ۹۹۷ هجری در روضه مبارکه رضویه علی صاحبها آلاف الثناء و التحیه از پدرش تفسیر لغت: «اللهم العن زبیلان و زقل و عندقا...» را برای من حکایت کرد.

۲۷- احمد سبعی

سبعی، از شاگردان شهید اول روایت می کرده و ابن ابی جمهور در غوالی اللالی او را بزرگ داشته است، و در ضمن روایت از او می نویسد:

فخر الدین احمد مشهور به سبعی فاضلی کامل و دانشور بود و در مراتب فروع و اصول و قواعد فقه و کلام مهارت داشته و از همه گونه فضیلت برخوردار بوده است.

۲۸- سید ابو العباس احمد بن ابراهیم بن احمد حسینی

منتجب الدین گوید: احمد فاضلی مورد وثوق بوده است.

۲۹- سید جلیل نظام الدین احمد بن ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین

مسعود بن صدر الدین محمد بن غیاث الدین منصور حسینی

احمد، به عنوان سلطان الحکماء و سید العلماء خوانده می شده و عالمی فاضل بوده و کتاب اثبات الواجب صغیر و کبیر و متوسط و امثال این ها از آثار اوست. در سال ۱۰۱۵ هجری در گذشته و سید علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر، از وی یاد کرده و او را از حد بیرون ستوده است و نیز به دنبال آن افزوده که مشارالیه جد من است.

۳۰- شیخ احمد بن ابی جامع عاملی

عاملی، عالمی فاضل و پرهیزکاری ثقه بود و از شیخ علی بن عبد العالی کرکی روایت می کرده و از سوی او در سال ۹۲۸ هجری اجازه ای برای او صادر شده و در این اجازه از وی تجلیل کرده است. من آن اجازه را به خط یکی از علمای خودمان دیده ام (۱).

مؤلف ریاض فرماید: ابن ابی جامع از شیخ احمد بن بیصانی روایت می کرده و من اجازه او را که بر پشت کتاب قواعد علامه نگاشته بوده است، در شهر اردبیل دیده ام.

۳۱- سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی حسینی

منتجب الدین گوید عماد الدین فاضلی صالح بوده و ممکن است این عالم با سید عماد الدین که ذیلا آورده می شود یکی باشد.

مؤلف در تعلیقه ای که بر ریاض داشته است، می نویسد: ممکن است علت تکرار، فاصله زیادی باشد که در میان اسامی به وجود آمده است و شیخ منتجب الدین از اینکه آن را مکرر ذکر کرده است فراموش کرده باشد.

زیرا، فهرست شیخ منتجب الدین برخلاف آنچه، در حال حاضر در اختیار ماست تدوین شده است.

۳۲- سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی بن ابی المعالی بن

زکی حسینی

عماد الدین عالمی پرهیزکار و فاضل بوده و شیخ منتجب الدین او را بدین

ص: ۹۷

---

۱ - ۱- صورت اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است در این اجازه وی را به فضل و کمال و تقوا، و پیشوای فضیلتی زمان ستوده است و اشاره کرده هنگامی وی را بدین اجازه مفتخر داشته که الفیه شهید و حواشی بر آن را که از محقق کرکی بوده است نزد محقق می خواننده است. تاریخ آن اجازه در نجف اشرف در ماه جمادی الآخر سال ۹۲۸ هجری بوده، سپس اسناد اجازه را بدان متصل کرده و طرق خود را متذکر شده و تاریخ آن ۱۷ شهر رجب سال ۹۲۸ هجری است-م.

صفات ستوده است.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدین، نام این سید را در باب عین بی نقطه ذکر کرده که ممکن است در نسخه فهرست، کلمه ابن پیش از احمد باشد یا این که، روش منتجب الدین آن بوده که نام های زیادی را در این کتاب در غیر محل خود متذکر می شده است.

۳۳- سید احمد بن ابی محمد بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین می نویسد: وی عالمی صالح بوده است.

۳۴- شیخ وجیه الدین ابو طاهر احمد بن ابی المعالی

منتجب الدین و مؤلف امل، او را به عنوان فقیه ثقه ستوده اند لیکن در عین حال مؤلف امل، از وی به عنوان «وجیه الدین» نام نبرده است و علت عدم ذکر نام وی، در ترجمه سید مصباح الدین ابو یعلی احمد بن محمد بن احمد بن ابی المعالی، خواهد آمد (۱).

۳۵- شیخ احمد بن احمد بن یوسف سوادی عاملی عینائی

وی فاضلی فقیه بوده، کتابی به خط او نزد ما موجود است و از پایان آن استفاده می شود که، عینائی از شاگردان شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی عاملی بوده است و تاریخ آن کتاب، ۱۰۲۱ هجری است.

۳۶- شیخ محی الدین احمد بن تاج الدین عاملی میسی

میسی عاملی فاضل و زاهدی پارسا بود. فضیلتی عصر از وی استجازه می کردند از آن جمله، مولانا محمود بن محمد گیلانی از وی استجازه کرده

ص: ۹۸

۱- ۱- علتی در آنجا ایراد نکرده است، تنها او را به عنوان سید مصباح الدین ابو لیلی احمد، نام می برد. آری، در پاورقی این کتاب و امل الآمل می نویسد: مؤلف امل، ترجمه فوق را با ترجمه آتی مخلوط کرده چنان که در فهرست منتجب الدین [۱] گاهی به عنوان سید مصباح الدین ابو لیلی احمد حسینی عدل ثقه و هنگامی به عنوان وجیه الدین ابو طاهر احمد فقیه ثقه ستوده شده است، در ریاض و [۲] امل کنیه سید مصباح ابو لیلی آمده و در نسخه مطبوع ریاض [۳] کما فی الفوق ابو یعلی چاپ شده است-م.

و میسی سال ۹۵۴ هجری به وی اجازه داده است.

۳۷- احمد بن جعفر بن سفیان بزوفری

کنیه بزوفری، ابو علی است و شیخ طوسی در رجال خود می نویسد:

بزوفری پسرعموی ابو عبد الله است و تلعبیری از وی روایت می کرده و سال ۳۶۵ به سماع از او پرداخته و به اخذ اجازه ای از او مفتخر شده است.

بزوفری از ابو علی اشعری روایت می کرده و ما به وسیله محمد بن محمد ابن نعمان (شیخ مفید) و حسین بن عبید الله از وی روایت کرده ایم (۱).

به طوری که از فهرست شیخ در ضمن تذکره احمد بن ادريس برمی آید بزوفری فرزند محمد بن جعفر صولی است.

۳۸- احمد بن حسن بن اسباط، ابو ذر

کنیه اش ابو ذر و به طوری که ابن شهر آشوب بیان داشته کتاب الصلاة از آثار اوست.

۳۹- سید بهاء الدین ابو شرف احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی

وی در جبل کبیر می زیسته و منتجب الدین او را از صلحای اعلام نام برده است.

۴۰- ابو العباس احمد بن حسن بن علی فلکی طوسی مفسر

ابن شهر آشوب می نویسد: از آثار او منار الحق است در این کتاب به بیان مناقب اهل بیت پیغمبر علیهم السلام طبق آنچه در قرآن کریم آمده، پرداخته است و دیگری شرح تهذیب در امامت است.

۴۱- شیخ احمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی

مشغری

وی برادر شیخ محمد حر عاملی، محدث مشهور است. برادرش در

ص: ۹۹

۱- ۱- معجم بلدان می نویسد: بزوفری (به فتح با و زا و سکون واو و فتح فا) دیهی بزرگی است از دیه های قوسال نزدیک واسط و بغداد و واقع در کنار نهر موفقی در ناحیه غربی دجله.

کتاب امل الآمل او را به عنوان فاضل صالح و عارف به تاریخ ها ستوده است، تا به آخر. (۱)

«حر» به ضم حای بی نقطه و تشدید رای بی نقطه، لقب مشهور این سلسله است و چنان پیداست که آنان از نوادگان حر بن یزید ریاحی شهید به نام است.

۴۲- شیخ احمد بن حسن بن محمد بن علی عاملی مشغری جبعی

وی خواهرزاده شیخ محمد حر عاملی و پسر پسرعموی اوست.

مشغری عاملی فاضل و ماهر و محقق بوده، از فنون عقلی و نقلی به ویژه فنون ریاضی کمال اطلاع را داشت و صالحی فقیه و محدثی مورد وثوق بود و از معاصران است. از آثار او شرح ارجوزه الموارث است که حر عاملی آن را به نظم آورده و به نام، خلاصه الابحاث فی مسائل المیراث نامیده و علاوه بر آن حواشی و فوائد بسیاری از نتیجه مطالعاتش گرد آورده است.

۴۳- شیخ نقه ابو بکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی

رازی

وی پدر شیخ حافظ عبد الرحمن و از عدول اعیان است دانش خود را از محضر ارزنده سید مرتضی و سید رضی و شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم اجمعین فرا گرفته است. از آثار او الامالی فی الاخبار در چهار مجلد و عیون الاحادیث و الروضه در فقه و السنن و المفتاح در اصول و المناسک می باشد.

منتجب الدین گفته است: ما آثار او را به توسط شیخ امام سعید مترجم کلام الله ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی رازی

ص: ۱۰۰

۱- ۱- در امل الآمل، این کتاب ها را از آثار او نام برده است. تفسیر قرآن و تاریخ کبیر و صغیر و حاشیه مختصر النافع و کتاب جواهر الکلام در بیان خصال محموده انام-م.

نیشابوری از پدرش از جدش از او روایت می کنیم.

۴۴- قاضی احمد بن حسین بن احمد بن محمد مشهور به دله قمی

منتجب الدین گوید: وی صالحی مورد وثوق و حافظ احادیث بود.

عبد الرحمن نیشابوری معروف به مفید، از وی روایت می کرده است.

۴۵- سید احمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی

وی برادر میرزا حبیب الله عاملی است. فاضلی دانشور و صالحی فقیه و معاصر با شیخ بهایی رحمه الله بوده است، مراتب علمی را در محضر او طی کرده و به اخذ اجازه از او نایل آمده است.

مؤلف گوید: سید، متمایل به تصوف بوده و رساله ای به فارسی در تحقیق تصوف نگاشته و نسخه ای از آنکه مختصری در این فن است، نزد ما موجود است.

۴۶- احمد بن حسین بن عبد الله مهرانى آبی

از آثار او رساله ترتیب الادله فیما یلزم خصوم الامامیه دفعه عن الغیبه و الغائب، و دیگری المكافات فی المذهب و کتابی در نقض بر ابي خلف.

این آثار را ابن شهر آشوب از وی نام برده است.

۴۷- احمد بن حسین بن عبید الله غضایری

از آثار او کتابی است در رجال و او معاصر با شیخ طوسی رحمه الله بوده و علامه حلی وی را توثیق کرده است. (۱)

مؤلف گوید: امیر مصطفی در رجالش می نویسد: ابو الحسین مؤلف کتاب رجال است و در آن به ذکر نام از ضعف اکتفا کرده و چنان که پیدا است، وی همان ابن غضایری است که علامه حلی مکررا در خلاصه الرجال از وی

ص: ۱۰۱

۱- ۱- در پاورقی ریاض می نویسد: توثیق علامه از وی بخاطر اقوالی است که جنابش از او در «خلاصه» نقل کرده است و سبب دیگری برای توثیق از او نمی باشد-م.

نقل قول کرده و در ذیل نام برداری از اسماعیل ابن مهران و ابی الشداخ به نام او تصریح کرده است پس از این در ذیل نام پدرش حسین به پاره ای از احوال او اشاره خواهیم کرد و من خود در کتاب های رجال، قدح و تعدیلی نسبت به او ندیده ام.

مؤلف گوید و من گویم در آینده به پاره ای از احوال او ذیل ذکری از احوال پدرش حسین اشاره خواهیم کرد.

پس از این گوید: پدرم قدس سرّه در حاشیه رجال امیر مصطفی در ترجمه احمد مذکور می نویسد: به خط شیخ زین الدین نام و نشان او را چنین یافته ام شیخ ابو عبد الله حسین بن عبید الله غضایری مؤلف کتاب الرجال و امثال آن.

و ظاهر آن است که نام وی احمد بوده، چنان که در این کتاب (رجال میر مصطفی) بدان نام معرفی شده است و علامه حلی هم بدان نام تصریح کرده که صاحب کتاب الرجال احمد بن حسین است. مگر اینکه ممکن است پدرش حسین نیز کتابی در رجال داشته باشد و الله اعلم تا به اینجا سخن پدرم به پایان رسید.

پس از این مؤلف این کتاب به اظهار نظر پرداخته و به جمله «و اقول» آغاز کرده است لیکن متأسفانه چیزی جز این جمله به قلم نیامده است.

۴۸- شیخ احمد بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی

نباطی

(مؤلف امل الآمل) می نویسد: نباطی، عالمی فاضل و ادیبی صالح و عابدی پارسا بود و آن گاه که مراتب علمی را از محضر شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی عاملی و شیخ حسین بن حسن ظهیری عاملی و عمویمان شیخ محمد بن علی حر عاملی و دیگران فرا می گرفتیم در درس ما شرکت داشت، و او علاوه بر ایشان در مکه مکرمه از مراتب

ص: ۱۰۲

علمی سید نور الدین عاملی استفاده کرده، و به سال ۱۰۷۹ هجری در دیه نباطیه در گذشته است.

۴۹- شیخ امام جمال الدین احمد بن حسین بن محمد بن حمدان

حمدانی

شیخ منتجب الدین گوید: جمال الدین، دانشمندی پارسا و از شهداست.

۵۰- احمد بن حسین بن یحیی همدانی

کنیه اش، ابو الفضل و لقبش، بدیع الزمان و سراینده ای به نام بوده است.

بدیع الزمان فاضلی جلیل القدر و امامی مذهب و حافظی ادیب و منشی بود از آثار او «مقامات» است که از کتاب های ارزنده و شگفت آوری است و اثر دیگر او دیوان شعر است و در بدیهه سرایی و نیروی حافظه از شگفت آوران روزگار خود بوده است. از آثار منظوم اوست:

یا لمه ضرب الزمان علی معرسها خیامه

لله درک من خزای می روضه عادت ثغامه

لبلیه قامت بها للدين اشراط القیامه

لمضرج بدم النبوه ضارب بید الامامه

متمقسم بظبا السیوف مجرع منها حمامه

و مقبل کان النبى بلثمه یشفی غرامه

قرع ابن هند بالقضی ب عذابه فرط استضامه

یا ویح من ولی الکتاب قفاه و الدنيا امامه

لیضرسن ید الندامه حیث لا تغنی الندامه

و حمی اباح بنو أمیّه عن غوائلهم حرامه

لعنوا امیر المؤمنین بمثل اعلان الاقامه

لم لم تخری یا سماء و لم تصبى یا غمامه

در این ابیات اشاره ای به واقعه کربلا و بدکرداری های معاویه و دست نشانندگان او کرده است و گوید:

از اندوه زمانه می نالم، اندوهی که روزگار در کنار آن سراپرده های ظلم خود را به پا کرده است. از بوستانی فریاد دارم که پس از سرسبزی و نشاط رو به خشکی و پژمردگی نهاده است. از حادثه ای در شگفتم که با پیش آمدن آن، گرفتاری های روز رستاخیز و دشواری های آن، آشکار شده است.

و در این هنگام است که به یاد آن بزرگواری می افتم که بر اثر پشتیبانی از آثار نبوت در میان خون خود، غلتیده و به دست دژخیمان از پای درآمده و بدن شریفش بر اثر تیغ های خون آشام پاره پاره شده است.

بزرگواری را در نظر دارم که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله لب های او را می بوسیده و از این راه، ناراحتی ها را بر خود هموار می ساخته است. آری، این بزرگوار همان بهترین آفریدگانی است که بچه ننگین هند با چوب خیزران بر لب و دهان او می کوبیده است. ای وای بر آن نابکار که کتاب خدا را پشت سر افکند و دنیای ناپسند را برای خود اختیار کرد. و آن گاه که به سرانجام شوم خود توجه کرد، دست پشیمانی را به دندان پلید خویش گزید، که این پشیمانی سودی به حال او نداشت.

به دنبال آن به یاد دست نشانندگان معاویه که گرداگرد او را فرا گرفته بودند می افتم. آن ها بودند که مانند اذان اعلامی بر فراز مناره ها، حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام را دشنام می دادند.

اینک خطاب به آسمان می گویم: چرا از فراز به نشیب نیامدی و چرا ای ابر، دنیا را تاریک نساختی، و چرا ای کوه ها، درهم نغلتیدید و چرا ای نفس، از حرکت بازماندی؟

ابن خلکان، در تاریخ خود از بدیع الزمان یاد کرده و او را به فضیلت و کمال ستوده است و ابیات زیر را از آثار نظمی او یادآوری کرده است.

یکاد یحکیک صوب الغیث منکبا لو کان طلق المحیا یمطر الذهبا

و الدهر لو لم یخن و الشمس لو نطقت و اللیث لو لم یصل و البحر لو عذبا

هرگاه، طلق آب شده که قابل اکسیر است طلا ببارد ابر بارانی سیم خواهد ریخت. و هرگاه روزگار، موقع جدایی را نزدیک نسازد و خورشید به طلوع خود، دل عالم را به دست آورد و برج اسد به شکار برج های دیگر در نیاید و آب دریا به خوش گواری خویش باقی بماند تا به آخر.

از آثار اوست در نکوهش همدان:

همدان لی بلد أقول بفضلها لکنها من أقبح البلدان

صبیانها فی القبح مثل شیوخها و شیوخها فی العقل کالصبیان

همدان شهر من است و بر من است که از شهر خود سخن بگویم و موقعیت آن را اثبات کنم، لیکن باید اعتراف کنم که همدان از زشت ترین شهرهاست؛ زیرا پسران آن از زشتی همانند پیر مردانش، و سالخوردگانش در خردمندی همتای کودکانند.

ابن خلکان می نویسد: بدیع الزمان سال ۳۹۸ هجری در هرات مسموم شد و درگذشت و بعضی هم گفته اند، وی سخته کرد و او را بلافاصله دفن کردند و اتفاقا در گور افاقه پیدا کرد و صدای او شبانه از سوراخی که به منظور اطلاع از افاقه او تعبیه شده بود به گوش رسید و پس از آنکه قبر او را نبش کردند دیدند، در حالی که محاسن خود را در دست گرفته از بیم گور از دنیا رفته و راهی یوم النشور شده است.

ثعالبی در یتیمه الدهر بدیع الزمان را از سرایندگان صاحب بن عباد به شمار آورده و از وی ستایش کرده است.

مؤلف گوید: بدیع الزمان در سرعت ذهن و قوت حافظه، آیتی بوده است، و هرگاه قصیده ای را که مشتمل بر صد بیت بود می سرود، بلافاصله همه آن

را بدون آنکه ابیاتش پس و پیش شود، از بر می خواند و هر گاه می خواست، می توانست، از آخر قصیده شروع به خواندن کند، و به اول آن پایان دهد.

در مختصر تاریخ ابن خلکان آمده است: بدیع الزمان مقالات شیوایی دارد که دانشمندان را به شگفت آورده و مقامات او که از دیگر آثار ارباب ذوق برتر و بالاتر است به نام او شهرت دارد و حریری ادیب مشهور، مقامات خود را به سبک او تدوین و در خطبه آن کتاب به فضیلت بدیع الزمان اعتراف کرده است.

بدیع الزمان از ابن فارس مؤلف المجمل در فن لغت (۱) و دیگر ادبا و فضلا روایت می کرده و در هرات که از شهرهای خراسان است می زیسته است.

از نامه های اوست «هرگاه آب در محلی بیشتر از اندازه بماند زشتی و پلیدی خود را هویدا می سازد و چون از جریان باز ماند بوی گند آن به حرکت آید. همچنین هرگاه ماندن میهمان در خانه میزبان به طول انجامد دیدار او مایه شومی و ناراحتی میزبان شود. و چون ماندن او به بی نهایت رسد سایه او سنگین گردد.

میهمان گرچه عزیز است و لیکن چو نفس

خفه می سازد اگر آید و بیرون نرود

ص: ۱۰۶

۱-۱- ابو الحسن احمد بن فارس رازی، از ادبا و نحوی های قرن چهارم هجری بوده و در فن ادب و لغت، مهارت بسزایی داشته و گوی سبقت را از دیگران ربوده است. مسائلی در لغات آورده است که دیگران از فهم آن ها عاجز بوده اند و در وضع مقامات مبتکر بوده و بدیع الزمان فن مقاله نویسی را از وی اقتباس کرده است و از اعلام شیعه به شمار است. از اشعار اوست: اذا كنت في حاحه مرسلا وانت بها كلف مغرم فارسل حكيمًا ولا توصه و ذاك الحكيم هو الدرهم تألیفات بسیاری در لغت و ادب و فقه دارد، مجمل اللغتش معروف است و سال ۳۷۵ هجری در گذشته است-م.

و نیز به مناسبت تسلیت و تعزیه، نوشته است: مرگ، حادثه ای ناگوار و بزرگ است تا آن گاه که آسان گردد و پیش آمدی خشن و سخت است تا آن زمان که نرم و ملایم شود، دنیا به قدری زشت خو و دست خوش دگرگونی است که مرگ کم ترین پیش آمد آن است و به اندازه ای بزهکار است که مرگ کوچک ترین گناه آن به شمار می آید. اینک به راست و به چپ خود بنگر و بین جز محنت و حسرت، چیز دیگری می بینی؟

گویند، بدیع الزمان رحمه الله در روز جمعه ۲۱ جمادی الآخره سال ۳۹۷ هجری در هرات درگذشت.

حاکم ابو سعید عبد الرحمن بن محمد بن دوست گفته است از موثقان اهل نقل، شنیدم می گفتند، بدیع الزمان بر اثر سگته درگذشت و در دفن او شتاب کردند در گور افاقه پیدا کرد و صدای او در شب آن روز از گور شنیده شد و پس از آنکه قبر او را نبش کردند دیدند که دست بر محاسنش گرفته و از بیم قبر در گذشته است.

۵۱- ابو العباس شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی

ابو العباس در اجازه با شیخ علی بن عبد العالی کرکی شریک بوده است و از شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی که نامش خواهد آمد روایت می کرده و عالمی فاضل و عابدی جلیل القدر بوده است.

۵۲- شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی

عینائی معاصر با شیخ حسن بن شهید ثانی عاملی است و عالمی فاضل و زاهدی عابد و سراینده ای ادیب بوده است. بر اثر مباحثاتی که با شیخ حسن صاحب معالم داشت موجبات خشم و جدایی بین آن ها، فراهم آمد.

۵۳- مولانا احمد بن خلیل قزوینی

قزوینی، عالمی فاضل و محقق بوده و حواشی بر کتاب عده، تألیف پدرش دارد و به سال ۱۰۸۳ در گذشته است (۱).

۵۴- سید احمد بن سید زین العابدین حسینی عاملی

او عالمی فاضل و زاهدی محقق و متکلم و از شاگردان میر محمد باقر داماد قدس سره بوده است. میر مبرور اجازه ای به وی عنایت فرموده و در آن اجازه از وی ستایش و نیز در آن اشاره کرده، که عاملی بخشی از کتاب شفا و امثال آن را نزد وی خوانده است. و علاوه بر این از محضر پرفیض شیخ بهایی قدس سره هم استفاده می کرده است.

۵۵- شیخ احمد بن سلام جزائری

جزائری، فاضلی صالح و فقیهی معاصر است. او داوری حیدرآباد را به عهده داشت شرح ارشاد در فقه و جز آن از آثار اوست.

۵۶- شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ حسن بن شهید ثانی از او روایت می کند و از وی به اخذ اجازه نایل آمده، و او از شهید ثانی روایت می کرده است.

نباطی عالمی فاضل و محقق ماهر و بزرگواری سراینده بوده است.

۵۷- احمد بن عباس نجاشی اسدی

نجاشی، در کتاب رجال می نویسد: مؤلف این کتاب (یعنی کتاب رجال) است و علاوه بر آن کتاب الجمعة و ما ورد فیه من الاعمال و کتاب الکوفه و کتاب انساب بنی نصر بن قعین (و ایامهم و اشعارهم) و کتاب

ص: ۱۰۸

۱- ۱- شرح حال پدرش را مؤلف در باب خا متذکر شده است و در آنجا به جمعی از فرزندان از جمله، احمد اشاره، و اضافه کرده است، احمد و برادرش ابو ذر در روزگار حیات پدرش متوفی ۱۰۸۹ در گذشته و روایات او را از شاگردان پدرش نام برده و حاشیه مزبور حاشیه بر شرح عده شیخ طوسی است که ملا خلیل آن را شرح کرده است-م.

مختصر الانواء (و مواضع النجوم التي سمتها العرب) از او است.

مؤلف امل نوشته است: نجاشی ثقه ای جلیل القدر و معاصر با شیخ طوسی بوده و از شیخ مفید روایت می کرده است. علامه او را توثیق کرده جز اینکه نسب او را چنین نوشته است: احمد بن علی بن عباس بن محمّد بن عبد الله بن ابراهیم بن محمّد بن عبد الله نجاشی.

مؤلف گوید: شیخ بهایی قدّس سرّه در یکی از فوایدش می نویسد: ابو العباس احمد بن علی نجاشی رحمه الله علیه سال ۳۷۲ هجری متولد شده و در محضر شیخ مفید قدّس سرّه شریک درس شیخ طوسی بوده است و همچنین به اتفاق شیخ طوسی از درس علی بن غضائری استفاده می کرده و به توسط وی از جعفر بن محمّد قولویه روایت داشته است.

وفات او سال ۴۵۰ هجری ده سال پیش از رحلت شیخ و چهارده سال پس از درگذشت سید مرتضی اتفاق افتاده است.

نجاشی همان کسی است که همراه با محمّد بن حسن جعفری و سلار به غسل دادن بدن شریف سید مرتضی قدّس سرّه مفتخر شده و بواسطه پدرش علی بن احمد نجاشی از شیخ صدوق رحمه الله و با دو واسطه از کشی روایت می کرده است. او معاصر با تلعبری و شاگرد ابن نوح بوده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که علی نجاشی با تلعبری معاصر بوده است نه آنکه احمد نجاشی معاصر با او باشد زیرا، به طوری که می دانیم احمد نجاشی متأخر از تلعبری است.

باز گوید، امیر مصطفی در رجالش می نویسد: نجاشی در رجال خود چنین نوشته است: احمد بن علی... عبد الله نجاشی.

عبد الله والی اهواز بود در ضمن عریضه ای که حضور مقدس حضرت صادق علیه السّلام عرضه داشت امام علیه السّلام در پاسخ او رساله ای تویع فرمود که به رساله عبد الله نجاشی معروف است و جز این رساله اثر دیگری از آن

حضرت به لباس تصنیف آراسته نشده است و عبد الله، پسر غثیم (یا غثیم و یا غثیم) پسر ابی السمال تا به آخر نسب.

سپس می نویسد: احمد بن عباس نجاشی اسدی مصنف این کتاب (یعنی کتاب رجال) است و آثار دیگری نیز دارد.

آنچه آورده شد تعبیر خود احمد بن علی نجاشی است که در رجال معروفش، که ما همواره از آن نقل می کنیم، از شخص خویش کرده است.

در عین حال بعضی از فضلا (۱) چنان پنداشته اند که احمد بن عباس نجاشی مؤلف کتاب رجال است و حال آنکه وی جد احمد نجاشی است و کتاب رجال از تألیفات او نمی باشد و آنچه در رجال نجاشی آمده - که در ذیل عنوانی تعبیر به احمد بن عباس شده - از بیانات مصنف رجال یعنی احمد بن علی نبوده است بلکه، از ملحقات کتاب رجال است و گویا در نسخه ای که در اختیار فاضل مزبور بوده جمله احمد بن عباس نجاشی به خط قرمز و با عنوان خاص نگاشته شده و او پنداشته است که احمد بن عباس مؤلف رجال است، در نتیجه به چنان اشتباهی دچار شده است.

علامه حلی در خلاصه گوید: احمد، مکنی به ابو العباس بوده و از ثقات مورد اطمینان و اعتماد است و کتاب رجال او در اختیار ما می باشد و ما در این کتاب یعنی، خلاصه و دیگر آثار خود مطالب فراوانی از آن نقل کرده ایم و علاوه بر آن آثار دیگری هم دارد که در کتاب کبیرمان بدانها اشاره خواهیم کرد.

ابو العباس احمد، در ماه جمادی الاولی سال ۴۵۰ در مطیرآباد در گذشته (۲)

ص: ۱۱۰

۱ - ۱ - مراد از فاضل یادشده میرزا محمد استرآبادی است که در منهج المقال (در ذیل ریاض منتهی المقال آمده و اشتباه است) پس از آنچه را در آغاز احوال نجاشی ترجمه کردیم ایراد کرده، می نویسد: نسخی که در اختیار ما در آمده است، نجاشی همان احمد بن عباس است و به غیر از این نام و نشان او را به نام و نشان دیگری نمی شناسیم.

۲ - ۲ - سال مزبور موافق با عدد (ان الرحمه علیه) می باشد - م.

و میلادش در ماه صفر سال ۳۷۲ هجری بوده است.

میر مصطفی از رجال ابن داود نقل کرده، کشی او را به عظمت ستوده است و اظهار داشته این نظریه مورد تأمل است زیرا، کشی سالیان درازی پیش از او می زیسته چگونه ممکن است او را به عظمت یاد کرده باشد تا به اینجا، مطالبی که امیر مصطفی در رجال خود گفته، به اتمام رسید (۱).

۵۸- شیخ جلیل احمد بن عبد الصمد حسینی بحرانی

بحرانی، عالمی فاضل و شاعری ادیب بوده است. مراتب علمی را از شیخ بهایی قدس سره فرا گرفته و از او روایت می کرده است. مؤلف سلافه در اثر خود از وی نام برده و او را ستوده است (۲).

۵۹- شیخ احمد بن عبد العالی عاملی میسی

فاضلی عالم و شایسته بود و در اصفهان می زیست و همان جا در گذشت و از معاصران است.

۶۰- شیخ ادیب احمد بن عبد القاهر بن احمد قمی

منتجب الدین او را نام برده و به فضل و وثاقت ستوده است.

ص: ۱۱۱

۱- ایرادی که میر مصطفی به ابن داود گرفته است از آن جهت است که ابن داود رمز کش را همواره به جای جش به کار می برد، و مرادش آن است که آنچه را مرقوم داشتیم از خود کتاب نجاشی است و نجاشی مردی معظم و بزرگوار است نه آنکه ابو عمرو کشی مؤلف رجال مشهور که سالیان چندی پیش از نجاشی می زیسته او را به عظمت ستوده باشد تا مورد ایراد قرار بگیرد.

۲- در سلافه گوید: هو للعلم علم و للفضل رکن مستلم مدید فی الادب باعه جلید کریم خیمه و طباعه خلد فی صفحات الدهر محاسن آثاره تا آنجا که گوید: از آثار نظمی او چیزی حاضر ندارم بغیر از این دو شعر: لا بلغتنی الی العلیاء معرفتی و لا ادعتنی العلی یوما لها ولدا ان لم امر علی الاعداء مشربهم مراره لیس یخلو بعدها ابدا -م.

او مؤلف کتاب الانوار فی مولد النبی المختار است و دارای آثار دیگری هم می باشد. هنگامی او را بکری و موقع دیگری او را شیخ ابو الحسن بکری می گویند.

در اوایل کتاب بحار الانوار چنین آمده: کتاب الانوار فی مولد النبی المختار و کتاب مقتل امیر المؤمنین علیه السّلام و کتاب وفاه فاطمه الزهراء علیها السّلام همگی آن ها از آثار شیخ جلیل ابو الحسن بکری استاد شهید ثانی رحمه الله علیهما است.

سپس مؤلف بحار قدّس سرّه در فصل دوم از آغاز بحار می نویسد: کتاب الانوار کتابی است که یکی از اصحاب شهید ثانی رحمه الله از مؤلف آن بزرگداشت به عمل آورده و او را از مشایخ خویش نام برده است و مضامین اخبار کتاب او موافق با اخباری است که از نظر ما معتبر بوده و با سندهای صحیحی نقل شده و مشهور در میان علمای ما بوده است آن چنان که آن را در ماه ربیع الاول و در روز میلاد شریف حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در مجالس و مجامع می خواندند و به همین نسبت، دو کتاب دیگرش که در مقتل حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام و وفات حضرت زهرا علیها السّلام بوده از کتاب های معتبر است و ما پاره ای از اخبار آن ها را در این کتاب بحار نقل کرده ایم یکی از مورخان، نظیر آنچه را که ما از مجلسی نقل کردیم متذکر شده و سپس چنین می نویسد: در پیش ما نسخه کهن سالی از کتاب انوار است که تاریخ کتابت آن سال ۶۹۶ هجری بوده و نام و نسب او را به طوری که یاد کردیم در اوائل همان نسخه ای که نزد ما موجود است متذکر شده و از سیاق، عبارات چنان برمی آید که مؤلفش از پیشینیان اصحاب ما بوده است.

در پایان ترجمه وی گوید بدانکه گروهی از متأخران از کتاب الانوار فی مولد النبی صلی الله علیه و آله اخباری نقل کرده اند و آن را به ابو الحسن بکری نسبت

داده اند لیکن به نام او تصریح نکرده اند و در بحار نیز به نام او تصریح نشده است و با توجه بدانچه گفته شد محتمل است مسمای به این اسم دو تن از علما و نویسندگان بوده اند که در کنیه و نسبت، مشترک باشند.

۶۲- سید جلال الدین ابو الفضائل احمد بن عبد الله بن علی بن عبد الله

ابن جعفری

منتجب الدین گفته، وی عالمی فاضل بوده است.

۶۳- شیخ جمال الدین و یا فخر الدین و یا شهاب الدین احمد بن

عبد الله بن محمد بن علی بن حسن بن متوج بحرانی

ابن متوج، فاضلی عالم و فقیهی جلیل و خردمند و مجتهدی دانا و مشهور به، ابن متوج است و آراء علمی او در کتاب های متأخران از اصحاب آورده شده و از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند بزرگوار علامه حلی به شمار است.

و به طوری که از آغاز کتاب غوالی اللآلی ابن ابی جمهور استفاده می شود شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادیس مقری احسائی، معروف به، ابن فهد از وی روایت می کرده است.

ابن ابی جمهور، در آغاز آن کتاب می نویسد: او روایت می کند از احمد ابن فهد یادشده از استادش خاتمه مجتهدان آنکه، نظریاتش در همه جا مشهور است احمد بن متوج بن عبد الله بدانجا مراجعه و ملاحظه شود (۱).

ص: ۱۱۳

---

۱ - ابن ابی جمهور (در غوالی اللآلی [۱] که به تازگی به طبع رسیده است) در ضمن یادآوری از طرق اسناد خود در طریق اول می نویسد: من از شیخ و استاد و پدر حقیقی و نسبی خودم ابو الحسن علی و او از استادش ناصر الدین معروف به ابن نزار و او از استادش جمال الدین حسن شهیر به مطوع احسائی و او از شیخ تحریر علامه شهاب الدین احمد بن فهد و او از شیخ علامه خاتمه مجتهدان المنتشر فتاویه فی جمیع العالمین، فخر الدین احمد بن عبد الله الشهیر به ابن متوج البحرانی استادش فخر المحققین و از پدرش علامه حلی روایت می کرده است - م.

و فخر الدین احمد سیعی مشهور، که یادش خواهد آمد از شاگردان ابن متوج بوده و سیعی در آغاز شرحی که بر قواعد علامه رحمه الله نگاشته است، پس از نام برداری از شرحی که، ابن متوج بر قواعد نوشته و موسوم به الوسيله است، از وی چنین توصیف کرده است: و کان شیخنا الامام العلامه شیخ مشایخ الاسلام و قدوه اهل النقض و الابرام وارث الانبیاء و المرسلین جمال المله و الحق و الدین احمد بن عبد الله ابن متوج توجه الله بغفرانه و اسکنه فی اعلا جناحه کتابی در شرح قواعد به نام الوسيله تدوین کرده جز آنکه عمرش وفا نکرده و به پایان نرسیده است.

ابن متوج آثار چندی از قلم عالمانه خویش به جای گذارده از جمله، رساله ای در آیات ناسخ و منسوخ و دیگری، تفسیری بر قرآن کریم است و از این اثر در آن رساله نام برده است و می گوید: برای پی بردن به آیات ناسخ و منسوخ، تفسیر ویژه ای داریم جز اینکه برای دسترسی بیشتر خوانندگان، آن تفسیر را مجزا تدوین کرده و کتاب دیگری به نام، منهاج الهدایه فی شرح کتاب الاحکام است و این کتاب مختصری است که پس از تفسیر مذکور تألیف کرده است. این کتاب را ابن ابی جمهور در رساله «کاشفه الحال عن احوال الاستدلال» به وی نسبت داده است و نیز از آثار اوست: کفایه الطالبین فی احوال الدین، که باز ابن ابی جمهور در همان رساله کتاب مزبور را از آثار او یاد کرده است.

فرزندش به نام: شیخ جمال الدین ناصر بن احمد و فرزند او، شیخ عبد الله هر دو از دانشوران بوده اند و شیخ احمد سروده های بسیار شیوایی داشته و چکامه هایی در سوگ حضرت سید الشهداء علیه السلام سروده است.

و از آثار ابن متوج، کتاب النهایه فی خمس مائه آیه است که مدار فقه بر آن ها بوده است.

ابن متوج در روزگار شیخ مقداد مؤلف کنز العرفان می زیسته و هرکجا در آن کتاب به عنوان قال المعاصر اشاره کرده، مرادش ابن متوج است.

ملا- نظام الدین در نظام الاقوال (۱) پس از یادآوری از آثار او می نویسد: از جمله تألیفات او کتاب الوسيله فی فتح مقفلات القواعد است.

ابن متوج از استادش شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده است.

و از آثار او شرح ارشاد است و ممکن است همان شرحی را که ما در استرآباد دیده ایم منسوب به ابن متوج باشد و بعضی هم کتاب المقاصد را از آثار او دانسته اند و گفته است ابن متوج از علوم ادبیه و عربی، کمال اطلاع را داشته و اشعاری بسیار و مراثی فراوانی در شأن ائمه طاهرین علیهم السّلام سروده و شمارش آن ها که بیست هزار بیت است در دو مجلد تدوین شده است.

۶۴- ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بن احمد بزاز

نجاشی می نویسد: ابو عبد الله استاد ما و معروف به ابن عبدون است.

آثاری دارد از جمله، کتاب اخبار سید بن محمد (سید حمیری، شاعر معروف)، کتاب التاریخ، کتاب تفسیر خطبه فاطمه معربه، کتاب عمل الجمعه، کتاب الحدیثین المختلفین آثار دیگری که به ما اطلاع داده است.

ص: ۱۱۵

۱- ۱- الذریعه ۲۴ می نویسد: نظام الاقوال فی معرفه الرجال، تألیف نظام الدین محمد بن حسین ساوجی است که در ری ساکن بوده و از شاگردان شیخ بهایی است و اندکی پس از ۱۰۳۸ که شاه عباس فوت کرده در گذشته است این کتاب بر یک مقدمه و دو بخش و یک خاتمه تدوین شده که قسم اول آن را در ماه صفر سال ۱۰۲۲ خاتمه داده و خاتمه آن را به دوازده فایده به انجام رسانیده است. نسخه ای از آن در اصفهان در کتابخانه آقای سید احمد روضاتی موجود است اقول این سید بزرگوار از علما و دانشمندان و از اعزّه دوستان این حقیر است و آثار مطبوع و مخطوط زیادی دارد و فخر آل صاحب روضات است حفظه الله و ابقاه-م.

ابن عبدون در فنون ادبی مهارت داشته و کتاب های ادبی را از اساتید ادب فرا گرفته بود و با ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر که در آن روزگار به علو سند معروف بوده، ملاقات کرده است.

شیخ طوسی در رجال می نویسد: احمد بن عبدون، معروف به ابن حاشر و مکنی به ابو عبد الله، به سماع احادیث بسیار و روایت آن ها، نایل آمده است و ما به سماع حدیث از او توفیق یافتیم و تمام روایاتش را به ما اجازه داد و سال ۴۲۳ هجری درگذشت.

مؤلف گوید: از اینکه علامه طرق شیخ رحمه الله را صحیح تلقی کرده است توثیق ابن عبدون استفاده می شود.

۶۵- احمد بن علی بلخی

مردی صالح بوده است و تلعبیری به اجازه ای از او نایل آمده است و علامه حلی و شیخ طوسی از وی نام برده و جمله الرجل الصالح را درباره او گفته اند.

۶۶- شیخ جلیل احمد بن علی رازی

ابن شهر آشوب گوید: رازی فاضلی عالم و فقیه بوده و خود او از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب به روایت کردن از او در کتاب المناقب تصریح کرده و اظهار داشته است، او از ابو علی پسر شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی و هر دوی آن ها از شیخ طوسی روایت می کردند.

۶۷- شیخ احمد بن علی شبلی عاملی

امل الآمل می نویسد: عاملی، فاضلی واعظ و عابدی حافظ و فقیهی محدث و از معاصران است آن گاه که رحلت کرد وی را با چکامه ای سوگواری کردم از آن چکامه است.

لقد جاءني خير ساءني و احرق قلبي بنار الحزن
مصاب اخ عالم عامل فتى فاضل كامل ذى لسن
فما ذاق قلبي طعم السرور و لا ذاق جفنى طعم الوسن
فصار بغضا لى الحبيب و صار قبيحا لى الحسن
دهاه ردى هذ ركن الهدى و اوهن منا المنى و المنن
فآه و اواه من فقد من فقدنا فمن ذا فقدنا و من
لقد كان عونى على مطلبى و من يعن بالأمر مثلى يعن
و ذاك هدايه اهل الضلال الى سنن هو خير السنن
فاين فصاحه ذاك اللسان بشرع الفروض و شرح السنن
اناخ الحمام فناح الحمام ييدى فنون الأسى فى فنن
و ييكى فيربع تلك الربوع و يدمن تذكارى تلك الدم

خبر ناراحت کننده ای شنیدم که دل مرا به آتش اندوه خود سوزانید. و آن خبر در گذشت برادر دانشمند عالم و جوان مرد کامل و سخن ور بود. از پس مرگ او نه دلم مزه نشاط دید و نه دیده ام طعم خواب را چشید. آن موقع بود که دشمن در نظرم دوست، و زشت، زیبا جلوه گر گردید. مرگ، او را در چنگال خود فشرد و رکن هدایت را از پا افکند و آرزوی ما را به بند نابودی در آورد. ناله ما برای کسی است که از دست ما رفت و به راستی چه کسی بود که ما او را از دست دادیم. او یاور من بود به آنچه می خواستم و چون منی سزاوار است در فقدان او متأثر باشم. او کسی بود که گمراهان را به هدایت دعوت می کرد و بهترین روش ها را به آن ها می آموخت. در تشریح واجبات و مستحبات با فصاحت هر چه تمام تر به وظایف خود می پرداخت. آن گاه که چنگال مرگ، گریبان او را گرفت، پرنندگان آسمان بر

فقدان او گریستند و انواع سوگواری را از او کردند. تنها من بر او نمی‌گرم بلکه، خانه‌ها و دامنه‌های کوه‌ها هم بر او می‌گریند (۱).

۶۸- مولانا احمد بن نصیر الدین علی شوی سندی (توی)

(۲)

پدرش نصیر الدین، داوری سند را به عهده داشت و حنفی مذهب بود لیکن خود او به مذهب شیعه افتخار می‌کرد.

قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین از وی نام برده و از او ستایش بسیار کرده و نوشته است که او با یکی از علمای سنی مذهب مناظره‌ای کرد و به خوبی از عهده برآمد و مؤلفات چندی از وی به یادگار مانده است. از جمله: التریاق الفاروق و رساله‌ای در اخلاق و دیگری در احوال حکما و رساله‌ای در اسرار حروف و رموز اعداد. و تاریخ کبیر از آثار اوست. و اضافه کرده، معظم له در شهر لاهور شهید شده است.

۶۹- شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عاملی عینائی

از اجلای مشایخ و صالحی عابد و فاضلی محدث بوده است. شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی از وی روایت می‌کرده و خود او از شیخ زین الدین جعفر بن حسام الدین عاملی نقل حدیث می‌کرده است.

ص: ۱۱۸

۱- ۱- تنها نه من به فرقت او مبتلا شدم بر هر که بنگری به همین درد مبتلاست

۲- ۲- در شهداء الفضیله می‌نویسد: پدرش زعامت و قضاوت تته سند را به عهده داشت و خود او مانند پدرش از موقعیت خاصی برخوردار بود و راه پدرش را پیش گرفته بود تا اینکه به مذهب امامیه گرایش یافت. وی پس از اخذ مقدمات، در سن ۲۲ سالگی عازم خراسان شد و از شیخ افضل قاینی فن کلام و حدیث و فقه و ریاضیات را فراگرفت پس از آن به شیراز رفت و از محضر ملا- میرزا جان و دیگران بهره‌ور شد. بعد از آن به هند رفت و در آنجا به تألیف و افاده پرداخت. مؤلف ریاض سیزده رساله به خط او دیده است (در نسخه حاضر از این جمله یاد نکرده است) وی در لاهور شهید شد و در باغ امیر حبیب الله مدفون گردید و از علمای قرن دهم هجری بوده است.

مؤلف گوید: به طوری که از اجازه احمد بن نعمه الله عاملی که به مولانا عبد الله شوشتری داده، برمی آید عاملی از شیخ زین علی توانی روایت کرده و ممکن است چیزی از آن حذف شده باشد.

۷۰- شیخ الافضل احمد بن علی مهابادی

منتجب الدین گوید: مهابادی، فاضلی متبحر بود و کتاب شرح اللمع و البیان در نحو و التبیان در تصریف و المسائل النادره در اعراب از آثار اوست و ما به توسط سبط او، امام علامه افضل الدین حسن بن علی مهابادی از پدرش آثار او را روایت می کنیم.

۷۱- شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی

ابو منصور، فاضلی عالم و معروف به شیخ ابو منصور طبرسی مؤلف کتاب احتجاج و دیگر از آثار است و از اجلای علما و مشاهیر فضلا به شمار است.

ابو منصور غیر از ابو علی طبرسی مؤلف تفسیر مجمع البیان و غیر از آن است، هرچند هر دو در یک زمان می زیستند و هر دو تن هم استاد، و شیخ اجازه ابن شهر آشوب بوده اند و چنان می پندارم که با یکدیگر خویشاوند بوده اند و همچنین با شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی که هم زمان با خواجه نصیر الدین بوده قرابت داشته اند.

از المجلی ابن ابی جمهور احسائی برمی آید کتاب احتجاج از آثار شیخ ابو الفضل طبرسی است.

مجلسی رحمه الله در آغاز بحار الانوار پس از آنکه، کتاب احتجاج را از آثار احمد بن ابی طالب شمرده اظهار داشته است که بعضی، این کتاب را از آثار ابو علی طبرسی دانسته اند.

و حال آنکه این انتساب خطاست بلکه کتاب مزبور اثر ابو منصور احمد ابن علی بن ابی طالب طبرسی است. چنان که سید بن طاوس در کتاب کشف المحججه بدان تصریح کرده است. و از آنچه پس از این، از کتاب

مناقب ابن شهر آشوب خواهیم نگاشت آشکار خواهد شد که کتاب احتجاج از آثار ابو منصور احمد طبرسی است.

مجلسی قدس سرّه در فصل دوم مقدمات بحار گوید: هر چند اکثر اخبار کتاب احتجاج از مراسیل است، لکن از کتاب های معروف و متداول به شمار آمده و سید بن طاوس، از کتاب احتجاج و مؤلف آن تمجید کرده است و اکثر متأخرین هم به نقل از آن پرداخته اند.

ابو منصور از گروهی از اعلام روایت می کرده که از آن جمله است:

ابو جعفر مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی. و خود در آغاز احتجاج به روایت از وی اشاره کرده است.

در آغاز این شرح حال نسبت او را به طوری که ماهران از علمای رجال متذکر شده اند، متعرض شدیم و گاهی مورخان او را به عنوان احمد بن ابی طالب معرفی کرده اند و ظاهر آن است که، این گونه تعبیر به منظور اختصار در ذکر نسب بوده، بنابراین توهم تعدد نشود به اینکه احمد بن ابی طالب غیر از ابو منصور احمد بن علی است.

امل الآمل گفته است: ابو منصور عالمی فقیه و فاضلی محدث و ثقه است. کتاب الاحتجاج علی اهل اللجاج از آثار خوب و بسیار سودمند اوست و او از سید عالم عابد مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی (۱) از شیخ صدوق ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی (درشتی) از پدرش از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی روایت می کرده، و علاوه بر این از طرق دیگر نیز روایت می کرده است و به غیر از احتجاج

ص: ۱۲۰

۱-۱- این بزرگوار از اعلام قرن ششم هجری بوده است. شرح حالش را نمی دانم. امل الآمل [۱] او را به عنوان، ابو جعفر مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی نام برده و او را به توصیف عالم فاضل و فقیه پرهیزکار، ستوده و نوشته است به طوری که از احتجاج و کتاب دیگر استفاده می شود از شیخ ابو علی طوسی فرزند شیخ و همچنین از ابو جعفر درشتی که در فوق ذکر شده روایت می کرده، و همین مضمون را هم مؤلف در مجلد پنجم این کتاب متذکر شده است-م.

آثار دیگری نیز داشته است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از وی نام برده و درباره او گفته است:

استاد من، احمد بن ابی طالب طبرسی آثاری دارد از جمله الکافی در فقه که کتاب ارزنده ای است. و دیگری، الاحتجاج، و سومین، مفاخره الطالبیه و چهارمین، تاریخ الاثمه علیهم السّلام و پنجمین آن ها، فضائل الزهراء علیها السّلام است.

بسیار اتفاق افتاده است که شیخ بزرگوار، شهید اول قدس سرّه در شرح ارشاد، فتواها و نظریات طبرسی و گفتارهای او را نقل کرده است. از جمله در کتاب قصاص از شرح ارشاد در ضمن مسأله اینکه مولی حق قصاص دارد و ضمان دیه برای دیان به عهده اوست چنین گوید: شیخ ابو منصور طبرسی، در کتاب خود بین این دو روایت متعارض جمع کرده به این توضیح که، قائل الی آخر و علاوه بر این در قصاص و دیات نیز مطالبی در این باب ایراد کرده است.

پس از بیان مراتب یادشده، به شرح انتساب به طبرستان پرداخته است و گوید: به طوری که مشهور است، کلمه طبرسی و طبری منسوب به طبرستان است که در حال حاضر آنجا را مازندران می گویند و گفته می شود، طبرستان تنها نام مازندران نیست بلکه، نام تمامی بلاد مازندران است به حدی که، شامل استرآباد و گرگان و غیر آن ها نیز می شود و خلاصه آن است که طبرستان، در کنار دریای خزر که دریاچه طبرستان گفته می شود، واقع شده است.

شیخ ابو الفتوح، در تفسیر فارسی خود از ابن عباس نقل کرده است:

تابوت بنی اسرائیل و عصای موسی علیه السّلام در دریاچه طبریه، در دریای طبرستان قرار دارد و پیش از قیامت از آن دریا بیرون می آید و خروج آن ها چنانچه از روایتی که از حضرت صادق علیه السّلام نقل شده است، در روزگار حضرت صاحب الزمان علیه السّلام خواهد بود.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان در ضمن شرح حال ابو علی حسن بن قاسم طبری شافعی گوید: طبری منسوب به طبرستان است که نام ولایت بزرگی بوده و مشتمل بر بسیاری از شهرها می باشد و بزرگ ترین شهر آن امل است و منسوب به طبریه شام را به منظور رفع اشتباه طبرانی گویند.

و بنابراین، آنچه را شیخ معاصر ما گفته است که ما، در کتاب های طبرسی نیافته ایم که منسوب به طبرستان باشد، درست نیست.

تقویم البلدان گوید: طبرستان در طرف شرقی گیلان واقع شده است و آن محل را بدان سبب طبرستان گفته اند که، طبر(تبر)، در واژه پارسی همان (فاس) در واژه عربی است. و به مناسبت اینکه در جنگل های طبرستان بر اثر انبوهی و تودرتو بودن درخت ها و شاخه های آن ها، راه عبور نبود، و مردم برای اینکه بتوانند عبور کنند، درخت ها را از سر راه خود دور می کرده و با تبر می بریدند، آنجا را طبرستان گفته اند و استان، در کلمه پارسی به معنای ناحیه است و طبرستان به معنای ناحیه طبر است.

و گویند، مؤلف تاریخ قم که معاصر با ابن عمید است، در تاریخ خود گوید: طبر، معرب تبر است و نام ناحیه معروفی است در قم، و مشتمل بر دهکده ها و مزرعه های بسیاری است و به حسب قرینه ای که از بیان تاریخ مزبور به دست می آید، ابو منصور طبرسی و دیگر دانشورانی که به طبرسی معروفند، از مردم همان ناحیه اند.

و بیان شهید ثانی رحمه الله را، در بعضی از حاشیه هایش، مؤید این نظر دانسته است.

شهید ثانی در حواشی اش بر ارشاد علامه، برخی فتواها را یادآوری کرده و به شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی، نسبت داده است. بنابراین دور نیست که طبرسی های اشاره شده را از مردم قم بدانیم و با این تأیید نیازی نداریم طبری و طبرسی را از باب تغییر نسب ارائه کنیم.

۷۲- سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن علی بن ابی المعالی بن زکی

حسینی

منتجب الدین می نویسد: وی عالمی پرهیزکار و با فضیلت بوده است.

مؤلف فهرست، پیش از این وی را به عنوان احمد بن علی بن ابی المعالی یاد کرده است.

۷۳- شیخ احمد بن علی بن احمد زینوآبادی

منتجب الدین گوید: وی عالمی صالح و متدین بوده است.

۷۴- شیخ جمال الدین احمد بن علی بن امیر کاقوسی (قوسینی)

منتجب الدین گوید: وی فاضلی پرهیزکار بوده و کتابی به نام کشف النکات فی علل النحاه داشته است و من این کتاب را پیش او قرائت کردم.

۷۵- احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی قمی

قمی از فقها بوده و چنانچه که علامه گفته است، وی از معرفت کلی برخوردار بوده است. نجاشی علاوه بر این می نویسد: ابن شاذان دو فقره کتاب به نام، زاد المسافر و الامالی تصنیف کرده و جز این ها اثر دیگری نداشته است و ما هر دوی آن ها را به توسط پسرش ابو الحسن، روایت می کنیم (۱).

۷۶- شیخ کمال الدین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعاده

بحرانی

بحرانی از متکلمانی جلیل القدر و از دانشورانی بزرگوار و نبیل بوده و در روزگار خواجه آزاده، نصیر الدین طوسی می زیسته و پیش از وی در گذشته است.

ص: ۱۲۳

۱- ابن شاذان معروف ابو الحسن محمد است که از مشایخ نجاشی و ابو الفتح کراچکی بوده است و اثر معروف او مناقب امیر المؤمنین علیه السلام است که کراچکی سال ۴۱۲ هجری در محاذی باب مستجار مکه مکرمه از وی روایت کرده و سال فوت ابو الحسن و پدرش ابو العباس احمد قاضی سابق الذکر به دست نیامده است-م.

شیخ جمال الدین ابو الحسن علی بن سلیمان بحرانی که فاضلی مشهور بوده و از رجال هم زمان خواجه طوسی به شمار است از شاگردان او بوده است.

از آثار شیخ احمد، رساله ای است، درباره عالم و صفات حق تعالی. و مجموع مسائل آن بیست و چهار مسأله بوده که آن ها را شاگردش ابو الحسن علی، پس از وفات استادش کمال الدین، به خدمت خواجه نصیر ارسال داشته و از جناب وی تقاضا کرده است که مشکلات آن کتاب را توضیح فرماید. خواجه با پیشنهاد ابو الحسن موافقت فرمود و رساله مذکور را آن قدر که لازم می دانسته شرح داد و مواضعی از آن را که موافق با نظریات خواجه نبود رد کرد و شرح و اصل را برای ابو الحسن گسیل داشت.

شیخ احمد بحرانی از شیخ نجیب الدین محمد سوراوی و او از هبه الله بن رطبه سوراوی، از ابو علی فرزند شیخ طوسی، از پدر بزرگوارش شیخ طوسی، روایت می کرده است.

و علی بن سلیمان، از استادش این رساله را روایت می کرده و شرح آن را که خواجه نگاشته است، در رساله جداگانه ای گرد آمده و هم این شرح در حال حاضر، در میان اهل دانش مشهور، و به رساله علم خواجه نصیر الدین معروف می باشد.

۷۷- شیخ احمد بن علی بن سیف الدین عاملی کفرحونی

امل الآمل می نویسد: کفرحونی، فاضلی فقیه و صالح بود. وی، از شیخ حسن بن شهید ثانی (صاحب معالم) و سید اسماعیل کفرحونی، روایت می کرده و من خود حواشی چندی که به خط خودش بر کتاب هایی نوشته بود مطالعه کردم و همگی آن ها، دلالت بر فضیلت او می کرده است.

۷۸- احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی، ساکن بصره

نجاشی می نویسد: احمد دانشوری بود که اعلام پس از او به حدیث او وثوق داشتند و او هم آنچه را روایت می کرد، در کمال استواری و اتقان

بوده و از فقهای شیعه به شمار می رفته است. در فن حدیث و روایت مهارت داشت و شیخ اجازه و استاد ما بود که از او استفاده می کردیم آثار بسیاری دارد، معروف ترین آن ها، المصاییح فی ذکر من روی عن الأئمه علیهم السّلام و به مناسبت روایت از هر امامی، کتاب جداگانه ای تدوین کرده است. دیگر از آثار او، القاضی بین الحدیثین المختلفین و کتاب التعقیب و التعفیر و کتاب الزیادات علی ابی العباس ابن سعید فی رجال ابی جعفر علیه السّلام، و نیز کتاب، مستوفی اخبار الوكلاء الاربع است (۱).

علامه حلی، نیز از وی نام برده و او را به وثاقت ستوده و از وی ستایش کرده است، جز اینکه چیزی از آثار او را متعرض نشده است (۲).

۷۹- شیخ جلیل احمد بن علی بن عبد الجبار طبرسی قمی

(۳)

از قضات روزگار خود و عالمی فقیه بوده و از سعید بن هبه الله راوندی روایت می کرده است.

۸۰- سید فخر الدین احمد بن علی بن عرفه حسینی

عالم فاضلی بوده و از ابن معیه روایت می کرده است.

۸۱- قاضی احمد بن علی بن قدامه

فاضلی جلیل و فقیه بوده و از شیخ مفید و سید مرتضی و سید رضی رحمه الله علیهم اجمعین روایت می کرده است.

ص: ۱۲۵

۱- ۱- شیخ طوسی در فهرست می نویسد: ابو العباس احمد بن محمد بن نوح سیرافی در بصره می زیسته و روایات زیادی نقل کرده و از ثقات روات بوده است جز اینکه مرام های بی اساسی در اصول دین از قبیل روایت خدا و امثال آن از وی نقل شده است و آثاری دارد (به نام هایی که در فوق آورده شده) جز اینکه همگی آن ها به حالت تسویه مانده و در دست نیست. و ما به توسط گروهی، آثار او را روایت می کنیم و در این نزدیکی ها در گذشته و ما او را ملاقات نکرده ایم.

۲- ۲- علامه در بخش اول از خلاصه به پاره ای از آنچه شیخ نقل کرده اشاره کرده است-م.

۳- ۳- به طوری که پیش از این ذیل ابو منصور طبرسی مؤلف احتجاج نوشتیم افراد طبرسی شهرت از مردم ناحیه ای هستند از نواحی قم و این عالم از آنجاست و چنان که اشاره شد، علی بن حمزه طبرسی قمی از آنجا بوده است-م.

مؤلف گوید: گروهی از جمله شیخ ابو السعادات احمد بن ماصوری که ذکر او خواهد آمد از وی روایت داشته اند.

۸۲- ابو الحسن احمد بن علی بن نحاس

علامه حلی در اجازاتش از وی نام می برد و او را از مشایخ شیخ طوسی به شمار آورده است، و از رجال شیعه معرفی می کند.

۸۳- شیخ ابو الفتح احمد بن عیسی بن محمد خشاب حلبی

منتجب الدین او را فقیهی متدین معرفی کرده است.

۸۴- سید کمال الدین ابو المحاسن احمد بن سید امام فضل الله بن علی

حسنى راوندی

منتجب الدین می نویسد: ابو المحاسن عالمی فاضل و از داوران کاشان بوده است.

۸۵- شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادریس مقرئ احسائی

شهاب الدین از فضلا و دانشوران به نام و به ابن فهد مشهور است.

او از اجله علما و فقهای امامیه بوده، و از شیخ فخر الدین احمد بن عبد الله مشهور به ابن متوج بحرانی که پیش از این نام برده شد از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده است. و به طوری که ابن ابی جمهور در آغاز غوالی اللآلئ می نویسد، شیخ جمال الدین حسن مشهور به مطوع جروانی احسائی از ابن فهد روایت داشته است.

بدانکه ابن فهد احسائی مترجم حاضر و ابن فهد اسدی که از مشاهیر است، معاصر با یکدیگر بوده اند و هر دوی آن ها ارشاد علامه را شرح کرده و در بعضی از مشایخ شریک اجازه بوده اند و به همین مناسبت است که گاهی از جهاتی به یکدیگر مشتبه شده اند به ویژه، این اشتباه درباره شرح ارشادشان به وجود می آید.

۸۶- سید ابو طالب احمد بن قاسم بن زهره حسینی

از علما و فضلا بوده و از شهید اول روایت می کرده است.

۸۷- شیخ ابو السعادات احمد بن ماصوری

از فضلا و دانشوران بوده و به توسط ابن قدامه که پیش از این یاد شد، از سید رضی رحمه الله روایت می کرده است.

۸۸- سید بهاء الدین ابو الفضل احمد بن مجتبی بن ابو سلیمان حسینی

موردی

منتجب الدین گوید: موردی از علما و صلحا و قاری ها بوده است.

۸۹- مولای اجل و اکمل احمد بن محمد اردبیلی

امل الآمل می نویسد: او، دانشوری فاضل، و مدققی ثقه، و پرهیزکار و عظیم الشان و جلیل القدر و معاصر با شیخ بهایی رحمه الله بوده است.

وی آثاری دارد از آن جمله، شرح ارشاد که کتاب بزرگی است لیکن به اتمام نرسیده است. دیگری، تفسیر آیات الاحکام (زبده البیان فی براهین احکام القرآن) و حدیقه الشیعه و امثال این ها (۱).

سید مصطفی بن حسین تفرشی در کتاب رجالش می نویسد: موقعیت وی در جلالت و وثاقت و امانت مشهورتر از آن است که یادآوری شود و شخصیت او والاتر از آن است که، پرگار عبارت ما در محور او به گردش درآید.

اردبیلی، متکلمی فقیه و عظیم الشان و جلیل القدر و رفیع المنزله، و در روزگار خود از همه اعلام پرهیزکارتر و عابدتر و متقی تر بوده و آثار چندی به نگارش آورده است از جمله کتاب آیات الاحکام است که در نهایت خوبی و ارزندگی تألیف شده است.

وی، در ماه صفر سال ۹۹۳ هجری در گذشته است.

مؤلف امل گوید: ما به واسطه اساتید پیشین خود از شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد، صاحب مدارک از وی روایت می کنیم.

ص: ۱۲۷

۱-۱- در تعلیقات امل الآمل به طوری که در پاورقی آمده مؤلف مرحوم اظهار داشته نسبت حدیقه الشیعه به مقدس اردبیلی از دروغ ترین دروغ ها و در کمال بی اساسی است-م.

مؤلف گوید: مناقب مولانا بیشتر از آن است که، نیازی به یادآوری داشته باشد.

اردبیلی فنون عقلیات را در شهر شیراز از مولانا جمال الدین محمود که شاگرد مولانا جلال الدین دوانی بوده فرا گرفته است و شریعات را از محضر... استفاده کرده است و در آخر عمر یا اواسط آن در موقعی که در نجف اشرف بود، از تدریس عقلیات سرباز زد و تا هنگامی که از دنیا رفت به تدریس نقلیات پرداخت.

از اساتید خود شنیده ایم، آن گاه که شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد صاحب مدارک، شرح مختصر را نزد او می خواندند هر کجا به مسأله ای می رسیدند که به اعتقاد او مداخله ای در امور دینی نداشت احتیاط می کرده، و از توضیح و تحقیق درباره آن خودداری می نموده و به آن دو هم اجازه نمی داده تا آن مسأله را بر وی قرائت کنند و در نتیجه از آن مسأله در گذشته و به تحقیق مسأله دیگری که نافع بود می پرداخت.

آری، او مدرسی عالی قدر بود و مشایخ ما گفته اند: مقدس اردبیلی ده تن شاگرد داشت و همگی آن ها از علما و فضلا به شمار آمده اند از آن جمله است، میرزا محمد استرآبادی و امیر فضل الله و سید محمد صاحب مدارک و شیخ حسن صاحب معالم و امثال ایشان.

اردبیلی، دارای آثار کتبی بوده از جمله، شرح ارشاد علامه حلی است که آنچه در حال حاضر از آن شرح وجود دارد از آغاز کتاب تا آخر مباحث وقوف و صدقات است و از آن پس آنچه را شرح کرده، موجود نیست و شرح کتاب صید و ذباجه آن وجود دارد (۱).

از برخی افاضل شنیده ایم که، آنچه در حال حاضر وجود ندارد مرحوم اردبیلی به شرح آن توفیق حاصل کرده جز اینکه ناخوانی خط او باعث شده که به استنساخ آن اقدام نشود و به همین مناسبت از بین رفته است.

ص: ۱۲۸

از آثار او، زبده البیان است که مولانا سلطان حسین استرآبادی در کتاب تحفه المؤمنین (۱) به وی نسبت داده و ممکن است این اثر همان شرح ارشاد باشد که به نام: زبده البیان فی شرح ارشاد الازدهان تألیف شده است (۲).

علاوه بر آن حاشیه ای بر الهیات شرح تجرید دارد که بحث امامت آن را به طور مبسوط مورد تحقیق قرار داده و ادله ای از فخر رازی آورده و پاسخ دندان شکن داده است. و نیز رساله فارسی در حرمت خراج تألیف کرده و از آثار او تعلیقاتی است بر قواعد علامه و بر تذکره او در فقه، و من آن دو را که به خط خود او بر هر دو کتاب بوده در کربلای معلی دیده ام و نیز حاشیه او را بر قواعد، در مشهد رضوی دیده ام و از آثار او حاشیه ای است که بر شرح مختصر عضدی نوشته و من آن حاشیه را به خط او دیده ام و رساله فارسی و مختصری در مناسک حج، تألیف کرده است و من آن را در دهخوارقان، مطالعه کرده ام و رساله فارسی و مبسوطی در امامت نوشته است و حواشی کتاب کاشف الحق و رساله اثبات الواجب و رساله ای در عدم حجیت قول اصحاب که می گویند: زمان خالی از مجتهد نمی باشد و من این رساله را که به خط امیر شرف الدین شولستانی بوده و از خط پسر مؤلف استنساخ کرده است در استرآباد دیده ام. همچنین رساله ای راجع به افعال الله تعالی که معلل به غرض است در مازندران دیده ام که همه از آثار او می باشد.

ص: ۱۲۹

۱- ۱- مؤلف در حرف سین می نویسد: وی فاضلی عالم و فقیه و از شاگردان شیخ بهایی است. کتاب مزبورش در اصول الدین و مواعظ و امثال این ها است که در سن ۳۲ سالگی تألیف کرده و در اوایل جلوس شاه سلیمان صفوی به دست همدستان انوشه خان که بر استرآباد دستبرد زده، در سن قریب به صدسالگی شهید شد. رحمه الله -م.

۲- ۲- کتاب مزبور راجع به آیات الاحکام است. الذریعه ج ۱۲ [۱] می نویسد: زبده البیان فی براهین احکام القرآن و تفسیر آیات احکام القرآن للمولی المقدس احمد بن محمد الاردبیلی، متوفی ۹۹۳ هجری و این کتاب سال ۱۳۰۵ در تهران به طبع رسیده است -م.

۹۰- مولانا احمد بن محمد تونی بشروی

(امل می نویسد) وی، فاضلی عالم و زاهدی عابد و پرهیزکار بوده، و از جمله معاصرینی است که، در مشهد مقدس (طوس) مجاورت داشته است.

از آثار او، حاشیه شرح لمعه و رساله ای در، تحرم غنا و دیگری در رد صوفیه و امثال این ها می باشد.

مؤلف گوید: ملا احمد برادر ملا عبد الله تونی است و ملا عبد الله، سال ۱۰۶۷ هجری در کرمانشاهان در گذشت (۱) و برادرش ملا احمد سنه ۱۰۸۳ هجری در مشهد مقدس رضوی وفات یافت.

۹۱- سید احمد بن محمد موسوی

وی، عالمی فاضل و جلالت مدار بوده و از شاذان بن جبرئیل روایت می کرده است.

۹۲- (محمد) شیخ مهذب الدین ابو ابراهیم احمد بن محمد و هر

کیسی

(۲)

منتجب الدین گوید: وی، عالمی شایسته بوده و کتاب، الموضح در فن اصول و تعليق التذکره از آثار او می باشد.

۹۳- شیخ امام فخر الدین ابو سعید احمد بن محمد بن احمد خزاعی

منتجب الدین گوید: فخر الدین برادرزاده شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح رازی است که دانشوری با صلاحیت و مورد وثوق اعلام عصر بوده است.

ص: ۱۳۰

۱- ۱- روضات، [۱] عبارتی را از ملا احمد نقل کرده که در ظهر وافیه [۲] برادرش مرقوم داشته است تا آنجا که می نویسد: و روح الله روحه فی سادس عشر ذلک الشهر (أی ربيع الأول) بعینه من شهر سنه احدی و سبعین و الف فی بلده کرمانشاهان حین توجه الی زیاره ساداته سلام الله علیهم اجمعین و دفن عند القنطره المشهوره به پل شاه الخ. از عبارت وی پیداست که ملا عبد الله سال ۱۰۷۱ هجری در گذشته و همین سال را هم از الکنی و الالقب یاد کرده اند.

۲- ۲) - در پاورقی از کتاب دانشمندان گیلان نقل کرده «الوهر» تصحیف «ابو هر» یعنی صاحب هر، است و الکنی یا الکیسی تصحیف الکیسی به کسر کاف و ضم سین است که منسوب به کیسم یکی از دیه های لاهیجان است - م.

۹۴- احمد بن محمد بن احمد قمی

وی، از شهود عدل بوده، و به طوری که منتجب الدین در ضمن یادآوری از شیخ ابو عبد الله محمد بن هبه الله بن جعفر وراق طرابلسی اظهار داشته، از احمد قمی روایت می کرده است لیکن، از احمد که شیخ روایتش بوده مستقلاً نام نبرده و از او یادآوری نکرده است - جای ملاحظه و تأمل است.

۹۵- سید احمد بن محمد بن احمد بن ابراهیم بن زهره حسینی

امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی جلیل بوده و از علامه حلی روایت می کرده و از او به اتفاق پدرش و عمویش و برادرش و پسرعمویش به اجازه روایتی مفتخر آمده، و علامه در آن اجازه از آنان ستایش بلیغی فرموده است (۱).

مؤلف گوید: در نسب این بزرگوار، از ناحیه صاحب امل سهو القلمی شده است زیرا، نام جدش یا ابراهیم است و یا به حسب اختلاف نسخ ابو ابراهیم محمد، است و ظاهر آن است که، کلمه احمد که در امل به عنوان جد او آورده شده یا اشتباهی از طرف مؤلف امل بوده و یا از ناسخان، به وقوع پیوسته است و جای تأمل است.

۹۶- سید مصباح الدین ابو لیلی احمد بن محمد بن احمد بن

ابی المعالی

منتجب الدین نوشته است: وی، از فقها و ثقات بوده است. (۲)

۹۷- احمد بن محمد بن جعفر ابو علی صولی

شیخ طوسی در فهرست می نویسد ابو علی، از مردم بصره بود و همه

ص: ۱۳۱

۱- ۱- از اجازه علامه به دست می آید، لقب احمد امین الدین و کنیه اش ابو طالب بوده است و از اعیان الشیعه نقل شده، احمد سال ۷۱۸ در حلب متولد شده و سال ۷۴۹ در همان جا در گذشته است.

۲- ۲- مصباح الدین احمد غیر از وجیه الدین احمد است که پیش از این، مؤلف از وی نام برده است و این دو شخص را مؤلف امل، نام یک تن قرار داده است.

عمرش را به مصاحبت جلودی، سپری ساخت و سال ۳۵۰ هجری (۱) وارد بغداد شد و مردم به سماع حدیث از وی پرداختند و او محدث مورد وثوق بود و ارباب حدیث توجه دقیقی به وی داشتند.

ابو علی آثاری دارد از آن جمله، اخبار فاطمه علیها السلام که کتاب بزرگی است ما این کتاب را به توسط احمد بن عبدون از ابو الفرج محمد بن موسی که مؤلف آن را بر وی املا کرده است، روایت می کنیم.

و نیز همان کتاب را از، شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید) از مؤلف نقل کرده و نیز علامه و نجاشی او را به وثاقت ستوده اند.

۹۸- احمد بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی

ابن نما، فاضلی شایسته بوده از پدرش از جدش روایت می کرده است.

۹۹- شیخ جمال الدین احمد بن محمد بن حداد

وی، عالمی فقیه و از مشایخ ابن معیه بوده است.

۱۰۰- سید ابو طالب احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلی

ابن زهره، فاضلی عالم و جلیل القدر و از مشایخ شهید اول است.

۱۰۱- شیخ احمد بن محمد بن حسن بن ولید

وی، از مشایخ شیخ مفید بوده و شهید ثانی در کتاب درایه وی را از موثقان نام برده است و علامه و دیگر علمای ما به صحت حدیث او اعتراف کرده اند. و از توثیق آنان و اعتراف به صحت حدیث او پیداست که از مشایخ اجازه بوده است.

۱۰۲- احمد بن محمد بن حمزه طالقانی (طایفانی)

ابن شهر آشوب می نویسد: روضه المتعبد و نزه المتعبد، از آثار اوست.

ص: ۱۳۲

۱- ۱- در فهرست و رجال نجاشی و علامه آمده است، وی سال ۳۵۳ وارد بغداد شد. نجاشی و علامه به وثاقت او اعتراف کرده اند، جز اینکه به قول قلیلی اظهار داشته اند از ضعف روایت می کرده است-م.

عیناثنی

امل می نویسد: جمال الدین از پدرش شمس الدین محمد روایت می کرده و شهید ثانی عاملی از وی روایت داشته و از وی ستایش کرده و اظهار داشته است: جمال الدین حافظی متقن و خلاصه پرهیزکاران و دانشوران بوده و از سران علما به شمار است. (۱)

مؤلف گوید: شیخ جمال الدین، همان ابو العباس شهاب الدین است و این کنیه و لقب از اجازه فرزند و نواده اش که به ملا عبد الله شوشتری داده است استفاده می شود. در آن اجازه مرقوم داشته است: عن والده الشيخ الامام الاجل القدوه عمدہ المخلصین و زبده المحصلین الشيخ شهاب الدین احمد (۲).

و به طوری که از همان اجازه استفاده می شود جمال الدین احمد از شیخ علی کرکی هم روایت می کرده و فرزندش نعمه الله بن احمد، نیز از شیخ مبرور روایت داشته است.

۱۰۴- احمد بن محمد بن داود

شیخ طوسی در رجال می نویسد: کنیه اش ابو الحسن بوده و از پدرش محمد بن احمد بن داود قمی روایت می کرده و حسین بن عبید الله، از هر دوی آن ها دارای اجازه بوده و بدین طریق به ما اجازه روایت داده است.

آری احمد از بزرگان مشایخ شیعه است.

ص: ۱۳۳

۱- ۱- شهید، در اجازه ای که به شیخ حسین والد شیخ بهایی داده و منضم به اجازات بحار است، می نویسد: و ارویها ایضا عن الشيخ الامام الحافظ المتقن خلاصه الاتقیاء و الفضلاء و النبلاء، شیخ جمال الدین احمد الخ-م.

۲- ۲- هر دو اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است در اجازه حنفیه آمده: الشيخ الامام الرحله القدوه عمدہ المخلصین و زبده المحصلین الشيخ شهاب الدین احمد کما فی الفوق و تاریخ آن اجازه ۱۷ محرم سال ۹۸۸ هجری است. در اجازه پدر آمده الفقیه النبیہ البدل الصالح الدین ابی العباس احمد بن خاتون. (پیدا است احمد دارای دو کنیه بوده)-م.

۱۰۵- احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن

اعین بن سنسن، معروف به، ابو غالب زراری

نجاشی گوید: ابو غالب در روزگار خود شیخ شیعه و از موجهان آن گروه صاحب شریعه بوده است. آثاری دارد از جمله، کتاب تاریخ که به اتمام آن موفق نشده است. کتاب دعای سفر، کتاب الافضال، کتاب بزرگی در مناسک حج، و کتاب کوچکی نیز در مناسک، کتاب رساله برای فرزندش ابو طالب راجع به فرزندان اعین.

ما همگی آثار او را به توسط استادمان، ابو عبد الله از وی روایت می کنیم.

نجاشی در محل دیگری از کتابش او را توثیق کرده، و شیخ طوسی هم به وثاقت وی اعتراف کرده است.

ابو غالب، از شاگردان کلینی بوده و از آثار او، رساله ای است که برای فرزندش نوشته است، و نزد ما موجود می باشد.

۱۰۶- شیخ فخر الدین احمد بن محمد بن عبد الله بن علی بن حسن بن

علی بن محمد بن سبع بن رفاعه سبعی

از فضلا و فقها و اجلای علما بوده و معروف به سبعی است و شرح قواعد از آثار اوست.

سبعی از شاگردان برجسته شیخ جمال الدین احمد بن عبد الله بن سعید ابن متوج بحرانی است و سال ۸۳۶ هجری از شرح قواعد فراغت یافته است.

نسب او را به شرحی که نوشتیم به خط خود او در ظهر شرح قواعدش یافته ایم و این شرح به خط خود او بوده که تا آخر کتاب وصیت نگاشته، و ممکن است بیشتر از آن نوشته باشد.

ص: ۱۳۴

از فضلا و فقها بوده و از علی بن موسی بن طاوس روایت می کرده است.

۱۰۸- شیخ شرف الدین احمد بن صدر کبیر تاج الدین محمد بن علی

ابن عیسی بن ابی الفتح اربلی

وی، فاضلی سراینده و ادیب بوده و کتاب کشف الغمه را از جدش که مؤلف آن است، روایت می کرده و از وی اجازه داشته است و ما آن اجازه را به خط یکی از فضلا دیده ایم.

۱۰۹- احمد بن محمد بن عمر (ابن عمران) بن موسی بن جراح

معروف، به ابن جنیدی

نجاشی می نویسد: ابن جنیدی استاد ما بوده و در روزگار خود ما را در زمره مشایخ درآورد.

آثار چندی دارد از آن جمله، الانواع است که در نهایت بزرگی است و من قسمتی از آن را در هنگامی که پیش او قرائت می شد سماع کردم.

دیگری: المروات و الفلج.

دیگری: کتاب الخط، و کتابی در غیبت، و دیگری: عقلاء المجانین، و اثر دیگرش الهواتف، و نیز کتاب العیق و الورق، و هم کتاب فضائل الجماعه و ما روی فیها می باشد.

شیخ طوسی نیز از وی و سه کتاب او نام برده است و اضافه کرده، ابو طالب بن غرور به اجازه از او روایت از تمامی کتب او را به ما اجازه داده است (۲).

ص: ۱۳۵

۱- ۱- در پاورقی، از اعیان الشیعه نقل کرده ظاهر آن است که، احمد علوی همان دیباج بخاری نسابه باشد-م.

۲- ۲- کتاب های ثلاثه را که شیخ در فهرست از ابن جنیدی یاد کرده، کتاب الانواع و عقلاء المجانین و الهواتف است و اظهار داشته، کتاب الانواع کتاب کبیر و ارزنده ای است-م.

ابن فهد حلی اسدی

او فاضلی عالم و علامه ای فهامه و ثقه ای جلیل القدر و پارسایی عابد و پرهیزگاری گران قدر و معروف به، ابن فهد است.

ابن فهد، تمایلی به مرام صوفیه داشته و در بعضی آثارش از این معنا سخن گفته، و از شاگردان شهید اول، روایت می کرده است.

در پایان برخی از نسخه های اربعین شهید اول، به نقل از خط ابن فهد چنین نوشته بود: حدیث کرد مرا به این احادیث شیخ فقیه ضیاء الدین ابو الحسن علی بن شیخ امام شهید ابو عبد الله شمس الدین محمد بن مکی جامع این احادیث قدس الله سره در دهکده جزین حرسها الله من النوائب در روز یازدهم ماه محرم الحرام آغاز سال ۸۲۴ هجری، و روایات آن کتاب را به اساتید مذکوره اش به انضمام روایت خود او و روایت غیر از آن کتاب از آثار پدرش را به من اجازه داد و کتب احمد بن محمد بن فهد عفی الله عنه، و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرین و صحبه الاکرمین.

و از بحث نوروز کتاب مهذبش استفاده می شود. ابن فهد از سید مرتضی بهاء الدین علی بن عبد الحمید نسابه حسینی نجفی روایت می کرده و همچنین از شیخ زین الدین خازن از شهید اول روایت داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ جمال الدین احمد بن فهد حلی، فاضلی عالم و ثقه ای صالح و زاهدی عابد و پرهیزکاری جلیل القدر بوده است. آثاری دارد از جمله، المهذب در شرح المختصر النافع (به نام المهذب البارع) و عده الداعی (۱)، و المقتصر، و الموجز و شرح الالفیه

ص: ۱۳۶

۱- ۱- بحر العلوم [۱] در فوائد الرجالیه [۲] می نویسد: تاریخ تألیف عده الداعی، سال ۸۰۱ هجری بوده است و از تعلیقه مؤلف نقل شده، در شب دوشنبه ۱۶ جمادی الاولی همان سال از تألیف آن فراغت یافته است-م.

للسهيد، و المحرر، و التحصين، و الدر الفريد في التوحيد. و از شاگردان شهيد اول روايت مي کرده است.

مؤلف گوید: المقتصر همان شرحی است که وی بر ارشاد علامه نگاشته است و رساله ای، در معانی افعال صلاه و ترجمه اذکار آن دارد که مشتمل بر فوائد ارزنده ای است، و من آن رساله را در مازندران دیده ام و از آثار او رساله: اللمعه الجليه في معرفه النيه، است که به طور اشتباه آن را، اللمعه الحليه، با حاء بی نقطه خوانده اند و ديگري رساله: نبذه الباغي فيما لا بد من آداب الداعي. اين رساله ملخصی از کتاب: عده الداعي است که نام برده شد. و من اين رساله را که مختصري بيش نبوده در شهر اردبيل دیده ام.

ديگر، رساله مصباح المبتدى و هدايه المقتدى، است که در فقه است، و بعضی از فضلا آن را از آثار وی نام برده اند. و ديگري رساله: كفايه المحتاج في مناسك الحاج. ديگر، رساله بسيار مختصري در نيات حج، رساله مختصر ديگري نيز در واجبات صلاه، و هم، رساله ای در ادعیه و آداب تعقیبات نماز و رساله های ديگر. وی در سال ۸۴۱ هجری در گذشته است.

از آغاز غوالي اللاکي به دست می آید، ابن فهد از شيخ ظهير الدين علي ابن يوسف بن عبد الجليل نيلي و شيخ نظام الدين علي بن عبد الحميد نيلي حائري از شيخ فخر الدين فرزند علامه حلي روايت مي کرده است و گروهی از علما از جمله شيخ رضی الدين حسين مشهور به ابن راشد قطيفی از وی روايت داشته اند.

مؤلف گوید: ابن فهد رساله ای به نام، غايه الايجاز در طهارت و صلاه دارد که من آن را در اردبيل دیده ام و برخی کتاب التحرير را از آثار او دانسته و ممکن است اين کتاب همان المحرر باشد که ما آن را از امل

الآمل نقل کردیم (۱) و فتوهای متفرقه زیادی در جواب استفتائات و امثال آن داشته و بعضی هم رساله الواجبات را از آثار او نام برده اند.

۱۱۱- سید نظام الدین احمد بن محمد معصوم حسینی

امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و عظیم الشأن و جلیل القدر و سراینده ای ادیب بود. دیوان شعر و رساله های متعددی دارد.

فرزندش، سید علی در کتاب سلفه العصر از وی یاد، و از او ستایش بلیغی کرده و اشعار فراوانی از سروده های او را متذکر شده است و سراینندگان معاصرش او را ستوده اند.

سید نظام الدین، در روزگار خودش همانند صاحب بن عباد بوده و در روزگار ما در حیدرآباد هند که مرجع علما و پادشاهان هند بوده است، در گذشته و ما هم با او مکاتبات و مراسلاتی داشتیم.

مؤلف، نسب و شهرت او را بدین شرح بازگو کرده است: احمد بن محمد بن سید نظام الدین احمد بن ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین بن مسعود بن صدر الدین محمد بن غیاث الدین منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی دشتکی.

بنابراین، سید نظام الدین، از نوادگان امیر غیاث الدین منصور شیرازی صدر کبیر مشهور است که در روزگار شاه تهماسب صفوی می زیسته است.

۱۱۲- شیخ احمد بن محمد بن مکی شهیدی عاملی جزینی

وی، از نوادگان شهید اول محمد بن مکی عاملی است و پدرش به نام شهیدی شهرت داشته و منسوب به جدش شهید اول بوده است.

شهیدی، عالمی فاضل و ادیبی شاعر و منشی بوده است. سالیانی را در هند به سر برده و سپس به مکه مشرف شده و سال هایی مجاور بیت الله گشته و از معاصران است.

ص: ۱۳۸

۱- ۱- تحریر همان کتابی است که در ضمن رؤیایی ابن فهد از طرف سید مرتضی موظف به تألیف آن شد و ما چگونگی آن را در تزییلات نوشته ایم-م.

۱۱۳- احمد بن محمد بن موسی، معروف به ابن صلت

ابن صلت از اجلای فضلا بوده و شیخ طوسی از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: علامه حلی در پایان اجازه بنی زهره، وی را از جمله علمای عامه که مشایخ شیخ طوسی بوده اند نام می برد و در عین حال می نویسد: احمد بن محمد بن صلت اهوازی، و از این بیان، احتمال تعدد می رود و جای ملاحظه است (۱).

۱۱۴- احمد بن محمد بن نوح، مکنی به ابو العباس سیرافی

از ثقات علما بوده است و شیخ طوسی و نجاشی و علامه حلی به وثاقت او اعتراف کرده اند. پیش از این عالمی به نام: احمد بن علی بن عباس بن نوح، نام برده شده که همین شخص است.

۱۱۵- شیخ احمد بن محمد بن هارون زوزنی

امل می نویسد: وی از فضلا و صلحا و فقها بوده است.

مؤلف گوید از اسناد برخی از نسخه های صحیفه منسوب به مولانا الرضا علیه السّلام برمی آید، او آن صحیفه را از ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد حفید العباس ابن حمزه نیشابوری سال ۳۳۷ هجری روایت کرده و هم آن صحیفه را شیخ جلیل ابو الحسن علی بن محمد بن علی حاتمی زوزنی در سال ۴۵۲ بر وی قرائت کرده است و دور نیست احمد زوزنی از علمای عامه باشد؛ زیرا اغلب این طریق را عامه روایت کرده اند و جای تأمل است.

۱۱۶- احمد بن محمد بن یحیی

شیخ گوید: تلعهکبری از وی روایت می کرده و حسین بن عبید الله روایات او را به ما اجازه داده است. و از اینکه علامه طرق شیخ را تصحیح کرده،

ص: ۱۳۹

۱- ۱- آری، علامه در پایان همان اجازه، نام وی را در عداد مشایخ عامه شیخ آورده و اضافه کرده است: وی از ابن عقده روایت می کرده است، شیخ طوسی، در فهرست در ذیل ابراهیم بن محمد اسلم، احمد بن موسی المعروف به ابن صلت اهوازی را نام برده است-م.

وثوق او پیداست.

مؤلف امل گوید: به همین نسبت از عبارت شهید که در مقدمات این کتاب امل نوشتیم تعدیل او و امثال او هویدا می شود (۱).

۱۱۷- شیخ احمد بن محمد بن یوسف بحرانی

شیخ معاصر ما در امل الآمل می نویسد: بحرانی عالمی فاضل و محقق معاصر و شاعری ادیب بود. کتاب ریاض الدلائل و حیاض المسائل در فقه از آثار اوست لیکن، به اتمام نرسیده است. رساله دیگری به نام: المشکاه المضيئه در منطق، و دیگری به نام: الامور الخفيه (الرموز الخفيه) در مسائل منطقیه دارد و اشعاری نیکو می سروده است.

مؤلف گوید: از آثار او رساله ای است در اصول الفقه و ممکن است این رساله را به منظور مقدمه ای برای کتاب ریاض الدلائلش تألیف کرده باشد.

۱۱۸- سید صدر الدین احمد بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، از علما و صلحا بوده است.

۱۱۹- شیخ سدید الدین ابو العباس احمد بن مسعود اسدی حلی

از فضلا و فقها بوده، علامه حلی رحمه الله به توسط پدرش شیخ یوسف، از

ص: ۱۴۰

۱- ۱- شیخ در ضمن من لم یرو عن المعصومین می نویسد: احمد بن محمد بن یحیی عطار قمی از محدثانی است که تلعبیری از وی روایت می کرده است و ما به توسط حسین غضائری از وی روایت کرده ایم و ابو الحسین بن ابی جید قمی سال ۳۵۶ هجری از وی به سماع روایت رسیده و از او هم اجازه داشته است، انتهی. مؤلف امل در مقدمه ثالثه امل الآمل [۱] می نویسد: شهید ثانی در شرح درایه الحدیث اظهار داشته است، عدالت راوی از دو راه فهمیده می شود: ۱- از راه شهادت عدلین. ۲- از راه استفاضه یعنی اهل نقل و دیگر از علما وی را به عدالت می شناسند از قبیل پیشینیان از مشایخ ما از روزگار محمد بن یعقوب کلینی تا زمان ما و هیچ یک از گذشتگان بر اثر شهرتی که به عدالت دارند، احتیاجی به تنصیص بر تزکیه یا تنبیه بر عدالت ندارند؛ زیرا وثوق و ضبط و ورع آنها بیشتر از عدالتشان شهرت یافته و دیگرانند که نیازمند به تزکیه و تنصیص بر عدالت دارند انتهی. در مجمع الرجال ذیل احمد بن یحیی می نویسد: برخی گویند، تصحیح برخی از طرق شیخ از قبیل طریق او به حسین بن سعید و امثال او مقتضی توثیق احمد بن یحیی می باشد-م.

وی روایت می کرده است.

۱۲۰- ابو الحسین احمد بن منیر عاملی طرابلسی شامی ملقب به

مهدب الدین و مشهور به عین الزمان

ابن خلکان می نویسد: ابن منیر دیوان شعری دارد و حافظ قرآن بوده و لغت و ادب را از اساتید فن فرا گرفته است. وی به دمشق رفت و در آنجا ساکن شد. مردی رافضی بوده و به هجو کردن افراد، علاقه داشته است.

و همو در ذیل گزارش احوال محمد بن نصر خالدی گفته: محمد و ابن منیر که گزارش حال او در حرف همزه گذشته است، دو تن سراینده به نام شام در آن روزگار بودند و ماجراها و نوادر و شوخی هایی که میان آن ها گذشته نقل محافل و نقل مجالس است و ابن منیر علیه صحابه گفتاری دارد و تمایل به تشیع داشته است.

در یکی از اوقات که ابن منیر به هجو خالدی پرداخته بود، خالدی در ضمن نامه ای به وی می نویسد:

ابن منیر هجوت منی حبرا أفاد الوری صوابه

و لم تضیق بذاک صدري فان لی اسوه بالصحابه

ای ابن منیر به هجو من اقدام کردی و در واقع از دانشوری نکوهش نمودی که مردم، سخن او را راست و درست می دانند. آری، من از هجو تو دلتنگی ندارم زیرا که، من از صحابه پیغمبر پیروی می کنم.

مؤلف امل گوید: ابن منیر از فضایل عصر خود به شمار است، و مردی سراینده و ادیب بود.

ابن منیر وارد بغداد شد و تحفه های چندی همراه با غلام خود به نام «تتر» برای سید رضی فرستاد (۱).

ص: ۱۴۱

۱- سید مورد نظر ابن منیر، سید رضی مؤلف نهج البلاغه و همچنین برادر بزرگوار او سید مرتضی نبوده است بلکه، سید مرتضی نام دیگری بوده و برای پاره ای از مطالب به تزییلات رجوع شود-م.

ابن منیر علاقه زیادی به «تتر» داشت و گاهی هم تغزلاتی به منظور تعشق به وی می سروده است.

سید رضی، هدیه ها را همراه با غلام مأخوذ داشت و غلام را به ابن منیر باز نگردانید.

ابن منیر، هنگامی که از کار (برخلاف انتظار) سید، اطلاع پیدا کرد، شعله فراق تتر، باطن او را آتش زد و سراپای او را در اخگر خود سوزانید.

ابن منیر سراینده ای بود که، مسائل جدی را به صورت هزل و طنز در قالب شعر بیان می کرد و در این باره ضرب المثل بود. سپس، قصیده مفصلی، به منظور دلتنگی از سید، و اینکه عمل سید برخلاف انتظار او بوده سروده است و ما ذیلاً به پاره ای از آنکه حاکی از تشیع اوست اکتفا می کنیم:

بالمشعرین و بالصفاء و البیت اقسام و الحجر

لئن الشریف الموسوی ابو الرضا بن ابی مضر

ابدی الجحود و لم یرد علی مملوکی تتر

و الیت آل امیه الغرر المیامین الغرر

و جحدت بیعه حیدر و عدلت عنه الی عمر

و بکیت عثمان الشهید بکاء نسوان الحضیر

و رثیت طلحه و الزبیر بکل شعر مبتکر

و اقول ام المؤمنین عقوقها احدی الکبر

و اقول ان امامکم ولی بصفیق وفر

و اقول انا أخطأ معاً ویه فما أخطأ القدر

و اقول ذنب الخار جین علی علی مغتفر

و اقول ان یزید ما شرب الخمر و ما فجر

و لجیشه بالكف عن أولاد فاطمه أمر

و غسلت رجلی ضله و صحت خفی فی سفر

و اقول فی یوم تحا رله البصائر و البصر

و الصحف ینشر طیها و النار ترمی بالشرر

هذا الشریف أضلنی بعد الهدایه و النظر

ما لی مضل فی الوری الا الشریف أبو مضر

فیقال خذ بید الشریف فمستقرّ كما سقر

لواحه تسطو فما تبقى علیه و لا تذر

مترجم گوید: در این موقع که به نگارش اشعار فوق می پرداختم اشعار ذیل که تقریبا ترجمه ای از آن هاست به خاطر آمد، و هو الموفق و المعین.

قسم بمشعر و صفا قسم بخانه و حجر

اگر شریف موسوی ابو الرضا بن بو مضر

کند ابا و باز پس نیاورد مرا تتر

امیه را ز جان و دل شوم الیف و راهبر

دل از علی کنم تهی شوم فدائی عمر

به یاد سومینشان فغان کنم از این خبر

به سوگ طلحه و زبیر به شعرهای مبتکر

به ذکرشان بسر برم تمام روز تا سحر

بگویم عاق عایشه جهان نموده پرشرر

بگویمی امامتان فرار کرده چون دگر

بگویمی معاویه خطا نکرده بل قدر

گناه خارجی بود علی علی مغتفر

بگویم یزید هم نخورد می نکرده شر

نکرده لشگری گسیل بجنگ سید بشر

ص: ۱۴۳

دو پای خود که وضو بشویم و گه سفر

به کفش خویش مس کنم چنان که گفته در اثر

به روز رستخیز کو تحیر است سربه سر

به گاه نشر نامه ها به وقت شعله سقر

بگویم این شریف خود نموده کمر هم ز در

در این خطا نه بد کسی مرا به غیر بو مضر

مرا خطاب آیدا که این شریف و این سقر

همان سقر که دم به دم فزاید او به صد خطر

مؤلف امل الآمل گوید: هنگامی که سید رضی از اشعار وی باخبر شد، غلام را باز گردانید و اضافه کرده از یکی از علما عامه در شگفتم که گفته است: ابن منیر در آغاز، شیعه بود و بر اثر این واقعه که برای او اتفاق افتاد از مذهب شیعه دست برداشته و به مرام تسنن گراییده و همین قصیده را دلیل بر تسنن او آورده و از اشعار آنکه حاوی شرط و جزا و آنچه بدان معطوف داشته غافل گردیده است.

ابن خلکان از سروده های او این اشعار را آورده است:

و اذا الکريم رأى الخمول نزيله فى منزل فالرأى أن يترحلا

كالبدر لما ان تضاءل جد فى طلب الكمال فحازه متنقلا

سفها بحلمك ان رضيت بمشرب رتق و رزق الله قد ملاء الملاء

ساهمت عيسك مر عيشك قاعدا أ فلا فليت بهن ناصيه الفلا

فارق ترق كالسيف سل فبان فى متنيه ما أخفى القراب و أخملا

لا تحسبن ذهاب نفسك ميته ما الموت الا أن تعيش مذلا

للقفر لا للفقر هبها انما مغناك ما أغناك أن تتوسلا

لا ترض من دنيك ما أدناك من دنس و كن طيفا جلا ثم انجلى

وصل الهجیر بهجر قوم کلما أمطرتهم شهدا جنوا لک حظلا

من غادر خبثت مغارس وده فاذا محضت له الوفاء تأولا

لله علمی بالزمان و اهله ذنب الفضیله عندهم ان تکملا

طبعوا علی لؤم الطباع فخیرهم ان قلت قال و ان سکت تقولا

انا من اذا ما الدهر هم بخفضه سامته همته السماک الاعزلا

واع خطاب الخطب و هو مجمجم راع اکل العیس من عدم الکلا

زعم کمبلج الصباح ورائه عزم کحدّ السیف صادف مقتلا

هرگاه کریمی در منزلگاهی حالت انزوا در خود احساس کند، بر اوست که از آنجا کوچ نماید. مانند ماه شب چهارده که هرگاه، احساس خردی و کاستی در خود می نماید، به طلب کمال برمی آید و با نقل مکان، خود را به مرتبه بلندتری می رساند.

از بردباری تو اندوهناکم، هرگاه به آبخشور آلوده ای اکتفا کنی، با آنکه روزی خدا همه جا را فرا گرفته است. شتر راهوار خود را هدف تیر تقاعد خود قرار داده و زندگی را بر خود تلخ کرده و بیابان آسایش را به همراه آن نپیموده ای آری، چون شمشیر برنده ای باش و از غلاف تقاعد بیرون خرام و خون دشمن کاهلی را با آن بریز.

خود را مرده ای مپندار زیرا مرگ، همان زندگی ذلت بار است. تو برای سیر آفاقی و به دست آوردن وسیله راحتی آفریده شده ای نه برای فقر و بیچارگی. بنابراین، به دنیایی که برای خود برگزیده ای و بند بیچارگی را به پای خود افکنده ای، دلبستگی پیدا مکن زیرا، آنچه را پنداشته ای جز خواب و خیالی بیش نیست.

مسافر به مردمی می رسید که هرگاه، باران انگبین را بر آن ها بباراند آن ها برای او هندوانه ابو جهل می چینند. حيله گری که همواره به جای تخم محبت تخم خباثت می کارد، به جایی رسیده که وفای تو را به بی وفایی مبدل می سازد. به خدا سوگند، مردم روزگار خود را به خوبی می شناسم و یقین

دارم گناه فضیلت از نظر آن ها آن هنگامی است که آدمی به کمال برسد.

طبیعت آن ها طبیعت شومی است بهترین افرادشان آن کسی است که اگر سخنی بگویی می گوید گفته و اگر ساکت بمانی از سوی تو سخنانی به دیگران می گویند.

من آن کسی هستم که هرگاه روزگار به پستی گراید من با همت خود به سوی سماک اعزل روان خواهم شد. خطاب پیش آمدهای ناگوار را در حالی که از بیان خود عاجز است می شنوم، و شتران گرسنه خود را به همت خویش سیر می گردانم. گمانی هستم، چون طلوع فجر که سی از آن بامداد می دمد، و اراده ای هستم، چون تیغ تیز که در مصاف دشمن درمی آیم.

و از اشعار اوست:

لا تغالطنی فما تخفی علامات المریب

این ذاک البشر یا مولای من هذا القطوب

مرا به غلط مینداز که نشانه های شبهه پوشیده نمی ماند زیرا، خوش رویی و ترش رویی برابر نمی باشند.

ابن منیر مدایحی در ستایش از اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله سروده است.

ابن خلکان گفته، ابن منیر سال ۵۴۸ هجری در گذشته و اظهار داشته است، ابن عساکر در تاریخ دمشق نوشته، ابن منیر در طرابلس که شهری است در ساحل شام متولد شده است. (۱)

۱۲۱- شیخ احمد بن موسی عاملی نباطی

پدر شیخ علی نباطی فاضلی درستکار و پارسا بود و در نجف می زیست و همان جا وفات یافت.

ص: ۱۴۶

۱-۱- در پاورقی می نویسد: در تاریخ ابن خلکان به نقلی که از ابن عساکر شده است دست نیافتیم. آری، ابن عساکر در مجلد دوم تاریخ کبیرش می نویسد: ابن منیر سال ۴۷۳ هجری متولد شده و زادگاهش را نام نبرده است-م.

۱۲۲- سید جمال الدین ابو الفضائل احمد بن سید سعد الدین ابو ابراهیم

موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن طاوس

علوی حسنی حلی

معظم له سیدی سند و صاحب جلالت بوده و معروف به ابن طاوس است. او، یکی از دو تن برادران پدری و مادری است که هر دو از فضلا و فقها بوده اند و معروف به ابن طاوس می باشند. و این بزرگوار یعنی، احمد مؤلف کتاب الملاذ و البشری است.

طاوس لقب جد ایشان است و او سید ابو عبد الله محمد بن اسحاق بن حسن بن محمد بن سلیمان بن داود بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام است.

و او را به مناسبت جمال و کمال وار زندگی که داشته بدان لقب مشهور ساخته اند.

و گفته می شود که جد او، ابو جعفر محمد بن علی بن محمد بن حسن ابن حسین بن علی بن محمد بن جعفر صادق علیه السلام است. لیکن، این نسب درست نیست؛ زیرا ابن طاوس، از نوادگان حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام است نه از بازماندگان حضرت سید الشهداء.

ابن داود در رجالش ضمن یادآوری از احمد می نویسد: سید پاکیزه گوهر ما امام معظم و فقیه اهل بیت علیهم السلام، جمال الدین ابو الفضائل سال ۶۷۳ در گذشته است.

ابن طاوس، مصنفی مجتهد، و از پرهیزگارتترین فضلالی روزگارش بود و من خود، بخش بیشتر کتاب ملاذ و بشری و دیگر تصانیفش را نزد او خوانده ام و به دنبال آن، همگی تصانیف و روایاتش را به من اجازه داده است.

ابن طاوس، علاوه بر کمالات علمی، سراینده ای نکته پرداز، و نگارنده ای ماهر بوده است.

ص: ۱۴۷

از آثار او کتاب، بشری المحققین در فقه در شش مجلد، و کتاب الملاذ در فقه در چهار مجلد، و کتاب الکر، یک مجلد می باشد تا آنجا که گفته و غیر از این ها از آثار دیگر که جمعا هشتاد و دو مجلد تألیف است و تمامی آن ها از بهترین و بی سابقه ترین آثار می باشد و در ضمن نگارش این کتب به تحقیق در رجال و روایت و تفسیر پرداخته به طوری که، تحقیقات او بی سابقه است.

آری، او مرا تربیت کرد و از مراتب علمی خود برخوردار ساخت و از هیچ گونه احسانی نسبت به من فروگذاری نکرد به حدی که اکثر فوائد این کتاب و نکته ها و اشارات و تحقیقاتی که در آن به عمل آمده از مراتب احسان و انعام اوست. خدای متعال او را از عنایاتی که به من ارزانی داشته از بهترین پاداش خویش برخوردار فرماید.

مؤلف گوید: از جمله آثار او، حل الاشکال فی معرفه الرجال است ابن طاوس این کتاب را به سبک اختیار رجال کشی که از آثار شیخ طوسی است گرد آورده و همان کتاب را شیخ حسن (صاحب معالم) فرزند شهید ثانی رحمه الله تلخیص کرده و زوائد آن را نادیده گرفته و به نام: تحریر الطاوسی چهره تازه ای بدان داده است.

سید، کتاب حل الاشکال را در روز بیست و سوم ماه ربیع الآخر سال ۶۴۴ هجری در شهر حله در خانه ای که مجاور با خانه جدش ورام بن ابی فراس بوده به پایان آورده است.

یکی از علما، پس از آنکه نسبش را به شرحی که ما گفتیم به حضرت امام حسن مجتبی علیه السّلام منتهی ساخته، اظهار داشته، مادر سید احمد و برادرش رضی الدّین علی، دختر شیخ مسعود ورام بن ابی فراس بود، و مادر مادرش دختر شیخ طوسی است.

و شیخ ورام به مشارالیه و خواهرش که مادر ابن ادریس حلی بوده، همگی آثار خود و آثار اصحاب شیعه را اجازه داده است.

کشتار و چپاول مغولیان محفوظ داشت. و هلاکو خان هم، حکم نقابت شهرهای کناره فرات را در اختیار وی گذارد و پس از مدت اندکی حکومت بر آن ناحیه، بلاعقب درگذشت و برادرش قوام الدین احمد که امیر الحاج بود نیز بلاعقب وفات یافت و بدین وسیله نسب عز الدین منقرض شد.

و جمال الدین سید احمد بن موسی (مترجم فعلی ما)، فرزندی داشته به نام غیاث الدین عبد الکریم که از سادات علما و از نسابه های روزگارش بوده و فرزندی داشته به نام رضی الدین ابو القاسم علی که بلاعقب درگذشته و بدین وسیله نسب جمال الدین احمد هم منقرض شده است.

و سید زاهد رضی الدین نقیب فرزندی داشته به نام نقیب جمال الدین محمّد، ملقب به مصطفی که بلاعقب درگذشته و نقیب رضی الدین علی فرزند دیگری به نام قوام الدین احمد داشته که دو فرزند داشته به نام نقیب نجم الدین ابو بکر عبد الله و دیگری به نام عمر، و نجم الدین بلاعقب درگذشته و چون، دومی فرزند داشته، نسب سید رضی الدین باقی مانده است که در غیر این صورت آل طاوس منقرض شده بودند.

شهید ثانی در اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد (۱) پس از یادآوری از کتاب ملاذ و بشری می نویسد: کتاب حل الاشکال فی معرفه الرجال که به خط شریف خود سید بوده در نزد ما موجود است و دیگر از آثار او که هشتاد و دو مجلد می باشد، همگی در کمال ارزندگی و از بهترین و مهم ترین آثار، به شمار می روند. قدس الله نفسه الزکیه.

در آغاز کتاب الانوار البدیهه لکشف شبه القدریه که تألیف یکی از فضلای ماست، پس از نقل کلام ابن ابی الحدید که شیعه را در نقل احراق خانه حضرت فاطمه علیها السّلام تکذیب کرده است، می نویسد: «قال جمال الدین احمد بن طاوس فی المعارضات» از این جمله پیداست که جمال الدین

ص: ۱۵۰

۱-۱- این اجازه که از اجازات مفصل است در مجلد اجازات بحار ضبط شده و تاریخ آن شب پنجشنبه سه شب گذشته از ماه جمادی الآخره سال ۹۴۱ هجری بوده است-م.

کتابی بدین نام داشته است.

دیگر از آثار او کتابی است به نام: السهم المربع فی تحلیل المبیعه مع القرض، در یک مجلد. و دیگری الفرائد المعده فی اصول الفقه، و کتاب الثاقب المسخر علی نقض المشجر در اصول دین، و کتاب الروح در نقض ابن ابی الحدید، و کتاب شواهد القرآن در دو مجلد، و بناء المقاله العلویه فی نقض الرساله العثمانیه در یک مجلد، و کتاب المسائل فی اصول الدین در یک جلد، و عین العبره فی غبن العتره در یک مجلد، و زهره الرياض فی المواعظ در یک مجلد، و کتاب الاختیار فی ادعیه اللیل و النهار در یک مجلد، و الازهار فی شرح لامیه مهیار در دو مجلد، و کتاب عمل الیوم و اللیله در یک مجلد، و غیر این ها که تمامی به هشتاد و دو مجلد می رسد.

فرزندش سید غیاث الدّین عبد الکریم، در اجازه ای که برای شیخ کمال الدّین علی بن حسین بن حماد نوشته، چنین مرقوم داشته است: جناب معظم له روایت می کند از من آنچه را که به من اجازه داده اند پدرم و عمویم رضی الدّین علی بن موسی بن طاوس، از مرویات و مصنفات و خطبه ها و همگی نظم و نثر ایشان و کلیه روایاتشان که درستی آن ها مورد تصدیق من بوده چه آنکه آثارشان بسیار است از جمله دیوان شعر پدرم.

۱۲۳- احمد بن نصر بن سعید باهلی معروف به ابن ابی هراسه

شیخ طوسی در رجالش گوید: وی به لقب ابو هوذه ملقب بود و تلعبیری در سال ۳۳۱ هجری به سماع حدیث وی رسیده و از او اجازه داشته است و خود ابو هوذه در سال ۳۳۳ هجری در روز ترویبه در جسر نهروان در گذشته و همان جا دفن شده است.

۱۲۴- شیخ احمد بن نعمه الله بن خاتون

امل گوید: ابن خاتون از شهید ثانی روایت می کرده، و عالمی فاضل و

شایسته بوده است. کتاب مقتل الحسین علیه السلام از آثار اوست (۱).

مؤلف گوید: به طوری که از اجازه ای که احمد، برای ملا عبد الله شوشتری نوشته، به دست می آید، نام و نسب او بدین قرار است: احمد بن نعمه الله بن شهاب الدین احمد بن شمس الدین محمد بن خاتون عاملی (۲).

مؤلف گوید: به طوری که اظهار شده است، ملا عبد الله علاوه بر آنکه از شیخ احمد روایت می کرده از شهید ثانی هم روایات داشته است لیکن، این موضوع خالی از غرابت نیست؛ زیرا شهید، سالیانی چند پیش از ملا عبد الله می زیسته است.

۱۲۵- سید احمد بن یوسف حسینی عریضی

امل گوید: وی فاضلی فقیه و درستکار و عابد بوده و پدر علامه ام از او روایت می کرد.

۱۲۶- شیخ اردشیر بن ابو ماجد بن ابو المفاخر کابلی

منتجب الدین می نویسد: ابو المفاخر، از ثقات فقها و از شاگردان شیخ ابو علی حسن بن ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم اجمعین بوده است.

۱۲۷- سید شرف الدین ابو هاشم اسحاق بن امیر کابن کرامی جعفری

منتجب الدین گوید: وی از علما و صلحا بوده است.

۱۲۸- سید جلیل شیخ صفی الدین ابو الفتح اسحاق بن سید امین الدین

جبرئیل بن سید

شیخ صالح بن شیخ قطب الدین اردبیلی حسینی موسوی جد پادشاهان صفویه و شهر یاران ایران زمین بوده است.

صفی الدین، از علمای شریعت حقه و بزرگان مشایخ طریقت و حقیقت و نیز دارای علوم باطن و ظاهر بوده است. وی، از اجلای سادات خاندان

ص: ۱۵۲

۱- ۱- فوائد الرضویه می نویسد: ملا احمد اردبیلی از شاگردان او بوده و از وی اجازه داشته است.

۲- ۲- این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده و تاریخ آن روز جمعه ۱۷ محرم سال ۹۸۸ هجری بوده است-م.

امام همام حضرت موسی بن جعفر علیه السلام به شمار می رود.

و من خود به خط مولای فاضل، مولانا حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی، که معاصر با سلطان غازی شاه اسماعیل صفوی بوده است، چنین دیدم: پس از آنکه سن شیخ صفی الدین به چهارده سالگی رسید، مدت شش سال در طلب مرشد برآمد و علوم شریعت را از محضر عالم آن عصر، رضی المله و الدین بهره وری کرد.

پس از آن، در شیراز به جستجوی سیر طریقت برآمد تا مراتب سیر باطن را از وی فرا بگیرد. او را به شیخ بزرگوار، مشهور به، زاهد دلالت کردند. شیخ صفی که به سنین بیست سالگی رسیده بود، به جانب وی کوچ کرد و مدت هفت سال از مصاحبت وی برخوردار شد و مورد تلقین توبه و اوراد و اذکار قرار گرفت. وی تحت تربیت آن وارسته زاهد به مرات عالیله نایل آمد و شیخ زاهد به وی اجازه داد تا دعوت خویش را علنی کند و به دستگیری طالبان و ارشاد مسلمانان پردازد.

شیخ صفی، بنا به اجازه پیر خبیر خویش مدت چهارده سال در حیات او و مدت سی و نه سال پس از وفات او به دستگیری طالبان پرداخت و در دوازدهم محرم سال ۷۳۵ هجری در سن ۸۴ سالگی در گذشت -انتهی ملخصا.

ملا امین احمد رازی، در کتاب هفت اقلیم (۱) می نویسد: آن گاه که سلطان محمد خدابنده ملقب به اولجایتو و معاصر با علامه حلی، به بنیان شهر سلطانیه، واقع در میان قزوین و تبریز پرداخت، اکابر و اشراف و علما و

ص: ۱۵۳

۱- ۱- هفت اقلیم یکی از تذکره ای معروف است که شرح حال علما و عرفا و مشایخ را گردآورده و سال ۱۰۰۲ هجری پایان یافته و تاریخ اتمام آن در این شعر آمده است گر از تو کسی سؤال تاریخ کند: (تصنیف امین احمد رازی) گو، و ما قضیه فوق را در شرح حال شیخ صفی در آن کتاب ندیده ایم. آری در تاریخ اردبیل در پاورقی می نویسد: یادداشتی از شیخ صفی درباره اجتماع وی با علامه حلی در سلطانیه در زمان سلطان اولجایتو در کتاب خانه مجلس شورا موجود است.

فضلا و مشایخ را به منظور تیمن و تبرک و به مناسبت آغاز و پایان بنای شهر، در آن سرزمین گردآورد و ضیافت کرد که از جمله اینان، شیخ صفی الدین بوده است.

مؤلف گوید: در برخی از اخبار، اشاره ای به خروج سلطان شاه اسماعیل صفوی از اولاد شیخ صفی الدین وجود دارد (۱).

شاه اسماعیل، در روز سه شنبه ۲۵ ماه رجب سال ۸۹۲ هجری، به طالع عقرب که طالع مولانا علی علیه السلام است متولد شده و تاریخ خروجش از سرزمین گیلان که آغاز سلطنتش بوده در نیمه ماه محرم سال ۹۰۶ هجری اتفاق افتاده است. سنش در آن هنگام سیزده سال، و نوروز آن سال، روز چهارشنبه دهم شعبان سال ۹۰۵ هجری بوده است. در ماده تاریخ جلوسش گفته شده (الحق مذهبک ۹۰۶) و یا (مذهبنما حق ۹۰۶). و آن گاه که بر سریر سلطنت جلوس کرد روز نوروز، و مصادف با روز یکشنبه سیزدهم ماه مبارک رمضان سال ۹۰۸ هجری در شهر تبریز بوده است. در همین سال بود که، دستور داد در شهر تبریز، مردم، آشکارا به لعن و نکوهش از دشمنان آل محمد علیهم السلام پردازند و گروه تبریئه (بیزاری جویندگان) را تشکیل دادند و این حکم در دیگر شهرها نیز شیوع پیدا کرد و ما می توانیم مطالب یادشده را از تاریخ جهان آرا و دیگر کتاب ها به دست آوریم.

شاه اسماعیل، دو برادر دیگر هم داشته است.

نسب شاه اسماعیل، به نقل تاریخ جهان آرا، بدین قرار به شیخ صفی الدین می رسد.

سلطان شاه اسماعیل بن سلطان حیدر بن سلطان جنید بن سلطان شیخ ابراهیم بن سلطان خواجه علی بن سلطان صدر الدین موسی بن سلطان شیخ صفی الدین اسحاق...

ص: ۱۵۴

۱- ۱- خبری راجع به خروج وی در تذییل این ترجمه ذیل ابن فهد حلی نگارش داده ایم-م.

پس از آنکه مؤلف قدس سرّه، اشاره به پاره ای از احوال شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل کرده، می نویسد: در دیوان منسوب به علی علیه السلام، آیاتی اشاره به این مقام شده است، از آن جمله:

صبی من الصبیان لا رای عنده و لا عنده جد و لا هو یعقل

کودکی از کودکان است که، نه صاحب رأی بوده و نه دارای خرد.

(بلکه)، جد او هم حضور ندارد.

از غرائب اتفاق آنکه جمع عدد مصراع اول که (۷۴۷) است با عدد مصراع دوم که (۴۳۱) باشد، مجموعاً ۱۱۷۸ می شود و آن مساوی با «ما هو الا شاه اسماعیل بن حیدر بن الجنید الموسوی» است (۱) یعنی آن کودک که حضرت مولی علی علیه السلام از وی خبر داده، به جز شاه اسماعیل شخص دیگری نبوده است. آغاز اشعار منسوب به آن حضرت چنین است:

رموز خفیات الامور محلها بتیانه لم یبق منهن مشکل

بنی اذا ما جاشت التریک فانظر ولایه مهدی یقوم و یعدل

و ذل ملوک الارض من آل هاشم و بویع منهم من یلذ و یهزل

صبی من الصبیان لا رای عنده و لا عنده جد و لا هو یعقل

فتم یقوم القائم الحق منکم و بالحق یأتیکم و بالحق یعمل

سمی نبی الله روحی فدائه فلا تخدلوه یا بنی و عجلوا

رمزهای پوشیده ای است که هر گاه آشکار شود، مشکلی باقی نمی گذارد.

پسر من، هر گاه گروه ترکان به جوش آیند و طغیان کنند، در آن موقع است که مهدی آل محمد علیهم السلام ظهور می کند و بساط دادگری را می گستراند. و پادشاهان روی زمین به پایمردی هاشمیان بیچاره می شوند، و پناهندگان به ایشان و دیگر ناتوانان، دست بیعت به سوی ایشان دراز می کنند. و کودکی

ص: ۱۵۵

---

۱ - ۱- این جمله در صورتی با عدد بیت یعنی: (۱۱۷۸)، مطابقت می کند که یای اسماعیل نوشته نشود مثلاً، اسماعیل گفته شود. زیرا، با نوشتن «یا» عدد جمله مزبور (۱۱۸۸) خواهد بود و با جمله آینده همان طور که نوشته می شود اصولاً- تطبیق نمی نماید-م.

از کودکان که صاحب رأی نبوده، و جد او هم حضور ندارد، و به اعتبار کودکی، از خردمندی نیز برخوردار نمی باشد، خروج می کند. به دنبال آن، قائم شما که به پای دارنده حق است، قیام می کند و پرچم حق را در میان شما به اهتزاز درمی آورد.

آن کودک، هم مقام با اسماعیل پیمبر است که، جان من فدای او باد، اکنون ای فرزند من، او را ذلیل نسازید و به یاری او شتاب کنید.

یکی از فضلاء اظهار داشته، از اسرار بی سابقه آن است که، جمع عدد بیت صبی من الصبیان تا به آخر... به حساب ابجد برابر با عدد اسماعیل ولد حیدر بن الجنید ولد ابراهیم الاردیلی عز نصره می باشد کما لا یخفی (۱).

۱۲۹- شیخ ثقه ابو طالب اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن

بابویه

منتجب الدین گوید: ابو طالب، مراتب علمی را از شیخ موفق ابو جعفر فرا گرفته، و کلیه آثار او را نزد وی خوانده، و احادیثی را روایت می کرده است و نیز آثار مختصر و مطولی در امور اعتقادی به زبان پارسی و تازی تألیف کرده و همگی آن ها را پدر ما موفق الدین عبید الله بن حسن بن حسین ابن بابویه از وی روایت کرده و به ما هم اطلاع داده است.

۱۳۰- اسعد بن ابراهیم بن علی بن محمد مقری

وی، از فضلاء شایسته بوده است و منتجب الدین او را در ذیل ترجمه پدرش ابراهیم، که پیش از این نام برده شده، یاد کرده است.

۱۳۱- خطیر الدین ابو علی اسعد بن حمد بن احمد کاشانی

منتجب الدین می نویسد: ابو علی از اجلای فضلاء و موجهان ایشان است.

ص: ۱۵۶

۱- ۱- ظاهر آن است که، عدد جمله مزبور با عدد بیت مزبور که پیش از این نوشتیم (۱۱۷۸)، مطابقت نمی نماید؛ زیرا عدد جمله یادشده (۱۶۳۳) می باشد و ممکن است اشاره «کما لا یخفی» مؤلف متوجه به عدم موافقت آن باشد-م.

سحابی) رازی

منتجب الدّین گوید: وی فقیهی شایسته و از شاگردان جد ما امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه بوده است.

ابو السعادات

امل الآمل می نویسد: ابو السعادات عالمی فاضل و محقق بود. آثاری دارد از قبیل: شرح الولاة فی شرح الدعاء (۱)، و توجیه السؤالات فی حل الاشکالات، و جامع الدلائل و مجمع الفضائل، و غیر از این ها.

علی بن موسی بن طاوس (ابن طاوس) از ابو السعادات روایت می کرده است و خواجه نصیر الدّین، و میثم بن علی بحرانی از شاگردان او بوده اند.

مؤلف گوید: ابن طاوس، در کتاب الیقین ضمن اثبات نقل حدیثی که آن را از تفسیر محمّد بن ماهیار نقل می کند، چنین می نویسد: من این کتاب را به چندین طریق روایت می کنم. از آن جمله، از شیخ فاضل، اسعد بن عبد القاهر که جد او معروف به، سفرویه اصفهانی است.

و روایت ما از وی، در سال ۶۳۵ هجری است، زمانی که اسعد به بغداد آمده بود، و در خانه ما واقع در جانب غربی بغداد بود- خانه ای که خلیفه مستنصر، به اختیار ما، در آورده بود- وارد گردیدند او، از شیخ عالم، ابو الفرج علی بن عبدانی، از حسین راوندی، از شیخ ابو جعفر محمّد بن علی ابن محسن حلبی، از شیخ سعید ابو جعفر طوسی، رضی الله عنهم روایت کرده است.

ص: ۱۵۷

۱- ۱- در پاورقی از تعالیک مؤلف بر امل الآمل نقل کرده است. مراد از دعا، دعای صنمی قریش است و من این شرح را در شهر ساری دیده ام در فوائد الرضویه نوشته، کفعمی در حواشی جنه الوافیه از آن شرح، نقل کرده است.

از آثار او کتاب مطلع الصباحتین و مجمع الفصاحتین (۱) است و من این کتاب را در دهخوارقان دیده ام این کتاب، مختصر و ملخص کتاب شهاب قاضی قضاعی است.

و نیز از آثار او، کتاب نهج البلاغه رضوی و دیگری، فضیله الحسین است که در آن، از فضیلت مقام و قیام و مصیبت و شهادت آن حضرت سخن گفته است. از آثار دیگرش کتاب الفائق علی الاربعین است که مشتمل بر چهل حدیث از فضائل امیر المؤمنین علیه السلام بوده و غیر این ها.

۱۳۴- قاضی علاء الدین اسعد بن علی بن هبه الله بن دعویدار

منتجب الدین وی را از موجهان فضلا نام برده است.

مؤلف گوید: شگفت اینجاست که، شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست، وی را در اواخر باب میم نام برده، و همین عمل باعث شده است که، برخی از علما، پیش از اسعد، لفظ محمد را اضافه کنند.

خانندان دعویدار همه از بزرگان علما بوده اند و نام و نشان پدرش، قاضی تاج الدین ابو الحسن علی بن هبه الله دعویدار و همچنین گزارش حال قاضی ظهیر الدین ابو المناقب علی بن هبه الله بن دعویدار و سخن درباره او، و همچنین سخنانی در ذیل شرح حال قاضی رکن الدین محمد بن سعد بن هبه الله بن دعویدار، خواهد آمد که قابل ملاحظه است.

۱۳۵- شیخ صائن اسفندیار بن ابو الخیر سیری

منتجب الدین، وی را فقیهی متدین معرفی کرده است.

۱۳۶- امیر صارم الدین اسکندر بن دربسی بن عسکر ورشیدی خرقانی

منتجب الدین گوید: وی از صلحا و ثقات و پرهیزگاران بوده و از نوادگان مالک بن حارث اشتر نخعی است.

ص: ۱۵۸

۱- ۱- از مجلد هفدهم بحار نقل کرده، شیخ اسعد در کتاب مجمع البحرین و مطلع السعادتین جمع کرده ما بین کلمات رسول اکرم صلی الله علیه و آله که در کتاب شهاب آمده، و کلمات حضرت امیر المؤمنین علیه السلام و بنا به نقل آن مرحوم نام کتاب مجمع البحرین است- م.

مؤلف گوید: ورشیدی سه فرزند داشت که همگی آن ها از دانشوران بودند.

نخستین ایشان امیر زاهد تاج الدین محمود بن اسکندر، دومین آن ها امیر زاهد مسعود بن اسکندر، و سومین شان امیر زاهد شمس الدین محمد بن اسکندر است. و ترجمه هریک از آن ها در محل خود خواهد آمد.

۱۳۷- سید ابو المعالی اسماعیل بن حسن بن محمد حسینی، نقیب

نیشابور

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و ثقات بود و کتاب انساب الطالبیه، و شجون الاحادیث، و زهره الریاض از آثار اوست و ما به توسط شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح خزاعی از پدرش از جدش از وی روایت می کنیم و آثار او را بدین طریق نقل می نمایم.

۱۳۸- شیخ شهاب الدین اسماعیل بن شیخ شرف الدین ابو عبد الله

حسین عودی عاملی جزینی

امل گوید: وی فاضلی دانشور و علامه ای شاعر و ادیب بود. از آثار او، ارجوزه ای است در شرح یاقوت در فن کلام و نیز آثار دیگر (۱).

۱۳۹- سید اسماعیل بن حیدر بن حمزه علوی عباسی

منتجب الدین گوید: وی، از محدثان و صالحان بوده و عبد الرحمن نیشابوری از وی، روایت می کرده است.

۱۴۰- سید اسماعیل بن سعید حسینی حویزی

امل می نویسد: حویزی از اجلای علما و فضلا و متکلمان و سرایندگان و محققان معاصر است.

ص: ۱۵۹

۱-۱- ممکن است مراد از یاقوت، اثر ابو اسحاق ابراهیم بن نوبخت باشد که در علم کلام است و علامه حلی قدس سره آن را به نام انوار الملکوت در شرح یاقوت تدوین و تشریح کرده، و در نیمه جمادی الآخر سال ۶۸۴ هجری از تدوین آن آسوده شده و در روزگار ما به طبع رسیده است-م.

احمد بن ادريس طالقانی، معروف به صاحب کافی

صاحب، دانشمندی فاضل و شاعری ماهر و ادیبی محقق و متکلمی گران قدر بوده و در علم و ادب و دین و دنیا مرتبه ای عالی داشت و بر اثر همین مراتب سامیه بود که، ابن بابویه عیون الاخبار را به نام او تألیف کرد و ثعالبی هم، یتیمه الدهر را در شرح حال او و شاعرانی که در گرد او بوده اند تدوین کرده است.

صاحب، از شیعیان امامی مذهب و ایرانی نژاد بود جز اینکه عرب را بر عجم برتری می داد.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از تألیفات او: کتاب الشواهد و التذکره و التعلیل و الانوار و دیوان شعرش، نام می برد و می نویسد: صاحب، دانشوری متکلم و کاتب و شاعر و نحوی بوده و وزارت فخر الدوله امیر آل بویه را به عهده داشته است و از سرایندگان اهل بیت طهارت علیهم السلام به شمار می آید و مناقب این خاندان را آشکار می گفته و می سروده است.

سید رضی رحمه الله، در ضمن نامه ای از او ستایش کرده و هم در سوگ او، ضمن قصیده ای اظهار دردمندی نموده است.

مؤلف طبقات الادباء می نویسد: صاحب، به مرام عدلی ها تمایل داشت و در این خصوص گوید:

تعرفت بالعدل فی مذهبی و دان لحسن جدالی العراق

و کلف فی الحب ما لم اطق فقلت بتکلیف ما لا یطاق

مرا به مرام عدلیه شناختند و به جهت جدال پسندیده ای که در راه پایداری آن به خرج می دادم گروه بسیاری گرد مرا گرفتند. و در مقام دوستی به چیزی که از عهده ام بیرون بود، موظف شدم و در نتیجه، قائل به تکلیف ما لا یطاق شدم.

و باز گوید:

کنت دهر اقول بالاستطاعه و اری الجبر ضله و شناعه

ففقدت استطاعتی فی هوی ظبی فسمعا للمجبرین و طاعه

روزگاری بوده که به قانون اختیار سخن از آن می گفتم و جبر را وسیله گمراهی و زشتی خویش می انگاشتم. تا اینکه بر اثر فریفتگی آهوپی که دلبرم بود دست به دامن جبریها شده و از آن ها پیروی کردم.

و همان نویسنده در حق او گوید: صاحب، چون ابری بود که باران فضیلت از آن می بارید و در همه فنون ید طولی داشت و مراتب ادب و دیگر علوم را از ابو الحسین ابن فارس و ابو الفضل بن عمید و دیگران فرا گرفت و آثار بسیاری از خود باقی گذارد از قبیل: وقف و ابتدا و عروض و جوهره الجمهره...

قسمتی از چکامه او به شرح زیر است.

من کمولای علی و الوغی تحمی لظاها

من یصید الصید فیها بالظبی حین انتظاها

من له فی کل یوم وقعات لا تضاهها

کم و کم حرب ضروس جذ بالمرهف فاها

اذکروا افعال بدر لست ابغی ما سواها

اذکروا غزوه احد انه شمس ضحاها

اذکروا حرب حنین انه بدر دجاها

اذکروا الاحزاب قدما انه لیث شراها

اذکروا مهجه عمرو کیف افناها شجاها

اذکروا امر براءه و اصدقونی من تلاها

اذکروا من زوج ه زهراء قد طابت تراها

حاله حاله ه ارون لموسی فافهماها

اعلی حب علی لا منی القوم سفاها

اول الناس صلاه جعل التقوی حلاها

ردت الشمس علیه بعد ما غاب سناها

چه کسی مانند آقای من علی است، همان علی که در میدان جنگ، آتش دلاوری او خار و خاشاک میدان نبرد را شعله ور می سازد. و چه کسی مانند او، آهوی تیزتک میدان را شکار می کرد. و برای چه کسی جز او در هر روز پیش آمدهایی اتفاق می افتاد.

و چه بسیار دندان های نبرد را به دندان تیز شمشیر بران خود شکسته، و صاحب آن را از پای درآورده است. کارهای روز جنگ بدر او را به خاطر بیاورید که من به جز آن به جنگ دیگری کار ندارم. از روز جنگ احد او یادآوری کنید که او، خورشید درخشان آسمان آن کارزار بود. از جنگ حنین او یاد کنید، که او در آن جنگ چون ماه شب چهارده می درخشید.

جنگ احزاب او را به خاطر گذرانید که او، شیر ژیان نبرد به حساب می آمد.

از دل در خود تپیده عمرو بن عبد ود، یاد کنید که چگونه به درخشش شمشیر مولای من از کار افتاد. از قصه سوره براءت به زبان آورید، تا باور کنید چه کسی، تلاوت کننده آن بود. از کسی یادآوری کنید که همسر ارجمندش، زهرای مرضیه بوده، که جایگاه او پاک و پاکیزه است. بدانکه، موقعیت او به منزله هارون، برای موسی است. شگفت اینجاست که مردمی نادان مرا به ارادتمندی به علی علیه السلام سرزنش می کنند مگر اینان نمی دانند، علی علیه السلام نخستین بزرگواری بود، که نماز گزارد و پرهیزکاری را شیوه خود قرار داد. علی علیه السلام همان نیرومند محبوب خدا بود که خورشید، پس از غروب کردن، به خاطر او بازگشت.

از سروده های اوست:

لک الله کم اودعت قلبی من اسی و کم لک ما بین الجوانح من کلم

لحافظک طول الدهر حرب لمهجتی الا رحمه تشیک یوما لی سلمی

ص: ۱۶۲

خدا می داند که تا چه اندازه دلم را ناراحت ساختی و اعضا و جوارح مرا جریحه دار نمودی. در تمام روز گارم، چشم تو دل مرا هدف تیرهای خود قرار داده بود اینک آرزومندم برای یک روز هم که شده، با من به دیده سلم و صفا بنگری.

از آثار نظمی اوست:

و قائله لم عرتك الهموم و امرک ممثله فی الامم

فقلت ذرینی علی غصتی فان الهموم بقدر الهمم

چه بسا گوینده ای خطاب به من می گوید، چرا با آنکه همگان در برابر تو کرنش می کنند و فرمان تو را امتثال می نمایند، باز هم اندوهناکی. در پاسخ می گویم: مرا با اندوهم باز گذارید که اندوه ها در خور همت هاست.

از آثار اوست در ستایش ابن العمید:

قالوا ربیعک قد قدم و لک البشاره و النعم

قلت الربیع اخو الشتا ام الربیع اخو الکرّم

قالوا الذی بنوا له یغنی المقل من العدم

قلت الرئیس ابن العمی د اذا فقالوا لی نعم

گفتند، بهار تو سررسیده و ما از آمدن آن به تو مژده می دهیم و نعمت های بهاری را برای تو خواهانیم. پرسیدم آیا بهار همتای زمستان است یا همگام با کرم. گفتند، منظور ما از بهار، آن کسی است که، بینوا را با عطایای خود از بینوایی به نوا می رساند.

در پاسخ گفتم: آری، این بهار که می گوید همانا، رئیس ابن عمید است گفتند: بلی چنین است.

و باز در ضمن چکامه ای در ستایش ابن عمید گوید:

لو دری الدهر انه من بنیه لازدری قدر سائر الاولاد

و مدیحی ان کان طال بیانا فلقد طال فی مجال الجیاد

ان خير المداح من مدحته شعراء البلاد في كل ناد

هرگاه، روزگار بداند ابن عمید از فرزندان اوست نسبت به فرزندان دیگرش به چشم حقارت می نگرد. و ستایش من از او، هرگاه به درازا کشد به اندازه ای خواهد شد که گردن ها تاب پذیرش آن را ندارد، و ناچار به حالت خمیدگی در خواهد آمد.

آری، برترین ممدوح آن کسی است که سرایندگان دورترین شهرها، به ستایش او می پردازند.

و از سروده های اوست:

کم نعمه عندك موفوره لله فاشكر يا ابن عباد

قم فالتمس زادك و هو التقى لن تسلك الطرق بلا زاد

ای پسر عباد، از خدا و نعمت های بی اندازه او سپاسگزاری بنما، و به منظور سپاسگزاری، به تحصیل زاد و توشه، که پرهیزکاری است اقدام کن، و بدانکه بدون زاد و راحله، نباید راهی سفر شد.

از آثار نظمی اوست که سید مرتضی در غرر و درر خود نقل کرده است:

لوشق عن قلبی یری وسطه سطران قد خطا بلا کاتب

العدل و التوحید فی جانب و حب اهل البیت فی جانب

هرگاه دل مرا بشکافند در درون آن دو خطی مشاهده می شود که کاتب مردمی آن را ننگاشته است. در جانبی از آن توحید و عدل نوشته شده است، و در جانب دیگرش دوستی اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام.

برخی از نویسندگان عامه وی را معتزلی معرفی کرده اند، و حال آنکه او از این مرام بیزار و بدور است و مقام او والاتر از آن است که دامن خود را به پذیرش آن بیالاید.

ثعالبی، به مناسبت یادآوری از صاحب می نویسد: در حال حاضر عبارتی در اختیار ندارم که بتوانم به توسط آن از مقام والای علم و ادب صاحب، تعریفی کرده باشم، و از جلالت شأن و مراتب جود و کرم او سخنی اظهار

کنم و باید بگویم که او به آخرین پایه همه خوبی ها رسیده بود و همگی مفاخر را با اختلافاتی که دارند در خود گرد آورده بود و گفتار من هرچه رسا باشد فروتر از آن است که دم از کمترین فضائل و معالی او بزند. و زبان توصیف من ناتوان تر از آن است که، ساده ترین فضیلت ها و کوشش های او را بیان کند.

ابن خلکان در ضمن یادآوری از او می نویسد: صاحب، از نظر فضائل و مکارم و بخشش، نادره زمان و اعجوبه دوران بود.

تا آنجا که گوید: از آثار او کتابی است در فن لغت و واژه شناسی به نام:

المحیط این کتاب، در هفت مجلد و به ترتیب حروف ابجد تدوین شده است و دیگری الکافی در نامه ها، و کتاب الاعیاد و فضائل النیروز و کتاب الامامه، در این کتاب برتری علی بن ابی طالب علیهما السلام را بر دیگران بیان نموده و امامت آن حضرت را اثبات کرده است و دیگری الکشف عن مساوی شعر المتنبی، و کتابی در اسما و صفات حق تعالی.

صاحب، علاوه بر آنچه گرد آورده نامه هایی بدیع و بی نظیر داشته و در سرودن اشعار استادی بی همال بوده است.

ابن خلکان پس از بیان آثار او می نویسد: صاحب، برای نقل کتاب هایش نیازمند به بار چهارصد شتر بود. و از همین جا مقایسه می شود که تجمل او تا چه حدی بوده است.

صاحب، در سال ۳۲۶ هجری متولد شد و در سال ۳۸۵ هجری در ری درگذشت.

و جنازه او را به اصفهان بردند و در خانه اش مدفون ساختند (۱).

ص: ۱۶۵

۱-۱- در پاورقی از ابن خلکان نقل کرده: صاحب، ۱۴ شب باقی مانده از ذیقعد در سال ۳۲۶ در اصطخر فارس یا طالقان متولد شده و در شب جمعه ۲۴ صفر سال ۳۸۵ در ری درگذشته است. جنازه اش به اصفهان انتقال داده شده و در محله باب دزیه در قبه ای که همین اکنون باقی و دخترزاده هایش متعهد امور آنجا هستند دفن شده است مقبره صاحب در حال حاضر در اصفهان معروف و مزار است-م.

و گفته شده: صاحب، از مردم طالقان قزوین بوده است نه از طالقان خراسان.

و بسیاری از علمای شیعه و دیگران در ضمن چکامه ها و کتاب ها و تاریخ ها، از وی به عظمت یاد کرده اند.

مؤلف عمده الطالب در انساب آل ابی طالب در ضمن یادآوری از سید مرتضی رحمه الله آنجا که می نویسد: کتاب های کتابخانه سید هشتاد هزار مجلد بوده، اضافه می کند:

تعلق این تعداد کتاب را برای هیچ یک از علما نشنیده ام، مگر آنچه را که از صاحب اسماعیل بن عباد نقل کرده اند. وی در پاسخ نامه فخر الدوله ابن بویه که وی را به وزارت خود دعوت کرده بود، ضمن پوزش هایی به اطلاع می رساند: من مرد درازدامن و کثیرالمؤنه ام آن چنان که، کتاب های مرا باید هفتصد شتر بار کنند و از جایی به جایی ببرند.

شیخ رافعی می نویسد: کتاب های کتابخانه صاحب، صد و چهارده هزار مجلد بوده است.

از طرف دیگر، کتاب های کتابخانه قاضی فاضل عبد الرحمن شیبانی از همه بزرگانی که کتابخانه شخصی داشته اند بیشتر بوده و کتاب های او صد و چهل هزار مجلد بوده است.

مؤلف رحمه الله، پی از آنچه را که بی کم و کاست از امل الآمل نقل کرده است می نویسد:

به طوری که از اوایل حواشی چلبی بر مطول برمی آید، شیخ عبد القاهر از شاگردان صاحب بوده و مراتب ادبی و علمی را از او فرا گرفته است. و این موضوع را چلبی در ضمن توضیح شعر شاعر که گفته است: کریم اذا امدحه

امدحه و الوری معی اظهار داشته، و اضافه کرده است: شیخ عبد القاهر، در کتاب های خود همواره از او ستایش کرده است (۱).

از آثار او، کتاب الاقناع، در علم بدیع یا بلاغت است و شارح بدیعیه، شیخ صفی الدین حلی به نقل از بعضی دانشمندان، آن کتاب را به وی نسبت داده است.

جهت اینکه وی را معتزلی خوانده اند آن است که، اشعری ها عموماً در مراتب اصولی تفاوتی میان معتزلی ها و شیعه قایل نمی باشند بلکه، معتقدند شیعه و معتزلی از این جهت برابرند. و به همین مناسبت اشاعره در کتاب های کلامی خود، تنها با معتزلی ها به مناظره می پردازند و نامی از شیعه نمی برند. دیگر آنکه، از آنجا که اشاعره جبری مذهبند هر چند تظاهر لفظی و کتبی بدان نمی کنند، در عین حال می پندارند هر کسی که سخن برخلاف جبر بگوید معتزلی مرام است. و در ذیل این نظریه به عقیده شیعه توجهی نداشته و در صدد تحقیق بر نمی آیند تا بدانند، که شیعه از هر دو گونه عقیده اعتزال و اشعری بیزار است. و کسی که به کتب کلامی اشاعره مراجعه کند وجه این اشتباه را خواهد فهمید.

در پشت یکی از کتاب های شیعه که بسیار کهنه بود به خط یکی از فضلا چنین نوشته بود: صاحب بن عباد چکامه ای در منقبت حضرت رضا علیه السلام سروده، سپس به نقل آن به شرح ذیل پرداخته بود:

یا سائرا زائرا الی طوس مشهد طهر و ارض تقدیس

ابلق سلامی الرضا و حط علی اکرم رمس لخیر مرموس

ص: ۱۶۷

۱- ۱- مصراع مزبور از ابو تمام است و مصراع دیگرش این است: «و اذا ما لمته لمته وحدی» تفتازانی در ذیل فصل فصاحت می نویسد: از آنجا که ابو تمام در این مصراع مدح را با لوم برابر آورده و حال آنکه باید مدح با ذم یا هجا برابر شود، شعر ابو تمام مورد نکوهش صاحب بن عباد قرار گرفته است و چلبی در حاشیه خود پس از اجمالی از شرح حال صاحب (چنانچه پس از این مؤلف به اظهار نظر چلبی اشاره خواهد کرد) از تعیب صاحب پاسخ داده است. «بدان حاشیه مراجعه شود»-م.

و الله و الله حلفه صدرت من مخلص في الولاء مغموس

انی لو كنت مالكا اربى كان بطوس الغناء تعريسي

و كنت امضى العزيم مرتحلا متنسفا فيه قوه العيس

لمشهد بالزكاء ملتحف و بالسنا و الثناء مانوس

يا سیدی و ابن ساداتی ضحکت وجوه دهری بعقب تعبیس

ای مسافری که برای زیارت، به سرزمین طوس مشرف می شوی و عازم مشهدی هستی، که از هرگونه آلودگی، پاکیزه و سرزمین مقدسی است.

سلام مرا به حضرت رضا علیه السلام تقدیم مدار، و پیشانی به جایگاهی بسای که بهترین بندگان خدای را در خود جای داده است.

به خدا سوگند آری، به خدا سوگند و این سوگندی است که، از دل اخلاص کیشی سر زده، که به تمام معنی، ولایت اهل بیت را در دل خود جای داده، و در دریای عمیق ولایت ایشان فرو رفته است. اکنون هرگاه اختیار می داشتم عازم طوس می شدم، و بار اقامتم را در آن سرزمین ولایت آیین، از مرکب به زیر می آوردم، و برای این منظور شبانه روز، راه می پیمودم تا مرکبم با تمام آرزو بدانجا زانو زند.

و به زیارت مشهدی مشرف کردم که خورشید، افتخار تابش آنجا را دارد و از آنجا نور می گیرد، و مورد ستایش خدا و همه مقربان است. اینک، ای آقای من، و ای یادگار موالیان من، باید بگویم: بر اثر ارادتمندی به شما است که، لب های روزگار از هم باز شده و پس از آنکه مدت ها هدف ترش رویی او بوده ام، با لبخند شادی مرا به خود می خواند.

برخی از ابیات بعدی این قصیده، بر اثر اندراس آن نسخه، از میان رفته و ما نتوانستیم آنها را استنساخ کنیم و چنان می پندارم که قصیده مزبور را شیخ

صدوق رحمه الله در آغاز عیون اخبار الرضا علیه السلام متذکر شده باشد و باید بدانجا مراجعه کرد (۱).

پس از ابیاتی که مندرس شده، ابیات زیر آورده شده است:

ان بنی النصب کالیهود و قد یخلط تهویدهم بتمجیس

کم دفنوا فی القبور من نجس اولی به الطرح فی النواویس

عالمهم عند ما اباحته فی جلد ثور و مسک جاموس

لم یعلموا و الاذان یرفعکم صوت اذان ام قرع ناقوس

انتم حبال الیقین اعلقها ما وصل العمر حبل تنفیس

کم فرقه فیکم تکفرنی ذلت هاماتها بفطیس

قمتها بالحجاج فانخزلت ترکض عنی کطیر منحوس

کم مدحه فیکم احبرها کانه حله الطواویس

و هذه کم یقول قارئها قد نثر الدر فی القراطیس

یملک رق القریض قائلها ملک سلیمان صرح بلقیس

ان ابن عباد استجار بکم فلا یخاف اللیوث فی الخیس

کونوا ایا سادتی و سائله یفسح له الله فی الفرادیس

بلغه الله ما یؤمله حتی، یزور الامام فی طوس

ص: ۱۶۹

---

۱ - ۱- ابیات مندرسه را مرحوم شیخ صدوق رحمه الله در آغاز عیون [۱] چنین ایراد کرده است: لما رأیت النواصب انتکست: رایاتها فی زمان تنکیس/ صدعت بالحق فی ولائکم: و الحق قد کان غیر منحوس/ یا ابن النبی الذی به قمع الله: ظهور الجبابر الشوس/ و ابن الوصی الذی تقدم فی: الفضل علی البزال القناعیس/ و حائر الفخر غیر منتقص: و لابس المجد غیر تلبیس/ همه این قصیده را به انضمام قصیده دیگری در آغاز عیون [۲] ایراد کرده و می نویسد: دو قصیده از قصیده های ابن عباد در اختیار من درآمد که وی آن ها را به منظور ارمغان به حضور امام علیه السلام عرضه داشته بود و من آن دو قصیده را در آغاز این کتاب که آن را به نام وی نگاشته ام، ایراد می کنم-م.

همانا، ناصبیان که آنچه شایسته به خودشان می باشد و در حق شما می گویند، همانند یهودیانی هستند که آیین یهودی گری خود را آمیخته به مجوسیت کرده اند. و اینان آلودگان نجسی هستند که شایسته است آن ها را در گورستان مجوسیان به خاک بسپارند. و اینان به اندازه ای از حقیقت دورند که هرگاه، با دانشمندان شان به گفتگو پردازم چنان است که، در پوست گاو یا جلد گاو میشی فرورفته اند. اینان سخت در اشتباهند برای آنکه، صدای اذان است که نام و آوازه شما را به گوش جهانیان می رساند، و آن ها که از حقیقت دورند تفاوتی میان صدای اذان و فریاد ناقوس نمی گذارند.

آری، شما ریسمان های یقینی هستید که بدانها دستاویز شده ام، و با دستاویزی به آن ها، رشته های اندوه و پریشانی خاطر را از خود دور ساخته ام. در راه دوستی شما بسیاری از فرقه های آلوده و پلید، مرا تکفیر می کنند و من با بی توجهی بدانها و با کمال بی اعتنایی از آن آلوده دامن ها، پتک بی اعتباری را بر سر آن ها فرود می آورم.

و با ادله دندان شکنی که دارم خود و عقیده پلیدشان را از پای در می آورم و با ذلت هرچه تمام تر، و همانند پرنده شومی از من گریزان می شوند. آری ستایشی که از شما به جای می آورم آن قدر ارزنده و جذاب است که مانند، پرهای رنگارنگ طاوس دل ها را به سوی خود مجذوب می گرداند. و هرگاه خواننده ای آن ها را با دلی آکنده از علاقه مندی به شما بخواند، یا در صفحه ای مشاهده کند چنان است که گوهرهای گران بها را در آن پراکنده ساخته است.

و شعری را که سراینده ای در ستایش شما بسراید و دیگری مالک آن شود به سرحدی است که سلیمان چشمه الله، کاخ بلقیس را در اختیار خود در آورده است. و همانا، پسر عباد پناهنده به شما شده، و بر اثر پناهندگی به درگاه شما از شیران بیشه، واهمه ای ندارد. اکنون ای بزرگان من، وسیله ای

شوید تا خدای متعال از برکات ولایت شما، جایگاه وسیعی در بوستان های بهشت به من عنایت فرماید. و او را به آرزویش نایل سازد، تا بتواند در سرزمین طوس به زیارت مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام شرفیاب شود.

از سروده های اوست به طوری که به خط یکی از فضلا دیده ام:

بحب علی تزول الشکوک و یکفی العذاب و ینفی العثار

فاما رایت محبا له فثم العلو و ثم الفخار

و اما رایت عدوا له ففی اصله خسه و انکسار

فلا تعذلوه علی فعله فحیطان دار ابیه قصار

هر گونه شکوک و شبهه ها بر اثر علاقه مندی به حضرت مولا علی علیه السلام نابود می شود، و محبت اوست که، از عذابی الهی جلوگیری به عمل می آورد و گرد و غبار آلودگی را از مردم می زداید. اکنون، هرگاه یکی از دوستان مولا را ملاقات کردی، آنجاست که به حقیقت علو مقام و بخودبالی واقعی خواهی رسید. و آنجاست که خواهی دید، دشمن او انسانی پست فطرت، و پا و دست شکسته است. در این موقع است که نباید آن دشمن را بباد شماتت و سرزنش بگیری، زیرا، معلوم می شود دیوار خانه پدرش کوتاه بوده و پای بیگانه به آنجا رسیده است.

شیخ صدوق رحمه الله، کتاب عیون اخبار الرضا علیه السلام را برای او تألیف کرد، و در آغاز آن، دو چکامه از آثار صاحب را که به منظور عرض سلام به پیشگاه حضرت رضا علیه السلام سروده بود، (که یکی از آن ها قصیده پیشین است) ایراد فرموده است.

چلبی، در حاشیه مطول می نویسد: صاحب، همان اسماعیل بن عباد است که در مقام وزارت، با ابن العمید مصاحبت داشته است و پس از درگذشت او، به مقام وزارت، فخر الدوله نایل آمد و ملقب به صاحب کافی شد.

گویند صاحب، استاد شیخ عبد القاهر جرجانی بوده و کتب شیخ، از مطالبی که از صاحب فرا گرفته مشحون است.

صاحب از فن شعر و کتابت (نامه نگاری) کاملاً برخوردار بوده، و در هر دو بخش، بر همپایگان خویش برتری و تفوق داشته است. جز اینکه «صابی» در صنعت نگارش از وی بالاتر بوده است.

ثعالبی گفته است: صاحب، آنچه را می خواست می نوشت و صابی، آنچه را موظف و مراد بود، به نگارش درمی آورد. و تفاوت این دو حال بسیار است. این بود بیانات چلبی.

۱۴۲- سید اسماعیل بن علی عاملی کفرحونی

کفرحونی، عالمی فاضل و فقیه بود و از شیخ حسن بن شهید ثانی و سید محمد بن علی بن ابی الحسن عاملی روایت می کرده است. من به اندازه صد فقره از آثار او را که دلیل بر فضل و علم و فقاہت او است، دیده ام.

۱۴۳- ابو سعد اسماعیل بن علی بن حسین سمان

وی از شیوخ مفسران بوده است.

منتجب الدین گوید: سمان، در نهایت وثوق بوده و از حفاظ عصر خود به شمار می آمده است. آثاری از او باقی مانده است از جمله: کتاب البستان در تفسیر قرآن در ده مجلد، و کتاب الرشاد در فقه، و المدخل در نحو، و الرياض در احادیث، و سفینه النجاه در امامت، و کتاب الصلاه، و کتاب الحج، و المصباح در عبادات، و النور در اندرز.

آثار او را سید مرتضی و سید مجتبی دو فرزند داعی حسینی رازی، از شیخ حافظ مفید ابو محمد عبد الرحمن بن نیشابوری از خود او برای ما روایت کرده اند.

۱۴۴- ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه

منتجب الدین، از او در فهرست خود نام برده است. و آنچه را که درباره برادرش اسحاق به نگارش درآورده، بدون کم و زیاد درباره او نوشته است.

و پیش از این، به نام برادرش اشاره کردیم.

۱۴۵- شیخ اسماعیل بن محمود بن اسماعیل جبلی

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی ادیب بود و مراتب فقه و دیگر کمالات را از شیخ ابو علی طوسی فراگرفته است.

۱۴۶- سید اشرف بن حسین بن محمد جعفری

منتجب الدین گوید: وی از ثقات فضلا بوده است.

۱۴۷- شیخ ابو محمد الیاس بن محمد بن هشام

منتجب الدین گوید: وی، از ثقات اعیان علما بوده است.

۱۴۸- شیخ الیاس بن هشام حائری

امل الآمل وی، عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و از شیخ ابو علی، فرزند شیخ ابو جعفر طوسی، روایت می کرده و ممکن است این عالم، همان ابو محمد الیاس باشد جز اینکه در این ترجمه، وی را منتسب به جدش کرده است (۱).

۱۴۹- معین الدین امیر کابن ابی اللحیم بن امیره المصدری عجلی

منتجب الدین گوید: وی، از مناظره کنندگان ماهر و از وجوه دانشوران است.

و استاد شیخ امام رشید الدین عبد الجلیل رازی، که از محققان بوده است، به شمار می آید.

امیرکا، آثاری در اصول دارد از آن جمله است: التعلیق الکبیر، التعلیق الصغیر، الحدود و مسائل شتی (مسائل متفرقه).

آثار او را، شیخ امام رشید الدین برای ما از او روایت کرده است.

ص: ۱۷۳

۱- ۱- محقق تهرانی قدس سره در الثقات العیون، می نویسد: وی از شاگردان ابو علی طوسی بوده و به توسط وی از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده و عربی بن مسافر حلی از وی روایت داشته است: مفید نیشابوری در آغاز سند زیارت جامعه کبیره در مزارش می نویسد: شیخ اجل فقیه ابو محمد الیاس بن هشام حائری در سال ۵۳۸ هجری این زیارت را در منزل خودش واقع در حائر، از ابو علی طوسی روایت کرده است-م.

۱۵۰- سید زین الدین امیره بن شرفشاه حسینی

منتجب الدین می نویسد: وی از ثقات علما و از داوران قم بوده است.

۱۵۱- وزیر شرف الدین انوشیروان بن خالد

منتجب الدین، او را به عنوان فاضل ستوده است.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدین وی را در باب نون (نوشیروان) متعرض شده و ممکن است، نسخه ای که حاضر در نزد منتجب الدین بوده، نام وی بدون الف آورده شده باشد. چنان که، بدون الف هم به کار برده می شود. یا آنکه این ترجمه هم، از قبیل ترجمه هایی است که منتجب الدین در غیر محل خود ایراد کرده است و هر دو جهت خالی از تأمل نمی باشد.

۱۵۲- ایوب بن حسن

ابن شهر آشوب گوید: وی، از ثقات علما بوده است و اثری هم دارد.

ص: ۱۷۴

۱- مولانا حاج بابا بن محمد صالح قزوینی

وی عالمی فاضل و از متکلمان معاصر می باشد (۱).

۲- سید فخر الدین بابا بن محمد علوی حسینی آبی

منتجب الدین، او را به صالحی متدین، ستوده است.

۳- شیخ بابویه بن سعد بن محمد بن حسن بن بابویه

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از قراء بوده که مراتب قرائت را از جد ما شمس الاسلام، حسن بن حسین بن بابویه فرا گرفته است. کتاب ارزنده ای در اصول و فروع به نام: الصراط المستقیم تألیف کرده است و ما آن را بروی قرائت کرده ایم.

۴- شیخ موفق الدین بختیار بن حسن شنشلی

وی، در ری می زیسته و به گفته منتجب الدین، صالحی عالم و فقیه بوده است.

ص: ۱۷۵

۱- ۱- وی از شاگردان و مصاحبان شیخ بهایی قدس سرّه بوده و در سفر و حضر با جنابش همراهی داشته است. اثر معروف او «مشکول» است که مشتمل بر مطالب متفرقه می باشد و به جهت رعایت مقام استادش که «کشکول» نوشته، (و این جانب آن را به پارسی ترجمه کرده و به طبع رسیده است) کتاب خود را مشکول نامیده است. و این اثر از طرف سید محمد باقر خاتون آبادی و بنا به پیشنهاد شاه سلطان حسین، ترجمه شده و سنه ۱۳۰۰ هجری به طبع رسیده است-م.

۵- شیخ بدر بن سیف بن بدر عربی

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از شاگردان شیخ ابو علی فرزند شیخ ابو جعفر طوسی بوده است، و ما از وی بهره گیری داشتیم.

۶- سید بدر الدین بن احمد حسینی عاملی انصاری

انصاری، در طوس ساکن بوده و یکی از مدرسان آن سرزمین به شمار می آمده است.

انصاری عالمی فاضل و محققى ماهر و مدققى فقیه و محدثى عارف به علوم عربیت، و ادیبى سراینده بوده، و از شاگردان شیخ بهایی و دیگران به شمار است.

انصاری آثاری دارد از آن جمله حواشی بسیاری بر احادیث مشکله و حاشیه ارزنده ای بر اصول کافی (۱) و شرح اثنی عشریه صومیه، و شرح اثنی عشریه صلاه، و شرح زبده شیخ بهایی رحمه الله. و من شرح اثنی عشریه صلاه را که به خط او بوده، دیده ام.

و تاریخ فراغت از تألیف آن شرح، سال ۱۰۲۵ هجری می باشد و از آثار او رساله ای است در عمل به خبر واحد به نام: عیون جواهر النقاد فی حجیه اخبار الآحاد (رساله مبسوطی است که مؤلف در استرآباد آن را دیده است) در این رساله به استقصای ادله و تتبع اخبار مربوط بدان پرداخته است و از هیچ گونه استدلال ممکن فروگذار نکرده، و همه آن ها را متذکر شده است، جز اینکه ادله او درباره خبر واحدی که خالی از قرینه باشد صراحت ندارد.

انصاری شعر اندکی از خود باقی گذارده است.

ص: ۱۷۶

۱- ۱- از تعلیقات مؤلف نقل شده شرح مختصری است که تا باب سعادت و شقاوت کتاب توحید تدوین شده و این شرح را مؤلف رحمه الله در رشت دیده است- م.

انصاری، از مدرسان طوس بوده و در آنجا در گذشته است وی، از معاصران است و ما او را دیدار نکرده ایم و به توسط برخی از شاگردانش از وی روایت می کنیم.

از شعر اوست:

یا ليله قصرت و باتت زینب تجلو علی بها کئوس عتاب

لو أنها ترضی مشیبی و الهوی یرضی لقاء من وراء حجاب

و حلولها دارا تهدم ربعها و قضی علیها ربها بخراب

لا طلت لیلتنا باسود ناظر و سواد عین من سواد شباب

شب کوتاه بود و زینب در آن شب بیتوته کرده بود و کاسه های عتاب که ناز چشم هاست در آن شب در برابر من جلوه گری داشت. ای کاش او به پیرمردی من و علاقه ای که به او دارم بیدار من هرچند از پس پرده باشد رضایت می داد. و همچنین در خانه ای وارد می شد که آثار آن از میان رفته و رو به انهدام گذارده و خدایش حکم به ویرانی آن فرموده است باری شب ما را با چشم سیاه خود دراز مساز و بدانکه سیاهی چشم و دلربایی آن از سیاهی و نیرومندی جوانی است.

۷- سید بدر الدین محمد بن محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی

وی، فاضلی فقیه و شایسته و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی است.

۸- سید نجم الدین بدران بن شریف بن ابو الفتح علوی حسینی

موسوی اصفهانی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی محدث و حافظ بوده و در فن نسب شناسی مهارت داشته است. کتاب المطالب فی مناقب آل ابی طالب، از آثار اوست و ما آن کتاب را به توسط اجل ثقه الدین ابو المکارم هبه الله بن داود ابن محمد اصفهانی از وی روایت می کنیم.

ص: ۱۷۷

۹- سید بدل کیا بن شرفشاه بن محمد حسینی رازی

منتجب الدین وی را، فاضلی متدین معرفی کرده است.

۱۰- شیخ ابو الخیر برکه بن محمد بن برکه اسدی

منتجب الدین می نویسد: وی، فقیهی متدین و از شاگردان شیخ ابو جعفر طوسی بوده است. کتاب حقایق الایمان در اصول و کتاب الحجج در امامت و کتاب عمل الادیان و الابدان، از آثار اوست و این آثار را به توسط سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی از وی روایت می کنیم.

۱۱- (هو) بکار بن احمد بن زیاد

شیخ طوسی می نویسد: ابن زبیر از وی روایت می کرده است و از آثار او کتاب الجنائز، و کتاب الزکاه و کتاب الحجج و کتاب الجامع است.

کتاب الجنائز را شیخ طوسی به روایت از احمد بن حمدون از ابن زبیر از وی نقل کرده است.

۱۲- شیخ بهاء الدین بن علی عاملی نباطی

وی از فضلا و شایستگان فقهای معاصر، و در نجف اشرف ساکن بوده و در شهر حله در گذشته است.

ص: ۱۷۸

۱- سید تاج الدین بن طالب کیا حسینی

منتجب الدین وی را دانشوری واعظ معرفی کرده است.

مؤلف گوید: آنچه را ما در فهرست منتجب الدین در باب سین بی نقط دیده ایم بدین شرح است. السید تاج الدین سیف النبی بن طالب کیا الحسینی است و در آن کتاب به هیچ وجه به تذکره شخصی، به نام السید تاج الدین ابن طالب کیا الحسینی دست نیافته ایم به ویژه، در باب تالی دونقطه که نامی از او برده نشده است و گویا در نسخه ای که از فهرست به اختیار مصنف (شیخ حر در امل الآمل) بوده نام وی ساقط شده است.

۲- سید تاج الدین بن علی بن احمد حسینی عاملی

امل الآمل وی، عالمی فاضل و زاهدی محدث و عابدی فقیه بود آثاری دارد از جمله: التمه فی معرفه الائمه علیهم السلام که نسخه ای از آن نزد ما موجود است و تاریخ تألیف آن سال ۱۰۱۸ هجری است.

گروهی از مشایخ ما از جمله دایی پدرم شیخ علی بن محمود عاملی از وی، روایت می کرده اند و ما به توسط ایشان از طریق اجازه ای که داریم حدیث از وی روایت می کنیم.

۳- سید سراج الدین موسوم به تاج الدین بن محمد بن حسین حسینی

کیسکی

منتجب الدین او را به عنوان محدث صالح یاد کرده است.

ص: ۱۷۹

۴- سید تقی بن ابی طاهر بن هادی حسینی نقیب رازی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی پرهیزکار و از شاگردان سید مرتضی بوده است.

۵- تقی بن داب

ابن شهر آشوب گفته، کتاب واقعات العلویین از آثار اوست.

۶- شیخ تقی الدین بن نجم حلبی معروف به ابو الصلاح

ابو الصلاح، از دانشوران معاصر با شیخ طوسی بوده و ابن براج از وی روایت می کرده است. وی ثقه ای عالم و فاضلی فقیه و محدث، بوده است آثاری دارد که من آن ها را دیده ام از جمله: تقریب المعارف است که اثر ارزنده و خوبی است.

و شیخ طوسی، در کتاب رجال خود از وی نام برده و می نویسد: تقی بن نجم حلبی از ثقات علما بوده و از ما و سید مرتضی بهره ور می شده و کنیه او ابو الصلاح است.

ابن داود و دیگران از وی نام برده اند و علامه در خلاصه، او را توثیق کرده و ستوده است.

ابن داود می نویسد: ابو الصلاح تقی بن نجم الدین حلبی، دانشوری عظیم الشأن و از نامداران مشایخ شیعه است.

منتجب الدین گفته است: شیخ تقی بن نجم حلبی از فقها و بزرگان ثقات بوده و از محضر سید اجل مرتضی علم الهدی و شیخ ابو جعفر (طوسی) بهره ور شده است و آثاری دارد از جمله آن ها، الکافی است که ما آن کتاب را به توسط جمعی از ثقات از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد نیشابوری خزاعی از وی روایت می کنیم (۱).

ص: ۱۸۰

۱-۱- این کتاب که راجع به اصول دین و فروع دین استنباطی و اجتهادی بوده است، در ضمن سه بخش تدوین شده و پس از آنکه تألیف شده و در اختیار اعلام قرار گرفته، مورد توجه همگان بوده و به حسن سبک آن را ستوده اند و مأخذ انظار فقهی ابن ادریس و علامه حلی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید: تقی بن نجم حلبی از شاگردان سید مرتضی است و کتاب البدایه در فقه که شرح ذخیره کتاب سید مرتضی است از آثار او است.

مؤلف گوید: در یکی از اجازات آمده است که وی، در پاره ای از علوم، جانشین سید مرتضی بوده و برخی از افاضل گویند، آثار او فراوان و مشهور است.

حلبی پس از بازگشت از حج بیت الله و ورود در رمله، در محرم سال ۴۴۶ هجری درگذشت.

سید بن طاوس در کتاب فتح الابواب که در استخارات است، کتاب مختصر الفرائض را از آثار او نام می برد.

ص: ۱۸۱

۷- شیخ نواب بن حسن بن ابی ربیعہ خشاب بصری

منتجب الدین گوید: وی، فقیہی صالح و قاری و نیز از شاگردان تقی حلبی و شیخ ابو علی طوسی بوده است.

ص: ۱۸۲

۱- السید الثائر بالله بن مهتدی بن ثائر بالله حسینی جیلی

منتجب الدین گوید: وی، زیدی مرام بوده و پیشوایی زیدی ها را ادعا می کرده و در گیلان خروج کرده است. پس از این مستبصر شده و به آئین امامیه گراییده است.

سید، راوی احادیث بوده و ادعا کرده که، به پیشگاه اقدس حضرت ولی عصر علیه السلام شرفیاب شده و مطالبی از آن حضرت روایت می کرده است.

۲- شیخ ثابت بن احمد بن عبد الوهاب حلبی

(۱)

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از شاگردان ابو الصلاح حلبی است.

ص: ۱۸۳

۱-۱- در مقدمه الکافی می نویسد: شهید دار آویز در راه خدا، ابو الحسن ثابت بن اسلم بن عبد الوهاب حلبی یکی از علمای شیعه و از بزرگان نحوی ها بود و کتابی راجع به تعلیل قرائت عاصم که قرائت قریش است تألیف کرده است و او از بزرگان شاگردان ابو الصلاح است و پس از او متصدی تدریس بوده و کتابخانه حلب را به عهده داشته است. اسماعیلی هایی که در حلب بودند علیه او قیام کردند و او هم کتابی راجع به آن ها نوشت و او را پیش رئیس مصر برده دستور داد تا او را به دار آویزند. پس از آنکه او را به دار کشیدند کتابخانه او را که ده هزار مجلد کتاب از موقوفات سیف الدوله بن حمدان بوده به آتش کشیدند. و دار آویختن او در سال ۴۶۰ هجری اتفاق افتاده است نام پدر او را، اسلم و احمد نوشته اند-م.

۳- شیخ ابو الفضل ثابت بن عبد الله بن ثابت یشکری

منتجب الدین گوید: وی، از بازماندگان ثابت بنانی و فاضلی عالم و ثقه، و از شاگردان سید اجل مرتضی علم الهدی است. کتاب الحجج فی الامامه و منهاج الرشاد فی الاصول و الفروع از آثار اوست.

ص: ۱۸۴

۱- شیخ جابر بن عباس نجفی

امل وی، از فضلای شایسته بوده است و ما به وسیله مولانا محمّد باقر ابن محمّد تقی مجلسی از پدرش محمّد تقی از وی روایت می کنیم.

از اجازه ای که فرزندش محمّد بن جابر به امیر مرتضی ساروی داده است، برمی آید که، معظم له از شاگردان عبد النبی بن سعد جزائری بوده است و همچنین از پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام فاضل قمی که بر تهذیب الاحکام نوشته، استفاده می شود وی، مراتب حدیث و فوائد دیگر را از جزائری آموخته است.

فرزندش شیخ محمّد از وی و فاضل قمی (ملا محمّد طاهر) به توسط شیخ محمّد از شیخ جابر روایت می کرده است.

۲- شیخ جار الله بن عبد العباس بن عماره جزائری

وی، فاضلی عالم بوده و به توسط پدرش عبد العباس از شیخ علی بن عبد العالی عاملی روایت می کرده است.

۳- شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی

وی، فاضلی زاهد و عابد و از اجلای مشایخ به شمار می رود و به توسط سید حسن بن ایوب بن نجم الدین حسینی از شهید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی از وی روایت می کرده است.

۴- شیخ اجل محقق نجم الدین ابو القاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن

حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی هذلی ملقب و مشهور به محقق

حلّی رحمه الله

(۱)

معظم له محقق فقها و مدقق علما بود یعنی، در میان فقیهان به تحقیق از بین عالمان به دقت شناخته شده است.

چگونگی حال او از نظر فضیلت و بزرگواری، دانش و وثاقت، فصاحت بیان، جلالمت شأن، سرایندگی و ادب انشای خطبه و بلاغت، مشهورتر از آن است که توصیف شود و گرامی تر از آن است که، به قلم جاری گردد.

محقق در سال ۶۳۸ هجری متولد شده و در شب شنبه دهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

محقق از گروهی از دانشوران از جمله، شیخ محمد بن نما حلّی و از سید شمس الدین ابو علی فحار بن معد موسوی روایت می کرده است.

ابن داود که شاگرد محقق بوده در رجال خود، پس از ستایش وی و یادآوری اینکه محقق او را از خردسالی تحت نظر خویش تربیت کرده و

ص: ۱۸۶

۱- ۱- سال میلاد و وفات محقق مورد اختلاف مورخان می باشد و ما در رساله ای که در شرح حال او نوشته ایم در حد خود توضیحاتی داده ایم که ذیلا به پاره ای از آن ها اشاره می شود. یکی از افاضل سال میلاد او را ۶۰۲ هجری نوشته و مؤلف نخبه المقال هم گوید مولده (تبر) و عمره (نگد) سال میلاد ۶۰۲ و مدت عمر ۷۴ سال است بنابراین سال وفات او ۶۷۶ خواهد بود. دیگری سال میلادش را ۶۳۸ نوشته که فوقا هم ذکر شده است ابن داود رحلت او را در ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ یاد کرده است شیخ بهایی ماه رحلت او را ۲۳ جمادی الثانیه همان سال نوشته و ماده تاریخش (زبده المحققین رحمه الله) است. دیگری روز وفاتش را ۱۳ ربیع الآخر می نویسد لؤلؤه از قول یکی از شاگردان مجلسی که گویا مرادش صاحب همین کتاب باشد، سال میلاد و وفات را به طریق فوق نوشته و اظهار داشت، بنابراین عمرش ۸۸ سال خواهد بود و اضافه کرده این قول صحیح نیست، زیرا هرگاه محقق سال ۷۲۶ وفات یافته بایستی با فوت علامه حلّی که سال ۷۲۶ وفات یافته برابر باشد و حال آنکه محقق پیش از علامه در گذشته است. و هرگاه میلاد او را ۶۳۸ بدانیم که صاحب ریاض [۱] می نویسد: بایستی در سال ۶۷۶ که در گذشته ۳۸ ساله باشد بالاخره آنچه را ما از نتیجه اختلافات به دست آورده و صحیح دانسته ایم آن است که، محقق، سال ۶۰۲ هجری متولد شده و در سن ۷۴ سالگی در ۱۳ ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری در گذشته است. م.

احسان عظیمی به وی داشته و به وی اجازه روایت داده است، می نویسد:

محقق در سال ۶۷۶ هجری وفات یافته است.

گویند در یکی از روزها خواجه نصیر طوسی قدس سره به جلسه درس محقق حلی رحمه الله که در حله دایر بود وارد شد. محقق به احترام او خواست درس را تعطیل کند. خواجه از وی درخواست کرد تا درس را ادامه دهد. بیانات محقق در آن روز منتهی به استحباب تیاسر مصلی عراقی شد که نماز گزار عراقی باید در هنگام نماز به جانب چپ متمایل شود. خواجه در مقام ایراد اظهار داشت این استحبابی که بیان کردید وجهی ندارد زیرا، تیاسر هرگاه، از قبله بغیر قبله باشد حرام است و اگر از غیر قبله به قبله باشد واجب است.

محقق بلافاصله پاسخ داد، تیاسر از قبله به قبله است.

محقق طوسی ساکت مانده پاسخی نداد پس از آن محقق حلی رساله ارزنده ای در خصوص تیاسر قبله تألیف کرده و آن را برای خواجه فرستاد و مورد استحسان وی قرار گرفت.

همین رساله را شیخ احمد بن فهد حلی در کتاب المهدب البارع فی شرح مختصر الشرائع، به تمامی ایراد کرده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است اشکال محقق طوسی را به این گونه برطرف کرد و استحباب تیاسر را برای عراقی ها چنین توضیح داد که، اکثر مسجدهای عراق یا همگی آن ها، طوری ساخته شده، که متمایل به راست می باشند. و از آنجا که تقیه مانع بوده و ائمه نتوانسته اند به تیامن قبله عراق تصریح کنند و خطاکاری مخالفان را ابراز بدارند، از این موضوع اعراض

ص: ۱۸۷

۱- ۱- مقدمه رساله تیاسر محقق را این جانب در رساله ای که در شرح حال محقق گرد آورده ام، ایراد کرده ام و در آغاز آن آمده: بسم الله الرحمن الرحيم جری فی اثناء فوائد المولى افضل علماء و الاسلام و اکمل فضلاء الانام نصیر الدین و الدین محمد بن محمد بن حسن الطوسی اید الله بهمه العالیه قواعد الدین و وطد ارکانه و مهمه بمباحثه السامیه عقائد الایمان و شید بنیانه اشکال علی التیاسر. و بدین ترتیب رساله را با اشاره به اشکال خواجه و پاسخ آن پایان داده است و در آخر آن می نویسد: و بالله العصمه و التوفیق، انه ولی الاجابه-م.

کرده و به طور کنایه به ارادتمندان خود دستور داده اند تا، در هنگام نماز، جهت تیاسر قبله را در نظر بگیرند.

و باز در توجیه و تعلیل آن می توان گفت، مسافت حرم از طرف چپ، هشت میل و از طرف راست، چهار میل است و غرض اصلی آن است که نمازگزاران، در هنگام نماز، برابر قبله حقیقی بایستند و قبله مساجد و معابد و دیگر امکنه را طوری قرار بدهند که، برابر با قبله حقیقی بوده باشد.

پس از این به خط یکی از افاضل چنین یافتیم که محقق (۱) در بامداد روز پنجشنبه سوم ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری از بالای پلکان خانه اش به زیر افتاد و همان دم بدون آنکه حرفی بزند و یا حرکتی از او به ظهور برسد دار فانی را وداع گفت مردم از رحلت او به ناله درآمدند و گروه بسیاری برای تشییع جنازه او حضور یافته و پس از تغسیل و نماز جنازه، او را به مشهد حضرت امیر المؤمنین علیه السلام منتقل ساختند و هنگامی که از سال میلاد محقق، از آن فاضل سؤال شد پاسخ داد: میلاد او در سال ۶۰۲ هجری اتفاق افتاده است.

از اشعار اوست که برای پدرش ارسال داشته است:

ص: ۱۸۸

۱- ۱- در مدفن محقق اختلاف است. ما در آن رساله نوشته ایم بو علی در رجال خود می نویسد: نقل جنازه محقق به نجف اشرف امر عجیبی است زیرا، به اتفاق عوام و خواص، آرامگاه او در حله و مزار معروفی است و بارگاه دارد و خادمانی امور آنجا را عهده دارند و آن گاه که مزار او رو به ویرانی گذارده بود، استاد ما وحید بهبهانی به تعمیر آنجا همت گماشت. و جمعی از حلی ها را به آبادانی آن موظف فرمود. مرحوم مامقانی در تنقیح می نویسد: اگر چه قبر محقق در حله معروف است، لیکن ممکن است به خاطر تقیه، چندی جنازه او در حله بوده سپس به نجف اشرف نقل داده شده باشد. و از مرحوم بحر العلوم نقل داده شده: هر گاه به عتبه حضرت مولی مشرف می شد در وسط رواق می ایستاد و فاتحه می خواند و در پاسخ می گفت اینجا قبر محقق حلی است. شیخ محمد سماوی متوفی ۲ محرم ۱۳۷۰ هجری در عنوان الشرف، در ذیل مدفونین در نجف اشرف می گوید: و شیخنا المحقق الحلی جعفر ذو الشرائع الجلی مقرر بهج بهو رافع و الفقد اخ (کمد الشرائع) - م.

ليهنك انى كل يوم الى العلى اقدم رجلا لا يزل بها النعل

و غير بعيد ان ترانى مقدا على الناس حتى قيل ليس له مثل

تطاوعنى بكر المعانى و عونها و تنقاد لى حتى كائى لها بعل

و يشهد لى بالفضل كل مبرز و لا فاضل الاولى فوqe فضل

آرى، هر روز يك قدم به سوى مراتب عاليه بر مى دارم آن چنان كه لغزشى براى من به وجود نمى آيد، و دور نيست كه در اندك وقتى مرا به موقعيتى مشاهده كنى كه بگويند نظيرى براى او نمى باشد. معانى دست نخورده و مراتب منحصره آن چنان از من پيروي مى كنند كه، زن از شوهرش پيروي مى كند. و هر صاحب فضيلتى به مقام فضيلت من گواهى مى دهد و هيچ فاضلى وجود ندارد مگر اينكه، فضيلت من از او بيشتر مى باشد.

محقق گويد: پس از آنكه ابيات مزبور را براى پدرم ارسال داشتم، بالاي همان ابيات نوشته بود: به خوبى از عهده سرانديگى برآمدي، ليكن از توهين نسبت به خودت فروگذاري نكردى مگر نشنيده اى سرانديگى شيوه كسى است كه، از حجاب عفت بيرون آمده و به پوشيدن خرقة (كهنه پوشى) اكتفا كرده و يا با جامه خرافى بافى درآمده باشد و سراننده هر اندازه هم كه حق گو باشد باز هم ملعون است و از اعتبار افتاده است هر چند هم، سخنان شگفت آور بگويد. و چنان مى پندارم كه سرانديگى جامه فضيلت خويش را بر اندام تو راست آورده است و تو هم از فرصت استفاده كرده، و به اتفاق از بخشش هاى آن پرداخته و خود را به صورتى در اجتماع در آورده اى، كه جز فضيلت شعر گويى، فضيلت ديگرى براى تو در نظر نخواهند داشت و در نتيجه تو را سراننده اى بيش نمى شناسند. و هر گاه بدين رويه به سر ببرى تا آخر دنيا لكه ننگى براى تو خواهد بود. مگر اين شعر را نشنيده اى:

و لست ارضى أن يقال شاعر تبا لها من عدد الفضائل

من به سرایندگی خرسند نمی باشم و آن را فضیلتی برای خود نمی دانم و می گویم تفو بر چنین فضیلتی که بخواهد خود را در میان فضائل دیگر بیاراید.

محقق گوید: پس از آنچه را از نگارش پدرم مطالعه کردم، آن چنان خاطر من از سرایندگی متنفر شد که گویا هیچ گاه کوبه در شعر را به حرکت نیاورده و پرده از چهره آن بالا نزده ام.

از سروده های اوست:

هجرت قولاً فی الشعر فی زمن هیهات یرضی و ان اغضبته زمنا

وعدت اوقظ افکاری و قد هجعت عنفا و ان عجت عزمی بعد ما سکنا

ان الخواطر کالآبار ان نرحت طالت و ان یبق فیها ماؤها أجفا

روزگاری شد که دست از سرایندگی برداشتم و گمان نمی کنم هیچ گاه از من خرسند باشد. به دنبال آن تصمیم گرفتم، تا انکار خود را که برخلاف انتظار به خواب رفته، بیدار کنم و عزم آرام خود را به حرکت آورم. زیرا خاطرات طبایع، همانند چاه هایی هستند که، هرگاه آب آن ها کشیده شود جریان پیدا می کند، و هرگاه به حال خود باشند آب آن ها فروکش می کند.

از سروده های اوست:

یا راقدا و المنایا غیر راقده و غافلا و سهام الموت ترمیه

فیم اغتر اراک و الایام مرصده و الدهر قد ملأ الاسماع داعیه

اما ارتک اللیالی قبح دخلتها و غدرها بالذی کانت تصافیه

رفقا بنفسک یا مغرور ان لها یوما تشیب النواصی من دواهیة

ای آنکه خوابیده ای و مرگ ها بیدارند. و ای آنکه بی خبری و تیرهای مرگ تو را هدف خود قرار می دهند. غفلت تو از چیست؟ و حال آنکه روزها در کمین تواند و آواز دهندگان روزگار هم گوش ها را پر کرده اند. آیا زشتی شب ها و واردات آن ها را ندیده ای و آیا پیمان شکنی روزگار را با

کسانی که به آن ها یکدلی نشان داده فراموش کرده ای اینک ای آنکه به خواب غفلت فرورفته ای به حال خود برس و از آن روزی بیم ناک باش که از اندوه آن، موهای سیاه و فریبا، سپید می شود.

در نظام الاقوال گفته شده: محقق، در ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری در گذشته، و خواهرزاده اش، علامه جمال الدین بن مطهر حلّی، و برادرش علی بن یوسف بن مطهر شیخ تقی الدین بن داود، از وی روایت کرده اند.

شیخ معاصر (شیخ حر عاملی) گفته است: نجم الدین ابو القاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی. موقعیت او از نظر فضل و علم و وثاقت و جلال و تحقیق در معانی و تدقیق در مبانی و فصاحت و شعر و ادب و انشای خطب و بالاخره کلیه علوم و کمالات و فضائل و پسندیدگی ها، مشهورتر از آن است گفته شود. و او دانشوری عظیم الشأن، و عالمی جلیل القدر و بزرگواری عالی مقام بود و در روزگارش از این جهات همتایی نداشت.

محقق، آثاری از خود باقی گذارده، از جمله: کتاب شرایع الاسلام در مسائل حلال و حرام و کتاب النافع که مختصری از شرایع است و کتاب المعتمر، که در شرح مختصر است و بخش عبادات و پاره ای از مباحث تجارت آن را در ضمن دو مجلد و تدوین کرده و به اتمام نرسیده است. و از آن هاست، رساله تیا سر قبله و شرح نکت النهایه در یک مجلد و المسائل الغریه در یک مجلد. و من این رساله را که راجع به مسائل فقهیه است، دیده ام، و المسائل المصریه در یک مجلد، و المسلک در اصول الدین در یک مجلد، و من آن را دیده ام و آن کتاب در ضمن مجموعه محمّد علی بیگ حفید شیخ علی خان، موجود است و المعارج در اصول فقه در یک مجلد و کتاب الکهنه در منطق در یک مجلد، و کتاب نهج الوصول الی علم الاصول، و رساله ای در اصول الفقه که معروف است و صاحب معالم و دیگران از آن نقل کرده اند و ممکن است این رساله همان رساله نهج

الوصول یاد شده بوده باشد و من نسخه ای از آن را در استرآباد و نسخه دیگری را در مازندران دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد که آن را یکی از فضلا با نسخهٔ مقابله شده با نسخهٔ مؤلف، مقابله کرده است، در عین حال در دیباچهٔ هیچ یک از این نسخه هایی که دیده ایم نامی از رساله برده نشده است.

بعضی از علماء شرح الکلمه الالهیه و اختصار رساله سلار را به وی نسبت داده اند و سید امیر حسین بن حسن عاملی، در کتاب دفع المناواه فی التفضیل و المساواه کتاب مسلک الافهام را از آثار محقق نام می برد و در بسیاری از مواضع از آن کتاب، نقل کرده است و شاید مراد از مسلک الافهام همان، المسلک در اصول دین باشد که پیش از این از آن نام بردیم و ممکن است اشتباه از ناسخ باشد.

چنان که پیش از این گذشت محقق، در سرایندگی و ایراد خطبه ماهر بوده و از جمله شاگردان او، علامه حلی و ابن داود است. قاضی عبد الخالق مشهور به، قاضی زاده کره رودی در رساله فارسی که در امامت تألیف کرده است می نویسد: علامه حلی خواهرزادهٔ محقق حلی است.

محقق در روزگار خود مرجع فقه و دیگر فنون بوده است، و از پدرش از جدش یحیی اکبر روایت می کرده است و به طوری که ملا طاهر قمی در پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام در شرح تهذیب الاحکام اظهار داشته و همچنین بنا به اظهار سید جعفر بن کمال الدین، در یکی از اجازاتش محقق از سید شمس الدین ابو علی فخار بن معد موسوی روایت می کرده، و مصنف یعنی، حر عاملی هم در محل خود بدان اشاره کرده است.

بعضی گفته اند، محقق، از محمد بن نما نیز روایت می کرده و این قول قابل ملاحظه است (۱).

علامه حلی در یکی از اجازاتش (اجازه ابن زهره) به مناسبت ذکر محقق حلی می نویسد: وی، در فقه برترین اعلام روزگارش بوده است (۲).

شیخ حسن، صاحب معالم در اجازه اش (به سید نجم الدین) اظهار می دارد: هرگاه علامه برتری محقق را در فقه، مقید به اعلام زمانش نکرده بود، به صواب نزدیک تر بود زیرا، من در میان فقها همتایی برای او نمی دانم (۳).

و آن گاه که محقق دار فانی را وداع گفت گروهی از سرایندگان و اعلام آن زمان چکامه هایی در سوگ او سرودند از جمله شیخ محفوظ ابن وشاح، در ضمن چکامه در سوگ او گوید:

اقلقنی الهم و فرط الاسی و زاد فی قلبی لهیب الضرام

لفقد بحر العلم و المرتضی فی القول و الفعل و فصل الخصام

اعنی ابا القاسم شمس العلی الماجد المقدم لیث الزحام

أزمه الدین بتدبیره منظومه احسن بذاک النظام

شبه به البازی فی بحثه و عنده الفاضل فرخ الحمام

قد أوضح الدین بتصنیفه من بعد ما کان شدید الظلام

ص: ۱۹۳

۱- ۱- هرگاه مراد از محمد بن نما، نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن نما حلی باشد صحیح نیست؛ زیرا این ابن نما در سال ۴۲۸ هجری یعنی ۲۴۸ سال پیش از محقق در گذشته است و امر به ملاحظه مؤلف هم اشاره به این موضوع است آری، ممکن است مراد از او، ابو جعفر نجیب الدین محمد بن جعفر معروف به ابن نما بوده باشد که از اکابر مشایخ قرن هفتم هجری است و شیخ حسن صاحب معالم هم در اجازه خود نام او را ذکر کرده است و کتبی به او منسوب است و در سال ۶۴۵ هجری در روز عید غدیر هنگام مراجعت از نجف اشرف در کربلا در گذشت-م.

۲- ۲- صورت این اجازه در اجازات بحار آورده شده است و تاریخ آن ۱۵ شعبان سال ۷۲۳ هجری بوده است.

۳- ۳- صورت این اجازه در اجازات بحار آمده است و تاریخ آن معلوم نیست-م.

بعدك أضحى الناس في حيره عالمهم مشته بالعوام

لولا الذی بین فی کتبه لا شرف الدین علی الاصطلام

قد قلت للقبر الذی ضمه کیف حویت البحر و البحر طام

علیک منی ما حدا سائق او غرد القمری الفا سلام

اندوه مرگ تو مرا بیچاره کرد، و زیادی ناراحتی مرا از پای درآورد و آتش اندوه باطنی ام هرچه بیشتر شعله ور شد. این اندوه و ناراحتی از آنجا مرا به خود سرگرم کرد که دریایی از علم را از دست دادم و بزرگی، از دیدار من غایب شد که، گفتار و کردارش پسندیده بود و با کمال اطلاعاتی که داشت فصل خصومت و داوری می کرد.

مرادم ابو القاسم محقق است که خورشید بزرگواری و پیشوایی و شیر بیشه علم و فرهنگ بود. آن کس که زمام دین به تدبیر او بسته بود و چه نیکو آن را به نظام آورده بود. و در هنگام بحث همانند باز شکاری بود و فضلا در برابر او چون جوجه کبوتری به شمار می آمدند. دین اسلام را با آثار خویش آشکارا ساخت و تاریکی و آلودگی را از آن برطرف کرد. پس از تو مردم حیرت زده خواهند شد و دانا و نادان شان برابر خواهد گردید.

اگر آنچه را در کتاب هایش آورده، نبود دین در معرض نابودی قرار می گرفت. و خطاب به قبرش گفتم چگونه دریای بی کران را در آغوش گرفته ای.

آری، تا ساریان برای شتران آواز می خواند و تا قمری در نواست، هزاران درود و سلام بر تو باد.

۵- ابو الحسن جعفر بن حسین بن حسکه قمی

ابن حسکه از فضلا بوده و شیخ طوسی از او روایت می کرده و خود او از ابن بابویه روایت داشته و علامه حلی در اجازاتش او را از مشایخ شیخ طوسی و از رجال شیعه نام برده است.

ص: ۱۹۴

۶- شیخ جعفر بن صالح بحرانی

دانشوری فاضل و صالح، پرهیزکاری فقیه و محدث و شاعر و از معاصران است.

۷- سید ابو ابراهیم جعفر بن علی بن جعفر حسینی

منتجب الدین گوید: وی، از ثقات و محدثان و از شاگردان شیخ طوسی بوده است.

۸- شیخ جلال الدین جعفر بن علی بن صاحب دار الصخر حسینی

وی، از علما و فضلا و اجلا بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

۹- شیخ جعفر بن شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی

(۱)

وی، عالمی محقق و فقیه و شریک درس شهید ثانی بوده و از پدرش اجازه داشته است.

۱۰- سید عماد الدین ابو القاسم جعفر بن علی بن عبد الله بن احمد

جعفری دیسی

منتجب الدین گوید: وی، از فقها و فضلا بوده و در دهستان می زیسته و در آنجا به منظور تقیه، خود را حنفی مذهب نمودار کرده و به مذهب او فتوا می داده است.

مؤلف گوید: در آینده خواهد آمد، فرزندش سید تاج الدین علی هم مانند پدرش تقیه می کرده و خود را حنفی مذهب معرفی کرد و در محل دهستان به آیین وی فتوا می داده است. و نیز امور فتوا و دیگر کارهای شرعی، همانند پدرش در عهده او بوده است.

سلسله دیسی ها، مهم و مشهور بوده و همگی آن ها از دانشوران عهد

ص: ۱۹۵

۱-۱- در پاورقی از تعلیق مؤلف نقل کرده است: دور نیست که شیخ علی بن عبد العالی کرکی، رساله جعفریه را به خاطر همین جعفر تألیف کرده باشد زیرا، پدرش از شاگردان شیخ بوده است لیکن، برای اثبات این احتمال تا به حال تحقیقی به عمل نیاورده ام-م.

خود بوده اند. از جمله، دو فرزند برادرش که در علم شهرت بسزا داشته اند.

۱۱- شیخ جلیل جعفر بن علی (محمد) مشهدی

از علما و فقها بوده و فرزندش محمد از وی، روایت می کرده است.

۱۲- شیخ زین الدین جعفر بن علی بن یوسف بن عروه حلی

از فضلا و فقها و صلحای عهد خود بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

۱۳- شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی اوالی

(۱)

امل الأمل وی، فاضلی عالم و صالحی ماهر و سراینده ای معاصر است.

او را در مکه دیدم و در حیدرآباد هند در گذشت.

مؤلف گوید: یکی از اجازاتش را که سال ۱۰۶۷ هجری برای یکی از شاگردانش نوشته بود به خط خود او مشاهده کردم و به طوری که از همین اجازه به دست می آید، شیخ جعفر از سید نور الدین علی برادر صاحب مدارک، اجازه داشته است.

۱۴- شیخ جعفر بن محمد بن احمد بن صالح

وی، از فقها و فضلا بوده و از علی بن موسی بن طاوس (ابن طاوس) روایت می کرده است.

ص: ۱۹۶

۱- ۱- شرح حال این دانشمند در کتب تراجم به تفصیل و اجمال آورده شده، در لؤلؤ آمده است به مناسبت ضیق معاش همراه با شیخ صالح کرزکانی به شیراز رفت پس از مدتی عازم هند شد و در حیدرآباد ساکن گردید و مرجع امور دینی مردم آن سرزمین قرار گرفت و به تألیفی از او دست یافتم و سال ۱۰۸۸ در گذشت انتهی. بعضی، وفات او را سال ۱۰۹۱ صحیح می دانند از خزانه الخیال نقل شده تصانیف و تعلیقات بسیاری داشته از جمله، رساله لباب است که آن را برای شاگردش سید علی خان کبیر ارسال داشته و اشعاری فیما بینشان ردوبدل می شده است جمعی از وی روایت می کرده اند از جمله، شیخ سلیمان بن علی بن ابی ظبیه و سید نعمه الله جزائری سید در آغاز تحصیل در شیراز به محضر او حاضر می شده شیخ جعفر از علمای اصولی بوده و با سید میرزا جزائری که از محدثان بوده مناظره داشته است از آثار او، ارجوزه ای است در تجوید که در آغاز آن آمده است: قال الفقیر الطالب البرهان: من ربه جعفر البحرانی - م.

این بزرگوار از ثقات عظیم الشأن و از معاصران شیخ طوسی است.

شیخ در رجال از وی، نام برده و او را توثیق کرده است. او، آثاری داشته: از جمله، الکفایه فی العبادات و کتاب یوم و لیل و کتاب الاعتقادات و کتاب الرد علی الزیدیه و غیر این ها، و از شیخ مفید روایت می کرده است.

ابن شهر آشوب از وی، نام برده و کتاب الرد علی الزیدیه را از آثار او شمرده است.

منتجب الدین نیز به تذکره از او پرداخته است، و می نویسد: وی، از اعیان ثقات و از عدول ایشان به شمار می آید. از محضر شیخ مفید و سید مرتضی بهره ور شده، پس از این به ذکر آثار او به طوری که یادآوری شد پرداخته و همگی آن ها را به استثنای کتاب رد بر زیدیه را نام برده است.

پس از این می نویسد: ما آثار او را به توسط شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی الخزاعی از شیخ مفید عبد الجبار مقری از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: دوریستی، همان شیخ صدوق و فاضل ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن محمد بن فاخر دوریستی رازی است.

به طوری که از آغاز سند برخی از نسخه های تفسیر حضرت عسکری علیه السلام و از کتاب قصص الانبیاء و دیگر کتاب ها به دست می آید با توجه به

ص: ۱۹۷

۱- ۱- دوریست یا طرشت و درشت از دیه های معروف تهران، بوده و یک فرسنگ از تهران دور است. دوریستی به نوشته تاریخ تهران از علمای به نام است و خواجه نظام الملک طوسی با اقتداری که داشت در هفته دو روز در درشت، به خدمت ابو عبد الله می رسید و سؤالاتی که داشت به عرض وی می رسانید و پس از اخذ جواب با کمال وقار بازمی گردید. ابو عبد الله در حضور رکن الدوله دیلمی با علمای اهل سنت احتجاج کرد و رساله جداگانه ای در آن خصوص به نگارش آورد و چنان که نوشته اند ممکن است ملاقات خواجه با فرزندش عبد الله باشد-م.

تصریح خود دوریستی که ضمن ترجمه والدش بدان اشاره می شود، و همچنین بنا به تصریح شیخ احمد بن ابی طالب طبرسی که در آغاز کتاب احتجاج ظاهر می شود: سید ابو جعفر مهدی بن عابد ابو حرب حسینی مرعشی از وی روایت می کرده و شیخ احمد طبرسی به توسط او از دوریستی روایت داشته است.

و از آثار او کتاب الحسنی است و این کتاب را ابن طاوس در کتاب اقبال، و کتاب عمل یوم و ليله به وی نسبت داده است (۱).

۱۶- شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی

دانشمندی جلیل القدری بوده و از شیخ کمال الدین علی بن حسین بن حماد و دیگر فضلا روایت می کرده است و پس از این به ذکر ابن نما خواهیم پرداخت.

مؤلف گوید: نجم الدین از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی روایت می کرده است و آثاری دارد از جمله، مثير الاحزان و شرح الثار که مشتمل بر احوال مختار است.

این دو کتاب را استاد استناد ما در فهرست بحار الانوار به وی نسبت داده است و ممکن است مثير الاحزان همان کتاب التهاب نیران الاحزان و مثير اکتتاب الاشجان فیما جرى علی آل الرسول باشد، که ما نسخه های چندی از آن را در استرآباد و مازندران و دیگر شهرها دیده ایم و عارف کاشانی (ملا محسن فیض) در بحث امامت از کتاب علم الیقین، و در اواخر محجه البیضاء فی احیاء الاحیاء از آن نقل کرده است، و نسخه ای از آن، نزد ما موجود می باشد.

ص: ۱۹۸

۱- ۱- تاریخ تهران می نویسد. کتاب الحسنی از آثار فرزندش عبد الله متوفی ۶۰۰ هجری است و سید این کتاب را در اقبال از آثار وی نام می برد لیکن این نظریه درست نیست و از آثار پدر اوست و ممکن است کنیه ابو عبد الله به عبد الله اشتباه شده باشد-م.

۱۷- شیخ ابو البحر جعفر بن محمد بن حسن بن علی بن ناصر بن

عبد الامام خطی بحرانی

امل الآمل وی،فاضلی ادیب و شاعری جلیل القدر و از معاصران است و از شیخ بهایی رحمه الله روایت می کرده است و دیوانی مشتمل بر مضامین پسندیده دارد و من آن را دیده ام.

سید علی خان کبیر،در سلافه العصر از وی،نام برده و از او ستایش کرده و او را به فضل و علم و ادب ستوده و اشعار زیادی از او نقل کرده است (۱).

۱۸- شیخ جعفر بن ابو الفضل محمد بن محمد بن شعره

وی،فاضلی جلیل بود،شهید اول به توسط محمد بن جعفر مشهدی از او روایت می کرده است.

۱۹- سید ابو ابراهیم جعفر بن محمد بن مظفر حسینی واعظ

منتجب الدین،او را به وثاقت و پرهیزکاری ستوده است.

۲۰- سید تاج الدین ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معیه حسینی

وی،عالمی جلیل القدر بود و قاسم بن معیه که خواهرزاده وی بود،از او روایت می کرده است.

۲۱- ابو القاسم جعفر بن محمد بن موسی بن قولویه

نجاشی گوید:ابن قولویه از ثقات اصحاب ما می باشد و در فن حدیث و فقه از اجلای ایشان به شمار می رود.شیخ ما ابو عبد الله فقیه (شیخ مفید)از شاگردان او بوده و از او اجازه روایت حدیث داشته است.پایه کمالات او

ص: ۱۹۹

۱- ۱- سید در سلافه نسب او را تا معد بن عدنان متعرض شده،و در وصف او نوشته است:ناهیج طرق البلاغه و الفصاحه الزاخر الباحث الرحیب المساجد الخ... تا گوید:با آنکه هنوز دوران جوانی را پی سپر می کند،دیوانش شهرت همگانی دارد و من به مطالعه آن توفیق یافته ام.در اصفهان با شیخ بهایی ملاقات کرده و قصیده ای در معارضه با قصیده رائیه شیخ بهایی که گفته: (سر البرق من نجد فجدد تذكاری)سروده و شیخ بهایی تقریظ ارزنده ای برای آن نوشته است ابو البحر در شیراز ساکن بوده و تا سال ۱۰۲۸ هجری در آنجا زیست داشته و همان سال در گذشته است-م.

به حدی است که، هرچه اهل کمال او را به نیکوکاری و وثاقت و فقاقت بستایند بازهم مقام او والاتر است.

آثار او عبارت است از: کتاب مداواه الجسد، کتاب الصلاه، کتاب الجمعة و الجماعه، کتاب قیام اللیل، کتاب الرضاع، کتاب الصداق، کتاب الاضاحی، کتاب الصرف، کتاب الوطی بملک الیمین، کتاب بیان حل الحیوان من محرمة، کتاب قسمه الزکات، کتاب العدد فی شهر رمضان، کتاب الزیادات، کتاب الحج، کتاب یوم و لیله، کتاب القضاء و آداب الاحکام، کتاب الشهادات، کتاب العقیقه، کتاب تاریخ الشهور و الحوادث، کتاب النوادر و کتاب النساء به اتمام نرسیده است (۱).

نجاشی گوید: اکثر این کتاب ها را نزد استادمان ابو عبد الله مفید و حسین ابن عبید الله غضایری قرائت کرده ام.

علامه حلّی، در خلاصه وی را توثیق کرده و از وی ستایش به عمل آورده است.

همچنین شیخ طوسی به توثیق او پرداخته و بعضی از کتاب های مذکور

ص: ۲۰۰

---

۱ - ۱- از آثار معروف او، کتاب کامل الزیاره است که گویا همان جامع الزیارات باشد، این کتاب در سال ۱۳۵۶ هجری با مقدمه مرحوم آقا میرزا محمد علی اردوبادی متوفی ۱۳۸۰ که شیخ اجازه ماست و تعلیقه مرحوم شیخ عبد الحسین امینی متوفی ۱۳۹۰ که مؤلف الغدیر است، در نجف اشرف به طبع رسیده است این کتاب را شیخ در تهذیب و دیگران از آن نیز نقل کرده اند، در ترجمه روضات (جلد دوم) نوشته ایم. ابن قولویه از شیخ کلینی و پدرش محمد بن موسی، روایت می کرده و از آثار او کتاب فهرست است در آنجا کتب و اصولی را که روایت کرده است، اسم برده است. سال وفات او را بر اختلاف سنه ۲۹۹ یا ۳۰۱ یا ۳۶۸ یا ۳۶۹ نوشته اند. از قطب راوندی نقل شده، ابن قولویه سال ۳۶۷ هجری در گذشته است و به نقل از شهید اول مرقد او در رواق شرقی حرم شریف حضرت جواد الائمه علیه السلام بوده است و پدرش محمد، از خیار اصحاب سعد بن عبد الله قمی بوده است و از ثقات اصحاب به شمار می آید و به نقل کنی و القاب مرقدش در شیخان قم بوده است. روضات از ریاض [۱] نقل کرده مرقد او در شیخان قم بوده است و مرقد کاظمین را منسوب به وی دانسته لیکن، در نسخه ریاض [۲] که مورد ترجمه ما می باشد، چنان موضوعی را ندارد و از مرقد او نام نبرده است -م.

را متعرض شده، و آن‌ها را از طریق مفید و دیگران روایت کرده است.

مؤلف گوید: در شهر تبریز به خط ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهایی چنان دیدم که جامع الروایات و ما روی فیها من الفضل، از آثار ابن قولویه است و گمان من این است که وی این موضوع را از شیخ بهایی نقل کرده باشد.

۲۲- شیخ نجم الدین جعفر بن ملیک حلبی

وی از فضلا و از اجلای فقها و قرا و زهاد عصر خود بوده و شیخ یوسف، پدر علامه حلی از وی روایت می کرده است.

۲۳- شیخ نجم الدین جعفر بن نما

از اجلای فضلا بوده و پیش از این به عنوان ابن محمد بن جعفر از وی یاد کردیم.

۲۴- سید جلال الدین حسینی

از فضلا و محدثان بوده و کتاب منهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه، از آثار اوست و از متأخران از شهید اول است.

۲۵- جمال الدین بن حسین بن جمال الدین محمد خوانساری معروف

به آقا جمال

(۱)

وی، از اجلای علما و فضلا و از حکمای محقق و مدقق و از معاصران است و آثاری دارد.

مؤلف گوید: از آثار او حاشیه ای است بر شرح مختصر و متعلقات آن به اتمام نرسیده است و در حاشیه ای بر حاشیه خفری و حواشی ناتمام بر

ص: ۲۰۱

۱- ۱- اکثر مورخان نام او را جمال الدین نوشته اند و به طوری که از آغاز شرح غرر و دررش استفاده می شود، نام او محمد بوده است و از قرینه اینکه هم لقب با جدش بوده باید نامش محمد باشد چنانچه نام او محمد بوده است.

شرح لمعه و ترجمه کتاب مفتاح الفلاح شیخ بهایی (۱) و رساله فارسی و مبسوطی در نفی وجوب نماز جمعه و بحث مبادی الاحکام در رد نظریه استاد علامه، ملا میرزا محمد بن حسن شیروانی تألیف کرده است (۲).

۲۶- سید جمال الدین بن عبد القادر حسینی بحرانی

امل گوید: وی، فاضلی صالح و شاعری ادیب و ماهر و از معاصران است. از جمله اشعار او این بیت هاست که برای من فرستاده است:

أ مولای ها أنا ذا عبدکم و من بأیادیک طوقته

و أغنیته بجزیل العطا و للبر و اللطف عودته

و أعلنت من فضله کامنا و أعلیت قدرا و وقرته

و عدت جمیلا و أنجزته و أولیت برا و والیته

فکیف بک الآن أبعدته و قد کنت من قبل قربته

ای آقای من، همانا من بنده توام و کسی هستم که به بند نعمت های تو درآمده ام. مرا با بخشش فراوان خود بی نیاز کردی و به نیکی و مهربانی خود عادت دادی. و با محبتی که داشتی فضیلت مرا آشکار ساختی و قدر و مقدار مرا هویدا کردی. و وعده نیکو دادی و آن را وفا فرمودی، و نیکی

ص: ۲۰۲

۱-۱- این ترجمه در بمبئی به طبع رسیده و نسخه خطی و مجدولی از آن نزد این حقیر موجود است و در آغاز آن به نام خود که محمد است اشاره کرده و این کتاب را به نام شاه صفی تدوین کرده است-م.

۲-۲- در روضات می نویسد: آقا جمال در روزگار خود، ریاست تدریس را به عهده داشت و از برکات انفاس او گروهی به عالی ترین مراتب دانش رسیدند و او دانشمندی ظریف و خوش طبع و نیکو چهره و اندیشمند و متنفذ بود. آقا جمال، خواهرزاده محقق سبزواری بود و از شاگردان او و پدرش آقا حسین، به شمار می آید. از آثار او شرح غرر و درر آمدی است و با علامه مجلسی و ملا میرزا شیروانی گفت و گوهایی داشته و آنی از اشتغال علمی فراغت نداشته است و به شاگردانش می گفته چنان نیست که هوش مرا ندارید بلکه به اندازه من اشتغال به علم پیدا نمی کنید. آقا جمال، در بیست و ششم ماه مبارک رمضان سال ۱۱۲۵ رحلت کرده و در مقبره پدرش در تخت پولاد مدفون شده است و بعضی سال فوت او را سال ۱۱۲۱ نوشته اند فاتح از شعرای آن عصر در ماده تاریخش گفته است: سال فوتش را به فاتح هاتفی از غیب گفت: کرد ایزد با حسین بن علی حشر جمال-م.

خودت را به نهایت هویدا ساختی. و با این وصف چگونه ممکن است، مرا از دربار خود برانی و حال آنکه پیش از این مرا در قرب خود جای داده بودی.

۲۷- سید جمال الدین سید نور الدین علی بن علی بن ابی الحسن

موسوی عاملی جبعی

امل الآمل وی، دانشوری بافضیلت و محقق مدقق و ماهر و ادیب و شاعر و شریک درس ما در پیش جمعی از اساتید بوده است.

جمال الدین، به دنبال پایان تحصیلات خویش به مکه مکرمه مشرف شد، و چندی را در حرم امن حضرت پروردگار مجاورت اختیار کرد. از آن پس به مشهد مقدس رضوی علی صاحب آلف السلام مشرف شد و به دنبال آن به حیدرآباد هند عزیمت کرد و هم اکنون در آنجا ساکن است و مرجع فضلا و بزرگان آن سرزمین می باشد.

جمال الدین اشعار بسیاری از قبیل معنیات و دیگر فنون شعر سروده، و حواشی و فوائد بسیاری از نظم و نثر گرد آورده است. از سروده های اوست:

قد نالنی فرط التعب و حالتی من العجب

فمن الیم الوجد فی جوانحی نار تشب

و دمع عینی قد جری علی الخدود و انسکب

و بان عن عینی الحمی و حکمت ید النوب

یا لیت شعری هل تری یعود ما کان ذهب

یفدی فوادی شاذنا مهفهفا عذب الشنب

بقامه کأسمر بها النفوس قد سلب

و وجهه کأنها جمر الفضا اذا التهب

رنج و مشقت فراوانی، مرا به خود مشغول کرده، و حالت شگفتی در من به وجود آمده است. و از خشم دردناکی که در خود احساس می‌کنم آتش سوزانی در اعضا و جوارح من شعله ور است. و اشک چشمم بر گونه هایم روان است. و اثر تب در چشم من هویداست، و دست گرفتاری‌ها در باطن من حکومت می‌کند. ای کاش می‌دانستم، آیا می‌بینی آنچه را که از دست داده‌ام بار دیگر به سوی من بازگردد.

و آن آهویچه میان باریک شیرین دهانی است که، جانم به فدایش باد.

قامت و اندام نیزه‌مانندی داشت که، همگان، را هدف خویش قرار می‌داد.

و گونه سرخ فامی داشت که، چون آتش درخت غضا شعله ور بود.

از اشعار او چکامه‌ای است که در ستایش از عمویم، شیخ محمد حر سروده است:

سوی حر تملک رق قلبی هوای به منوط و الضمیر

و باب القول فیه ذو اتساع تضیق لعد أیسره السطور

فتی کھف الانام و خیر مولی له فضل تقل له البحور

آیا به جز از شیخ محمد حر که دلم بسته به او و عشقم پیوسته با اوست، دیگری می‌تواند دل مرا در قید بندگی خود درآورد درباره او هرچه بگویم کم گفته‌ام و عبارات از بیان کم‌ترین وصف او در تنگناست. او جوانی است که پناه همه مردم است و بهترین آقایی است که دریاها در برابر فضیلت او کاستی می‌گیرد.

در قصیده دیگری در ستایش او گفته است:

فتی أضحی لکل الناس رکنا لدفع ملّمه الخطب المهول

شدید البأس ذو عزم سدید جبان الکلب مهزول الفصیل

هو الحر الذی أضحت لدیه ذوو الاعسار فی ظل ظلیل

جوانمردی که برای مردم رکن و پناه است، تا هرگونه گرفتاری را از ایشان برطرف سازد. با عزمی استوار و بی‌باکانه به امور مردم رسیدگی

می کرد، حتی حیوانات از پافتاده و رنج دیده را هم در پرتو محبت خود قرار می داد. او، همان شیخ محمد حر است که بیچارگان را در زیر سایه رحمت خویش از ناتوانی می رهانید.

در ضمن نگارشی، اشعار زیر را برای من ارسال داشته است.

سلام کمثل الشمس فی رونق الضحی تؤم علاکم فی مغیب و مطلع

فاوله نور لدیکم مشعشع و آخره نار بقلبی و أضلعی

سری و هو ظمان لعذب حدیثکم و لکنه ریان من فیض آدمعی

و أودعت فی طی السّلام و دیعه و قد بت من سکر المحبه لا أعی

فرققا بها رفقا فانی أظنها فؤادی لانی لا أری مهجتی معی

سلامی که مانند خورشید در هنگام ظهر می درخشد و در طلوع و غروب آن به پیشگاه شما عرضه داشته می شود. آغاز آن، نور درخشان است و انجام آن، آتشی است که، دل و جوارح مرا می سوزاند. او شبانه به راه خود ادامه داد در حالی که، از گفتار شیرین شما تشنه بود و در عین حال از اشک چشم من، سیراب شد. در آن هنگام که به عرض سلام توفیق یافتم، گروهی در نزد شما به جای نهادم، و از مستی شراب محبت شما که مرا از پای در آورده بود، شب را به بیدار خوابی به سر بردم.

اینک به دل ناتوان من که از هر جهت رنج دیده است. مهربانی کنید، زیرا، گمان دارم با مفارقت شما آن را هم از دست داده ام.

و در ضمن نامه دیگری، اشعار زیر را برای من ارسال داشته است:

الی حضره المولی الهمام الممجد سلیل العلی الحر التقی محمد

أبث من الاشواق ما لو تجسمت لضاق بأدنی بعضها کل فدقد

و أهدی سلاما قد تناثر عقده فأصبح یزری بالجمان المنضد

و اصفی تحیات صفت من کدوره تؤم علاکم فی مغیب و مشهد

فیا أیها المولی الذی بحر مجده الیه تناهی کل فخر و سؤدد

اليك الوري ألفت مقاليد أمرها فابل اللبالي و الايام و جدد

و دم سالما في طيب عيش و نعمه مطاعا معا في طيب اليوم و الغد

و ان تسالوا عنا فانا بنعمه و عافيه فيها نروح و نغتدي

و نرجو من الله المهيمن أنكم تكونون في خير و عز مؤبد

به سوی بزرگوار باهمت که بازمانده حر پرهیزکار و موسوم به محمّد است، اشتیاقات بی نهایتی از خود ابراز می دارم. که هرگاه آن ها مجسم شود بیابان ها با آن فراخی نمی توانند اندکی از آن ها را در خود قرار بدهند.

سلامی تقدیم می دارم که اگر چه خوشه های آن ریزان و گوهرهای آن پراکنده است اما، مرواریدهای به رشته کشیده شده را از اعتبار می اندازد.

بهترین دروذهای پاک از هرگونه کدورت را در غیاب و حضور به مقام اعلای شما تقدیم می دارم. پس ای مولای من، و ای آن کسی که همگان به سوی دریای بزرگواری و عظمت او توجه کرده و هرگونه اهمیت و شخصیتی بدو پایان پیدا می کند و همه مردم از هر دسته ای که باشند، کلید کارهای خود را در اختیار او قرار می دهند و شبانه روز خود را برای درک فضائل او سپری می سازند.

اینک، آرزومندم همواره با سلامت و خوشی به سربری، و از پاکیزه ترین زندگانی و نعمت ها برخوردار باشی، و همه وقت مردم از تو اطاعت کنند. و هرگاه جویای احوال ما باشی به خوبی و در عین عافیت، امروز و فردا را به سر می بریم. از خدا می خواهیم که شما نیز همواره در خیر و خوبی و عزت به سر برید.

و من در یکی از اوقات، نامه منظومی در ضمن چهل و دو بیت، برای او ارسال داشتم که اینک ابیاتی چند از آن را متذکر می شوم. آغاز آن نامه به شرح ذیل است:

سلام و اکرام و ازکی تحیه تعطر أسمع بهن و أفواه

و أثنیه مستحسناات بلیغه تطابق فیها اللفظ حسنا و معناه

و اشرف تعظيم يليق بأشرف الل كرام و أحلى الوصف منه و أعلاه
أقبل أرضا شرفتها نعاله و أهدي بجهدى كل ما قد ذكرناه
من المشهد، الاقصى الذى من ثوى به نيل فى حماه كل ما يتمناه
الى ماجد تعنو الانام ببابه فتدرك أدنى العز منه و أقصاه
و أضحى ملاذا للانام و ملجا يخوضون فى تعريفه كلما فاهوا
فتى فى يديه اليمن و اليسر للورى فليمن يمناه و ليسر يسراه
جناب الامير الامجد الندب سيدى جمال العلى و الدين أيده الله
و بعد: فان العبد ينهى صبابه تناهت و وجدا ليس يدرك ادناه
و يشكو فراقا أحرق الصبّ ناره و قد دكّ طود الصبر منه و أفناه
و انا و ان شطت بكم غربه النوى لنحفظ عهد الودّ منكم و نرعاه
و قد جاءنى منكم كتاب مهذب فبدّل همى بالمسرّه مرآه
فلا تقطعوا اخباركم عن محبّكم فان كتابا من حبيب كلقياه
و انى بخير غير أن فراقكم أذاب فؤادى بالغرام و أصماه
و أهدي سلاما و التحيه و الثناء و ألطف مدح مع دعا تلوناه
الى اخوتى الامجاد قره مقلتى أحبه قلبى خير ما يتمناه
و اخوتكم حيا الحيا حى حيكم و يسقيه سقيا له فوق سقياه
و من عندكم من جيره و أحبه اذا خطرنا فى خاطرى فهو أواه
و ندعوا و نرجو منكم صالح الدعاء و من سائر الاخوان ايضا رجوناه
اليكم تحيات اتت من عبيدكم محمّد الحر الذى انت مولاه
و فى صفر تاريخه عام سته و سبعين بعد الالف بالخير عقباه

سلام و گرامیداشت و بهترین درودی که گوش ها و دهان ها را خوش بو می کند و ستایش بی نهایت در قالب بهترین الفاظی که در خور این معانی باشد. و آراسته ترین احترام را همراه با گرامی ترین توصیف تقدیم می دارد.

ص: ۲۰۷

زمینی را می بوسم که، نعل ها و کفش های او، آن را زینت بخشیده، و با نهایت کوشش، هر آنچه را که یاد کردم اهدا می کنم.

و درود من از دورترین مکان هاست که هر کس در آن، جای بگیرد، در پناه آن، به تمام آرزوهایش می رسد درود من به بزرگواری است که، مردمان عازم درگاه او می شوند و از نزدیک و دور، عزت را ادراک می کنند، و به آخرین آرزوی خود نایل می شوند. و او پناه مردمان است، و هر چه می گویند در تعریف اوست. جوانی که میمنت و فراخناکی زندگی در دست اوست. میمنت، در دست راست او و گشایش و فراخناکی در دست چپ او می باشد. جناب امیر بزرگواری است که، آقای من است و چهره فریبای عالی مقامی و دین داری است که خدا او را تأیید فرماید.

پس از این، آن کس که، دم از اوصاف تو می زند، بنده ای است که، دست به توصیف تو دراز می کند و به نهایت آن نمی رسد، و حقیقت آن را درک نمی کند. از فراق تو شکوه می کند و در آتش اشتیاق تو می سوزد و کوه صبر او فروریخته و نابود شده است. و من با این که از تو دور افتاده ام، از مراتب دوستی تو فراموش نمی کنم و به رعایت آن می پردازم. نامه پاکیزه ای از سوی شما رسید و اندوه مرا مبدل به شادی ساخت. بنابراین قطع مکاتبه دوستی نفرمایید؛ زیرا دیدن نامه دوست، همانند دیدار اوست. حال من خوب است جز اینکه مفارقت شما دل مرا آب کرده و عذاب می دهد. در عین حال بهترین درود و ستایش و شایسته ترین سپاس خود را همراه با دعا اهدا می کنم.

و به برادران بزرگوار خود که نور چشم منند و دلم متوجه به آن هاست، ابلاغ سلام می کنم.

برادران شما آن هایی هستند که قبیله شما را زنده کرده و خدا آن ها را زنده بدارد و آن ها را از آب رحمت و مغفرت خود بیش از آنچه در تصور آید، سیراب سازد. همچنین همسایگان و دوستان شما و آن ها که به خاطر

بیاید از فیض خدا کامیاب شوند. و دعا می کنم و از شما و دیگر برادران امید دعای شایسته دارم. باری محمد بن حر که بنده ای از شماست و شما هم آقای او می باشید از همه نوع تحیات او برخوردار خواهید شد. و این نامه را در سال هزار و هفتاد و شش به سوی شما ارسال داشتم.

۲۸- شیخ جمال الدین بن یوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون

عاملی

از فضیلت و صلاحی معاصر بوده است.

۲۹- شیخ جواد بن سعید بن جواد کاظمی

امل وی، از فضلا و علما و اجلائی محققان بوده است. آثاری دارد از آن جمله: شرح آیات الاحکام و شرح خلاصه الحساب شرح الفیه و شرح زبده شیخ بهایی و شرح جعفریه و غیر این ها.

کاظمی، از شاگردان شیخ بهایی، و گویند وی، شیخ الاسلام استرآباد بوده است.

مؤلف گوید: به طوری که از شرح دروسش استفاده می شود نامش محمد و لقبش جواد و شهرتش کاظمی بوده و همچنان که از شرح نهج المسترشدین او به دست می آید نامش جواد و نام پدرش سعد بوده است.

کاظمی. شیخ الاسلام دارالمؤمنین استرآباد بوده است و به دنبال آن پیش آمدی اتفاق افتاد که، مردم استرآباد وی را از آن شهر بیرون کردند.

کاظمی، برای احقاق حق خود و عملی که برخلاف انتظار از مردم استرآباد سرزد به شاه عباس ماضی (کبیر) شکوه کرد و از آنجا که، سبب اخراج او از استرآباد، سید امیر محمد باقر استرآبادی معروف به طالبان بوده و شاه عباس ارادت ویژه ای به سید داشت، به شکایت او اعتنایی نکرد و دستور داد تا کاظمی را از کشور ایران اخراج کنند.

ص: ۲۰۹

کاظمی با ناراحتی هرچه تمام تر از شکایت خود دست برداشت و پس از درگذشت شاه، به کاظمین که زادگاه اصلیش بود بازگشت و روزگاری را در آنجا گذراند و مورد توجه حاکمان بغداد به ویژه بکتاش خان قرار گرفت و پیش از آنکه سلطان مراد عثمانی، بغداد را فتح کند از بغداد بیرون رفت و در سرزمین های ایران ساکن شد.

از آثار کاظمی، شرح دروس که ناتمام مانده و من آن را به خط وی دیده ام و نسخه ای از آن نزد ما بود که مفقود شده است و شرح زبده و نیز نهج المسترشدين علامه را به نام کشف احوال الدین شرح کرده و شرحی مبسوط و ممزوج با متن است که در کمال خوبی و ارزندگی تألیف شده است و من آن را در ضمن کتاب های ملا محمد حسین اردبیلی قدس سره دیده ام.

کاظمی این کتاب را در سال ۱۰۲۹ هجری تألیف کرده و پایان آن در بامداد روز جمعه نهم ربیع الاول بوده است و دیگری، شرح جعفریه در احکام صلاه، و دیگری رساله مختصری در اصول الدین است (۱).

ص: ۲۱۰

۱-۱- به طوری که اظهار شده مجلد اول ریاض [۱] از حرف الف تا جیم مفقود شده و آنچه در ریاض مطبوع آمده و این جانب به ترجمه آن موفق شده ام مطالبی است که در امل الآمل بوده و مؤلف آن بخش را مورد مطالعه و حاشیه قرار داده و در ریاض [۲] مطبوع، همگی آن ها را به ضمیمه برخی از افراد و نظریات مؤلف ایراد نموده اند-م.

۱- حاجب بن لیث بن سراج

وی، فاضلی عالم و متکلمی فقیه و جلیل القدر و از معاصران سید مرتضی است به طوری که از کتاب دفع المناواه عن التفصیل و المساواه امیر سید حسین مجتهد عاملی به دست می آید او و سید مرتضی راجع به پاره ای از مسائل با شیخ مفید قدس سره مراسله و مکاتبه داشتند و ممکن است نام او در کتاب های رجال آمده باشد.

۲- ملا حاجی بن حسین یزدی

وی، از اجلای مشاهیر علمای روزگار شاه عباس صفوی و از شاگردان شیخ بهایی است.

وزیر خلیفه سلطان و ملا خلیل قزوینی بلکه، آقا حسین خوانساری از شاگردان او بوده اند که قابل ملاحظه است.

از آثار او شرح خلاصه الحساب شیخ بهایی است لیکن، به اتمام آن موفق نشده است. و به همین مناسبت پس از رحلت وی، شاگردش سید امیر مجد الشرف بن حبیب الله طباطبایی شیرازی تتمه آن را به انجام آورده است.

و ما نام او را بدان سبب در این بخش آوردیم که دانسته شود حاجی نام او بوده نه اینکه این کلمه مطابق معمول برای او وصفی باشد دال بر اینکه حج بیت الله را به جا آورده است ملاحظه شود.

۳- احمد بن حمدانی تغلبی

وی، فاضلی عالم و جامعی کامل و ادیبی شاعر بوده و طبعی عالی داشته و از علمای روزگار صاحب بن عباد بوده است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء وی را از سراینندگان اهل بیت نام برده و اضافه کرده است که او بدون تقیه و آشکارا به ذکر مناقب اهل بیت علیهم السلام می پرداخت.

ثعالبی، در یتیمه الدهر ذیل احوال او می نویسد: وی، یگانه، دهر و خورشید روزگار خود بود. در ادب و فضیلت و کرامت و بزرگواری و مناسب گویی و برتری، بر امثال خود و سوارکاری و دلاوری بر دیگر معاصرانش، برتری داشته است. اشعار او معروف و به ارزندگی و اهمیت مشهور می باشد.

وی، سال ۳۵۷ هجری کشته شد (۱).

۴- حارث بن علی بن زهره حسینی حلبی

از آثار او، قس الانوار فی نصره العتره الاطهار و غنیه النزوع است. این دو اثر را در ضمن نسخه هایی از معالم ابن شهر آشوب که در اختیار داریم به وی نسبت داده ایم.

شگفت اینجاست که شیخ معاصر در امل الآمل متوجه به اختلاف نام حارث و حمزه نشده و به نام او که در معالم العلماء اشاره نکرده است بلکه، در ذیل احوال سید حمزه که بعد از این ترجمه حال او خواهد آمد می نویسد: ابن شهر آشوب از وی نام برده و نوشته است: از آثار او قس الانوار فی نصره العتره الاطهار و غنیه النزوع است.

ص: ۲۱۲

۱- ۱- ثعالبی در یتیمه الدهر او را این چنین معرفی کرده است: ابو فراس حارث بن سعید بن حمدان و اضافه کرده، ابو فراس پسر عموی سیف الدوله و ناصر الدوله بوده و صاحب، در حق او گفته «بدئ الشعر بملک و ختم بملک» یعنی آغاز شعر به امرؤ القیس شروع و به ابو فراس پایان گرفت و متناسبی به اهمیت او گواهی می داد. ابو فراس در سال ۳۵۷ هجری به مناسبت پیشامدی که میان او و یکی از آزادشدگان خاندانش اتفاق افتاد کشته شد-م.

و ما به زودی مطالبی ذیل قیس الانوار به مناسبت شرح حال سید ابو مکارم حمزه بن علی معروف به ابن زهره ان شاء الله تعالی خواهیم نگاشت.

به دنبال آنچه یاد شد به اشکالی می‌رسیم و آن این است که از ظاهر سیاق کلام شیخ معاصر به دست می‌آید که مراد وی از سید حمزه، همانا سید بن زهره معروف و مؤلف کتاب الغنیه است و حال آنکه نام او سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی مؤلف غنیه النزوع و غیر آن است نه مرادش حارث بن علی بن زهره مترجم فعلی ما.

و این حارث برادر دیگری داشته که او هم معروف به ابن زهره است و نامش، سید ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره است و او هم کتابی به نام الغنیه عن الحجج و الادله، داشته است (فتأمل).

۵- ملا حافظ زواری

وی، فاضلی، عالم و از اجلای فقها و از شاگردان شیخ علی کرکی مشهور است.

زواری از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است و به تألیف از او دست نیافتیم زواری، به فتح زای نقطه دار و رای بی نقطه منسوب به زواره است که دهکده معروفی است واقع میان اصفهان و یزد که من آن را دیده‌ام.

۶- ابو تمام طایبی شامی حبیب بن اوس بن حارث بن قیس حورانی

ابو تمام، سراینده مشهور و امامی مذهب است که تشیع خود را آشکار می‌کرده به ستایش اهل بیت علیهم السلام می‌پرداخت و کتاب الحماسه و غیر آن از آثار اوست. ابو تمام در روزگار خود پرچم دار شعر و پیشوای شاعران بود.

پدر ابو تمام مسیحی بود و او به شرف اسلام نایل آمد.

ابو تمام به ستایش خلفا و بزرگان می‌پرداخت و سروده‌های او خاور و باختر آن روزگار را فراگرفته بود و او همان کسی است که، دیوان حماسه را گرد آورد.

ابو تمام، سراینده گندم گون و بلندبالا و زبان آور و شیرین گفتار بود سال ۱۹۰ یا پیش از آن متولد شد و سنه ۲۳۱ هجری در موصل در گذشت. و هنگامی که جان به جان آفرین سپرد حسن بن وهب در سوگ او چکامه ای سرود از آن جمله دو بیت زیر است:

فجع القریض بخاتم الشعراء و غدیر روضتها حبیب الطائی

ماتا معافتجاورا فی حفرة و کذاک کانا قبل فی الاحیاء

با مرگ خاتم سراینندگان، شعر مرد و حبیب طائی هم در خاک غنود.

ابو تمام و سروده اش هر دو در خاک پنهان شدند، همچنان که در روزگار زندگی، هر دو باهم بودند.

و نیز محمد بن عبد الملک زیات وزیر معتصم بالله خلیفه عباسی، در سوگ او گفت:

نبأ أتى من أعظم الأنباء لما ألمّ مقلقل الاحشاء

قالوا حبیب قد ثوی فأجبتهم ناشدتکم لا تجعلوه الطائی

خبر مهمی که اعضا و جوارح مرا ناراحت کرده به من رسید و آن این بود که گفتند حبیب مرد سوگند به خدا نگوید که حبیب طائی (ابو تمام) مرده است.

ابو تمام، در روزگار ولایت و امامت حضرت جواد الائمه علیه السلام می زیسته بلکه، افتخار درک زمان حضرت ولایت مطلقه امام هادی علیه السلام را نیز داشته است؛ زیرا او، در روزگار آن حضرت رحلت کرده است.

سیوطی، در طبقات النحاه گوید در آثار یکی از شاگردان شیخ منتجب الدین صاحب فهرست، چنین آمده که: ابو تمام حبیب بن اوس طائی شاعر، یکی از سراینندگان ماهر بوده که می توانسته معانی عالی را استخراج کند و در الفاظ تازه و بدیع به کار ببرد و با نظر صائبی که داشته و کتاب حماسه ای را که به ذوق سرشار خویش برگزیده، با اساتید فن و سراینندگان عصر خود احتجاج نماید و به مناظره نشیند.

ابو تمام سال ۱۹۰ هجری یا بیشتر و کمتر از آن، متولد شده، و سال ۲۲۸ هجری در موصل در گذشته است و به قولی، وفات او سنه ۲۳۲ هجری بوده و وزیر محمد بن عبد الملک زیات و حسن بن وهب کاتب نحوی، او را مرثیه گفته اند.

ابو تمام به قزوین هم سفر کرده است.

تاریخ وفات ابو تمام به نقل سیوطی مخالف با تاریخی است که پیش از این گذشت و ابن اثیر در کتاب الکامل، تاریخ وفات او را سال ۲۲۸ هجری نوشته است.

در مختصر تاریخ ابن خلکان پس از آنکه نسب او را به طوری که ما ذکر کردیم یادآوری کرده، می نویسد: مؤلف کتاب الموازنه بین الطائین چنین می نویسد: آنچه را که اکثر مردم راجع به نسب ابو تمام اظهار داشته اند آن است که، پدر ابو تمام از نصرانیان و از مردم جاسم که دهکده ای از دیه های شام بوده، می باشد و او را تدوس عطار می خواندند بعدها او را به نام اوس معرفی کردند.

ابو تمام در زبان آرابی و سرایندگی و حسن اسلوب، یکتای زمانش بود و کتاب حماسه، از کثرت فضیلت و شناخت استوار و حسن اختیار او حکایت می کند و کتاب فحول الشعراء و الاختیارات من شعر الشعراء از آثار اوست و محفوظات هیچ یک از شعرا و ادبا به اندازه او نبوده است.

چنان که گفته اند، ابو تمام صد و چهارده هزار ارجوزه عربی علاوه بر قطعات و قصاید را از حفظ داشته است.

دانشوران اظهار داشته اند، از قبیله طی سه تن از سرشناسان، به وجود آمدند که هر سه در صفت ویژه خود نمونه بوده اند: حاتم طائی در سخاوتمندی و داود بن نصیر طائی در زهد و ابو تمام حبیب بن اوس در سرایندگی.

گویند در یکی از اوقات که خلیفه را با قصیده سینه اش ستود وزیر به خلیفه گفت، ابو تمام هرگونه جایزه ای که می خواهد به وی اعطا کن؛ زیرا او بیش از چهل روز زندگی نخواهد کرد. چه آنکه دیدم از زیادی اندیشه کردن خون، اطراف چشمانش را فرا گرفته است و کسی که بدین حال در آید بیش از چهل روز نماند، خلیفه از وی پرسید، در برابر این قصیده ای که در مدح ما سروده ای چه جایزه ای می خواهی؟ ابو تمام گفت: می خواهم تا فرمان فرمایی موصل را به من دهی! خلیفه پذیرفت و فرمان حکومت آنجا را به نام وی تویح کرد ابو تمام بدانجا عزیمت کرد و بیش از چهل روز از حکومت او نگذشت که دنیا را وداع گفت.

ابن خلکان گفته است، این افسانه اصولاً اساس درستی ندارد؛ زیرا در تحقیقی که به عمل آورده ام از حکومت وی در آنجا اثری نیافتم. آری، حسن بن وهب از طرف خلیفه، کارگزاری بریه موصل را به عهده داشت و پس از کمتر از دو سال در آنجا درگذشت. و قرینه دیگری که نادرستی آن قصه را، ثابت می کند آن است که، این قصیده در ستایش از هیچ یک از خلفا نبوده بلکه، ابو تمام این قصیده را در مدح احمد بن معتصم و یا در ستایش از احمد بن مأمون سروده است و این دو تن هم مقام خلافت نداشته اند.

ابو تمام در سال ۱۹۰ هجری و یا سال ۱۸۸ هجری و یا سال ۱۸۲ و یا سال ۱۹۲ هجری بنا به اختلافی که در سال میلاد اوست در دهکده جاسم که از مضافات شهر جیدور از توابع دمشق است متولد شده و در مصر نشو و نما یافته است.

گویند، در آغاز کار، در مسجد جامع مصر با کوزه سقایی، می کرد و به مردم آب می داد و یا کارگر بافندگی بود و در شهر دمشق بدین کار می پرداخت و پدرش در شهر دمشق باده فروشی داشت.

ابو تمام مردی گندمگون و بلندبالا و فصیح و شیرین گفتار و اندکی لکنت و تمتمه در زبانش بود (۱).

ابو تمام در سال ۲۳۱ هجری و یا در ماه ذیقعد و یا در ماه جمادی الاولی سال ۲۲۸ و یا ۲۲۹ و یا در ماه محرم سال ۲۳۲ هجری در موصل در گذشته است.

ابن خلکان گوید، قبر او را در موصل در بیرون میدان کنار خندق دیدم و عامه مردم می گفتند این، قبر تمام است.

جیدور بفتح جیم و سکون یا از توابع دمشق و مجاور با جولان است و طائی منسوب به طی است که یکی از قبیله های معروف عرب می باشد و این کلمه و نسبت، برخلاف قاعده است و صحیح آن است که بگویند، طیء، در عین حال باب نسبت از ابواب محتمل التغییر است. چنان که در نسبت به دهر، دهری و در نسبت به سهل به ضم سین سهلی، می گویند.

پایان گفته صاحب مختصر.

کتاب حماسه او دیوان معروفی است که من نسخه های کهنی از آن را در اصفهان و نجف و اردبیل و مشهد رضا علیه السلام و قسطنطنیه و دیگر شهرها دیده ام و گروهی از ادبا از جمله، ابو زکریا خطیب تبریزی، آن را در ضمن دو مجلد شرح کرده است و من شرح او را که متضمن خط خطیب و نسخه بسیار کهنی بوده در تبریز دیده ام (۲).

ص: ۲۱۷

۱- ۱- تمتمه: به فتح هر دو تاء به کسی می گویند که، حرف تا را مفتوح بگوید و آن را تکرار کند و به همین علت هم به لقب تمام معروف بوده و یا لکنتی در زبان داشته چنان که شاعری درباره او گفته: یا نبی الله فی الشعر و یا عیسی بن مریم أنت من اشعر خلق الله ما لم تتکلم - م.

۲- ۲- کشف الظنون می نویسد: علت گردآوری دیوان حماسه آن بوده که، ابو تمام به خراسان رفت و عبد الله بن طاهر را ستایش کرد جایزه گرفت و عازم عراق شد در مسیر خود به همدان رسید ابو الوفا بن سلمه، وجودش را مغتنم شمرده، او را به خانه خود وارد کرد و به اکرام او پرداخت. در یکی از روزها برف شدیدی بارید چنان که راه ها مسدود گردید. ابو تمام از این پیش آمد غمناک شد از طرف دیگر ابو الوفا خرسند گردید و کتابخانه خود را

شیخ معاصر ما در امل الآمل، می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس طائی عاملی شامی سراینده مشهور و شیعه مذهب و فاضل و ادیب و منشی بوده.

ابو تمام، آثاری دارد از آن جمله دیوان حماسه (۱) و دیوان شعر و کتاب مختار شعر القبائل و کتاب فحول الشعراء و الاختیارات من شعر الشعراء و غیر این ها.

علامه حلّی رحمه الله در خلاصه می نویسد: ابو تمام، امامی مذهب بود و اشعاری در مدح اهل بیت علیهم السلام سروده است. احمد بن حسین غضائری بیان داشته، نسخه کهنی از اشعار او را که در روزگار او یا نزدیک به زمان او نوشته شده بود، از اشعار وی دیده است. از آن جمله، قصیده ای بوده که در آن به ذکر اسامی شریفه اهل بیت علیهم السلام پرداخته و به نام شریف حضرت ابو جعفر ثانی، جواد الائمه علیه السلام که وی در عصر آن حضرت می زیسته پایان داده است.

ص: ۲۱۸

۱- ۱) - ابو تمام، دارای دو دیوان به نام حماسه بوده است. الذریعه (جلد هفتم) می نویسد: اولین حماسه را ابو تمام به نام عبد الله بن طاهر نوشته است و حماسه دوم را به نام ابو الوفا سلمه گرد آورده که ما پیش از این از کشف الظنون یاد کردیم الذریعه می نویسد: کشف الظنون، حماسه اولی را نام نبرده است - م.

جاحظ در کتاب الحیوان می نویسد: حدیث کرد مرا ابو تمام و او از رافضی های معروف بود. پایان کلام علامه.

نجاشی نیز آنچه را از علامه نقل کردیم در رجال خود ایراد و اضافه کرده است که، کتاب الحماسه و کتاب مختار شعر القبائل، از آثار اوست و نقل آثار او را ابو احمد عبد السلام بن حسین بصری، به ما اجازه و اخبار کرده است.

مؤلف طبقات الادباء می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس طائی شاعر، اصلاً از مردم شام بود و در دوران جوانی در مصر می زیست و در مسجد جامع سقایت می کرد و به مردم آب می داد و همان وقت هم با ادبا و سرایندگان نشست و برخاست داشت و مراتب ادبی و مضامین عالیه شعری را از ایشان فرا می گرفت و جوانی هوشمند و زیرک بود و شعر را دوست می داشت و همواره طبع آزمایی می کرد تا به سرایندگی پرداخت و خوب از عهده برآمد و شعر او مجالس و محافل را به خود متوجه کرد و نام او بر سر زبان ها افتاد در همین موقع خبر سرایندگی او به گوش معتصم عباسی که در سامرا بود، رسید او را به دربار خویش دعوت کرد. ابو تمام، در نتیجه ارتباط با دربار معتصم، چکامه های بلندبالایی در ستایش او سروده و جایزه های فراوانی به دست آورد و معتصم هم او را از سرایندگان دیگر برتری می داد.

ابو تمام، به بغداد نیز سفری کرد و در آنجا با ادبای بزرگ و دانشوران آن عهد آمیزش پیدا کرد و مردی ظریف و خوش اخلاق و کریم النفس بود و احمد بن طاهر و دیگران اخبار مستند و استواری را از وی روایت کرده اند.

ابو تمام که همان، حبیب بن اوس بن حارث بن قیس باشد، سال ۲۳۱ هجری در گذشت و حسن بن وهب و محمد بن عبد الملک که در آن

روزگار عهده دار وزارت بودند، او را مرثیه گفته اند و همان چهار بیت شعری را که پیش از این ترجمه کردیم، در رثای او آورده شده است.

برخی از دانشوران گفته اند، ابو تمام اشعر شعرای آن روزگار بوده و بحتری از شاگردان او به شمار است و متنبی سبک آن ها را پیروی کرده است.

اکثر سروده های ابو تمام درباره سخنان حکمت آمیز و اخلاق و آداب است و دیوان او در کمال خوبی و پسندیدگی است. و برخی از ارباب فضل بحتری را برتر از ابو تمام دانسته اند.

ابن رومی گوید: نظر من آن است که، بحتری در ستایش گری و غزل سرایی مضامین ابو تمام را سرقت کرده و هر کجا مضمون پسندیده ای در کلمات بحتری به چشم می خورد از همان هایی است که، ابو تمام در اشعار خود آورده است.

اشعار زیر از سروده های ابو تمام است:

و ما هو الا الوحى أوحى مرهف تميل ظباه اخدعى كل مائل

فهذا دواء الداء من كل عالم و هذا دواء الداء من كل جاهل

هیچ شمشیر تیزی مانند وحی وجود ندارد که بتواند از کج رویها جلوگیری نماید. آری وحی است که می تواند درد عالم را از نظر پی گیری حقایق و درد جاهل را از نظر فراگیری بهبود بخشد. و در ضمن قصیده ای چنین سروده است (۱).

ص: ۲۲۰

۱-۱- سیوطی، در تاریخ الخلفا [۱] می نویسد: سال ۲۲۳ هجری، معتصم عباسی به کارزار با رومی ها پرداخت و عموریه را فتح کرد و لشکریان رومی را به طوری از پای درآورد که تا آن تاریخ چنان کارزاری برای هیچ یک از خلفا اتفاق نیفتاده بود خانه ها را خراب کرد و آثار آن ها را نابود ساخت سی هزار مرد را از پای درآورد و سی هزار تن از آن ها را اسیر کرد پیش از آن که وی به کارزار با آن ها پردازد، منجمان طالع این جنگ را نحس و او را از مبارزه با رومیها بیم دادند لیکن او به سخن آنها اعتنائی نکرد و خود به نبرد با آن ها پرداخت تا عموریه را فتح کرد و آن بیچارگی را برای رومیان به بار آورد ابو تمام قصیده یادشده را به شکرانه این فتح انشاد نمود و در ضمن بیتی به نادرستی گفته منجمان، اشاره کرده و گفته:

السيف أصدق أنباء من الكتب في حده الحد بين الجدّ واللعب

بيض الصحائف لا سود الصحائف في متونها جلاء الشكّ و الريب

و العلم في شهب الارماح لامعه بين الخميسين لا في السبعه الشهب

ان الحمامين من بيض و من سمر دلو الحياتين من ماء و من عشب

ان الاسود أسود الغاب همته يوم الكريهه في المسلوب لا السلب

شمشير، راستگوتر از کتاب هاست و لبه تیز آن مرز حقیقت و مجاز است. صفحه سپید شمشیرها برخلاف صفحه سیاه کتاب ها، چنان روشن و آشکار است که متون آن، هرگونه شک و شبهه را برطرف می کند. دانش در پرتو نیزه ها می درخشد، و در ظرف دو هفته کار دشمنان را پایان می دهد نه در میان نشیب و فراز ستارگان هفت گانه.

همانا، دو مرگ سپید و گندم گون، مانند دو دلوی هستند که از آب و گیاه دو گونه زندگی به وجود می آورند. شیرها، شیرهای بیشه اند که با همت خود در میان معرکه کارزار، روح از بدن های دشمنان بیرون می آورند و تنها به غنیمت گرفتن و لباس از اندام آن ها بیرون آوردن، اکتفا نمی کنند.

در قصیده دیگری گوید:

اذ المرء لم يستخلص الحزم نفسه فذروته للنائبات و غاربه

أعاذ لنا ما أحسن الليل مركبا و أحسن منه في المهمات راكبه

هرگاه، آدمی از کمال احتیاط برخوردار نشود مصیبت ها و حوادث بر دوش او بالا می رود. ای کسی که ما را سرزنش می کنی، باید بدانی که، شب بهترین مرکب رهوار است و بهتر از آن کسی است که، برای وصول به مهمات، سوار آن، می شود.

و در جای دیگر گوید:

و قد يكهم السيف المسمى مته و قد يرجع المرء المظفر خائبا

فآفه ذا أن لا يصادف مضربا و آفه ذا أن لا يصادف ضاربا

گاهی شمشیری که مرگ نامیده می شود کندی می گیرد، همچنین گاهی مرد پیروزمند، نومید، باز می گردد. آفت شمشیر کند آن است که، از فرود آمدن به دشمن و از پای درآوردن او باز می ماند. و آسیب آن دیگری آن است که، با زنده ای روبرو نمی شود.

در قصیده دیگری گفته است:

جری حاتم فی حلبه منه لو جری بها القطر شاوا قیل أیهما القطر

فتی ذخر الدنيا اناس و لم یزل لها ذاخر فانظر لمن بقی الذخر

حاتم در جایگاهی در آمد که اگر قطره بارانی در آن جای بگیرد خواهند گفت کدام یک از این دو، قطره بارانند. جوانی را به خاطر دارم که دنیا را برای نگه داری مردم ذخیره کرد، و آنچه داشت بدیشان بخشید. اینک از دو دسته کدام یک، از ذخیره خود بهره گیری می کنند و اثر ذخیره برای کدام یک باقی می ماند.

باز گفته است:

ینال الفتی من عیشه و هو جاهل و یکدی الفتی فی عیشه و هو عالم

و لو کانت الارزاق تاتی علی الحجی هلکن اذا من جهلن البهائم

فلم یجتمع شرق و غرب لقاصد و لا المجد فی کف الفتی و الدرهم

انسان نادان، ممکن است با جهالتی که دارد به مقام عالی برسد و انسان دانا ممکن است با فراستی که دارد به بیچارگی بیفتد. ارزاق، از راه دانایی به دست نمی آید و هرگاه قرار بود از این راه، مردم از روزی استفاده کنند، باید چهارپایان بر اثر جهلی که دارند، بمیرند.

آنکه قصد سفر دارد نمی تواند شرق و غرب را با هم ببیند، و در دست جوانمرد هم بزرگی و دنیا رو درهم با هم باقی نمی ماند.

ابن شهر آشوب در مناقب، اشعار ذیل را از ابو تمام یاد کرده است:

رَبِّيَ اللَّهُ وَ الْأَمِينَ نَبِيِّ صَفْوَةِ اللَّهِ وَ الْوَصِيِّ إِمَامِي

ثُمَّ سَبْطًا مُحَمَّدًا وَ تَالِيَاهُ وَ عَلِيًّا وَ بَاقِرَ الْعِلْمِ حَامِي

وَ التَّقِيَّ الزَّكِّيَّ جَعْفَرَ الطَّيِّبَ مَأْوِيَّ الْمُعْتَرِّ وَ الْمُعْتَمَّ

ثُمَّ مُوسَى ثُمَّ الرَّضَا عِلْمَ الْفِضْلِ الَّذِي طَالَ سَائِرُ الْأَعْلَامِ

وَ الصَّفِيَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ وَ الْمُعْتَرِيَّ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ ذَامِ

وَ الزَّكِّيَّ الْإِمَامَ مَعَ نَجْوَاهُ الْقَائِمِ مَوْلَى الْأَنَامِ نُورِ الظَّلَامِ

أَبْرَزَتْ مِنْهُ رَأْفَةُ اللَّهِ بِالنَّاسِ لِتَرْكِ الظَّلَامِ بِدَرِ التَّمَامِ

فِرْعَ صَدَقَ نَمَا إِلَى الرَّتْبَةِ الْقَصْوِيَّ وَ فِرْعَ النَّبِيِّ لَا شَكَّ نَامِي

فَهُوَ مَاضٍ عَلَى الْبَدِيهِهِ بِالْفِيضِ صَلِّ مِنْ رَأْيِ هَزْبِرِي هَمَامِ

عَالَمِ بِالْأُمُورِ غَارَتْ فَلَمْ تَنْجُمِ وَ مَا ذَا يَكُونُ فِي الْأَنْجَامِ

هُؤُلَاءِ الْأَوْلَى بِهِمْ حَجَّ تَهْ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

خُدَا، پُرُورْد گَار مَن اَسْت وَ پِیْمْبِر، اَمِیْن مَن وَ جَانَشِیْن بَر گَزِیْدَه خُدَا.

امیر المؤمنین علی علیه السلام پیشوای برحق من است. پس از ایشان دو نواده محمد، حضرت امام حسن علیه السلام امام حسین علیه السلام حضرت علی بن الحسین و حضرت باقر العلوم که پشتیبان منند. و پس از ایشان، امام برگزیده و پاک طینت حضرت جعفر بن محمد است که درگاه او پناهگاه هرگونه درمانده و بینواست. و پس از او حضرت موسی بن جعفر و حضرت علی بن موسی علیهما السلام اند که پرچم برافراشته ولایت و فضیلتند و پرچم های دیگر از برکت وجود او همواره در اهتزازند. و پس از ایشان، حضرت محمد بن علی الجواد و علی بن محمد، که برگزیده خدا و عاری از هرگونه عیب و نقص می باشند. و پس از او، حضرت امام حسن عسکری است همراه با فرزند پاکیزه گوهرش که، به امر حق قیام می فرماید و آقای مردمان و خورشید تابان تاریکی هاست. از برکت وجود او رحمت خدا نسبت به

مردم هویدا می شود و ماه شب چهارده ای است که تاریکی ها را برطرف می گرداند.

شاخه راستی و صداقت است که بر اثر نمو پی در پی به آخرین مرتبه عالیه نایل آمده است آری! شاخه های ولایت حضرت پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله همگی در نشو و نمایند.

اوست که بی درنگ و با اندیشه مردانگی و ولایت خویش حق را از باطل جدا می سازد.

و از همه امور باخبر است و ستاره تابانی است که به امر خدا غروب ندارد. باری، اینان همان اولیای برحق هستند که حضرت صاحب جلال و کرم، ایشان را حجت خود قرار داده است.

مسعودی در مروج الذهب به بخشی از احوال و آثار ابو تمام اشاره کرده و او را به بزرگی ستوده و اضافه کرده است: به دنبال درگذشتش، سرایندگان در مرثیه او چکامه ها سرودند از جمله، حسن بن وهب در سوگ او گفته است:

فان تسأل بما فی القبر منی حبیباً کان یدعی لی حبیباً

لبیباً شاعراً فطناً ادیباً اصیلاً الرأی فی الجلی أریباً

ابا تمام الطائی إنا لقینا بعدک العجب العجیباً

و أبدی الدهر أقبح صفحتیه و وجها کالها جهما قطوبا

هر گاه از من پرسشی که چه شخصیتی در قبر خوابیده است، خواهم گفت: حبیب است که دوست من بود. او خردمندی بود سراینده و هوشمند و ادیب و اندیشه با اصالت داشت و به اتفاق همگان در دانایی یکتای عصر به شمار می آمد. ای ابو تمام طائی! پس از درگذشت تو به گرفتاری بس شگفت آوری، دچار شدیم. آری با از دست دادن تو روزگار، روی کریم خود را به ما نشان داد و با چهره ای که سراسر آن را اخم و ترش رویی و بدقیافه ای فرا گرفته بود با ما روبرو شد.

ابن خلکان می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس بن حارث بن قیس تا آنجا که، نسبش را با واسطه چندی به یعرب بن قحطان منتهی ساخته (۱):

سراینده ای است نامی و در فصاحت لفظ و پاکیزه بودن شعر او از هر گونه حشو و زواید و داشتن اسلوبی پسندیده یکتای روزگار خود به شمار است.

کتاب حماسه از آثار اوست و این کتاب دلیل بر کثرت فضیلت و استواری معرفت اوست و ضمناً ثابت می کند تا چه اندازه در اختیار اشعار بکر و نغز، حسن نظر و مهارت داشته است. و از آثار و مجموعه دیگری است به نام فحول الشعراء.

ابو تمام حافظه شگفت آوری داشت و محفوظات هیچ یک از سراینندگان به پایه محفوظات او نمی رسید. چنان که گویند، چهارده هزار ارجوزه عربی علاوه بر قصاید و قطعه های دیگر، در خاطر داشت او به ستایش خلفا می پرداخت و به شهرها سفر می کرد.

تا آنجا که گویند: اشعار ابو تمام پیوسته نامرتب مانده بود تا اینکه ابو بکر صولی اقدام کرد و آن ها را به ترتیب حروف الفبا گرد آورد. پس از او علی بن حمزه اصفهانی بدین کار پرداخت و به ترتیب حروف الفبا، جمع آوری نمود بلکه، سروده های او را به ترتیب انواع شعر از قصاید و غزلیات و قطعه ها گردآوری کرد.

ابو تمام، در محل جاسم که دهکده ای است از جیدور، از توابع دمشق متولد شد و در سال ۲۳۱ هجری درگذشت.

پس از این به یادآوری دو چکامه ای که حسن بن وهب و محمد بن عبد الملک زیات در سوگ او گفته اند و ما پیش از این از امل الآمل نقل کردیم پرداخته است.

ص: ۲۲۵

۱-۱- همگی نسب او بدین شرح است: ابو تمام حبیب بن اوس بن حارث بن قیس بن اشج بن یحیی بن مروان بن مر بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن غوث بن جهلمه بن ادد بن کهلان بن یشجب بن یعرب بن قحطان-م.

مؤلف گوید: این شهر آشوب، در معالم العلماء نام او در ردیف سرایندگان پرهیزکار که از ستایش گران اهل بیت عصمت علیهم السلام بوده اند آورده است.

شامی، منسوب به شام است و از جمله شهرهای شام یکی غوطه است که یکی از بهشتی های چهارگانه مشهور دنیاست و آن ها عبارتند از غوطه دمشق و شعب بوان فارس (۱) و نهر ابله بصره و صغد سمرقند. و غوطه شام از نظر آب و هوا و دیگر ویژگی ها از آن سه محل برتر است.

ابن حوقل گفته: صغد سمرقند که واقع در ماوراءالنهر می باشد، از جهات آب و هوا و خصوصیات دیگر، بهترین بهشت از بهشت های چهارگانه است.

و می نویسد: صغد یا وادی صغد با صاد مضموم و سکون غین نقطه دار و آخر آن دال مهمله و بی نقطه است.

از تقویم البلدان استفاده می شود صغد با سین مضموم است و صغد نام اقلیمی است که شهرها و دهکده های بسیاری را دربر دارد.

از این حوقل نقل کرده، نخستین شهر صغد، دبوسیه است که از توابع بخارا به شمار آمده، پس از آن استجیر و بعد از آن کشانیه و استجیر و

ص: ۲۲۶

۱- فرصت شیرازی رحمه الله در آثار عجم [۱] می نویسد شعب به کسر شین و سکون عین و بوان با تشدید واو بر وزن شداد، از نواحی نوبنجان است و دره ای است بسیار وسیع و گشاده به طول سه فرسخ و عرض متجاوز از یک فرسخ، هوایش سرد و متمایل به اعتدال صحرایش دلگشا و فضایش باصفا، رودی، در آن روان است که آبش در نهایت خوش گواری و شیرینی و چشمه های زلال و گوارا نیز در اطراف و جوانبش جاری است. سرتاسر آن دره درختستان است از هر گونه میوه دارد از انبوهی درخت، آفتاب بر زمین نیفتد شکار بی شمار از هر صنف و طيور غير محصور از هر نوع در آن مرغزار در چرا و پروازند. کوه های آن اکثر از برف خالی نیست و معروف است که آنجا یکی از بهشت های دنیاست متنبی در ضمن قصیده ای که در مدح عضد الدوله دیلمی گفته از آن یاد کرده، و گوید: مغانی الشعب طيبا فی المغانی بمنزله الربيع من الزمان - م.

سمرقند است و همان شهر سغد است و وادی صغد شرق و غرب آنجا را فرا گرفته است.

و از جمله دیده های سغد، خوشوفغن است.

جزری در اللباب می نویسد: خوشوفغن ضم خا و شین فتح فا و سکون غین و نون آخر، دهکده ای است بزرگ و بابرکت و از دیه های سغد است و در این زمان آن را رأس القنطره (سرپل) گویند.

از جمله مضافات شام قریه رقیم است و به طوری که مؤلف تقویم البلدان می نویسد، رقیم شهرکی است نزدیک به بلقا و خانه های آن همگی از سنگ حجاری شده بنیان شده است چنان که هر کس ببیند می پندارد از یک سنگ تشکیل شده است و گویا اصحاب رقیم از آنجا باشند.

و اما کهف (غار) اصحاب کهف در چهار فرسخی نخجوان، در کوه معروفی واقع شده است.

کلمه شام نام معروف آن اقلیم است و در این روزگاران عموم مردم، کلمه شام را به دمشق می گفتند و به دیگر شهرهای آن اقلیم کلمه شام را اطلاق نمی کردند.

در تقویم البلدان گوید: اقلیم مزبور را از آن جهت شام گفته اند که، گروهی از بنی کنعان به مناسبت اینکه آن اقلیم در طرف چپ کعبه قرار گرفته، تشاموا الیه یا «تیا سروا الیه» گفته و تشام، توجه به جانب چپ است.

و گویند آن اقلیم را به نام سام بن نوح نام گذاری کردند و سریانی، سام، شام است. و هم گویند به مناسبت این است که، سرزمین های آنجا به رنگ های مختلف از قبیل سپید و قرمز و سیاه درمی آید که شام به معنای رنگ است.

و همان مؤلف گوید به کتابی که راجع به مسالک و ممالک و از آثار احمد بن ابی یعقوب کاتب بود دست یافتم که از عراق ستایش و از شام نکوهش کرده بود درباره شام گوید:

هوایش و باخیز و منازلش تنگ و سرزمینش ویران و سرکشانش بسیار و مردمش فقیرند.

و درباره مصر گوید: شهر مصر در کنار دریایی واقع شده که بوی عفونتش همه جا را گرفته است و هر ساعت بخارهای بدی که مولد بیماری و از بین بردن غذاست از آن به آسمان بلند می شود و در کنار کوهی است که سنگ های آن در کمال سختی و خشونت است و به سبب همان خشونت است که سبزی بر آن نمی روید و چشمه از آن جاری نمی شود.

ابن اثیر گوید: شام دارای پنج شهر است و نخستین آنکه از ابتدای فرات شروع می شود، شهر قنسرین و پس از آن شهر حمص، و بعد از آن شهر دمشق و سپس اردن و به دنبال آن فلسطین است و عرض هریک از این شهرها از ناحیه فرات تا فلسطین امتداد یافته و طول آن ها از سوی شرق تا دریای روم می باشد.

فلسطین به کسر فا و فتح لام و سکون سین و کسر طای بی نقطه و در آخر آن نون شهر بزرگی است که مشتمل بر بیت المقدس و غزه و عسقلان بوده است (پایان آنچه در تقویم البلدان است).

مؤلف گوید: صاحب تقویم، اقلیم شام را به طوری تحدید کرده که شهرهای ارمن هم داخل در حدود شام بوده و این بلاد در روزگار او شهرهای شیس خوانده می شده است. وی می نویسد: اقلیم شام از طرف مغرب از کنار دریای روم از طرسوس که واقع در بلاد ارمن است تا رفج که در اول جفار مصر و شام می باشد منتهی می شود و از طرف جنوب از رفج تا حدود تیه اسرائیل که ما بین شوبک و ایله بوده تا بلقا، و از سوی مشرق از بلقا تا مشرق مصر و اطراف غوطه تا سلیمه و از آنجا تا مشرق حلب و تا به بالس احاطه دارد. و از جهت شمال از بالس همراه با فرات تا دهکده نجم و تا بیره و از آنجا تا قلعه روم و سمیسط تا حصن منصور و از آنجا

تا بهنسی به طرف مرعش و از آنجا به شهرهای سیس تا طرسوس و از آنجا تا دریای روم به نحوی که در آغاز گفتیم امتداد دارد.

بعضی از این حدود از سوی شرق شام آغاز شده و همان جا هم از جهت دیگری طرف جنوبی به شمار می آید از قبیل بلقا که از سوی حلب و اطراف آن تعیین شده جانب جنوبی بوده و همین جهت هم جانب شرقی است. مانند غزه و اطراف آن از آنچه یاد شد باید حدود دانسته شود.

مؤلف گوید: شیخ معاصر ما (شیخ حر عاملی) که مقامش افزون باد، بخشی از فضائل شام را در مقدمه کتابش که به نام (امل الآمل فی علماء جبل عامل) تألیف می باشد ایراد کرده است و ما همان مقدار را در شرح حال شیخ ابراهیم بن ابراهیم بن فخر الدین عاملی بازوری که در آغاز این کتاب آمده است به ضمیمه پاره ای از فوائد دیگر متذکر شده ایم (۱).

ملا نظام الدین قرشی شاگرد شیخ بهایی رحمه الله در نظام الاقوال می نویسد:

ابو تمام حبیب بن اوس طائی سراینده ای امامی مذهب بوده و مدایح بسیاری در ستایش اهل بیت علیهم السلام سروده است.

جاحظ، در کتاب حياه الحيوان (یا الحيوان) می نویسد: ابو تمام طائی که از سران رافضی هاست، برای من چنین حکایت کرد.

و احمد بن حسین غضائری متذکر است که نسخه کهنه ای را که ممکن است در روزگار ابو تمام یا نزدیک به زمان او نوشته شده باشد به دست آوردم که در آن، قصیده ای از ابو تمام بود و یادآور ائمه طاهرین علیهم السلام شده و یک یک آن بزرگواران را نام برده تا به حضرت جواد رسیده است. زیرا، در روزگار ولایت آن حضرت در گذشته، و به همین موضوع هم علامه، در خلاصه الرجال اشاره کرده است.

ص: ۲۲۹

۱-۱- شیخ بزرگوار، در آغاز امل در ضمن مقدمه هفتم، احادیث چندی درباره فضیلت شام ایراد کرده است و آنجا را از نظر اخبار، ارض مقدسه و بلاد مبارکه یاد کرده و نیز شرح حال ابراهیم بازوری را که اشاره کرده و در آغاز کتاب آورده، جزء ترجمه هایی است که مفقود شده و در کتاب مطبوع بدانچه در امل آمده، اکتفا شده است-م.

و شیخ ما (شیخ بهایی) مد ظله البهی از خط علامه قدس سرّه چنین نقل کرده است: ابو تمام بن اوس طائی در سال ۲۲۸ هجری در موصل در گذشت، بنابراین وفات او هشت سال پس از شهادت حضرت جواد الائمه اتفاق افتاده چه آنکه شهادت آن حضرت در سال ۲۲۰ هجرت به وقوع پیوسته بنابراین کلام او از نظر تاریخ متنافی با یکدیگر و محل تأمل است.

مؤلف گوید: پیش از این، از کامل بن اثیر و غیر او تاریخی را ذکر کردیم که موافق با تاریخ مزبور می باشد.

ابن شحنه، در تاریخش می نویسد: در سال ۲۲۰ هجری محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم علیهم السلام در گذشت و عمر شریفش در آن تاریخ بیست و پنج سال بود و در بغداد در جوار جدش حضرت موسی الکاظم علیه السلام دفن شده است و در سال ۲۲۸ هجری ابو تمام حبیب بن اوس طائی در گذشته است.

مؤلف گوید: قول ابن اثیر مؤید نظر شیخ بهایی رحمه الله است.

پس از این، در یکی از تاریخ ها دیده شد که ابو تمام در روزگار جوانی در مسجد جامع مصر سقایی می کرد و به دنبال آن با ادبا همنشینی پیدا کرده و انسانی زیرک و هوشمند بوده و همواره به طبع آزمایی می پرداخت تا شعر گفت و خوب از عهده برآمد و شعرش مجالس اهل ادب را به خود متوجه ساخت تا به گوش معتصم رسید. معتصم، او را به دربار خویش دعوت کرد و ابو تمام قصایدی در ستایش او گفت و خلیفه، او را بر دیگر سرایندگان دربارش برتری داد.

ابو تمام در پایان سال ۲۳۱ هجری در گذشت.

مؤلف گوید: بنابراین قول، وفات او در روزگار حضرت عسگری علیه السلام اتفاق است (جای تأمل است).

۷- سید امیر حبیب الله بن امیر سید شریف زین الدین علی جرجانی

(گرگانی) شیرازی

خواندمیر در اواخر تاریخ حبیب السیر می نویسد: سید حبیب از بازماندگان امیر سید شریف علامه جرجانی است و امیر، مقام صدارت شاه اسماعیل صفوی را به عهده داشت و در کارزار چالدران که شاه اسماعیل با سلطان سلیم پادشاه دوم (عثمانی) به نبرد پرداخت، امیر سید شریف با گروهی از امرا کشته شدند و سید حبیب الله برادرزاده امیر سید شریف است.

سید، در این روزگار در شیراز می زیسته و امتیاز ویژه ای بر سادات دیگر پیدا کرده و شخصی عالی مقام و بلندمرتبه و به شرافت سلسله معروف بوده است.

سید، در این سال (۹۳۰ هجری) که مصادف با درگذشت شاه اسماعیل است امور داوری و قضاوت شیراز را به عهده داشت و همت خود را در داوری میان مردم به کار می برد.

مؤلف گوید از قراین پیداست که وی از افاضل اعلام به شمار نمی آمده است و الا می بایست، خواندمیر به مقام فضیلت علمی او اشاره می کرد.

۸- قاضی حبیب الله کاشانی

وی، فاضلی عالم و فقیهی محدث بود تعلیقات او را بر برخی از کتاب های حدیث دیده ام که دلیل بر مقام فضل او بوده است و ممکن است قاضی حبیب الله، همان قاضی اصفهان باشد که پیش از این می زیسته است.

۹- ملا حبیب الله توپسر کانی

وی از علماء و فضلا بوده و در علوم ریاضی مهارت داشته و از آثار او شرح فارسی است که بر «الهیته» نوشته است.

ظاهر آن است که وی، از دانشوران روزگار شاه عباس صفوی بوده است.

(۱)

وی، فاضلی عالم و از اجلای مشایخ ابن ابی جمهور احساوی بوده و به طوری که ابن ابی جمهور، در آغاز غوالی اللالکی اظهار داشته، حرز الدین، از شیخ فخر الدین احمد بن فحدرم اوالی روایت می کرده و ابن ابی جمهور در ضمن بیان طریق سومین روایت خود، او را چنین ستوده است: عن الشيخ العالم المشهور النبيه الفاضل حرز الدین اوابلی.

۱۱- (هو) شیخ حسام الدین بن جمال الدین طریح نجفی

(۲)

وی فاضلی فقیه و از اجلای معاصران و پسرعموی شیخ فخر الدین بن طریح نجفی که از مشاهیر این زمان است می باشد و ما، هر دو تن را دریافته ایم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، از فضلالی معاصران و عالمی ماهر و محقق فقیه و شاعری جلیل القدر بوده و آثاری داشته است. از جمله: شرح صومیه شیخ بهایی و شرح مبادی الاصول علامه و تفسیر قرآن و شرح فخریه در فقه و غیر این ها.

مؤلف گوید: فخریه در فقه تألیف شیخ فخر الدین طریحی است.

نجفی منسوب به نجف اشرف است که گویند محل مزبور دریا بوده است.

۱۲- شیخ حسام الدین درویش علی جلی نجفی

وی، از اکابر متأخران علمای اصحاب ما بوده و از شیخ بهایی روایت می کرده است به طوری که، سید علی خان هندی که از معاصران است، در آغاز شرح صحیفه سجادیه نوشته شیخ اجل جعفر بن کمال الدین بحرانی از

ص: ۲۳۲

---

۱ - ۱- صحیح آن اوالی است چنانچه در پاورقی اشاره شده است و همچنین در کتاب انوار البدرین که شرح حال علمای بحرین است - م.

۲ - ۲) - از اعیان الشیعه نقل شده: حسام الدین سال ۱۰۰۵ در نجف اشرف متولد شده و سال ۱۰۹۵ در آنجا در گذشته است - م.

وی روایت می کرده و در ذیل آن گوید: عن شیخه الفاضل زبده المجتهدین شیخ حسام الدین چلبی.

مؤلف گوید صورت اجازه ای را که وی به سید محمود نجفی، داده و در آخر کتاب معالم نوشته شده است، دیده ام و در آنجا از خود چنین یاد کرده است: حسام الدین بن درویش علی حلبی نجفی، و حق این است که هر دو نام، یک تن است.

۱۳- شیخ امیر الدین حرز بن حسین بحرانی قطیفی

وی، از اجلای علما و از معاصران شیخ مفلح بن حسن صیمری و هم پایه او بوده و بعضی او را معاصر شیخ علی کرکی یاد کرده اند.

در محل احساء، فوائد چندی که از وی نقل شده و مجموعه اجازات و دیگر مسودات را از وی دیده ام و برخی از شاگردانش در استخارات پاره ای از استخاره ها را از وی یاد کرده اند.

۱۴- حسکا بن بابویه

به زودی به شرح حال او ذیل نامش شیخ شمس الاسلام حسن بن حسین معروف به حسکه بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی ابن بابویه اشاره خواهیم کرد.

وی، اصلاً از مردم قم بوده و در ری می زیسته و جد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و شاگرد شیخ طوسی و از فقها و اجلای فضلا بوده است.

تا بدینجا آنچه یاد کردیم از گفته شیخ معاصر در امل بوده است و چنان که می دانیم نام حسین پدر مترجم حسکا بود نه حسکه که شیخ معاصر نوشته است آری، همان طور که پیش از این گذشت جعفر بن حسین بن حسکه مکنی به ابو جعفر قمی، استاد شیخ طوسی بوده و ظاهر آن است که او جد مترجم ما می باشد.

در آینده معنی حسکا را در ذیل تذکره حسن بن حسین بن بابویه خواهیم نگاشت، چنان که، معنی حسکه را پیش از این، ذیل ترجمه جعفر یادشده، نوشته ایم (۱).

به دنبال آن می گویم، شیخ عبد الجلیل قزوینی که معاصر با ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است در کتاب مثالب النواصب که به پارسی تألیف کرده می نویسد: حسکا بن بابویه از جمله اکابر علمای شیعه است.

۱۵- حسن (بن ابی عقیل)

به زودی به ذکر عنوان و ترجمه حال شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی می پردازیم. و در اینجا می گویم، اصطلاح محققان، از متأخر فقها این است که، هرگاه کلمه حسن را بدون قید متذکر شوند، مرادشان ابن ابی عقیل است.

۱۶- شیخ ابو محمد حسن

شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول، در کتاب المحتضر- کتاب المعراج را از آثار او نام می برد و در آن از کتاب وی نقل می کند و او را به صلاح و درستکاری می ستاید.

ابو محمد، از علمای متأخر است و لیکن من از عصر او و چگونگی حالش اطلاعی ندارم.

۱۷- حسکه بن بابویه قمی

وی، جد ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی است که سبط او یعنی جعفر، از مشایخ شیخ طوسی و از راویان شیخ صدوق است.

مؤلف می نویسد: حسکه، مخفف حسن کیاست که آن را حسکا هم می گویند.

ص: ۲۳۴

۱- ۱- آنچه را مؤلف، راجع به حسکه ذیل جعفر نوشته از آن هایی است که، مفقود شده و شرح حال جعفر از امل در این طبع اضافه شده است آری، ذیل حسکه ابن بابویه چنان که ملاحظه می شود، مطالبی را ایراد کرده است-م.

و «کا» مخفف «کیا» است و کلمه کیا به اصطلاح و زبان محلی گیلان و طبرستان و مجال هم جوار آن ها، به معنی پیشوا و سرشناس است.

و ممکن است حسکه از سلسله صدوق و شیخ منتجب الدین باشد و او از دانشوران است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ حسکه بن بابویه از فقها و فضلا بوده و نامش حسن بن حسین است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام این بزرگوار استفاده می شود که حسکه جد شیخ منتجب الدین است که همان شیخ شمس الاسلام حسن بن حسین معروف به حسکا بن حسن بن حسین بن علی بن موسی بن بابویه قمی باشد. و این نظریه از دو جهت اشتباه است.

اولا حسن بن حسین بن مذکور لقبش حسکاست نه حسکه.

ثانیا حسکای نام برده شاگرد شیخ طوسی و ابن براج و سلار بوده و به زودی ذیل ترجمه او به اساتیدش اشاره خواهیم کرد و حسکه جد شیخ ابو الحسن جعفر بن حسین حسکه است و به طوری که گفتیم، جعفر از مشایخ شیخ طوسی بوده و صدوق از وی روایت می کرده است بنابراین در گفته مؤلف امل جای تأمل است و نهایت توجیهی که می توان برای کلام او کرد آن است، وی اسم حسکه را نام مشهور حسن بن حسین دانسته و او را جد شیخ منتجب الدین نمی داند در عین حال این اشکالی پیش می آید که از کجا دانسته نام او حسکه است و چرا ترجمه حال او را ننوشته و به بیان حالش نپرداخته است «فتأمل».

۱۸- شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از فضلا و صلحا بوده است.

صفی الدین از علمای متأخر از شیخ طوسی است و من تا به حال به ضبط صحیح کلمه جزوی دست نیافته ام و ممکن است این کلمه را، با خای

نقطه دار و بعد از آن بای ساکن و راء مهمله مفتوح و واو و یا یعنی، (خبروی) تلفظ کرد.

به دنبال این احتمال می گویم به خط یکی از فضلا در پشت کتاب رجال نجاشی که پس از این ذیل ترجمه شیخ تاج الدین محمد بن شیخ جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی خواهیم نوشت، چنین دیدم که شیخ صفی الدین در قرائت آن کتاب شریک درس شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده که هر دو در سال ۵۵۱ هجری کتاب رجال را نزد شیخ ابو الفتوح یاد شده، قرائت می کردند و در آنجا نسب او را این چنین یاد کرده است: شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سیار جیروی و کلمه «جیروی» با جیم و یا و راء بی نقطه و پس از آن واو و یای نسبت بوده و ممکن است کلمه جیروی مناسب تر از جزوی بوده باشد.

۱۹- شیخ حسن بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از صلحای معاصر است.

مؤلف گوید: از ظاهر بیان شیخ معاصر به دست می آید که وی، نواده شیخ علی میسی بوده است که در عصر شیخ علی کرکی می زیسته است و به نظر می رسد که اکنون در اصفهان ساکن باشد (۱).

۲۰- شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سیار جیروی

پیش از این به نام، شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی از او یاد شده است.

ص: ۲۳۶

۱-۱ از اعیان نقل شده، ممکن نیست شیخ حسن نواده شیخ علی میسی باشد؛ زیرا میسی سال ۹۳۳ در گذشته و صاحب امل که معاصر با شیخ حسن بوده سال ۱۰۹۷ هجری از تألیف امل آسوده شد اقول احتمال نوادگی چندان ضعیف نیست، زیرا فاصله این دو سال ۱۶۴ سال می شود و طول عمر مثبت آن احتمال می باشد-م.

۲۱- شیخ حسن بن ابی جامع عاملی

وی از شاگردان اجل شیخ علی کرکی بوده است، پاره ای از فوائد و فتوهای او را دیده ام، و قابل توجه بوده اند و تا به حال به اثر دیگری از او دست نیافته ام.

۲۲- حسن بن ابی جعفرک نیشابوری

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء - کتاب المختصر را که در اصول بوده از آثار وی برشمرده است.

مؤلف گوید: جعفرک تصغیر فارسی جعفر است زیرا کاف در آخر کلمه واژه پارسی به منزله یاء تصغیر در وسط واژه تازی است.

۲۳- شیخ اسد الدین حسن بن ابو الحسن بن ابو محمد ورامینی معروف

به قهرمان

منتجب الدین می نویسد: وی، اهل نظر و از ارباب مجادله به شمار می آمد و عالمی درستکار بوده است. بنابراین وی از متأخران پس از شیخ طوسی است.

۲۴- شیخ حسن بن ابو الحسن بن محمد دیلمی

به زودی به عنوان شیخ حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی مؤلف کتاب ارشاد القلوب و غیر آن از او یاد خواهد شد.

۲۵- امیر قوام الدین حسن اصفهانی

سام میرزا فرزند شاه اسماعیل صفوی در تذکره تحفه سامی می نویسد:

وی، از اکابر سادات و نقبای اصفهان بوده و اشعاری به پارسی می گفته است (۱).

ص: ۲۳۷

۱- این دو مطلع را سام میرزا در تحفه سامی از وی یاد کرده است. روز اگر با همنشینان غم ز دل بیرون کنم شب که غیر از غم ندارم همنشینی چون کنم خیالت نرود هرگز از پیش نظر صله رخت بینم و گویم که خیالست مگر -م.

وی، در آغاز کار چندی به امور نقابت و قضاوت اصفهان اشتغال داشت.

پس از آن در سال ۹۰۳ هجری که اوایل ظهور دولت شاه اسماعیل بود به اتفاق امیر جمال الدین محمد استرآبادی به امور صدارت پرداخت پس از آن، خود وی به تنهایی امور صدارت را عهده دار شد.

قوام الدین، فاضلی ارزشمند و دانشوری، پرهیزکار و زاهد، و در نامه نگاری یگانه بود و مردم بافضیلت را پشتیبانی می کرد.

۲۶- کمال الدین حسن بن ملا شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی

وی از اجلای دانشوران بوده است، در استرآباد به دنیا آمده و در نجف اشرف ساکن بوده است.

کمال الدین، از جمله بزرگان متأخر از شیخ مقداد، از اصحاب، می باشد و یکی از فقهای است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می داند.

از آثار او کتاب معارج السئول و مدارج المأمول است این کتاب در شرح پانصد آیه از قرآن کریم است که مربوط به احکام شرعی است و همین کتاب به نام تفسیر اللباب نیز خوانده شده است. بنابراین، جای توهّم نیست که آن دو نام، هر یک اسم کتابی جداگانه باشد. و این کتاب بزرگی است که در دو مجلد تدوین شده و من هر دو مجلد را در اصفهان در کتابخانه فاضل هندی دیده ام و نیز مجلد اول آن در هرات به رؤیت من رسیده است.

استرآبادی در این اثر از سبک کنز العرفان شیخ مقداد پیروی کرده است جز اینکه، کتاب وی مفیدتر و مبسوطتر از کنز العرفان بوده و کتاب ارزشمندی است، همچنان که، فوائد فقهی و تفسیری بسیاری از آن به دست می آید.

نوه شیخ علی کرکی، در رساله اللمعه که راجع به تحقیق صلوات جمعه تألیف کرده گاهی از آن کتاب نقل قول کرده است.

نسخه ای را که از آن کتاب دیده ام تاریخ کتابت آن، سال ۹۵۱ هجری، و تاریخ فراغت وی از تألیف مجلد اول، سنه ۸۹۱ هجری بوده است. و از مطالب آن کتاب به دست می آید که او گرایشی به تصوف داشته است.

ممکن است همین مترجم را در این کتاب به طرزی دیگر و با اندک تغییری یاد کنیم.

باری، پدرش شمس الدین محمد هم از دانشوران بوده و به زودی و به یاری خدا تعالی شرح حال او را در باب میم ایراد خواهیم کرد و گاهی هم از او مطالبی یادآوری می شود و از قراین پیداست که مترجم ما شاگرد پدرش بوده است.

از مطالب یادشده، به دست می آید که مؤلف معارج السئول همان کمال الدین است و ما این موضوع را از خط یکی از افاضل که پشت همان نسخه نوشته شده و قراین دیگر بیان کرده ایم (۱).

۲۷- شیخ منتجب الدین ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن بن

سبزواری

وی، از علما و فضلا بوده و معروف به سبزواری است و از معاصران شیخ منتجب الدین بن بابویه مؤلف فهرست و شیخ حسن دوریستی و امثال ایشان است.

قاضی بهاء الدین ابو الفتوح محمد بن احمد بن محمد، معروف به وزیر از جمله شاگردان «سرابشوی» بوده و از او اجازه داشته است و من آن اجازه را که به خط سرابشوی بوده، دیده ام. این اجازه در آغاز احادیث حسن بن ذکروان فارسی، که از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بوده، در مجموعه بسیار کهنی که هم اکنون در اصفهان موجود، و جزء کتابخانه ملا

ص: ۲۳۹

---

۱ - ۱- الذریعه ۲۱ می نویسد: از آثار کمال الدین شرح فصول نصیریه است که سال ۷۸۰ هجری از تألیف آن آسوده شده، نجفی تفسیر آیات الاحکام را بنا به تقاضای یکی از معاصرانش از کتاب عیون التفاسیرش بیرون نویسی کرده است و خود او اواخر عمر در تون طبس می زیسته و همان جا در گذشته و مقبره اش در آن روزگار معروف بوده است-م.

ذو الفقار (که در همسایگی ماست) می باشد، نوشته شده و در صدر احادیث یاد شده، چنین مرقوم گردیده است: حدیث کرد ما را شیخ امام عالم منتجب الدین فرید علما ابو محمد حسن بن ابی علی حسن سبزواری ادام الله توفیقه در روز پنجشنبه ۲۳ ماه ذی حجه الحرام سال ۵۶۹ هجری در شهر ری (۱) و او گفته، خبر داد ما را شیخ عالم زین الدین شمس الطائفه هبه الله بن نافع ابن علی تا به آخر.

پس از آن، اجازه دهنده یاد شده (منتجب الدین سرابشروی) در حاشیه همان صفحه به خط شریف خود چنین نگاشته است. این احادیث را که عبارت از احادیثی است که حسن بن ذکروان فارسی، از حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام روایت کرده و جمعا پانزده حدیث می شود به انضمام خبر ذات القائل، قاضی امام اجل بهاء الدین فخر الاسلام زین الطائفه ابو الفتوح محمد بن احمد بن محمد، معروف به وزیری به سماع آن ها اقدام کرده و به وی اجازه داده ام تا آن ها را هر گاه که بخواهد و دوست داشته باشد به مصداق اجازه ای که از من دارد روایت کند و کتب الحسن بن ابی علی الحسن السانزواری در ماه صفر سال ۵۷۰ هجری.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه منتجب الدین نوشته و خود را به عنوان سانزواری معرفی کرده پیداست که سانزواری به عینه همان سبزواری است برای اینکه یا هر دو کلمه دو لغت فصیح و صحیحی هستند که در نسبت به شهر سبزواری از شهرهای خراسان به کار رفته و یا سبزواری لغت فصیح و سانزواری لغت نادرست است چنان که «توریز» نسبت به تبریز لغت نادرست و تبریز لغت صحیح و فصیح است (۲).

ص: ۲۴۰

۱-۱- اکنون که به ترجمه این شرح می پردازم روز چهارشنبه ۲۳ ذیحجه سال ۱۴۰۴ هجری است و از حسن اتفاق از تاریخ فوق تا به حال ۸۳۵ سال گذشته است. اللهم احشرونا، مع محمد و آل محمد و آتنا فی الدنیا حسنه و فی الآخره حسنه و قنا عذاب النار-م.

۲-۲- علی بن زید بیهقی در تاریخ بیهقی می نویسد: سبزواری از بناهای ساسویه پسر شاپور و آنجا را در آغاز کار ساسویه آباد می گفتند و پس از آنکه شهری بزرگ و آباد شد مردم، آن را

وی، از فضلا و علما بوده و شیخ معاصر ما در فهرست کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات (یا بالنصوص و المعجزات) کتاب التفهیم را از آثار او یاد کرده است ولی در امل الآمل از وی نام نبرده است و اگر چه ممکن است به عنوان دیگری با تغییر اندکی اسم برده باشد.

۲۹- شیخ زین الدین ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن

ابو مجد یوسفی آوی (بعضی هم او را آبی خوانده اند).

(۱)

وی فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر و مؤلف کشف الرموز و معروف به، ابن زبیب آوی، شاگرد محقق حلی بوده است.

مؤلف گوید: در آغاز کشف الرموز چنین نوشته بوده: می گوید، مولا و امام و صدر کبیر، برترین و گرامی ترین، باحسب و نسب ترین و والاترین متأخران مفتی حق و مقتدای خلق، زبیب ملت و دین و پشتیبان اسلام و مسلمین، ابو محمد حسن بن صدر اعظم زبیب الدین مجد الاسلام ابو طالب ابن ابو المجد یوسفی املی روح الله روحه و زاد فی الآخره فتوحه.

پیدا است که کلمه «املی» را ناسخ اشتباه نوشته و صحیح آن آوی است، همچنان که گذشت.

پیش از این شرح حال شیخ نظام الدین احمد بن محمد بن عبد الغنی فقیه را که مانند آوی معروف به ابن زبیب است، نوشته ایم و گویا این دو دانشور پسر عموی یکدیگرند و برای تحقیق بیشتر به نسخه کشف الرموز ملا میرزای شیروانی مراجعه بشود.

(۲)

ص: ۲۴۱

۱- ۱) - در روضات الجنات لقب او را عز الدین نوشته است-م.

۲- ۲) - در این طبع از شیخ نظام الدین احمد بن محمد بن عبد الغنی نام برده نشده و این ترجمه از آن هایی است که مفقود شده است-م.

کشف الرموز، شرحی است بر مرموزات مختصر نافع و مشکلات آنکه تألیف استادش محقق حلی است که من دو نسخه قدیمی از آن کتاب را دیده‌ام و تاریخ فراغت شارح از آن، سال ۶۷۲ هجری می باشد و تاریخ استنساخ یکی از آن دو نسخه بیست و هشت سال پس از تاریخ فراغت از اصل بوده است یعنی، سال ۷۰۰ هجری و ممکن است این نسخه در روزگار زندگی شارح، استنساخ شده باشد و نسخه دیگر را باید ملاحظه کرد.

آوی، این شرح را در زندگی محقق تدوین کرده است و در آخر آن وعده داده هرگاه از سفر برگردد شرحی وافی بر مختصر و شرایع بنویسد و شاید هم نوشته باشد.

آوی، کشف الرموز را در اوقاتی که در سفر بوده به نگارش درآورده و در دو جای از آن نسخه آمده است که، کشف الرموز تألیف ابن زبیب آوی است.

و ابن زبیب در شرح خود از ابن جنید، بیانی نقل نکرده است؛ زیرا به طوری که خود او در آغاز شرحش می نویسد: ابن جنید قایل به قیاس بوده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای، که در شرح حال مشایخ تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است، شیخ زین الملّه و المدّین یوسفی ابو محمّد حسن بن ابی طالب ابی شارح نافع و شیخ اجازه اش، نجم الدّین (محقق حلی) است و در آخر آن رساله می نویسد، شارح در ماه شعبان سال ۷۶۲ هجری از تألیف، آن فراغت یافته است.

مؤلف گوید: صواب آن است که، سال فراغت از تألیف کشف الرموز، سال ششصد هجری باشد نه سال هفتصد و شصت و دو چنان که، آنچه را در آخر این شرح بود عیناً نقل کردیم و ممکن است اشتباه از سوی ناسخ کتاب باشد.

به خط یکی از فضلا عصر بر حاشیه حرمان الزوجه من الارضین و العقارات، نام مؤلف کشف الرموز شیخ ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن ابو محمد بن یوسفی نگاشته شده است.

از نظر من کلمه «ابن» در میان حسن و ابو محمد از طغیان قلم است.

۳۰- سید صدر الدین حسن بن ابو العز بن امیر کا حسینی میثره کلینی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از علما و صلحا بوده و از متأخرین شیخ طوسی است.

مؤلف گوید: ممکن است ابو العز با عین بی نقطه و زای نقطه دار باشد. و نیز محتمل است با غین نقطه دار و رای بی نقطه باشد لیکن ضبط اول به صحت نزدیک تر است به ویژه که شیخ معاصر، او را پیش از حسن بن ابی عقیل نام برده است.

۳۱- ابو محمد حسن بن ابی عقیل عمانی

شرح حال او به عنوان ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل به زودی خواهد آمد و هم او را به عنوان ابو علی حسن بن عیسی معروف به ابن ابی عقیل عمانی یاد کرده اند. و گاهی او را ابن ابی عقیل گویند و همه این عناوین با تحقیقی که به عمل آمده، متوجه به شخص واحد است.

۳۲- شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری

منتجب الدین گوید: وی، از فقها و صلحا بوده است.

بنابراین، او متأخر از شیخ طوسی و غیر از حسن بن حسین شیعی سبزواری است، که آثار چندی به پارسی داشته و در روزگار صفویه می زیسته است و شرح حالش پس از این ذکر خواهد شد.

مؤلف گوید: سبزواری به فتح سین بی نقطه و سکون با، منسوب است به سبزواری که مردم آن به تشیع معروفند و حکایت ابو بکر سبزواری مشهور است (۱).

ص: ۲۴۴

۱- ۱- قاضی نور الله شهید رحمه الله در مجالس المؤمنین ذیل تشیع قیمت ها از کتاب معجم البلدان بدین خلاصه نقل می کند: یکی از حکمرانان سنی مذهب سخت گیر حکومت قم را عهده دار شد و شنید که قمی ها عداوت صحابه را در دل دارند و ابو بکر و عمر نامی در میان آن ها نیست روزی سرشناسان قم را گرد آورد و گفت شنیده ام شما با صحابه نبی عداوت دارید و از شدت عداوت فرزندان خود را به نام، ابو بکر و عمر نمی نامید و من به خدای عظیم سوگند یاد کرده ام هرگاه، مردی را به نام ابو بکر یا عمر نیاورید و ثابت شود که وی موسوم بدان نام نیست، با شما چنین و چنان خواهم کرد سه روز مهلت خواستند و هرچه تفحص کردند کسی را بدان نام نیافتند آخر الامر مرد بیچاره پابرنه عوری را که کج چشم و بدقیافه ترین مردم بود یافتند که او هم غریبی بوده که در قم ساکن بود وی را پیش حاکم بردند حاکم از دیدن او ناراحت شده به آورندگان ناسزا گفت و اضافه کرد زشت ترین آفریده خدا را نزد من آورده و مرا به باد استهزاء گرفته اید و دستور داد تا آن ها را پشت گردنی بزنند یکی از ظرفا که حضور داشت گفت ای امیر: هرگونه فرمانی که می خواهی، درباره ایشان اجرا کن؛ زیرا هوای قم ابو بکری که بهتر از این قیافه باشد تربیت نمی کند امیر بسیار خندید و از گناهشان درگذشت. سید پس از بیان آنچه را نوشتیم اظهار داشته و این حکایت به عینه در باب شیعیان سبزواری نیز مشهور است و حضرت مولوی در مثنوی به آن اشعار اشاره کرده و در دفتر پنجم ذیل اشاره به فتح خوارزم شاه شهر سبزواری را گوید: شه محمد آلب الغ خوارزمشاه در قتال سبزواری بی پناه تنگشان آورد لشکرهای او اسپهش افتاد در قتل عدو گفت نرهانید از من جان خویش تا نیاریدم ابا بکری به پیش تا مرا بو بکر نام از شهرتان هدیه نارید ای رمیده امتان بدر و متان همچو کشت ای قوم دون نی خراج استانم و نی هم فسون پس جوال زر کشیدندش براه کز چنین شهری ابو بکری مخواه کی بود بو بکر اندر سبزواری یا کلوخ خشک اندر جویبار منهیان انگیختند از چپ و راست کاندیرین ویران ابو بکری کجاست بعد سه روز و سه شب کاشتافتند یک ابو بکر نزاری یافتند رهگذر بود و بمانده از مرض در یکی گوشه خرابی پر حرض

۳۳- سید عز الدین حسن بن ابی الفتح دهان حسینی

امل الآمل می گوید: وی، عالمی فاضل و از صلحا و از مشایخ ابن معیه، است و هریک از این دو تن از دیگری اجازه داشته است و ابن معیه در ذیل نام او می نویسد: السید الجلیل الفقیه العالم.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه اظهار شد می توان گفت، سید تا اندازه ای در درجه شهید اول بوده است زیرا، ابن معیه که همان سید نسابه تاج الدین ابو عبد الله محمد بن سید جلال الدین ابو جعفر قاسم بن حسن ابن محمد بن حسن بن معیه بن سعید حسینی دیباجی باشد، از مشایخ شهید اول است.

۳۴- شیخ عز الدین ابو علی حسن بن ابو الهیجاء اربلی

شیخ معاصر در امل گوید: او فاضلی است عالم و شاعری ادیب و علی ابن عیسی بن ابو الفتح اربلی مؤلف کتاب کشف الغمه روایت می کرده است و اجازه ای را که اربلی به شیخ عز الدین داده و به خط بعضی از علما بوده است، دیده ام، و اربلی به فتح همزه است.

۳۵- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم

وی، از مشایخ نجاشی بوده و به طوری که، یکی از حاشیه نویسان رجال نجاشی بیان داشته، شیخ حسن از پدرش احمد بن ابراهیم روایت می کرده است.

از قراین پیدا است که شیخ حسن همان حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان است که ذیلا به نام او اشاره می شود و هرگاه وی همان نواده شاذان باشد نمی توان او را از مشایخ نجاشی دانست.

۳۶- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان

از فتح الابواب سید بن طاوس به دست می آید وی، از دانشوران پیشین بوده و از احمد بن یعقوب اصفهانی از احمد بن علی اصفهانی از ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی از احمد بن محمد بن عمر بن یونس یمانی از محمد بن ابراهیم اصبحی و سلیمان بن عمرو اصبحی روایت داشته و این هر دو، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده اند.

مؤلف گوید: نام او را در کتاب های رجال نیافته ام ولی او در درجه ابن قولویه است. و گمان من آن است که وی، از سلسله فضل بن شاذان باشد.

۳۷- سید ابو علی حسن بن سید عماد الدین احمد بن ابی علی حسینی

قمی

منتجب الدین گوید: وی، از فضلا و صلحا بوده و از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۳۸- شیخ ابو عبد الله حسن بن احمد بن حبیب فارسی

ابو عبد الله، از بزرگان طایفه شیعه و از معاصران شیخ طوسی است و شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی ملقب به مفید، از وی روایت می کرده است.

و به طوری که از اواخر مجمع البیان شیخ طبرسی به دست می آید خود ابو عبد الله از شیخ ابو بکر محمد بن احمد بن محمد مفید جرجانی روایت داشته است و برای شرح احوال او به کتاب های رجال باید مراجعه شود.

۳۹- ابو العلاء حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی صدر الحفاظ

(۱)

وی، در فن حدیث و قرائت، علامه ای به نام بوده و از اصحاب ما به شمار است و آثاری در اخبار و فن قرائت دارد از آن جمله کتاب الهادی فی معرفه المقاطع و المبادی است.

ص: ۲۴۶

۱- ۱- از اعیان نقل شده است: عطار همدانی روز شنبه ۱۴ ذیحجه سال ۴۸۸ هجری در همدان متولد شده و در شب پنجشنبه ۱۴ جمادی الاولی سال ۵۶۹ هجری درگذشته است-م.

منتجب الدین گوید: این کتاب را مشاهده کرده و خوانده ام.

۴۰- شیخ حسن بن احمد بن حسن بن خطیب

خطیب یکی از مشایخ ابو محمد عبد الرحمن بن احمد واعظ و حافظ مشهور و ملقب به مفید، است. ابو محمد در ماه ذیقعده سال ۴۳۷ هجری روایت قرائتی از او داشته و نیز شیخ منتجب الدین با دو واسطه از وی روایت می کرده است و خود او از شریف ابو عقیل محمد بن علی بن محمد علوی عباسی روایت می کرده است و این معنا از اسناد پاره ای حکایات که در آخر کتاب اربعین منتجب الدین آمده به دست می آید. لیکن خود منتجب الدین در فهرست از وی یاد نکرده است و به همین جهت پنداشته اند وی از علمای عامه است.

مؤلف گوید: حق آن است که وی، از علمای شیعه است؛ زیرا راوی و مروی عنه هر دو شیعه اند و قراین دیگری نیز مؤید تشیع او می باشد.

۴۱- شیخ ابو محمد حسن بن احمد معروف به ساکت

منتجب الدین گوید: وی فقیهی متدین بوده است و از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۴۲- شریف ابو محمد حسن بن احمد بن قاسم بن محمد علی بن

ابی طالب علیه السلام علوی محمدی

شریف، از اجله مشایخ شیخ طوسی و نجاشی بلکه، به طوری که پس از این بیان خواهیم داشت از بزرگان مشایخ شیخ مفید بوده است و به عنوان شریف ابو محمد محمدی شناخته می شود و به طوری که از آخر استبصار و کتاب های دیگر به دست می آید، شریف از ابو عبد الله محمد بن احمد صفوانی از علی بن ابراهیم روایت می کرده است.

و از دعای جوشن صغیر از کنوز النجاح طبرسی استفاده می شود که شریف، از گروهی از اعلام روایت می کرده است از جمله: ابو عبد الله احمد

ابن محمّد بن عیاش جوهری (۱) و شیخ معدل ابو بکر احمد بن عبد العزیز عکبری و عبد الغفار بن عبد الله حسینی واسطی و شیخ ابو محمّد هارون بن موسی تلعبیری و ابو الفضل محمّد بن عبد الله عبد المطلب شیبانی و شیخ ابو غالب رازی.

شهرت وی، به محمّدی به طوری که از نسب او به دست می آید بدان جهت است که وی، از نوادگان محمّدی حنفیه است و ممکن است نام بعضی از اسامی اجدادش از نسبی که فوقاً یاد کردیم، افتاده باشد.

نجاشی در رجالش می نویسد: ابو محمّد حسن بن احمد بن قاسم بن محمّد بن علی بن ابی طالب علیه السّلام از شرفا و نقبا بوده و سید این طایفه است جز اینکه برخی از اصحاب ما به پاره ای از روایات او به چشم ایراد نگریسته اند.

محمّدی، آثاری دارد از جمله: خصائص امیر المؤمنین علیه السّلام من القرآن و کتابی در فضل عتق و کتابی فی طرق الحدیث المروی فی الصحابی.

و من فوائد بسیاری را از او فراگرفتم و هنگامی که دیگران به قرائت از او می پرداختند من هم به سماع آن ها اشتغال می ورزیدم.

علامه در کتاب خلاصه، مطالبی را که از نجاشی یاد کردیم متذکر شده و اضافه کرده است: او آثاری دارد که ما آن ها را در کتاب کبیر خویش یاد آور شده ایم.

قابل تذکر است که نام این سید در بعضی از کتاب های رجال و امثال آن ها، حسن و در بعضی از مواضع حسین آمده است.

سید بن طاوس در کتاب امان الاخطار از استادش، ابن النجار نقل می کند که در تذییل تاریخ بغداد تألیف خطیب بغدادی در ذیل شرح حال

ص: ۲۴۸

---

۱ - ۱ - جوهری، از دانشوران آغاز قرن پنجم هجری و معاصر شیخ صدوق بوده و در ادب و شعر و حدیث مهارت داشته و کتاب مقتضب الاثر او که معروف است، به طبع رسیده و سال ۴۰۱ هجری در گذشته است رحمه الله - م.

ابو محمّد حسن بن احمد محمّدي علوی می نویسد: ابو محمّد حدیث کرده از قاضی ابو محمّد حسن بن عبد الرحمن خلاد رامهرمزی و ابو عبد الله بکر ابن احمد بن محمّد غالبی و روایت کرده از او ابو عبد الله حسین بن حسن ابن زید حسنی قصی. و خبر داده است قاضی ابو الفتح احمد بن محمّد بن بختیار واسطی. گفت: به ابو جعفر محمّد بن حسن بن محمّد همدانی نوشتم، خبر داد مرا سید ابو عبد الله حسین بن حسن بن زید حسنی قصی، به حق قرائت من که در گرگان از او بهره مند شده. گفت، حدیث کرد ما را شریف ابو محمّد حسن بن احمد بن علوی محمّدي در ماه رمضان سال ۴۲۵ هجری در بغداد. گفت، حدیث کرد ما را قاضی ابو محمّد حسن بن عبد الرحمن بن خالد و بکر بن احمد بن مخلد و ابو عبد الله غالبی. گفتند، حدیث کرد برای ما محمّد بن هارون منصور عباسی. گفت، حدیث کرد ما را احمد بن شاکر. گفت، حدیث کرد برای ما یحیی بن اکثم قاضی.

گفت، حدیث کرد برای ما مأمون خلیفه عباسی تا به آخر...

مؤلف گوید: شریف ابو محمّد از مشایخ شیخ مفید هم بوده و لیکن به تعبیرهای مختلفی از وی یاد شده است که به گمان می آید، این شهرت از چند تن از اعلام بوده است از آن جمله گاهی، از وی به شریف ابو محمّد علوی و گاهی به شریف ابو محمّد محمّدي و هنگامی به شریف تعبیر شده است.

۴۳- جلال الدین ابو محمّد حسن بن شیخ نظام الدین احمد بن شیخ

نجیب الدین ابو ابراهیم (ابو عبد الله) محمّد بن شیخ جعفر بن شیخ رئیس

عفیف شیخ ابو البقا هبه الله بن نما بن علی بن حمدون ربعی

جلال الدین، عالم فاضل و فقیه کامل و از جمله فقهای است که، به «ابن نما حلی» معروف می باشند.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ جلال الدین ابو محمّد حسن بن نظام الدین احمد بن نجیب الدین محمّد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی از

فضلا و علما بوده، شهید اول به توسط او از یحیی بن سعید روایت می کرده و خود او به ترتیب از پدران و نیاکان اربعه خویش روایت داشته است.

مؤلف گوید: مؤلف امل در پایان اجازه خود نوشته که، شهید اول از ابن نما و به توسط او از یحیی بن سعید روایت می کرده است. همین موضوع را هم شهید ثانی در ضمن اجازه ای که برای شیخ حسین حارثی پدر شیخ بهایی نوشته تأیید کرده آنجا که می نویسد: شیخ شهید در اربعینش می گوید: خبر داد مرا شیخ فقیه زاهد جلال الدین ابو محمد حسن بن احمد ابن نما حلی که اجازه داد به ما شیخ فقیه نجیب الدین یحیی بن سعید.

سلسله ابن نما، از خاندان محترم و از اجلای فقهای اصحاب ما در شهر حله اند.

و گروهی بسیارند که هر یک از آنان به «ابن نما» شهرت دارد و معمول شده که در ضمن نقل انساب ایشان نام پدر یا جد را ساقط می کنند به همین مناسبت در نسب ایشان و شرح حالشان اشتباه می شود چنان که شرح حال یکی را به جای دیگری می نویسند و هر گاه به مطاوی کتاب ما دقت شود خواهید دید این اشتباه از فحول علما هم سرزده است.

شهید اول، در یکی از سندهای احادیث اربعینش، اظهار داشته است.

خبر داد ما را شیخ عالم فقیه صالح متدین، جلال الدین ابو محمد حسن بن احمد بن شیخ سعید شیخ شیعه و رئیس آن ها در روزگار خودش نجیب الدین ابو عبد الله محمد بن محمد بن نما حلی ربعی در ماه ربیع الآخر سال ۷۵۲ در شهر حله از پدرش نظام الدین احمد، از جدش، شیخ فقیه علی ابن یحیی بن علی خیاط سوراوی تا به آخر.

۴۴- شیخ حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسین جاوایی

کتاب نور الهدی و المنجی من الردی در فضائل علی علیه السلام از آثار اوست.

جاوابی، از قدمای اصحاب ماست؛ زیرا، چنانچه خود اظهار داشته، از گروهی از پیشینیان، از جمله، علی بن احمد بن ابی عبد الله برقی از پدرش، و همچنین از جمعی از مشایخ صدوق و شیخ مفید و شیخ طوسی و امثال ایشان روایت می کرده است، لیکن، روایاتش را، مصدر به نام مشایخش نمی کرده است.

در این مقام این اشکال به نظر می رسد: هر گاه جاوابی از مشایخ شیخ طوسی روایت کرده است، چگونه ممکن است از ابو عبد الله محمد بن احمد ابن شهریار خازن که از شیخ طوسی نقل حدیث می کرده، روایت کرده باشد و ابن خازن، شیخ اجازه او باشد؟

سید بن طاوس، اثری به نام التحصین لاسرار ما زاد عن کتاب الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام، تألیف کرده و کلیه اخباری که در این کتاب یاد کرده منقول از کتاب نور الهدی جاوابی بوده است مگر اخبار اندکی را که در آخر کتاب متذکر شده است.

ابن طاوس، در کتاب التحصین گوید: در کتاب نور الهدی و المنجی من الردی تألیف حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسن جاوابی که خط شیخ سعید حافظ محمد بن محمد، معروف به ابن الکامل و محمد بن هارون بر آن نوشته بود، هر دو تن متفقا آنچه در آن تألیف آورده شده مسلم دانسته و معانی آن را تصدیق کرده اند.

در جای دیگر از، التحصین گوید: و از کتاب نور الهدی و المنجی من الردی تألیف حسن بن ابی طاهر جاوابی (۱) و همان طور که گفتیم خط مقری صالح محمد بن هارون و محمد بن کامل بر آن بوده و این دو تن به اتفاق مؤلفش اعتراف کرده اند که اخبار و احوالی که در آن نوشته شده است، محقق و مسلم است.

ص: ۲۵۱

۱-۱- در پاورقی آمده، در حله محله ای است به نام «محله الجاوابین» و ممکن است جاوابی، از مردم، آن محله بوده باشد که آن، منسوب به حله است-م.

نیز نوشته است، ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خزینه دار مشهد مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه گفته است، حدیث کرد ما را شریف جلیل ابو الحسین زید بن جعفر العلوی المحمّدی...

جاوابی، با جیم نقطه دار طبق ضبط سید بن طاوس که در، التحصین چنین بوده به جیم مفتوحه و الف ساکنه پس از آن واو و بعد از واو الف و بعد از آن باء است و من به صحت این انتساب آگاهی ندارم.

۴۵- شیخ ابو محمد حسن بن احمد بن محمد بن هیثم عجلی مجاور

نجاشی گوید: وی، از ثقات موجهین اصحاب ما بوده و پدر و جدش از ثقات اصحابند و از مردم ری بشمارند. ابو محمد در آخر عمر در کوفه مجاورت کرد و من او را در آنجا دیده ام و کتاب المثنی و الجامع از آثار او می باشد. علامه هم او را از مردم ری و از ثقات اصحاب معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ابو محمد، گاهی بدون واسطه از شیخ صدوق رحمه الله روایت می کند و هنگامی، به طوری که از بخشی از نسخه های اعتقادات صدوق به دست می آید، به توسط حسین بن علی بن بابویه برادر شیخ صدوق از وی روایت می کرده است.

۴۶- شیخ ابو نعیم حسن بن احمد بن میثم

از کتاب فرحه الغری تألیف سید بن طاوس به دست می آید، ابو نعیم از قدمای اصحاب ما بوده است. و من در کتاب های رجال به شرح حال او دست نیافته ام.

۴۷- شیخ عزّ الدّین حسن بن احمد بن مظاهر

از اجلای بزرگان علما و فقها بوده و شیخ فخر الدّین، فرزند علامه حلی در اجازه ای که به فرزند او، شیخ زین الدّین علی بن عزّ الدّین، داده است از وی، چنین توصیف کرده است: الفقیه العالم السعید المرحوم عزّ الدّین حسن

ابن احمد بن مظاهر، که به زودی در باب عین، در شرح حال شیخ زین الدین علی، بدان اشاره خواهیم کرد. ممکن است عزّ الدین حسن، همان ابن واسطی که از فضلا و علمای مشهور است، و یا از خویشاوندان او باشد.

۴۸- شیخ عزّ الدین حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن

فضل

عزّ الدین، از اجلای فقها و دانشوری فاضل و عالم و کامل و عامل و عابد بوده است.

گاهی به، ابن الفضل و هنگامی به، ابن سلیمان معرفی شده است و یا ممکن است پدر یا جدش به این عنوان شهرت داشته باشند و طبقه او متأخر از ابن فهد حلی است.

و من حکایت اجازه ای که وی به یکی از شاگردانش داده است که در حال حاضر نام او را نمی دانم و گویا ابن یونس باشد- دیده ام. او در نقل اجازه معظم له می نویسد: اجازه داد مرا شیخ فاضل و کامل عامل و عالم عابد، شیخ عزّ الدین حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن فضل که خدا روزهایش را پیوسته بدارد و مقامش را در دنیا و آخرت رفیع گرداند بحق محمد و آل محمد تا از سوی او همه فتوهای شیخ اجل، جمال الدین بن مطهر حلی قدس سرّه و همگی فتوهای شیخ اجل احمد بن فهد را که در المقتصر و الموجز آورده، و همه فتوهای شیخ کبیر و عالم خبیر شهید سعید، شیخ شمس الدین محمد بن مکی رحمه الله علیه نقل کنم و همچنین به من اجازه داده تا نقل قرائت ده گانه و همگی فتوهای فخر الدین و عمید الدین و همچنین هرگونه حاشیه ای که منتسب به ابن نجار باشد و هر آنچه به خط شهید به دست آورده ام، همچنین فتوهای، تنقیح الرائع در شرح مختصر الشرائع را که شرح فاضل مقداد است، و همچنین فتوهای کفایه شیخ زین الدین علی تویسینی را نقل کنم.

ص: ۲۵۳

مؤلف گوید: شاگرد یادشده اش، پاره ای از فتوهای او را نقل کرده، از جمله، فتوا داده است که، در دو رکعت آخر نمازهای چهار رکعتی می توان در یکی تسبیحات اربعه، و در دیگری حمد تنها بخواند. و می تواند در یکی از دو سجده سهو «بسم الله و بالله اللهم صل علی محمد و آل محمد» و در دیگری «بسم الله و بالله السلام علیک ایها النبی و رحمه الله و برکاته»، بخواند و جایز است که در هر دوی آن ها مطلق تسبیح الله را که در سجود نماز می خواند، بخواند. و می توان در دعای دست هنگام خواندن دعای فرج «و سلام علی المرسلین» بگوید و در سلام نماز، هرگونه لحنی که تغییردهنده معنا نباشد جایز است.

مؤلف گوید: شهید هم در ذکری بدانچه او گفته، اشاره کرده است و شرح این گونه مسائل به عهده کتاب ماست که به نام وثیقه النجاه تألیف شده است.

۴۹- قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل بوده و داوری ری را به عهده داشته است. او از مشایخ ابن شهر آشوب است و از ابن المعافی از قاضی بن قدامه (۱) از سید مرتضی روایت می کرده، و ابن شهر آشوب به سند او به نحوی که ذکر شد اشاره کرده است.

به طوری که، از خط سید فضل الله راوندی استفاده می شود، شیخ عماد الدین از مشایخ وی بوده است و به زودی ذیل شرح حال سید به این معنی اشاره خواهد شد و سید، کتاب غرر و درر سید مرتضی را از وی روایت می کرده است و خواهیم گفت، قاضی حسن یعنی مترجم حاضر ما، از قاضی ابو معافی احمد بن علی بن قدامه از سید مرتضی روایت می کرده،

ص: ۲۵۴

۱-۱- در پاورقی می نویسد: ظاهر آن است که وی، از قاضی ابو المعافی بن قدامه روایت می کرده است چنان که در چند سطر دیگر هم به نام وی اشاره می کند نه آنکه از ابن معافی از قاضی ابن قدامه روایت کرده باشد-م.

و سید در ضمن توصیف از قاضی، گفته: قاضی القضاة الاجل الامام السعيد عماد الدین ابی محمد الحسن الاسترآبادی قاضی الری رحمه الله علیه.

۵۰- شیخ حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، از فضلا بوده و کتاب «کشف الغمه» را به قرائت نزد مؤلفش علی بن عیسی اربلی سماع کرده، و اربلی روایت آن را به وی اجازه داده است و من اجازه او را به خط یکی از فضلا دیده ام.

۵۱- قاضی ابو محمد حسن بن اسحاق بن عبد الله رازی

شیخ منتجب الدین گوید: وی، از فقها و ثقات بوده است و کتاب هایی در فقه دارد والد ما رحمه الله آثار او را برای ما روایت کرده است. بنابراین او از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۵۲- شیخ حسن بن اسماعیل بن اشناس

پس از این به عنوان: شیخ ابو علی حسن بن ابو الحسن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز، یادآوری خواهد شد.

۵۳- ابو علی حسن بن اسماعیل معروف به ابن حمامی

شیخ معاصر ما می نویسد: وی، از اجلای فضلا بوده و علامه حلی در اجازه خود وی را از مشایخ خاصه شیخ طوسی نام برده است.

مؤلف گوید: از نظر من دور نیست که این شیخ همان شیخ حسن بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز است که پیش از این از وی یاد کردیم.

و از امالی شیخ طوسی استفاده می شود، شیخ طوسی از حسن بن اسماعیل روایت می کرده، و او از محمد بن عمران مرزبانی، روایت داشته است.

۵۴- شیخ ابو علی حسن بن اشناس

به زودی به عنوان: شیخ ابو علی حسن بن ابو الحسن محمد بن اسماعیل ابن محمد بن اشناس بزاز، یادآوری خواهد شد.

حکیم شفائی، فاضلی عالم و حکیمی متکلم و طبیعی ماهر و سراینده و منشی و دارای اکثر فضائل و از علمای روزگار شاه عباس کبیر و معاصر با شیخ بهایی و میرداماد رحمه الله بوده است.

حکیم شفائی از طبیب های مشهور و از فاضل ترین دانشوران بوده و از آنجا که به سرایندگی آن هم به نوع هجای آن شهرت یافته، از طبقه فضلا بیرون رفته، و در ردیف سرایندگان درآمده است.

و از مطایبات لطیف او که خود گفته، آن است که، طبابت من تبحر مرا در دیگر علوم، پنهان داشته و سرایندگی من، طبابت مرا پوشیده و هجوگویی من مرتبه سرایندگی مرا مخفی داشته است (۱).

از دیوان های فارسی او دیوان شکر المداقین است که من آن را در شهر ساری که از شهرهای مازندران است، دیده ام و ممکن است «قربادین» معروف به «قربادین شفائی» از آثار او و یا از دیگری باشد (۲).

ص: ۲۵۶

۱ - ۱- نصرآبادی می نویسد: نواب میرزا محمد باقر داماد می فرمود: شاعری، فضیلت حکیم شفائی را پوشیده، و شعرش را هجا، پنهان ساخته است - م.

۲ - ۲- به طوری که در پاورقی آمده قربادین از سید مظفر الدین محمد حسینی شفائی متوفی ۹۶۳ هجری بوده است. نصرآبادی می نویسد: حکیم شفائی خلف حکیم ملای اصفهانی است. شفائی استفاده علوم، خصوصا حکمت نظری کرده و طبعش در کمال استغنا بوده است و شاعری، به آن پایه و غنای طبع نبود و در پیشگاه شاه عباس اعتبار زیادی داشت چنانچه در مسیر نیم آورد اصفهان که با شاه ملاقات می کند، شاه می خواهد به احترام او از اسب پیاده شود شفائی مانع می شود و به احترام او همراهان شاه پیاده می شوند و تا حکیم از نظر نمی افتد سوار نمی شوند از دیوان های او مثنوی دیده بیدار و نمکدان حقیقت و مهر و محبت را نام می برد، از اوست، در مدح رسول اکرم صلی الله علیه و آله: مهر او چون ز مشرق آدم ساخت روشن تمامت عالم هر یک از انبیا چو سایه او می نمودند پایه پایه او رفته رفته بلند می گردید تا به نصف النهار عدل رسید یافت در اعتدال انسانی غایت استوای روحانی

علاوه بر آن ها فوائد و تصانیف دیگر در علم طب و غیر آن و همچنین دیوان های دیگری در اشعار مدح و هجا و امثال این ها دارد.

۵۶- سدید الدین حسن بن انوشیروان قوشینی

منتجب الدین او را به عنوان صالح معرفی کرده و ممکن است در ردیف مشاهیر دانشوران نبوده باشد.

۵۷- عز الدین حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی

وی، از اجله علما و اکابر فقها و از شاگردان شهید اول بوده است.

محتمل است این شخص همان سید حسن بن ایوب بن نجم الدین که در آینده به نام وی اشاره می شود و از شیخ فخر الدین فرزند علامه و از سید عمید الدین عبدالمطلب که هر دو استاد شهید بوده اند روایت می کرده است و همین معنی را می توان از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که برای سید ابن شذقم مدنی نوشته، استفاده کرد.

از یکی از اجازات امیر شرف الدین علی شولستانی و همچنین از اجازه ای که ملا حاج حسین نیشابوری برای ملا نوروز علی تبریزی نوشته، استفاده می شود که سید حسن بن ایوب از سید عمید الدین روایت می کرده و شیخ شمس الدین محمد عریضی عاملی از حسن بن ایوب نقل حدیث می کرده است.

مؤلف گوید: اطراء، یکی از دیه های جبل عامل است و آن گاه که شهید اول در دهکده اطراء بوده مسائلی از وی سؤال شده و پاسخ داده است و نسخه ای از آن سؤال و جواب نزد ما موجود است.

شهید ثانی، از اجازه ای که برای شیخ حسین والد شیخ بهایی رحمه الله نوشته اظهار داشته است که، شیخ شمس الدین عریضی از سید حسن بن ایوب، مشهور به ابن نجم الدین اعرج حسینی روایت می کرده است (۱).

۵۸- سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل می نویسد: سید حسن، عالمی فاضل و صالح بود و از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: چنان که پیداست، سید حسن از مردم جبل عامل است و بر مؤلف امل لازم بود نام و نسب او را در بخش اول آن کتاب که به ذکر عاملی ها مخصوص گردانیده است، عنوان کند و ممکن است آنچه را ما راجع به عاملی بودن او به دست آورده ایم او به دست نیاورده باشد.

سید حسن، معروف به ابن نجم الدین است و شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی از وی روایت می کرده است.

و هرگاه ثابت شود که وی از مردم جبل عامل نبوده چنان که از سبک مؤلف امل استفاده می شود ممکن است از فرزندان سید عمید الدین یا سید ضیاء الدین اعرج حسینی حلی باشد که هر دو تن از اساتید شهید اول بوده و در جبل عامل می زیسته اند و یا از اجداد سید بدر الدین حسن عاملی کرکی که شرح حالش خواهد آمد بوده باشد و این احتمال به صحت نزدیک تر است و در این صورت، از اجداد سید حسین مجتهد کرکی است.

ص: ۲۵۸

۱-۱ از اجازه سید حسن صدر قدس سره استفاده می شود، شمس الدین از سید حسن اطراوی روایت داشت و در آن اجازه می نویسد: عن الشيخ الصالح شمس الدین محمد بن محمد بن عبد الله العریضی عن الشيخ زین الدین الحسن بن ایوب بن نجم الدین الاعرج الطواری العالمی، بنابراین لقب ابن ایوب زین الدین و شهرش طواری است نه اطراوی و شیخ هم بوده است نه سید، مگر مرادش شیخ روایت باشد-م.

بنابراین احتمال کلمه اعرج حسینی اشتباهی است که از ناحیه ناسخان به وجود آمده و از سلسله نسب او چیزی ساقط شده است.

قابل توجه است که در اصفهان به نسخه کهن سالی از کتاب مسائل الیقین لذوی الفطنه و التمکین که تألیف یکی از علمای متأخر بوده و تاریخ کتابت آن ۸۲۴ هجری و به خط احمد بن حسین بن حمزه بن احمد صریحانی استنساخ شده دست یافتیم و به گمان من این همان کتاب مسائل ابن طی، باشد که از اصحاب ماست در آن کتاب گاهی از ابن حسام بدون واسطه نقل می کند که تطبیق درجه ناقل و منقول عنه قابل توجه است و گاهی به توسط ابن سلیمان یعنی با واسطه از او نقل کرده که این نیز قابل ملاحظه است.

و در همان نسخه، کتاب المسائل الفقهیه الضروریه را که از فتاوی علمای عصرش و دیگر علما بوده و متکفل بیان همگی ابواب فقه و به سبک عده ای از کتاب های فقهی تدوین شده آورده است. و پاره ای از تحقیقات شهید اول و کتاب المسائل ابن نجم الدین را بدان اضافه کرده است، و از آن نسخه دانسته می شود که شیخ بن نجم الدین کتابی در مسائل الفقه داشته، همچنان که شهید اول کتاب المسائل الفقهیه را تألیف کرده است.

از ظاهر نوشته فوق استفاده می شود که مراد از شیخ ابن نجم الدین همان شیخ عز الدین حسن بن ایوب نجم الدین اطراوی عاملی است که ذکر آن گذشت و ممکن است عز الدین غیر از مترجم فعلی ما باشد زیرا، ابن نجم الدین اطراوی از بزرگان علما نبوده است.

و در اجازه شیخ نعمه الله خاتون عاملی که برای سید حسن بن علی بن شدقم مدنی نوشته از سید حسن مترجم حاضر چنین تعبیر کرده است:

یروی الشیخ زین الدین جعفر بن الحسام العاملی عن الشیخ شمس الدین محمّد الشهیر بالعریضی عن السید الاجل الاعظم الحسن بن ایوب الشهیر بابن نجم الدین الاطراوی العاملی عن الشہید.

و ظاهر آن است که، عز الدین حسن و سید حسن نام یک تن است و بنابراین انتسابش به اعرج حسینی که در کلام مؤلف امل آمده ممکن است از محل دیگر به دست آمده باشد.

به دنبال آنچه گذشت باید گفت، سید حسن بن ایوب از سید ضیاء الدین عبد الله بن محمّد بن علی اعرج حسینی و از شیخ نظام الدین علی ابن عبد الحمید نیلی و از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده و شیخ جعفر بن حسام عاملی از این سید روایت داشته است. و گمانم آن است، سید حسن از سلسله سید ضیاء الدین مذکور بوده باشد و برای صحت این احتمال باید به نسب آن ها مراجعه کرد و سید شمس الدین عریضی نیز از سید حسن روایت می کرده است.

۵۹- سید ناصر الدین حسن بن تاج الدین بن محمّد حسینی کیکی

منتجب الدین او را به عنوان سید عالم ستوده است بنابراین، از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۶۰- سید بدر الدین حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب

ابن نجم الدین اعرج حسینی عاملی کرکی

وی، استاد شهید ثانی و پدر امیر سید حسین مجتهد و از اجله سادات علما و پیشوای فقهای بزرگ و از مشایخ اجازه شهید ثانی و شاگردش شیخ حسین بن عبد الصمد والد شیخ بهایی بوده است.

پدر شیخ بهایی در اجازه ای که به محمّد بن جابر نجفی داده و همچنین ضمن اجازه امیر مرتضی سروی و غیر او، به اجازه ای که سید به او داده اشاره کرده است و نیز در کتاب اربعینش به اجازه ای که از سید داشته تصریح کرده و گوید: اخبارنا السید الجلیل الورع الربانی المتأله ذو المفاخر و

المناقب خلاصه آل ابی طالب السید حسن بن السید جعفر الحسینی نور الله تربته و رفع درجته و الشیخ الجلیل النبیل زبده الفضلاء العظام و فقیه اهل البیت علیهم السّلام زین الدنیا و الدّین علی بن احمد العاملی (شهید ثانی) زین الله الوجود بوجوده و افاض علیه من منه وجوده کلاهما عن شیخهما التقی الفاضل الورع الشیخ علی بن عبد العالی المیسی تا به آخر.

و شیخ بهایی نیز در اربعین خود اشاره کرده که سید حسن، شیخ اجازه پدرش بوده است.

از آغاز اربعین استاد استناد ما (علامه مجلسی) قدّس سرّه استفاده می شود سید حسن از شیخ شمس الدّین محمّد بن داود معروف به، مؤذن جزینی روایت می کرده است لیکن این نظریه خالی از تأمل نمی باشد (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: بدر الدّین فاضلی جلیل القدر و از جمله مشایخ شهید ثانی است کتاب العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه از آثار اوست و شهید این رساله را در شهر کرک نزد او خوانده است و به طوری که ابن عودی در رساله خود که در احوال شهید ثانی به قلم آورده تصریح کرده، سید حسن سال ۹۳۳ هجری در گذشته است.

سید حسن پسر خاله شیخ علی بن عبد العالی کرکی بوده و او از نیای میرزا حبیب الله عاملی سابق الذکر است که در مقام صدارت داشته و از شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی روایت می کرده و شهید ثانی از هر دو تن روایت داشته است.

شهید ثانی در ضمن اجازه ای که برای شیخ حسین والد شیخ بهایی نوشته است به مناسبت یادآوری از او می نویسد: و ارویها عن شیخنا الاجل الاعلم الاکمل صاحب نفس پاکیزه، برتر از همه متأخران در نیروی علم و

ص: ۲۶۱

۱- ۱- تأملش از این دیدگاه است که، مؤذن پسر عموی شهید اول و از علمای اوایل قرن هشتم هجری است و از فرزند شهید اول روایت می کرده است و سید از او آخر قرن هشتم جوانی بوده و به طوری که ترجمه خواهد شد در دهه اول قرن دهم در گذشته است-م.

عمل. سپس گوید: و از سید بدر الدین حسن، کلیه آنچه را تصنیف و املا و تألیف و انشاد کرده است که از جمله آن ها است: کتاب المحججه البيضاء و الحججه الغراء. و این کتابی است که جامع فروع شریعت و حدیث و تفسیر آیات فقهیه و غیر این ها است و کتاب طهارت آنکه در ضمن چهل جزوه تدوین شده، نزد ما موجود است و از آثار او، العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه است که ما آن اندازه از این کتاب را که تدوین کرده بود نزد وی خواندیم و پیش از اتمام آن در گذشت.

از جمله آن ها کتاب: مقنع الطلاب فیما یتعلق بعلم الاعراب است. این کتاب از ترتیب ارزنده خوبی برخوردار است و کتاب بزرگی در فن نحو و صرف و معانی و بیان بوده و پیش از اكمال بخش سوم آن در گذشته است و دیگری، شرح طیبه جزریه در فن قرائت عشر است.

سید بدر الدین تنها از شیخ علی میسی اجازه روایت داشته است و ما او را محض تیمن در طریق خود آورده ایم. پایان آنچه در کتاب امل است.

مؤلف گوید: شهید ثانی در جای دیگر از آن اجازه در وصف سید بدر الدین می نویسد: و منها عن شیخنا الفقیه الکبیر العالم فخر الساده و بدرها رئیس الفقهاء و ابو عذرها السید حسن بن السید جعفر...

به دنبال آنچه گفته شد می گویم، خط مبارک او را در اجازه ای که برای یکی از شاگردانش که شیخ جمال الدین احمد بن شیخ شمس الدین محمد ابن خاتون عاملی بوده باشد، دیده ام.

و اما کلمه «ابو عذرها» کلمه شایعی است که در مقام مدح به کار می رود.

یکی از فضلا گفته: ابو عذر به معنای صاحب عذر است و خوی عرب بر این است که، هرگاه کسی مسأله مشکلی را حل کرد جمله ابو عذر را در تشویق او به کار می برند. چنان که از همین کلمه، نسبت به مردی که ازاله بکارت را از همسر خود می کند، استفاده می نمایند.

مؤلف گوید: معمول عرب آن است که، لفظ اب را در بسیاری از موارد، درباره کسی که ملازم امری باشد استعمال می کند از قبیل ابو الخیر و ابو الحطب و امثال این ها.

ملا- نظام الدین قرشی در نظام الاقوال گفته است: حسن بن جعفر بن فخر الدین بن حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی کرکی، سیدی است بزرگوار، و دانشوری است دانا، نفسی پاکیزه و دلی خالی از زنگار دارد و در نیروی علم و عمل برترین متأخران است. و استاد شهید ثانی و همچنین استاد شیخ حسین، پدر شیخ ما قدس سرهم بوده است. آثار او کتاب المحججه البيضاء و الحججه الغراء که مشتمل بر فروع شریعت و حدیث و تفسیر آیات فقهیه می باشد و دیگری، العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه و دیگر، مقنع الطلاب فیما يتعلق بكلام الاعراب و شرح الطیبه الجزریه در قرائت های دهگانه.

سید بدر الدین در ششم رمضان المبارک سال ۹۳۶ در گذشته است.

شهید ثانی و شیخ حسین بن عبد الصمد پدر استاد ما شیخ بهایی قدس الله اسرارهم از وی روایت می کرده اند و خود او از شیخ جلیل علی بن عبد العالی میسی نور الله مرقدہ نقل حدیث می کرده است.

۶۱- شیخ حسن بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی

رازی

فقیهی محدث و عالمی کامل و شاعر، معروف به دوریستی و یکی از دانشوران برجسته دوریست بوده است. پدرش نیز از بزرگان علما بوده و پیش از این ضمن شرح حال پدرش (جعفر بن محمد) به مراتب فضل او اشاره شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل گفته است: شیخ حسن بن جعفر بن محمد دوریستی فاضلی جلیل القدر بوده قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی ستایش و اضافه کرده، وی در ردیف سرایندگان به شمار است.

ص: ۲۶۳

مؤلف گوید، قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: شیخ حسن ابن جعفر دوریستی، خلف صدق شیخ جعفر است و نسبشان به حذیفه بن یمان می رسد.

شیخ حسن، مشهور به فضل و کمال بوده است و گاهی هم شعر می گفته و قطعاً زیر از جمله آثار اوست:

بغض الوصی علامه معروفه کتبت علی صفحات اولاد الزنا

من لم یوال من الانام ولیه سیان عند الله صلی او زنا

دشمنی وصی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نشان شناخته شده ای است که بر چهره های زنازادگان نقش بسته است. و هر کس ولی خدا و وصی پیغمبر او را دوست نداشته باشد در پیشگاه خدا تفاوتی ندارد که نماز گزار باشد یا زناکار.

بنابراین، این دوریستی که در کتب تاریخ و ترجمه آمده، همین حسن بن جعفر است و پدرش ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاجر دوریستی است که شاگرد شیخ مفید و سید مرتضی و معاصر شیخ طوسی است و فرزندش شیخ حسن در درجه شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی است. و این سلسله از علمای امامیه معروف به دوریستی می باشند.

و مصراع اخیر بیت دوم او به طوری که در مجالس المؤمنین آمده اشاره به فرمایش حضرت صادق علیه السلام است که فرموده است: سواء لمن خالف هذا الامر صلی او زنا. کسی که با مقام ولایت مخالفت کند نماز خواندن و زنا کردن او از نظر واقع بی تفاوت است.

در صفحات آینده به ترجمه شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی اشاره خواهیم کرد و ظاهر آن است که وی، برادر شیخ حسن است.

۶۲- حسن بن حسین بن بابویه

به زودی نام او را به عنوان، حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی که نواده برادر صدوق است یاد خواهیم کرد.

۶۳- ملا حسن بن حسن مهدی

وی، عالمی فاضل بوده و در علوم ریاضی مهارت داشته است. از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن، در شهر رشت که از شهرهای گیلان است، رساله تعریفات او را که مختصر و در علم هیئت و ستاره شناسی بوده، دیده ام.

این رساله را که به نام، سید روح الدین امیر موسوی حسینی پسر سید عضد الدین امیر عبد العظیم تألیف کرده و تاریخ کتابت آن نسخه ۱۰۷۱ هجری بوده است. در این رساله از تذکره محقق طوسی و تحفه علامه شیرازی و امثال این آثار نقل کرده، و در آغاز همین رساله وعده داده است که کتاب دیگری در فن هیئت تألیف کند و شاید به وعده اش وفا کرده باشد. و از آنجا که لفظ اصحاب را در دیباچه کتابش آورده، ممکن است ارتباطی با تشیع نداشته باشد و هم این شخص غیر از امیر ابو الحسن رضوی عامی است.

۶۴- شیخ ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن

بابویه قمی

وی، از فضلا و علما و فقهای روزگارش بوده است، همچنان که پدر و عمو و پسر عمویش صدوق، از فقهای روزگارشان بوده اند و عمویش صدوق و فرزندان و نوادگان خود او تا روزگار شیخ منتجب الدین به همان موقعیت باقی بوده اند.

ابو القاسم، از عمویش صدوق روایت می کرده چنان که پدرش حسین نیز از برادرش صدوق نقل حدیث می کرده است.

از سند بخشی از اخباری که شهید به خط خود مرقوم فرموده، به دست می آید فرزندش، شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن حسین از خود او

ص: ۲۶۵

روایت می کرده است و شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که برای سید بن شدقم مدنی نوشته روایت مترجم را از پدرش ابو القاسم که پیش از این یاد شد یاد آور شده است.

همچنین از این قراین به دست می آید که، شیخ صدوق از خویشاوندان او بوده است و مترجم حاضر ما رحمه الله علیه جد جد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است و مراد من از جد جد شیخ شمس الدین ابو محمد حسن یا حسکا بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی است.

بنابراین، نسب شیخ ابو القاسم چنین است: ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی و شیخ ابو القاسم برادرزاده شیخ صدوق است.

و به زودی به نام و نسب شیخ ثقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه به نقل از فهرست منتجب الدین اشاره خواهیم کرد و حق آن است که ثقه الدین همان مترجم فعلی ماست.

شیخ ابو القاسم دارای دو فرزند فاضل بوده به نام شیخ ابو جعفر محمد بن ابو القاسم حسن بن حسین و دیگری، شیخ رئیس ابو عبد الله حسین بن ابو القاسم حسن، و ترجمه هر دو خواهد آمد.

۶۵- ابو محمد حسن، معروف به حسکا بن حسین بن حسن بن حسین

ابن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رازی ملقب به

شمس الاسلام یا شمس الدین

وی، از اجلای فقها و جد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست، و صدوق عم اعلائی او بوده است. همگی این خاندان مردمی فاضل و عالم و فقیه و جلیل القدرند و در آینده به شرح حال فرزند و نواده او و دیگر بستگانش اشاره خواهد شد.

حسکا از عمویش ابو جعفر محمّد بن حسن بن حسین و از پدرش ابو القاسم حسن بن حسین، و از شیخ صدوق روایت می کرده است و به طوری که از پاره ای از اسانید اخباری که به خط شهید بوده به دست می آید، شیخ ابو القاسم عبید الله بن حسن فرزند مترجم ما از پدرش روایت می کرده است و همین عده اخبار را شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که برای سید ابن شدقم مدنی نوشته است ایراد کرده است.

شیخ منتجب الدّین در فهرست می نویسد: جد ما شیخ امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه قمی نزیل ری و معروف به حسکا از ثقات موجهین بوده و همه تصانیف شیخ ابو جعفر طوسی را در نجف اشرف در نزد خود او قرائت کرده و همچنین مراتب فقه و اصول را از شیخ سلار بن عبد العزیز و ابن براج بهره گرفته و کلیه آثار آن ها را نزد ایشان خوانده است. از جمله آثار او در فقه کتاب العبادات و کتاب الاعمال الصالحه است همچنین کتاب سیر الانبیاء و الائمة که در فنون دیگر بوده و والد ما روایت آن ها را به ما اجازه داده است.

مؤلف گوید: نسبی را که منتجب الدّین در فهرست خود ایراد کرده از باب اختصار بوده است و تحقیق در نسب او همان است که ما متذکر شده ایم و اضافه می کنیم که، حسکا علاوه بر شیخ و سلار و ابن براج، از سید بن حمزه هم بهره برده است و ما این موضوع را پس از این در ذیل ترجمه فرزندش ابو القاسم عبید الله بن حسن یادآور خواهیم شد. از جمله شاگردان حسکا فرزندش ابو القاسم است و شیخ معاصر در اواخر وسائل الشیعه به تلمذ ابو القاسم نزد پدرش اشاره کرده است.

مؤلف گوید: حسکا به فتح های بی نقطه و سکون سین، مخفف از حسن کیاست و کیا لقب او بوده و معنای کیا به واژه گیلان و مازندران و ری به معنای رئیس و سرپرست و مانند این هاست و آن، از جمله کلماتی است که برای تعظیم به کار می رود و در مقام ستایش، از آن استفاده می کنند و پیش

از این ذیل ترجمه شیخ ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی نوشتیم که حسکه نیز مخفف حسن کیاست و همچنین سخن شیخ معاصر را در ترجمه حسکه بن بابویه نقل کردیم که وی اظهار داشته، حسکه همین مترجم است که به عنوان حسکا شهرت یافته است.

باید دانست، از ترجمه صدوق در فهرست، و ترجمه های دیگران برمی آید، گاهی شیخ طوسی قدس سره از شیخ ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی، از صدوق روایت می کرده است بنابراین، حسکا عین حسکه نبوده تا حسکا جد شیخ مشارالیه باشد همچنان که شیخ معاصر در امل الآمل حسکا را، حسکه نام برده، زیرا چنان گمانی از نامناسب ترین گمان ها است. برای آنکه فاصله بین این دو تن بسیار زیاد است و ما تحقیق این موضوع را ذیل ترجمه حسکه بن بابویه ایراد کرده ایم. آری هر دو از یک خانواده اند.

مؤلف گوید: ابن بابویه جد اعلای خاندان بابویه است و به طوری که از استاد استناد اعنی المجلسی رحمه الله شنیده ام اسامی زیادی فاصل میان موسی و ابن بابویه بوده است و لیکن من تا حال حاضر، بدان وسائط دست نیافته ام.

و مؤلف گوید: شاید او جد شیخ منتجب الدین باشد که تذکره حال او پیش از این آمده است.

باز گوید: محمد بن ابو القاسم طبری در خانقاهش که در شهر ری بوده و همچنین در جاهای دیگر، بسیاری از احادیث را در کتاب بشاره المصطفی از وی روایت کرده است و در توصیف او گوید: خبر داد به ما شیخ امام فقیه رئیس زاهد دانشور، ابو محمد حسن بن حسین بن حسن در شهر ری در ماه صفر سال ۵۱۰ هجری از عمویش ابو جعفر محمد بن حسن از پدرش حسن بن حسین بن علی از عمویش شیخ سعادت مند ابو جعفر محمد ابن علی بن حسین بن بابویه تا آخر.

به طوری که از بشاره المصطفی به دست می آید شیخ ابو محمد حسکا از گروهی از علما علاوه بر آن عده ای که پیش از این نام برده شدند، روایت می کرده است از آن جمله شیخ طوسی است آن گاه که شیخ به مجاورت روضه مقدسه علوی مفتخر بوده است ابو محمد در ماه ربیع الآخر و جمادی الآخر و رجب و رمضان سال ۴۵۵ هجری به املاء لفظ او مباحی و مستفید بود و دیگر سید زاهد ابو عبد الله حسین بن حسن بن زید بن محمد حسنی جرجانی عسی و امثال ایشان است.

محمد بن ابو القاسم طبری در بشاره المصطفی می نویسد: شیخ فقیه زاهد و رئیس ابو محمد حسن بن حسین بن بابویه در سال ۵۱۰ هجری اجازه ای برای من مرقوم داشت و من آن اجازه را به خط خود استنساخ کرده و نوشته خودم را همراه با فرزند موفق او ابو القاسم، با اصل آن در شهر ری مقابله کردم.

بنابراین، شیخ ابو القاسم حسن که پیش از این نام برده شده فرزند شیخ ابو محمد است.

پس از این به اجازه ای به خط شیخ طوسی که در پشت کتاب التبیان خودش نوشته بوده دست یافتم که شیخ طوسی، شیخ ابو محمد و دیگر مشارکانش را که در قرائت تبیان در نزد شیخ مفتخر بودند اجازه داده و آن ها عبارتند: از شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی الرازی و شیخ ابو عبد الله محمد بن هبه الله وراق طرابلسی و شیخ ابو علی حسن بن محمد ابن حسن طوسی فرزند خود شیخ و تاریخ آن اجازه ۴۵۵ هجری است.

۶۶- (الله) ابو علی حسن بن حسین بن حاجب حلبی

وی، دانشوری پاک دامن و پارسا و فاضلی جلیل القدر و قاری بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: ابو المکارم حمزه بن زهره از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مراد از ابو المکارم سید بن زهر حلبی مشهور که، مؤلف غنیه و کتب دیگری است، استاد ابن ادریس و شیخ شاذان بن جبرئیل قمی بوده و بنابراین، ابو علی تقریباً از طبقه شیخ طوسی است.

۶۷- ملا حسن بن حسین بن حسن سرابشروی یا سرابشروی نزیل

کاشان

ولی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر و کامل بوده و از علامه حلی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: اجازه او را که برای فرزندش ملا زین الدین علی بر پشت کتاب قواعد علامه نوشته بود، دیده ام و تاریخ آن اجازه ۷۶۳ هجری بوده است و ما همه آن اجازه را در تذکره حال فرزندش ایراد کرده ایم و به تألیفی از ملا حسن برنخورده ایم و اجازه دیگری از او دیده ایم که به خط شریفش بر پشت نهج البلاغه برای یکی از شاگردانش نوشته و تاریخ آن شب نوزدهم ذیحجه سال ۷۲۸ هجری بوده است و ما این اجازه را در ذیل شرح حال سید نجم الدین ابو عبد الله حسین بن اردشیر بن محمد طبری نوشته ایم و خط شریف او متوسط بوده و پاره ای از هر دو اجازه از میان رفته است.

در اجازه اولی نسب خود را به شرحی که ما نگاشتیم ایراد کرده و در اجازه دوم چنین مرقوم داشته است:

حسن بن حسین بن حسن سراوسنوی، و شگفت اینجاست که، اختلاف از ناحیه خود او بوده است و ما این اختلاف را در هر دو اجازه که به خط او نگاشته شده است، مشاهده می کنیم.

به دنبال این موضوع، باید بگوییم ابن ابی جمهور در اوائل غوالی اللالکلی آنجا که به ذکر مشایخ خود می پردازد، مترجم حاضر را به عنوان سرابشروی معرفی کرده است. ما هم پس از این وی را به عنوان تاج الدین حسن سرابشروی متذکر خواهیم شد.

ص: ۲۷۰

و کلمه مزبور را چنین ضبط کرده اند: با سین مضموم بدون نقطه و راء بی نقطه و باء مفتوحه و شین نقطه دار ساکن و نون مفتوحه و از قاموس نقل شده که سرابشنو، قریه ای است در عراق.

۶۸- شیخ حسن بن حسین بن حسن بن معانق

وی، فاضلی عالم و فقیه و از شاگردان علامه حلی رحمه الله بوده است و من نسخه ای از خلاصه الرجال علامه را به خط او دیده ام و تاریخ کتابت آن ۷۰۷ هجری است که، در روزگار زندگی استادش علامه رحمه الله آن را نوشته است.

۶۹- امیر حسن حسینی طبسی حیدرآبادی ملقب به صدر جهان

وی، از اجله علمای روزگار خود بوده و در حیدرآباد هند می زیسته و در پیشگاه قطب شاه فرمانروای هند از موقعیت ویژه ای برخوردار بوده است. از آثار او رساله صیدیه است که آن را به نام قطب شاه و به پارسی تألیف کرده است.

صدر جهان، در این رساله به شرح نظریات عامه و خاصه پرداخته و نسخه ای از آن نزد ما موجود است و رساله ای خوب و سودمند می باشد و ابوابی راجع به احوال بسیاری از حیوانات دارد که، به ترتیب حروف الفبا گرد آورده است.

۷۰- شیخ ابو سعید حسن بن حسین شیعی سبزواری

وی، فاضلی عالم و فقیه و از متأخران اصحاب ما یعنی، در ردیف علی ابن هلال جزائری و شیخ علی کرکی بوده است.

ابو سعید، در آثار خود گاهی در مؤلفاتش از خویشتن به حسن، مشهور به شیعی سبزواری تعبیر کرده و از قراین پیداست که در روزگار شهید اول یا نزدیک به زمان او می زیسته است زیرا، کتاب تکمله السعادات فی کیفیه العبادات المسنونات را که تألیف شیخ ابو المحاسن گرکانی بوده و به پارسی نوشته، و آن را در سال ۷۰۲ هجری خاتمه داده است، به خط مترجم

حاضر دیده ام و تاریخ استنساخ آن ۷۴۷ هجری بوده و خطی متوسط داشته است.

در پایان یکی از نسخه های راحه الارواح که تألیف ابو سعید است چنین نوشته شده: مؤلف این کتاب در پنجم ربیع الثانی سال ۹۵۳ هجری از تألیف آن فراغت یافته است و چنین به نظر می رسد سبعمائه مبدل به تسعمائه شده باشد. و آن هم اشتباه آشکاری است زیرا، عدد سبعمائه به خط خود او در آخر کتاب تکمله السعادات که پیش از این نام بردیم نوشته شده است.

از آثار ابو سعید، کتاب بهجه المناهج فی تلخیص کتاب مباهج المنهج قطب الدین کیدری معروف بوده که به پارسی نوشته شده است. ابو سعید این کتاب را از زواید و مکررات پاکیزه ساخته و اخبار تحقیقی دیگری را بدان افزوده. و این کتاب در همه جا متداول است. من نسخه های آن را در جاهای مختلف از جمله، سیستان دیده ام و نسخه ای از آن هم اکنون نزد ما می باشد. اینک به یقین نمی دانم آیا نام تلخیص نهجه المباهج، که نهجه را با نون و المباهج را با با بخوانیم و ملخص منه و اصل آن را نیز مناهج المبهج بخوانیم یا غیر از آن، ولیکن مشهور میان اهل مطالعه آن است که نام تلخیص بهجه المناهج و نام ملخص منه مناهج المنهج می باشد و بالجمله کتاب مزبور درباره فضائل ائمه طاهرین علیهم السلام و معجزات و احوال و موالید ایشان تألیف شده است.

اثر دیگر او، مصابیح القلوب است که به پارسی تألیف کرده و مشهور است و در بیان پند و اندرز می باشد و در این کتاب پنجاه و شش حدیث از احادیث رسول اکرم صلی الله علیه و آله را شرح کرده است و اثر دیگر او، راحه الارواح و مونس الاشباح است که آن را به پارسی و در احوال حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام و برای سلطان نظام الدین یحیی بن صاحب الاعظم شمس الدین خواجه گرامی تألیف کرده و کتاب معروفی است و نسخه ای از آن نزد ما موجود است و پیش از این نام برده شد، کتاب دیگری غایه

المرام فی فضائل علی بن ابی طالب و ذریه الکرام علیهم افضل الصلاه و السلام تألیف کرده و اخبار متداول میان شیعه و سنی را با حذف اسانید یادآوری کرده است. نسخه ای از این کتاب را که مختصر است در اصفهان دیده ام. و از آثار او ترجمه کشف الغمه علی بن عیسی اربلی است که به پارسی ترجمه کرده و نسخه ای از آن را در اصفهان، در کتابخانه شیخ علی ابن مریم بیکم دیده ام.

ابو سعید، غیر از حسن بن ملا حسین کاشفی سبزواری مشهور است. و همچنین شیعی سبزواری غیر از شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری است زیرا، شیخ ابو محمد نزدیک به روزگار شیخ منتجب الدین می زیسته و شیخ سبزواری معاصر با شهید اول یا نزدیک به زمان او و بلکه معاصر با شیخ علی کرکی بوده است.

۷۱- شیخ حسن بن حسین بن طحال مقدادی

پیش از این دانشوری به عنوان شیخ حسن بن حسین بن احمد بن طحال مقدادی نام برده شد.

سید عبد الکریم بن طاوس گاهی پاره ای از اخبار را در کتاب فرحه الغری از وی نقل کرده و از قرینه پیداست آن ها را از کتاب وی نقل می کند نه از شخص او.

و پس از این نامی از شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن طحال مقدادی خواهیم برد و خواهیم گفت ابو عبد الله پدر شیخ حسن است و همچنین شیخ حسن برادری داشته به نام شیخ محمد بن حسین بن طحال که نام برده خواهد شد.

و مقدادی منسوب به مقداد بن اسود است که از بزرگان و نیکان اصحاب پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده است.

سید عبد الکریم بن طاوس در کتاب فرحه الغری از حسن بن حسین مقدادی مترجم حاضر ما نقل می کند که پدرم از پدرش از جدش نقل کرده

در یکی از اوقات، مرد زیباچهره و پاکیزه جامه ای نزد من آمد و گفت، این دو دینار را بگیر و به من اجازه بده تا در حرم مطهر حضرت امیر بمانم و در حرم را به روی من ببند. من آن دو دینار را از او گرفتم و در را به روی او بستم. آن شب در رؤیا حضور مبارک حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب شدم و به من فرمود، از جا برخیز و او را که مردی نصرانی است از حرم من بیرون کن. علی بن طحال که جد من و گیرنده آن دو دینار بود از جا برخاست و ریسمانی به گردن آن نصرانی انداخت و گفت، تو مرد حيله گری هستی و با دو دینار مرا فریب دادی. آری، تو نصرانی هستی.

گفت، من نصرانی نمی باشم. گفت، بدون شک نصرانی هستی زیرا، حضرت مولا علی علیه السلام به خواب من آمد و فرمود، تو نصرانی هستی و به من امر فرموده تا تو را از حرم حضرتش بیرون کنم.

نصرانی گفت، دست دراز کن تا شهادت دهم و گفت «اشهد ان لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله و ان عليا امير المؤمنين» به خدا سوگند، کسی از خروج من از شام خبر نداشت و هیچ یک از عراقی ها هم مرا نمی شناسد و حقا که حضرت مولا صحیح فرموده است.

مؤلف گوید: از این پیش آمد استفاده می شود که نسب مقدادی بدین طریق است: حسن بن حسین بن علی بن احمد بن طحال مقدادی.

و دور نیست، این واقعه برای طحال اتفاق افتاده باشد و اسامی چندی از نسب وی ساقط شده باشد و نیز از این واقعه به دست می آید، علی از خدمتگزاران قبه مقدسه علوی و متولی آستان مبارک آن حضرت صلوات الله علیه بوده است.

۷۲- شیخ ثقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه قمی

شیخ منتجب الدین او را فقیهی شایسته معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ثقه الدین بعینه همان شیخ حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی است که برادرزاده شیخ

صدوق و از فرزندان عموی شیخ منتجب الدین، صاحب فهرست است که ما پیش از این شرح حال او یعنی ثقه الدین را متذکر شده ایم.

۷۳- شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی نزیل کاشان

معظم له، یکی از افاضل افراد معروف به دوریستی است و من اجازه او را که به خط خودش برای شاگردش شیخ مرشد الدین ابو الحسن علی بن حسین بن ابو الحسن وارانن نوشته است، دیده ام و خط خوانایی نبوده و این اجازه را بر پشت مجلد اول کتاب مبسوط شیخ طوسی مرقوم داشته و تاریخ آن سال ۵۸۴ هجری بوده است و از آن اجازه استفاده می شود، دوریستی کتاب مبسوط شیخ طوسی را از شیخ رئیس عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه از پدرش از شیخ طوسی مصنف کتاب قدس الله ارواحهم روایت می کرده است.

و شیخ رئیس همان عبید الله یاد شده است که پدر شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است پس دوریستی در درجه شیخ منتجب الدین می باشد.

و از اجازه دیگری که برای شاگرد دیگرش شیخ مجد الدین ابو العلاء بر پشت کتاب ارشاد مفید نوشته، و من آن را به خط شریفش دیده ام از مرتضی بن داعی روایت می کرده است.

۷۴- شیخ نجم الدین ابو خلیفه حسن بن حسین بن محمد بن حمدان

حمدانی

منتجب الدین می نویسد: وی، از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است این شخص از نزدیکان حمدانی مشهور بوده باشد.

۷۵- شیخ حسن بن حسین بن مطر اسدی

خط شریف او را بر پشت کتاب دروس شهید اول دیده ام و تعلیقاتی که بر حواشی آن کتاب نگاشته است، مشاهده کرده ام و همان نسخه هم از ممتلكات او بوده و می پندارم که وی، از مشاهیر علما بوده باشد.

ص: ۲۷۵

و آن نسخه در کوبنان نزد قاضی موجود می باشد و در حاشیه برخی از مواضع آن، تاریخ فراغ شیخ حسن از مطالعه آن سال ۸۴۹ در شهر حله قید شده است و تاریخ فراغت شهید از تألیف دروس، سال ۷۸۰ هجری بوده است و بار دیگر شیخ حسن در ۲۴ محرم سال ۸۲۸ هجری از مطالعه تمام آن کتاب فراغت یافته است.

این نسخه، در سال ۸۰۲ هجری برای شیخ فقیه، عالم فاضل، جمال الدین احمد بن جعفر بن حسن که اصلاً از مردم شام بوده و در حله می زیسته، نوشته شده است.

و من پاره ای از فوائد را به خط شیخ حسن دیده ام و تاریخ آن ۸۵۹ هجری بوده است. و گمان من آن است که، شیخ حسن اسدی، همان شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری است که ذیلاً به نام او اشاره می شود و ناسخ به اشتباه او را مطر اسدی نوشته است.

۷۶- شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری

وی، فاضلی عالم و کامل بوده و از ابن فهد حلی روایت می کرده است.

و شیخ جمال الدین حسن بن عبد الکریم مشهور به فتال از وی، روایت می کرده است. شیخ جمال الدین فتال، استاد ابن ابی جمهور بوده است و در آغاز غوالی اللالائی در وصف ابن مطهر گوید: شیخ علامه امام محقق مدقق جمال الدین حسن بن شیخ مرحوم حسین بن مطهر جزائری از ابن فهد روایت می کند.

مؤلف گوید: از قراین استفاده می شود، پدر جمال الدین هم از علما بوده است.

۷۷- شیخ جلیل حسن بن حمزه حلبی

شیخ معاصر در امل گوید: وی، عالمی فاضل و فقیهی جلیل القدر بوده است.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در فصل کنیه‌ها، آنجا که، اسامی مبسو و به ابن را از کتاب امل یاد کرده، می‌نویسد: اسم ابن حمزه حسن است و از ظاهر نوشته او برمی‌آید که مرادش همین مترجم حاضر است و چنان اعتقاد دارد که ابن حمزه مشهور، همین شیخ است و حال آنکه این اعتقاد، سهو آشکاری است (۱). زیرا، ابن حمزه مشهور، شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه مشهدی طوسی مؤلف الوسیله و الواسطه است و این همان دانشوری است که نظریات او، در کتاب های فقها آورده شده، و به ویژه در مسأله نماز جمعه قول او مورد توجه قرار گرفته است و او همان کسی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می‌دانسته، ولی مترجم ما در کتاب های فقهی، معروف نبوده و نظری از او نقل نشده است و هرگاه مرادش از ابن حمزه همان مؤلف وسیله باشد سخت اشتباه کرده است.

۷۸- سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بود و از گروهی از فضلا روایت می‌کرده است، از جمله، از ملا زین الدین علی بن حسن بن محمد استرآبادی روایت داشته است.

و من خود اجازه او را به خط خودش که برای شاگردش سید مرتضی جلال الدین عبد علی بن محمد بن ابی هاشم بن زکی الدین یحیی بن محمد ابن علی بن ابی هاشم حسینی در پشت کتاب تحریر علامه حلی نوشته است، دیده ام و تاریخ آن، سال ۸۶۲ هجری است و تاریخ برخی دیگر از اجازات او سال ۸۳۶ هجری بوده است.

ص: ۲۷۷

۱- ۱- مؤلف امل هر دو تن را در محل خود نام برده است و هرگاه به راستی در باب کنیه‌ها مرادش از حسن صاحب وسیله باشد، همان طور که مؤلف گفته، اشتباه است و اگر برای امتیاز بین صاحب وسیله و حلبی، نام وی را در کنیه‌ها متعرض شده، اشتباهی نکرده است-م.

و نیز به خط خودش در پشت همان کتاب چنین نوشته است: فی الحدیث عن رسول الله صلی الله علیه و آله لم یزل جبرئیل ینهانی عن ملاحاه الرجال کما ینهانی عن شرب الخمر و عبادہ الاوثان.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: همواره جبرئیل مرا از منازعه کردن با مردم نهی می کند آن چنان که از باده گساری و بت پرستی منع می کرده است.

مؤلف گوید: ملاحاه، به معنای منازعه کردن است و در مختار الصحاح نوشته شده است: و لاحاه ملاحاه و لحاء به معنای منازعه است و در مثل آمده: «من لاحاک فقد عاداک» کسی که با تو منازعه کند دشمن تو بوده است. و تلاحوا، به معنای تنازعو، است. از قراین به دست می آید که سید با یک واسطه از شیخ مقداد مشهور، روایت داشته است.

۷۹- سید حسن بن حمزه هاشمی

وی، از اجلة علمای ما بوده است و سید حیدر آملی در کتاب الککشکول فیما جری علی آل الرسول (۱)، مطالبی از وی نقل می کند او چنان می پندارم

ص: ۲۷۸

۱- ۱- مرحوم سید حیدر در پایان «الککشکول» می نویسد: اخبرنا الحسن بن حمزه الهاشمی، که گفت: خبر داد ما را سلیمان بن داود بن عبد الله بن عباس از پدرانش سالی که حضرت امام مجتبی با معاویه صلح کرده بود در یکی از روزهای که عبد الله بن عباس با گروهی از اعیان عرب در دربار معاویه حضور داشت در آن حال به عبد الله که کنار معاویه نشسته بود بشارت دادند که خدای متعال فرزند پسری به تو کرامت کرد. معاویه به وی پیشنهاد کرد آن کودک را به نام وی بنامد (یعنی معاویه) و اضافه کرد هرگاه او را به نام من نامیدی علاوه بر اینکه جایزه به تو می دهم و قرضت را ادا می کنم صد هزار درهم به تو خواهم داد و همان مبلغ را هم به نام فرزند تو می پردازم و پنج گونه نیازمندی تو را برمی آورم تا از این راه کمک مؤثری به امور تو کرده باشم. عبد الله گفت: چنین نیست بلکه، او را به نام بزرگی می نامم که محبوب ترین افراد در پیشگاه خدا و رسول است و از همه آفریدگان در نزد من محبوب ترین آن ها بشمار می آید و او را علی می نامم اکنون می خواهی جایزه ای به من بده و اگر نمی خواهی آن را از من دریغ بدار. معاویه گفت: آری، بر اثر علاقه ای که به علی داری او را بر من برتری دادی. ابن عباس گفت خدا بیامرز حضرت امیر المؤمنین ابو الحسن را که به خدا سوگند پرچم برافراشته هدایت بود و پناهگاه پرهیزکاری و جایگاه خردمندی و خواننده به دلیل استوار و عالم به کتاب ها و وابسته به وسائل هدایت و دریای

که سید از مشایخ سید حیدر بوده و مؤلف کشکول از وی بلاواسطه روایت می کرده است بنابراین، ظاهر آن است که وی از معاصران شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده، زیرا که سید حیدر از شیخ فخر الدین روایت می کرده است.

۸۰- شیخ شرف الدین حسن بن حیدر بن ابو الفتح گرگانی

منتجب الدین گوید وی، از متکلمان، و فقیهان و صالحان بوده است.

بنابراین از متأخران از شیخ طوسی است.

۸۱- شیخ حسن بن داود حلی

از این پس به عنوان شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی نام برده خواهد شد.

وی، از ثقات جلیل القدر بوده و کتاب رجال و غیر از آن از آثار او می باشد. بنابراین، انتساب به جد، از باب اختصار است و توهم تعدد نشود.

۸۲- شیخ تاج الدین حسن بن دربی

پس از این به عنوان شیخ تاج الدین حسن بن علی بن دربی خواهد آمد (۱).

ص: ۲۷۹

---

۱ - ۱) - نامی از او در آینده نمی برد و در نسخه، حاضر پس از آنکه آمده نام او را در آینده متعرض خواهیم شد می نویسد: علی بن طاوس تا به آخری که ترجمه شد و ما به قرینه ترجمه کردیم که سید بن طاوس پس از وی روایت می کند و گویا آنچه را باید در آینده بنویسد در همین جا نگاشته است و الله اعلم - م.

وی از بزرگ ترین علما و سرآمد فقها و از مشایخ محقق و سید رضی الدین علی بن طاوس بوده و از عربی بن مسافر و ابن شهر آشوب و ابن شهریار خازن، روایت می کرده است.

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ تاج الدین حسن بن دربی، عالمی جلیل القدر بوده و محقق حلی رحمه الله از وی روایت می کرده است.

مؤلف معاصر در آخر وسائل الشیعه می نویسد: علامه حلی کتاب کفایه الاثر خزاز را از سید رضی الدین علی بن طاوس از شیخ تاج الدین حسن ابن سندی از ابن شهریار از عمویش خازن بن شهریار روایت می کرده است.

شهید اول در اربعینش، از شیخ ابو القاسم جعفر بن سعید از شیخ امام تاج الدین حسن دربی از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی روایت می کرده کلمه «دربی» را بعضی از علما در نسخه ای از اربعین شهید چنین ضبط کرده اند: به فتح دال و سکون راء بی نقطه و بعد از آن باء موحد و بعضی نیز، بضم دال و سکون راء ضبط کرده اند.

و شگفت از شیخ معاصر است که در آخر وسائل الشیعه وی را به عنوان سندی به جای دربی معرفی کرده و ممکن است اشتباه از ناسخ باشد.

۸۳- ملا حسن دیلمانی گیلانی (گیلانی)

وی، حکیمی صوفی منش بوده و در جامع کبیر عباسی در اصفهان به تدریس اشتغال داشته است. وی، در علوم حکمیه مهارتی به کمال داشته، و لیکن از علوم دینیه بهره ای نداشته است.

دیلمانی، به گروه حکما و صوفیه، ارادت می ورزیده و گفتار ایشان را توجیه، و از آنان دفاع می کرده است. او، از معاصران ما می باشد و پس از آنکه در این روزگاران به اختلال دماغ گرفتار شده بود در گذشت.

وی، فرزند عالم و صالح و فاضل و کامل به نام ملا محمد حسین (۱) داشته، که با ما در خواندن امور فقهی و کتاب های اخبار در درس استاد استناد (مجلسی) شریک درس بوده و اکنون در یکی از مدارس به تدریس اشتغال دارد و مردی وارسته از عیوب است و شرح ارزنده ای بر صحیفه سجادیه نوشته است.

دیلمانی، به فتح دال و سکون یا و فتح لام، منسوب به دیلمان است که یکی از شهرهای استان گیلان به شمار می آید و اکنون آنجا را تلیمان می گویند.

و جیلانی یا جیلی، منسوب به جیلان است که معرب گیلان است و از شهرهای معروف سرزمین دیلم به شمار می آید.

۸۴- شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلّی

وی، فاضلی عالم و سراینده و از بزرگان فقها و در دو درجه متأخر از شهید اول است. و ظاهراً از معاصران ابن فهد حلّی می باشد.

شیخ معاصر در امل می نویسد: حسن بن راشد فاضلی فقیه و شاعری ادیب بوده و اشعار بسیاری در ستایش مقام اقدس حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین سروده و نیز ابیاتی در سوگ حضرت سید الشهداء علیه السلام گفته است و ارجوزه ای در تاریخ

ص: ۲۸۱

۱- ۱- مجلد سوم ترجمه روضات الجنات این جانب می نویسد: آقا حسین همراه با پدرش از گیلان به اصفهان آمد و در محله لبنان ساکن شد و به آقا حسین لبنانی شهرت یافت و عالمی جامع و حکیمی بارع و مجتهدی فقیه و معتمدی نبیه و محدثی ادیب و متکلمی خردمند و لیب بود و از هر غله، خرمنی و از هر فن بهره ای برده بود. در شرحی که برای صحیفه نوشته، از شرح صحیفه سید علی خان استفاده کرده است و علاوه بر آن، آثار دیگری دارد، از قبیل شرح مفاتیح فیض و حواشی زیادی بر ذخیره فاضل سبزواری و رساله فارسی در زیارات. آقا حسین در مسجد محله لبنان، که گویند هنگامی که حضرت مجتبی علیه السلام به اصفهان آمده، در آن مسجد اقامه نماز فرموده است. به اقامه جماعت می پرداخت آقا حسین در بیست و ششم ماه مبارک رمضان سال ۱۲۰۹ هجری وفات یافت و در تخت پولاد در محلی که بعدها آقا حسین خوانساری در آنجا مدفون شد و به نام وی شهرت یافت مدفون شده است. رحمه الله علیهم اجمعین - م.

پادشاهان و خلیفه ها و ارجوزه دیگری در تاریخ قاهره و دیگری در نظم الفیه شهید و غیر از این ها دارد.

مؤلف گوید، پاره ای از اشعار او را که در مدح ائمه علیهم السّلام و غیر از آنان گفته، در شهر اردبیل، ضمن مجموعه ای به خط افاضل دیده ام و این نسخه در جزء کتاب های سید نور الدّین عاملی برادر صاحب مدارک بوده است و در همان مجموعه قصیده ای از وی ضبط شده بود که در آن به رد سنی مذهبی پرداخته که در ضمن تألیف تاریخی، معاویه و دیگر خلفای بنی امیه را ستایش کرده است و این قصیده به خط شیخ محمّد بن علی بن الحسن جباعی جد شیخ بهایی است و همان قصیده را در مجموعه دیگری به خط شیخ عبد الصمد پسر شیخ محمّد جباعی یاد شده، دیده ام.

و گمان من این است که، شیخ حسن بن محمّد بن راشد- که پس از این از وی نام خواهیم برد و مؤلف کتاب، مصباح المهتدین فی اصول الدّین است- با مترجم فعلی ما یکی باشد و کسی که او را همان شیخ حسن بن سلیمان بن خالد، شاگرد شهید اول بدانند، سخت در اشتباه خواهد بود.

پس از این، صورت خط شیخ حسن بن راشد را در آخر کتاب مصباح کبیر شیخ طوسی دیده ام، که به این شرح نوشته بود: این نسخه را با نسخه صحیح مقابله کردیم و کوشش کردیم تا غلطهای آن را کاملاً تصحیح کنیم مگر آنچه از چشم بیفتد و نظر از آن باز بماند. و طرف مقابله نوشته است:

این نسخه را با نسخه تصحیح شده به خط شیخ علی بن احمد معروف به رمیلی مقابله کردیم. و اضافه کرده، رمیلی نسخه خود را با نسخه ای که به خط علی بن محمّد سکونی بوده و در کربلای معلّی تصحیح شده، مقابله کرده است و تاریخ این نسخه هفدهم ماه شعبان المعظم سال ۸۳۰ هجری بوده است. پس از این مترجم ما امضاء کرده، و می نویسد: کتبه الفقیر الی الله تعالی الحسن بن راشد.

مؤلف گوید: این تاریخ ممکن است تاریخ نوشته خود حسن بن راشد باشد نه تاریخ نسخه مقابله شده در کربلا (فتأمل).

مؤلف گوید: این حقیر، خود نسخه ای از قواعد علامه را در کتابخانه فاضل هندی در اصفهان دیده ام که به خط حسن بن راشد حلّی بوده است و از آن برمی آید که وی از شاگردان علامه باشد.

و نیز در مجموعه ای که همگی آن از آثار شیخ محمد بن علی بن محمد گرکانی فاضل مشهور و تمامی آن به خط خود مؤلف بوده قصیده ای در مدح مولانا امیر المؤمنین علی علیه السلام دیدم که، از آثار نظمی شیخ حسن بن راشد حلّی بوده و در آغاز آن نوشته است: این قصیده، ساخته طبع شیخ امام بزرگوار، دریای بیکران و دانشور دانایی که، جامع معقول و منقول است و مسائل فروع را از اصول استخراج می کرده، شیخ مشایخ فقها و مجتهدان و خاتم و رئیس و پیشوای متکلمان و عالمان، مولانا تاج المله و الحق و الدین، حسن بن راشد که خدا سایه نعمتش را از او باز نگیرد و فضل و فضائلش را بر او فراوان گرداند. این قصیده با تغزلی آغاز می شود و در پایان آن به ستایش حضرت مولا مفتخر شده است.

۸۵- امیر حسن رضوی قاینی

وی از اجلای سادات و ساکن مشهد مقدس رضوی بوده است. فاضلی عالم و جلیلی نبیل بوده و استاد فاضل محقق سبزواری خراسانی از وی روایت می کرده است.

رضوی، شاگردانی فاضل داشته، از جمله آن ها، ملا- حاج حسین نیشابوری مکی و دیگری ملا محمد یوسف دهخوارقانی تبریزی است.

رضوی، از گروهی از اعلام روایت می کرده، از آن جمله، شیخ محمد سبط شهید ثانی است. چنان که این معنی از اجازه شاگردش ملا حاج حسین یاد شده که به ملا نوروز علی تبریزی داده و این اجازه را در روزگار استادش برای او نوشته و تاریخ آن ۱۰۵۶ هجری بوده استفاده می شود. وی،

در آن اجازه آنجا که به نام استادش می رسد چنین مرقوم می دارد: و عن شيخنا السيد البارع الجليل الاوحد الامير حسن الرضوى القاينى عامله الله سبحانه بلطفه و متع الانام بعمره.

۸۶- شیخ حسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی

به زودی در باب کنیه ها به عنوان شیخ ابو الحسن بن شیخ ابو القاسم زید ابن حسین بیهقی ذکر خواهد شد. در بعضی از نسخه های معالم ابن شهر آشوب به عنوان ابو الحسن نام برده شده است.

۸۷- سید جلیل داعی حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل جالب

الحجاره بن حسن مثنی بن زید بن حسن مجتبی علیه السلام

وی از بزرگان علمای پیشین و اجله سادات شیعه و والیان امامیه و امرای ایشان است.

این بزرگوار، معروف به داعی می باشد چنان که شاعری خطاب به او گفته است (۱):

لا تقل بشری و لکن بشریان غره الداعی و یوم المهرجان

خلاصه آنکه مردم طبرستان در روز سه شنبه ۲۵ ماه مبارک رمضان سال ۲۵۰ هجری با وی بیعت کردند و در روز شنبه ۲۳ ماه رجب سال ۲۷۰ هجری درگذشت.

داعی شیعه مذهب بود و از فنون فقه و عربیت کمال اطلاع را داشت و باقی احوال او را می توان از کتاب های رجال و تواریخ به دست آورد.

اما درباره شرح این بیت می گوئیم، شعر از بحر رمل است و کلمه «بشری» به ضم باء به معنای فرحناکی و یا به خبری که موجب خوشحالی است، اطلاق می شود و «غره» به ضم غین نقطه دار به معنای رخسار است

ص: ۲۸۴

۱-۱- به طوری که خواهیم نوشت سراینده شعر ابو مقاتل ضریر بوده که از سرایندهگان قرن سوم هجری است-م.

و «مهرجان» عید معروفی است از عیدهای پارسیان که آن را مهرگان می گویند.

و معنای بیت این است: به یک مژده اکتفا مکن بلکه، امروز دو مژده بده یکی برای دیدار رخسار داعی و دیگری به جهت فرا رسیدن روز عید مهرگان، بنابراین، غره الداعی و یوم المهرجان هر دو بدل برای بشریان است.

علامه تفتازانی، در اواخر مطول می نویسد: علت اینکه داعی این شعر را به فال بد گرفت برای آن بود که شاعر در شعر خود به «لا»ی نفی آغاز کرده است.

و در همان کتاب می نویسد: هنگامی که داعی این شعر را به فال بد گرفت خطاب به شاعر گفت: هرگاه مصراع ثانی را مقدم بر مصراع اول داشته بودی آغاز به حرف «لا» نکرده بودی. شاعر گفت، چگونه آغاز به حرف «لا» بد است و حال آنکه بهترین کلمه «لا اله الا الله» است، که در آن آغاز به حرف «لا» شده است، داعی پاسخ او را پسندید و جایزه خوبی به او داد.

دیگری گفته است، علت تطیر داعی به آن شعر آن بوده که، روز مهرگان را در شعر خود آورده است و روز مهرگان هم آخرین روزهای نشو و نمای گیاهان است و او روز مهرجان را مقرون به رخسار داعی که همواره با طراوت بوده ساخته است [\(۱\)](#).

ص: ۲۸۵

۱- ۱- تاریخ جهان آرا می نویسد: از آنجا که مردم طبرستان از سلوک گماشتگان طاهریه به ستوه آمده بودند وی را به سلطنت آنجا دعوت، و با او بیعت کردند و او را ملقب به، داعی الخلق الی الحق کرده و او هم در آن ملک شعار تشیع ساخته به امر به معروف و نهی از منکر پرداخت و پس از نوزده سال و هشت ماه و شش روز فرمانروایی، در روز دوشنبه ۲۲ رجب سال ۲۷۰ درگذشت. سید ظهیر مرعشی در تاریخ طبرستان می نویسد: مردم طبرستان به پیشنهاد محمد بن ابراهیم که از سادات حسنی بود با داعی که داماد وی بود بیعت کردند. داعی که حسن بن زید باشد در مدینه متولد شده و در شجاعت و کشورداری بی نظیر بود. داعی روز پنج شنبه ۲۷

مؤلف در پایان ترجمه می نویسد: مرتضی و مجتبی که دو فرزند داعی حسینی می باشند از مشاهیر مشایخ ابن شهر آشوب و غیر او می باشند و چنان می پندارم که داعی مترجم ما از نیاکان آن دو بوده باشند به احوالشان مراجعه شود.

۸۸- سید عز الدین حسن بن زید بن جعفر حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است و به خط، یکی از افاضل روزگارش دیده ام که این سید در سال ۷۱۵ هجری متولد شده و در ماه شعبان سال ۸۰۳ هجری در حلب در گذشته است. و تقریباً نود سال زیست کرده است رحمه الله.

۸۹- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ زین الدین بن علی بن

احمد

معظم له، فرزند شهید ثانی است و به زودی نام و نشان او را به عنوان حسن بن زین الدین علی بن احمد متذکر خواهیم شد.

ص: ۲۸۶

۹۰- شیخ حسن بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید

ثانی عاملی جبعی

شیخ معاصر می نویسد: وی، عالمی فاضل و صالح و از معاصران است و اکنون در اصفهان ساکن می باشد. مراتب علمی را از عمویش و دیگران فرا گرفته است.

مؤلف گوید: گمان می کنم وی از علمای اعلام نبوده و العهده علیه، و مراد وی از عمویش شیخ علی بن شیخ محمد است که از معاصران بوده است.

۹۱- شیخ حسن بن سبتی حویزی

سید نعمه الله شوشتری در تعلیقاتی که بر امل الآمل نوشته، می نویسد:

وی، عالمی فاضل و ثقه ای ادیب و شاعر بوده و هر کس نزد او تلمذ کرده به عالی ترین مراتب فضل رسیده است.

حویزی، در علوم عربیت مهارت داشت و در پیشگاه پادشاهان از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و ما آن گاه که در حویزه بودیم بخش مهمی از علوم عربیه را نزد او فرا گرفته ایم و در حویزه به رضوان الهی منتقل شد (۱).

۹۲- حسن بن سبره بغدادی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء نوشته، کتابی دارد. و من تا به حال اطلاعی از روزگار او ندارم.

ص: ۲۸۷

۱- ۱- در نابغه فقه و حدیث می نویسد: نام او حسین است و هر کسی او را به نام حسن یاد کرده اشتباه است. وی، استاد ادبیات سید بوده و شرح جاربردی را نزد او خوانده و این ادیب از شاگردانش کار می کشیده و آن ها را به آوردن سنگ از کنار رودخانه دستور می داده و در کار بنایی خانه اش، با بنا به کار و امی داشته و گاهی آن ها را به حمل ماهی و دیگر آذوقه ها موظف می کرده و حاضر نمی شده که حاشیه کتابش را رونویسی کنند در عین حال برکات انفاسش را مغتنم می شمردند و حریص به جمع آوری کتاب بود و پس از وفاتش کتاب هایش به دامادش منتقل شد که در خور صلاحیت آن ها نبود-م.

۹۳- شیخ تاج الدین حسن سرابشوی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بوده است.

از آغاز غوالی اللآکی ابن ابی جمهور استفاده می شود، این دانشور از علامه حلی روایت می کرده و فرزندش ملا شرف الدین علی بن تاج الدین حسن از وی روایت داشته است. در توصیف او چنین نوشته: *الشیخ الکامل الاعظم الفقیه العالم الکامل*.

مؤلف گوید: اجازه علامه را که به خط خودش برای او نوشته است دیده ام.

«سرابشوی» (همان طور که قبلاً گذشت) یکی از قریه های عراق است و این کلمه را به ضم سین و فتح باء و نون مفتوح ضبط کرده اند.

و پیش از این دانشوری را به نام، ملا حسن بن حسین بن حسن سرابشوی نزیل کاشان نام بردیم (فتأمل).

۹۴- حسن بن سعید حلی

پس از این به نام حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلی نام برده خواهد شد. وی، پدر نجم الدین جعفر محقق حلی است. به گفته شیخ معاصر ما در امل الآمل وی از فقها و فضلا بوده و فرزندش از او روایت می کرده است و بعد از این دانشوری به نام ابن یحیی بن حسن بن سعید خواهد آمد.

مؤلف گوید: این نسبت از باب اختصار است که پدر را نسبت به جد داده است.

۹۵- ملا حسن بن شیخ سلام بن حسن گیلانی تیمجانی

وی، عالمی فاضل و فقیهی متکلم و ماهر بود در همگی رشته های معمولی ید طولائی داشت و دانشوری هوشمند و حاضر جواب بود و از افاضل معاصران ماست که خدا فیوضاتشان را مستدام بدارد.

گیلانی، در نقلیات از شاگردان ملا- محمد تقی مجلسی و ملا محمد علی استرآبادی و در عقلیات و عرفان از تلامیذ استاد محقق آقا حسین خوانساری استاد فاضل محقق سبزواری و استاد علامه ملا میرزا شیروانی بوده است (۱).

و اکنون شیخ الاسلام شهرهای گیلان است و سلطان روزگار ما شاه سلیمان صفوی آن گاه که در قزوین بود وی را از گیلان به قزوین طلبید و منصب شیخ الاسلامی قزوین را به وی پیشنهاد کرد. او هم خواه ناخواه آن منصب را عهده دار شد و اینک نزدیک به بیست سال است که این مقام مهم را به عهده گرفته است (ضعف الله قدره).

گیلانی، در این سال که سنه ۱۱۰۶ هجری است نزدیک به ۶۷ سال از عمرش گذشته است، و برادر فاضل ما آمیرزا محمد جعفر و دیگران از افاضل طلاب از شاگردان او بوده اند و برادر من از مقام فضیلت و دانش او بسیار تمجید می کرد و ما از استاد علامه خویش ملا- میرزا شیروانی، شنیدیم که می گفت: وی بسیار با فضیلت و هوشمند است و من خود، هفت سال پیش از این، که به گیلان رفته بودم با وی ملاقات کردم و او را چنان یافتم که شنیده بودم.

مع الاسف بیماری های جسمانی و ناراحتی های روحانی از ناحیه ستمگران آن شهرها، به اندازه ای بر او وارد شد که از افاده و تدریس و تألیف بازمانده بود، در عین حال بر بسیاری از کتاب ها در فنون مختلفه تعلیقاتی نوشته است (زاد الله برکاته).

ص: ۲۸۹

۱- ۱- معمول صاحب ریاض ([۱] مؤلف این اثر) این است که، از مرحوم ملا محمد باقر مجلسی به استاد استناد و از آقا حسین خوانساری به استاد محقق و از ملا محمد باقر سبزواری به استاد فاضل و از ملا میرزا محمد شیروانی به استاد علامه تعبیر می کند-م.

شیخ معاصر ما در امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی عالم و از معاصران است (۱).

۹۷- شیخ عز الدین حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلی

وی، از اجله شاگردان شیخ شهید قدس سره بوده و از او و از سید بهاء الدین علی بن سید عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی و غیر از ایشان روایت می کرده و محدثی جلیل القدر و فقیهی بزرگوار بوده است.

و من خود به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی شاگرد ابن فهد دیدم که شیخ حسن بن راشد در وصف مترجم ما گفته است: الشیخ الصالح العابد الزاهد عز الدین الخ.

شیخ معاصر ما در امل الآمل گوید: حسن بن سلیمان بن خالد حلی فاضل فقیهی بود. مختصر بصائر الدرجات سعد بن عبد الله از آثار اوست و از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: عز الدین به مختصر بصائر، اخبار دیگری از کتب چندی افزوده است و علاوه بر شهید از عدّه دیگری از اعلام از قبیل شیخ محمد ابن ابراهیم بن محسن بن محسن مطار آبادی روایت می کرده است.

استاد استاد ما در فهرست بحار الانوار، کتاب منتخب بصائر را به سعد ابن عبد الله بن ابی خلف نسبت داده است و از آن نقل می کند و ظاهر آن است که این منتخب همان منتخب شیخ عز الدین حلی باشد لیکن خود او در اثنای کتاب منتخب بصائر گوید: کتاب منتخب البصائر از سعد بن عبد الله است پس ممکن است اصل کتاب از محمد بن حسن صفار باشد که

ص: ۲۹۰

۱- ۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۱ [۱] نقل کرده، شیخ حسن عاملی سال ۱۰۳۳ هجری متولد شده و چهل سال در جبل عامل و ۲۴ سال در طوس زیست داشته و سال ۱۱۰۴ هجری در گذشته است-م.

به دست سعد بن عبد الله اختصار شده و شیخ عز الدین انتخاب کرده باشد و مؤید این احتمال عبارت خود استاد است که ذیلاً آورده می شود.

و از آثار عز الدین، کتاب المختصر و رساله ای است در رجعت که من این رساله را در تیمجان گیلان دیده ام و این دو کتاب را استاد ما در بحار متذکر شده و به وی منتسب دانسته است و ما هر دو نسخه را حاضر داریم.

استاد کتاب اول را المختصر نام برده است یعنی با حای بی نقطه و ضاد نقطه دار زیرا، موضوع کتاب در این است که آدمی در حال احتضار حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السّلام را حقیقتاً می بیند و در این کتاب نظریات شیخ مفید را که اخبار وارده در این موضوع را حمل بر انکشاف تام کرده نه رؤیت با چشم، مردود دانسته و به مناسبت اینکه مختصر و مختصر تشابه لفظی با یکدیگر دارند ممکن است هر دو کلمه را یکی دانسته باشند و نام، برای کتاب بدانند و حال آنکه حق آن است که نام المختصر با حاء حطی و ضاد باشد.

و از آثار او کتاب دیگری است که در آن مقام ائمه علیهم السّلام را برتر از پیمبران و فرشتگان دانسته، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و این کتاب رساله مختصر است و در آن با مطالب شیخ مفید که در اوائل المقالات آمده و همچنین با مطالب شیخ طوسی در المسائل الحائریه مخالفت داشته و خرده گیری کرده است.

استاد استاد ما در آغاز بحار الانوار می نویسد: کتاب منتخب البصائر اثر شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول قدس سرّه است که آن را از کتاب منتخب البصائر سعد بن عبد الله بن ابی خلف انتخاب کرده است. و در این منتخب کتاب های دیگری را نام برده تا پیدا باشد آنچه را از کتاب های دیگر به دست آورده غیر از اصل کتاب منتخب بصائر است دیگر از آثار او کتاب المختصر و کتاب الرجعه است.

و در فصل دوم از بحار گوید، کتاب های بیاضی و ابن سلیمان همگی از کتاب های شایسته و در خور اعتمادند و نویسندگان آن ها از علمای فحول می باشند و از تمامی آن ها نهایت درستی و استواری احساس می شود.

برخی پنداشته اند رساله المختصر و الرجعه هر دو یکی است و حال آنکه این اتحاد توهمی بیش نیست برای آنکه خود او در اثنای کتاب می نویسد: حسن بن سلیمان بن خالد می گوید: من در این رساله در معنای رجعت و غرض از آن، احادیثی را غیر از طریق سعد بن عبد الله روایت می کنم و در این اوراق ثبت می نمایم پس از آن باز می گردم به احادیثی که سعد، در کتاب مختصر البصائر آورده است. و حق آن است که، کتاب مختصر و رساله رجعت دو اثر مستقلند و از عبارت وی برمی آید که اصل البصائر از مؤلف دیگری غیر از سعد بن عبد الله است. و مختصر آن از سعد و انتخاب آن از عز الدین است چنان که گذشت (فتدبر).

و از امور شگفت آور اینکه، عز الدین در محلی از کتاب منتخب مختصر البصائر می نویسد، در یکی از اوقات سید رضی الدین علی به من گفت، کتاب تفسیر آیاتی که درباره آل محمّد صلوات الله علیهم اجمعین نازل شده از آثار محمّد بن عباس بن مروان است که من یعنی، سید رضی الدین از فخار بن معد به طریقی که دارد از آن کتاب روایت می کنم. و از سیاق عبارت عز الدین برمی آید مراد از رضی الدین همانا، سید علی بن طاوس مؤلف اقبال است. و حال آنکه شهید متأخر از طبقه رضی الدین بن طاوس بوده و چگونه ممکن است شاگرد او از رضی الدین روایت کند. بنابراین ممکن است اشتباهی در آن جمله رخ داده باشد و یا مراد از رضی الدین دیگری است جز ابن طاوس.

مؤلف گوید: نسخه ای از کتاب احوال المحتضر او را در مشهد مقدس رضوی دیده ام و در پایان آن ابواب چندی درباره مطالب عدیده ای که

مشمول بر اخبار لطیفه تازه ای است، ضمیمه داشته، و چنان می پندارم، آن ابواب در نسخه ای که نزد ما موجود است، ضمیمه نشده باشد.

۹۸- شیخ عز الدین حسن سمنانی

وی، از اجله علمای معاصر و مقارن زمان علامه حلی بوده، و سید علی ابن عبد الحمید، نام او را در رجال آن طبقه متذکر شده است.

سمنانی منسوب به سمنان است که شهری است به نام و متصل به شهرهای خراسان می باشد.

۹۹- حسن بن سندی

امل گوید: وی، عالمی فقیه و صالح بود. از سید رضی الدین علی بن موسی بن طاوس روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر، به دست می آید که شیخ تاج الدین حسن سندی از ابن شهریار خازن روایت می کند و سید ابن طاوس مذکور از وی روایت داشته است. بنابراین، ظاهر آن است که حسن ابن سندی و تاج الدین نام یک تن است. پس، بهتر آن است که صاحب امل به جای «عن»، «عنه» را می آورد یعنی سید از او روایت می کند نه او از سید.

ممکن است تصور شود، سندی تصحیف دربی باشد یعنی سندی را به جای دربی به کار برده باشند و هرگاه چنین باشد مراد از سندی همان حسن بن دربی است که نام برده شده است.

۱۰۰- سید بدر الدین حسن بن شذقم مدنی

پس از این به یاری حق تعالی به عنوان، سید بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی خواهد آمد.

۱۰۱- ملا حسن شیعی سبزواری

پیش از این به عنوان ملا ابو سعید حسن بن حسین شیعی سبزواری که معاصر با علامه حلی بوده یادآوری شده است.

۱۰۲- شیخ جمال الدین حسن، مشهور به مطوع جروانی احساوی

ابن ابی جمهور در آغاز غوالی اللاکئی می نویسد: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بود و از شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادیس مصری احساوی از ابن متوج بحرانی روایت می کرده و قاضی ناصر الدین مشهور به، ابن نزار از وی روایت می کرده است.

بنابراین جمال الدین در درجه ابن فهد حلی بوده است.

و در همان کتاب در وصف وی می نویسد: قاضی ابن نزار از استادش، الشیخ التقی الزاهد جمال الدین حسن الشهیر بالمطوع الجروانی الاحساوی روایت می کرده است.

و در جای دیگر از همان کتاب گوید: انه ای القاضی یروی عن شیخه الشیخ الفقیه الزاهد حسن الشهیر بالمطوع الجروانی.

۱۰۳- شیخ ابو علی حسن بن طارق حسن حلی

وی، از اجله علما بوده و از سید ابو الرضا فضل الله راوندی روایت می کرده، و سید عز الدین ابو الحارث محمّد بن حسن حسینی از وی روایت داشته است، و ما این روایت را از سند حدیثی که در اوّل اربعین شهید آمده، استفاده کرده ایم.

۱۰۴- شیخ ابو علی حسن بن طاهر صوری

از علما و فضلا و فقها بوده است.

شهید اوّل قدّس سرّه در بحث قضاء الصلاه الفائته شرح ارشاد از وی، نام برده است و قول به توسعه در قضای فائته را به وی نسبت داده بلکه، تصریح کرده که مستحب است نماز حاضر را بر فائت مقدم بدارد و اضافه کرده شیخ ابو الحسن علی بن منصور بن تقی حلی به مخالفت با او برخاسته و مسأله ای طولانی که متضمن قول به تضییق بوده، عنوان کرده و قول او را به توسعه، مردود شمرده است.

مؤلف گوید: بنابراین، شیخ ابو علی، یا معاصر با شیخ ابو الحسن نوّه ابو الصلاح حلبی مذکور است و یا متقدم بر او می باشد.

جای تذکر است که، نسب شیخ ابو علی طبق آنچه ما در اینجا متذکر شدیم در نسخه شرح ارشاد که حاضر در نزد ماست، مضبوط است. و در بعضی از مواضع معتبره به نقل از شرح ارشاد وی را به عنوان، شیخ ابو علی طاهر بن حسن صوری، یاد کرده اند، که ما احتیاط کرده، نام و نسب او را یک بار در اینجا و بار دیگر در باب «طای بی نقطه» متعرض شده ایم و برای دسترسی به حقیقت به این مطلب باید به اجازات و کتاب ها رجال مراجعه کرد.

۱۰۵- شیخ حسن بن طحال

از بزرگان دانشوران ما بوده، و سید بن طاوس در کتاب جمال الاسبوع پاره ای از اخبار را از خط او نقل می کند و ممکن است مشارالیه همان فرزند حسین بن احمد بن محمّد بن علی بن طحال مقصدادی، بوده باشد و من به شرح حال او در کتاب های رجال و تراجم اصحاب دست نیافتم.

۱۰۶- شیخ ابو عبد الله حسن بن ابو طیب عباس بن علی بن حسن

رستمی اصفهانی

وی، از مشایخ شیخ منتجب الدّین صاحب فهرست بوده، و از ابو الحسن احمد بن عبد الرحمن بن محمّد زکوانی از ابو بکر احمد بن موسی بن مردویه حافظ از محمّد بن علی بن رحیم تا به آخر روایت می کرده است چنان که از سند برخی از احادیث اربعین شیخ منتجب الدّین، مؤلف فهرست به دست می آید. لیکن شیخ منتجب الدّین نام او را در فهرست یاد نکرده است و به همین مناسبت احتمال دارد وی از علمای عامه بوده باشد.

ص: ۲۹۵

۱۰۷- سید بدر الدین حسن بن سید ابو الرضا عبد الله بن حسین بن

علی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، صالحی پرهیزکار بوده و بنابراین از علمای متأخر از شیخ طوسی می باشد.

۱۰۸- شیخ جمال الدین حسن بن عبد الکریم، مشهور به فتال

از اوایل غوالی ابن ابی جمهور استفاده می شود وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و از مشایخ ابن ابی جمهور به شمار است و از شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری از ابن فهد حلی روایت می کرده است.

ابن ابی جمهور در ستایش او مبالغه کرده و گوید طریق پنجم از شیخ و مرشد و معلم خود که از او راه درست و طریقه اصحاب را فراگرفتم و او شیخ فاضل علامه المبرز علی الاقران المحرز المقرر لسائر الفنون علی طول الازمان علامه المحققین و خاتم المدققین الامام الهمام و البحر القمقام جمال المله و الحق و الدین حسن بن عبد الکریم الشهیر بالفتال.

مؤلف گوید: جمال الدین فتال غیر از شیخ ابو علی محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری است زیرا، او مؤلف روضه الواعظین و از قدمای اصحاب و مشایخ ابن شهر آشوب است و به زودی ترجمه او را به انضمام اختلافی که در نسبش رخ داده است، متذکر خواهیم شد.

۱۰۹- سید رضی الدین حسن بن سید ضیاء الدین عبد الله بن محمد بن

علی بن اعرج علوی حسینی

وی، از مشایخ اصحاب ما و از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده است. این مطلب از رساله اسامی مشایخ که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی تألیف کرده است، به دست می آید.

بنابراین، سید معظم له، پسر برادر سید عمید الدین که فرزند خواهر علامه حلی است، می باشد.

وی، از مشایخ صدوق قدس سرّه بوده و از بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابو القاسم طبری استفاده می شود که، او از عمر بن احمد حمدان قشیری روایت می کرده است و من شرح حال او را در کتاب های رجال اصحاب ندیده ام. آری، ابن طاوس در کتاب المحججه لثمره المهجه، می نویسد:

ابو احمد حسن بن عبد الله بن عسکری در جزء اول کتاب الزواجر و المواعظ که تاریخ استنساخ آن در ماه ذیقعده سال ۴۷۳ هجری بوده، چنین نوشته است: حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در ضمن وصیت به فرزند ارجمندش چنان فرمود... و هر گاه مقرر شود کلمات حکمت آمیز را با آب طلا بنویسند، این وصیت است که سزاوار است با آب طلا نوشته شود.

و جماعتی از دانشوران این وصیت را برای ما روایت کرده اند از جمله، علی بن حسن بن اسماعیل، از حسن بن ابو عثمان آدمی، از ابو حاتم مکتب یحیی بن خاتم بن عکرمه، از یوسف بن یعقوب در انطاکیه، گفت، یکی از علما اظهار داشته، آن گاه که حضرت مولا علی علیه السلام از صفین عازم قنسرین شد خطاب به فرزند بزرگوارش حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام مرقوم فرموده: من الوالد الفان المقر للزمان (۱).

و حدیث کرد ما را احمد بن عبد العزیز، از سلیمان بن ربیع نهدی، از کادح بن رحمت زاهد، از صباح بن یحیی المری. و حدیث کرد ما را علی ابن عبد العزیز کوفی مکتب، از جعفر بن هارون بن زیاد، از محمد بن علی ابن موسی الرضا علیهم السلام.

ص: ۲۹۷

۱-۱- وصیت مفصلی است که در جزء وصایای حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه [۱] آورده شده و در آغاز آن آمده است: و من وصیه له علیه السلام للحسن بن علی علیهما السلام کتبها الیه بحاضرین منصرفاً من صفین، من الوالد الفان الخ-

و حدیث کرد ما را علی بن محمد بن ابراهیم شوشتری، از جعفر بن عنبسه، از عباد بن زیاد، از عمرو بن ابی المقدام، از حضرت ابو جعفر باقر علیه السلام.

و حدیث کرد ما را محمد بن داهر رازی، از محمد بن عباس، از عبد الله ابن داهر از پدرش داهر، از حضرت صادق علیه السلام. و خبر داد ما را احمد بن عبد الرحمن بن فضال قاضی، از حسن بن محمد احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، از جعفر بن محمد حسنی، از حسن بن عبدک، از اصبع بن نباته مجاشعی گفت: حضرت مولی امیر المؤمنین علی علیه السلام در ضمن نامه ای به فرزندش محمد حنفیه نوشته الخ.

۱۱۱- سید حسن بن عبد الله فتال حسینی نجفی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و خط شریفش را در برخی از جاها دیده ام و تاریخ آن ۹۰۲ هجری است.

۱۱۲- شیخ رشید الدین حسن بن عبد الملک بن عبد العزیز مسجدی

وی، در دهکده رامن (ورامین) از دهکده های ری می زیسته است.

منتجب الدین می نویسد: وی، از فقها و صلحا بوده است. بنابراین از علمای متأخر از شیخ طوسی می باشد.

۱۱۳- شیخ حسن بن عشره

پس از این به عنوان شیخ عز الدین حسن بن علی، معروف به ابن العشره خواهد آمد.

۱۱۴- شیخ حسن بن عبد النبی بن علی بن احمد بن محمد عاملی

نباطی

شیخ معاصر در امل می نویسد: وی، فاضلی فقیه و عالمی ادیب و شاعر و منشی بوده، و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی (مؤلف معالم) است.

من به توسط عمویم شیخ محمد بن علی بن محمد الحر، از وی روایت

می کنم و پدرش شیخ عبد النبی برادر شیخ زین الدین شهید ثانی رحمه الله علیه است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، عنوان نباطی ویژه حسن و پدرش عبد النبی بوده زیرا، شهید ثانی نباطی نبوده و پس از این ترجمه احوالش ضمن تذکره پدر او خواهد آمد.

۱۱۵- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء

معظم له، فقیهی جلیل و متکلمی نبیل و از دانشوران اقدم ما به شمار است و به ابن ابی عقیل مشهور و نظریات علمی وی، در کتاب های علمای ما مسطور است. وی از اجله علمای امامیه به حساب می آید و با آنکه عمانی ها اکثر از خوارج و نواصبند، اما این بزرگوار به حکم: یخرج الحی من المیت (بل من الاموات) حجت بالغه ای است برای همه همشهری های خود هر چند ظاهرا خوارج پس از سال ۸۰۰ هجری در آنجا ساکن شده و از شهرهای مغرب زمین بدانجا کوچ کرده اند و آن خطه را منزلگاه خویش قرار داده اند چنان که، همین معنی را می توان از قصه اباضی که در شهرهای مغرب اتفاق افتاد و در میان خانه خود بدون آنکه از قاتلش اطلاعی حاصل شود کشته شد و حکایتش در بحار الانوار مذکور است.

نسب ابن ابی عقیل به همان نحو که ما نگاشتیم درست است و علامه هم در خلاصه، بدان طرز یادآوری کرده، آنجا که گوید: ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی نجاشی هم نسب او را آن چنان که ما متذکر شدیم متعرض گردیده است.

شیخ طوسی گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن ابی عقیل.

بدیهی است صاحب این نام و نشان بعینه همان کسی است که این ترجمه از اوست، و او را ابن ابی عقیل عمانی حذاء هم می گویند و چنان که نوشتیم از فقها، و متکلمان ثقه بوده است و آثاری دارد از آن جمله است:

التمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام.

علامه گفته، این کتاب نزد ما مشهور است، و ما هم نظریات او را در کتاب های فقهی خود یاد می کنیم و از اجله متکلمان و فضایی امامیه است رحمه الله تعالی.

نجاشی گفته، از استاد ابو عبد الله غضائری شنیدم که از ابن ابی عقیل بسیار ستایش می کرد. باز علامه در باب آن ها که از امام روایتی نقل نکرده اند بیان داشته، ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل العممانی کتاب هایی دارد (۱).

نجاشی گوید: ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء، فقیهی متکلم و از ثقات است. کتاب هایی در فقه و کلام دارد از آن جمله است، کتاب المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السّلام این کتاب در پیشگاه اعلام شیعه، معروف است و کمتر اتفاق افتاده که، حاجی از خراسان بیاید، و چند نسخه از آن را خریداری نکند.

و از استاد خود ابو عبد الله بن غضائری شنیدم، از این مرد بسیار سپاسگزاری می کرد.

حسین بن احمد بن محمد و محمد بن محمد از ابو القاسم جعفر بن محمد نقل کرده، گفت: ضمن نامه ای از حسن بن علی بن محمد بن ابی عقیل اجازه روایت کتاب، المستمسک و دیگر کتاب هایش را به من داد.

و من خود کتاب الکر و الفر او را نزد استادم ابو عبد الله غضائری قرائت کرده ام و آن کتابی است در امامت که به طرز جالبی از نظر پرسش و پاسخ مسائل تألیف یافته است، و شیخ طوسی در رجال همین را گفته است.

شیخ طوسی در فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن عقیل عمانی آثاری دارد و او از جمله متکلمان امامی مذهب است و از آثار او کتاب المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السّلام در فقه و غیر از آن است و کتابی نیکو و بزرگی است و دیگر کتاب، الکر و الفر در امامت و غیر از این ها.

ص: ۳۰۰

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: حسن بن ابی عقیل عمانی از متکلمان بوده و آثاری دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام کتاب بزرگی است در فقه و الکر و الفر در امامت.

مؤلف گوید: ما نام پدر ابن ابی عقیل را علی نوشته ایم و دیگران عیسی ضبط کرده اند و علت ترجیح ما آن بوده که، نجاشی در فن رجال از دیگران حتی از شیخ طوسی هم بیناتر بوده است، نام پدر او را علی نوشته است و ابن شهر آشوب با همه موقعیت علمی که دارد در علی بودن نام پدر او با نجاشی موافقت کرده است (۱).

از ظاهر کلام علامه به دست می آید که عیسی، جد ابن ابی عقیل بوده و انتساب و شهرت وی به جد است و احتمال بعیدی است که، عیسی در کلام شیخ تصحیف علی باشد.

و اما درباره اختلاف کنیه، که نجاشی آن را ابو محمّد و شیخ ابو علی گفته است، مهم نیست زیرا، ممکن است دارای دو کنیه بوده باشد.

شیخ در فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی معروف به ابن ابی عقیل عمانی، دارای آثار چندی است، از جمله متکلمان امامی مذهب است و از آثار او المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام است که کتاب بزرگ و پسندیده ای در فقه بوده است و نیز از آثار اوست، کتاب الکر و الفر در امامت.

شیخ معاصر، در امل الآمل در سه موضع از او نام می برد.

در موضع اول می نویسد: ابو محمّد حسن بن ابی عقیل عمانی، عالمی فاضل و متکلمی فقیه و عظیم الشان و ثقه بوده است و علامه و نجاشی او را توثیق کرده اند.

در موضع ثانی، کلام علامه و نجاشی و پاره ای از آنچه ما متذکر شدیم ایراد کرده است.

ص: ۳۰۱

در موضع ثالث، کلام شیخ را از فهرست چنان که ما نقل کردیم متذکر شده است (۱).

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ابن ابی عقیل معاصر با کلینی و علی بن بابویه قمی پدر شیخ صدوق بوده است و از ظاهر کلام نجاشی به دست می آید، مراد از ابو القاسم جعفر بن محمد همان ابن قولویه است که از کلینی روایت می کرده است و مراد از محمد بن محمد، شیخ مفید است و مراد از حسین بن محمد بن احمد بن محمد، ابن غضائری نمی باشد زیرا، ابن غضائری حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری است.

و از بحث ماء البئر (آب چاه) شرح ارشاد شهید اول که متعرض قول او شده که آب چاه، به مجرد ملاقات با نجاست، نجس نمی شود و خود شهید معتقد بوده است که آب قلیل به مجرد ملاقات با نجاست، نجس می شود برمی آید که کنیه ابن ابی عقیل ابو علی بوده و این تصریح، موافق با کلام شیخ است که کنیه او را ابو علی گفته است و ابو محمد را که علامه و نجاشی، کنیه او دانسته اند و پیش از این هم اشاره شد، از باب داشتن دو کنیه است و هر گاه بخواهیم یکی از دو کنیه را از اشتباه ناسخان بدانیم احتمال بس بعیدی است؛ زیرا نظیر آن در کتاب های رجال فراوان است.

مؤلف گوید: در یکی از یادداشت هایم دیدم که کنیه ابن ابی عقیل را ابو علی نوشته ام و ممکن است در جایی دیده باشم و ابو یعلی تصحیف ابو علی بوده باشد.

عمانی، با عین بی نقطه مضمومه و تشدید میم منسوب به عمان است که ناحیه ی معروفی است و مردم آن در این روزگاران یا از دیرزمان، از خوارج و ناصبی ها می باشند.

ص: ۳۰۲

۱-۱- در موضع اول او را به عنوان حسن بن ابی عقیل عمافی و در موضع دوم او را به عنوان حسن بن علی (در این دو موضع کنیه او را ابو محمد) و در موضع به عنوان علی بن عیسی و کنیه او را «ابو علی» نگاشته است و موضع سوم را به دو موضع اول و دوم ارجاع داده است-م.

و مشهور آن است که، برخی از شهرهای آن، از قبیل فرضه و مسقط، به دست فرنگی ها افتاده و این شهرها را با زور، از عمانی ها گرفته اند و خود عمان در حد وسط میان شهرهای یمن و فارس و کرمان واقع شده و در آنجا وادی برهوت است که ارواح دوزخیان را در عالم برزخ در آن محل شکنجه می دهند و وادی برهوت نزدیک به صحراها و دشت های عمان است.

عمانی ها پیشوا و امام معروفی دارند و من در تشریف به اولین سفر حج خود از حج هایی که موفق شده ام، امام ایشان را ملاقات کردم و سوگند به جان خودم، هرگاه عمان هم به دست فرنگیان بیفتد، بهتر از حال حاضرش خواهد بود.

باری ضبطی را که برای عمانی متذکر شدیم مشهور و دایر بر السنه علما بوده و طبق همین ضبط هم در کتاب های فقهاء آمده است و یکی از فضلا، عمان را به ضم عین و تخفیف میم ضبط کرده است لیکن این ضبط از صحت دور است و غریب تر آن است که، حرف «فا» را به جای «نون» به کار برد و بگوید، «عمافی» و در بعضی از نسخه های خلاصه علامه آمده که کلمه عمان را «عماف» خوانده است لیکن به خط شهید ثانی به طرز مشهور ضبط شده است.

و حذاء، به فتح حاء و تشدید ذال منسوب به کسی است که کارش کفش سازی یا کفش فروشی باشد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که، درباره شرح حال مشایخ تألیف کرده می نویسد: و از ایشان است، حسن بن ابی عقیل مؤلف آثار پسندیده از آن جمله، المستمسک و او از پیشینیان اصحاب امامیه است.

۱۱۶- ملا حسن بن عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی

وی، اصلاً از مردم گیلان است و در قم به دنیا آمده و همان جا می زیسته و فاضلی عالم و حکیمی صوفی منش و از معاصران است.

لاهیجی، مراتب علوم را در شهر قم در محضر پدرش فراگرفته، و آثاری، دارد از آن جمله: جمال الصالحین در اعمال سالیانه که به فارسی نگاشته و همین کتاب را به نام دیگری تألیف مختصر کرده است و نیز کتاب مصابیح الهدی و مفاتیح المنی، در حکمت از تألیفات او است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه، و چهار باب است. دیگری رساله تزکیه الصحبه یا تألیف المحبه، در ترجمه رساله کشف الریبه عن احکام الغیبه شهید ثانی که به پارسی است وی، این کتاب را نخست تلخیص کرده، پس از آن پاره ای تحقیقات را بدان افزوده است از آن جمله، رساله فارسی دیگری است که مشتمل بر پاره ای از مسائل است. و دیگری رساله الالفه و رسائل و آثار دیگر (۱).

لاهیجی، سال ۱۱۲۱ هجری در گذشته است.

۱۱۷- شیخ ابو سعید حسن بن عبد العزیز بن حسین قمی

شیخ منتجب الدین گوید: وی از فقها و صلحا بوده و متأخر از شیخ طوسی است.

۱۱۸- شیخ ابو محمد حسن بن عبد العزیز بن محسن جیهانی العدل

بالقاهره

منتجب الدین گوید: وی از ثقات و فقها بوده و از شاگردان شیخ طوسی و ابن براج است.

۱۱۹- شیخ ابو المکارم حسن بن عشره

از این پس به عنوان شیخ پرهیزکار پارسا، عز الدین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشرت نام برده خواهد شد.

ص: ۳۰۴

۱- ۱- از آثار او کتاب شمع الیقین در اصول الدین است که چاپ شده، و دیگری آینه حکمت، وی دخترزاده مرحوم صدر المتألهین است و قبرش در بیرون مقبره شیخان و فعلا در راهرو و نزدیک به مقبره علی بن بابویه است-م.

۱۲۰- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب فرزادی هموسه

وی، از مشایخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده است و به طوری که از اسناد پاره ای از احادیث کتاب الاربعین منتجب الدین و بعضی از حکایات آن برمی آید، ابو علی از سید ابو الحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی حافظ، روایت می کرده، لیکن منتجب الدین در کتاب فهرست از وی نام نبرده است و به همین مناسبت ممکن است وی، از مشایخ عامه بوده باشد، هر چند راوی و مروی هر دو از خاصه اند.

مؤلف گوید: نام بو علی در چند نسخه به اختلاف آورده شده است، چنان که، در محلی نام او را به نحوی که ما متذکر شدیم نگاشته شده، و در نسخه دیگری چنین آمده است: ابو الحسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی، و ممکن است تعریف اخیر از سهو ناسخ و اسقاط او بوده باشد.

و پس از این ترجمه شیخ افضل الدین محمد بن ابی الحسن بن هموسه ورامینی را خواهیم آورد و از قراین پیدا است، افضل الدین فرزند بو علی باشد به ویژه بنا به نسخه دوم که کنیه او ابو الحسن گفته شده است و یا افضل الدین از نزدیکان او می باشد و هموسه لقب جد او، علی بن ابی طالب است و نیز از نتیجه آنچه نوشتیم چنین برداشت می شود که ابو علی از مشایخ شیعه است.

و لفظ هموسه در چند نسخه با سین بی نقطه و در برخی از نسخه ها با شین نقطه دار آورده شده، و ظاهر آن است که هموسه، با فتح هاء و تشدید میم مفتوحه و سکون و واو و فتح سین و «ها»یی که در آخر آن کلمه آمده، ضبط شده است.

۱۲۱- شیخ اجل اقدم ابو محمد و یا ابو علی حسن بن علی بن

ابی عقیل عیسی حذاء عمانی

وی، فقیهی جلیل و متکلمی نبیل، و معروف به ابن ابی عقیل عمانی از اکابر علمای امامیه است. و اقوال او در کتاب های فقهیه مورد توجه بوده و

شیخ مفید به توسط جعفر بن قولویه از وی روایت می کرده، و از معاصران کلینی رحمه الله است.

عمانی فتوهای منحصر به فردی داشته، از جمله آب قلیل را به مجرد ملاقات با نجاست نجس نمی دانسته است و از جمله فتوهای بسیار نادر او یکی آن است که، شهید اول در کتاب ذکری، در بحث قرائت نماز از وی چنین نقل کرده است. کسی که نماز مستحبی می خواند، می تواند پس از حمد در رکعت اول برخی از سوره ای را بخواند و در رکعت دوم بدون آنکه حمد بخواند از همان بخشی که مانده سوره را تمام کند و این فتوا، همان طور که گفتیم از فتوهای نادر است و ممکن است این نماز را مقایسه با نماز آیات کرده باشد.

شیخ در باب اسماء از فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن ابی عقیل عمانی، آثاری دارد و در ردیف متکلمان شیعه می باشد و از آثار او، المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام در فقه و امثال آن است که کتاب بزرگ و ارزنده ای است. و کتاب دیگری در امامت، به نام الکَرّ و الفرّ و غیر از این ها.

و در باب کنی و القاب از فهرست گوید، ابن ابی عقیل عمانی مؤلف الکر و الفر از جمله متکلمان امامی مذهب بوده است و آثاری دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام در فقه و غیر آن که کتابی بزرگ و ارزنده است و نام او حسن بن عیسی و مکنی به ابو علی و معروف به ابن ابی عقیل است.

و علامه در ایضاح الاشتباه گوید (۱)...

ص: ۳۰۶

۱-۱- در ایضاح می نویسد: الحسن بن علی بن ابی عقیل العمانی بالعين المهملة المضمومه تحتها نقطه.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید (۱)...

قاضی نور الله، در مجالس المؤمنین چنین می نویسد: حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی، از اعیان فقها و اکابر متکلمان بوده و او نخستین دانشوری است از مجتهدان شیعه که با مالک که از علمای عامه است موافقت کرده و آب قلیل را به مجرد ملاقات با نجاست نجس ندانسته است و به خاطر نمی رسد دیگری از مجتهدان شیعه در این مسأله با وی همراه بوده باشد.

به جز سید اجل حسیب فاضل نقیب امیر معز الدین محمد صدر اصفهانی رساله ای مستقل در دفاع از مذهب ابن ابی عقیل نوشته و از اعتراضاتی که علامه در مختلف و دیگران علیه ابن ابی عقیل آورده اند پاسخ داده و ادله دیگری در جانب داری از نظریه ابن ابی عقیل ایراد کرده است و این ضعیف (قاضی نور الله) مؤلف این کتاب (مجالس المؤمنین) در اوقاتی که کتاب مختلف را مطالعه می کردم و رساله معز الدین مورد توجه من بود رساله علی حده ای در رد رساله مذکور تألیف کردم.

ابن ابی عقیل آثاری در فقه و کلام دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول، و این کتاب، از هر جهت در میان شیعه اشتهار دارد تا به حدی که هر زمان قافله حاجیان از خراسان می آید، نسخه ای از آن را به دست آورده، یا از آن استنساخ کرده و یا خریداری می کند. و به دنبال آنچه مرقوم داشته مطالبی را که از نجاشی در اینجا آورده ایم متعرض شده است.

مؤلف گوید: اینکه قاضی اظهار می دارد هیچ یک از مجتهدان شیعه به غیر از سید صدر، در این مسأله با ابن ابی عقیل همراهی نکرده است، درست نیست.

پس از عصر قاضی یعنی در روزگار ما، ملا محمد محسن کاشانی رحمه الله با ابن ابی عقیل موافقت کرده و پافشاری در صحت آن داشته و استاد محقق ما

ص: ۳۰۷

۱-۱- ابن شهر آشوب می نویسد: الحسن بن عیسی بن ابی عقیل العمانی المتکلم له کتب کالمستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام فی الفقه کبیر، الکر و الفر فی الامامه-م.

آقا حسین خوانساری در شرح دروس، به صحت این مسأله تمایل داشته، و تحقیق حقیقت این مسأله، به عهده کتاب طهارت از کتاب وثیقه النجاه ما می باشد.

۱۲۲- شیخ ابو علی حسن بن علی بن احمد بن عبد الغفار بن محمد

ابن سلیمان بن ابان فارسی فسوی نحوی

(۱)

وی، از ادبای معروف بوده و به ابو علی فارسی مشهور و معاصر با متنبی شاعری بوده است.

ابو علی در سال ۲۸۷ هجری متولد شده و در سال ۳۷۷ هجری در گذشته است.

به خاطر می رسد، سید رضی در فراگیری علوم نحو در اوایل جوانی خود و اواخر زندگی ابو علی از وی استفاده کرده باشد و بعدی هم ندارد زیرا، هیجده سال پیش از درگذشت ابو علی، سید رضی متولد شده است.

بلکه ممکن است سید مرتضی هم از او استفاده کرده باشد.

به هر حال ابو علی، معاصر با شیخ مفید رحمه الله و سید مرتضی و شیخ طوسی رحمه الله بوده است و سید رضی در تفسیر حقایق التنزیل از او یاد و جانب داری کرده است.

ابن جنی نحوی مشهور از شاگردان ابو علی است.

فسوی منسوب به فسا است که از قصبات معروف فارس و نزدیک شیراز است.

ابن خلکان گوید: ابو علی، در شهر فسا متولد و در سال ۳۰۷ هجری وارد بغداد شده و به فنون ادبی اشتغال ورزیده و در علم نحو پیشوای روزگار خود بوده است.

ص: ۳۰۸

۱-۱- سیوطی در بغیه الوعاه نسب او را چنین می نویسد: حسن بن احمد بن عبد الغفار بن محمد ابن سلیمان. بنابراین، نام پدر او احمد است و علی اسم اضافی است-م.

ابو علی، به شهرهای بسیاری سفر کرده و سال ۳۳۱ هجری وارد حلب شده و مدتی را در نزد سیف الدوله حمدان گذرانده و با ابو طیب متنبی مجالس مشاجره چندی را به پایان آورده است. پس از آن به دیار فارس رفته و به مصاحبت عضد الدوله دیلمی مفتخر شده و در پیشگاه او بر دیگران برتری یافته و منزلتی عالی به دست آورده است تا آنجا که عضد الدوله خود را در فنون نحو غلام وی دانسته و ابو علی هم کتاب ایضاح و تکمله را که در نحو بوده به نام وی تألیف کرده است (۱).

کوتاه سخن اینکه ابو علی، مشهورتر از آن است که، زبان به فضیلت او گشوده شود- او متهم به اعتزال بود و سال ۲۸۸ هجری متولد شده و در روز یکشنبه هفدهم ماه ربیع الآخر و یا ربیع الاول سال ۳۷۷ هجری در بغداد در گذشته و در شونیزیه مدفون شده است.

فسوی، به فتح فا و سین، منسوب به فسا از شهرهای فارس است.

مؤلف گوید: ظاهراً مراد او از اعتزال، تشیع اوست و مشهور آن است که، ابو علی از امامیه است و چنان که می دانیم سنی ها تفاوتی میان خاصه و معتزله از نظر اعتقاد قایل نمی باشند.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان هم، آنچه را که در اصل این کتاب راجع به وی آمده، یاد کرده است آری، پس از یادآوری از کتاب ایضاح و تکمله می نویسد: گویند، در یکی از روزها که ابو علی در رکاب عضد الدوله بوده و در میدان شیراز تفرج می کرد عضد الدوله از وی پرسید، در جمله «قام القوم الا زیدا» نصب مستثنی که زید باشد به چیست؟ ابو علی در پاسخ

ص: ۳۰۹

۱- ۱- سیوطی در البغیه می نویسد: هنگامی که بو علی کتاب الايضاح را برای عضد الدوله نوشت عضد الدوله اظهار داشت بیشتر از آنچه ما اطلاع داشتیم بو علی در این کتاب نیاورده و این کتاب بچه گانه است بو علی بلافاصله به تألیف التکمله پرداخت پس از آنکه این کتاب به عرض امیر رسید گفت، شیخ خشمناک شده و مطالبی را در آن، آورده است که نه خود می فهمد و نه ما-م.

وی گفت: نصب مستثنی به فعل مقدر است. عضد الدوله سؤال کرد چه فعلی تقدیر گرفته می شود و تقدیر آن چگونه است؟ گفت استثنی زیدا.

عضد الدوله گفت، چرا مستثنی را رفع نمی دهی تا فعل مقدر آن امتنع زید باشد؟ ابو علی پاسخی نداشت و به امیر گفت هرگاه پاسخی بدهم پاسخ می دانی خواهد بود.

و خود او در ایضاح گوید، نصب مستثنی به وسیله فعل متقدم و به تقویت الا است.

از او حکایت کرده اند گفت، با آنکه از فنون شعر باخبرم تاکنون جز سه بیت شعر بیش نگفته ام. زیرا، خاطر من با سرایندگی موافقتی ندارد و آن سه شعر هم راجع به پیری و فرتوتی است (۱).

پس از آن مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان، به نقل آثار او که پس از این خواهد آمد پرداخته است.

مؤلف گوید، از آثار او کتاب الايضاح است که در فنون نحو نوشته و این اثر را به امر امیر عضد الدوله دیلمی تألیف کرده است به همین جهت آن را ایضاح عضدی گویند.

و من نسخه ای از آن کتاب را در کتابخانه وقفیه قسطنطنیه دیده ام و این کتاب بر ابن جوالیقی نحوی قرائت شده و تاریخ آن آغاز ذیحجه سال ۵۲۸ هجری بوده و خط مراغی و حواشی وی بر این کتاب دیده می شود و ممکن است بر غیر از او هم قرائت شده باشد.

ص: ۳۱۰

۱- ۱- سیوطی در بغیه می نویسد: بو علی جز سه بیت زیر، ابیات دیگری نگفته و آن ها عبارت است از: خضبت الشیب لما کان عیبا و خضبت الشیب اولی ان یعابا و لم اخضب مخافه هجر خل و لا عتبا خشیت و لا عتابا و لکن المشیب بدا ذمیما فصیرت الخضاب له عقابا - م.

و در آن کتابخانه نسخه دیگری از ایضاح بوده که سال ۶۲۰ هجری استنساخ شده و این نسخه با کمال استادی و صحت اعراب گذاری شده است.

و همین کتاب را شیخ عبد القادر جرجانی (گرگانی) شرح لطیفی کرده و من شرح او را در همان کتابخانه دیده ام و نسخه آن بسیار کهن سال بود.

و در پشت برخی از کتاب ها دیده ام که کتاب ایضاح، ملخصی از، الکتاب سیویه است. لیکن با مطالعه ای که از ایضاح داریم بر نمی آید که ملخصی از الکتاب، بوده باشد.

و از آثار بو علی، کتاب المسائل الشیرازیات، و کتاب المسائل البغدادیات، است که هر دو در علم نحو نوشته شده و من کتاب شیرازیات را که نسخه ای بس کهن بوده در بغداد دیده ام و از آثار او، کتاب التذکره در نحو است. همین کتاب را ابن جنی، تلخیص و تهذیب کرده و قواعد و مطالبی که خود خواسته از آن برگزیده است. و کتاب التکمله در نحو که پیش از این نام برده شده از آثار اوست.

از آثار دیگر او، کتاب الحلییات و کتاب الحججه و کتاب الاغفال است که ممکن است همگی آن ها در نحو باشد و کتاب الشعر نیز از آثار اوست. و این چهار کتاب را ابن سیده لغوی، در آغاز کتاب المحکم که در لغت بوده به وی نسبت داده است. و نیز در آغاز المحکم پاره ای از آنچه را متذکر شدیم منسوب به وی دانسته، از جمله آن ها کتاب الاهوازیات است و ممکن است این همان کتاب المسائل الشیرازیات، باشد و مؤید این احتمال آن است که ابن سیده در آغاز المحکم از کتاب شیرازیات نام نبرده است.

مؤلف مختصر ابن خلکان گوید: بو علی آثار زیادی دارد از آن جمله، التذکره و المقصور و الممدود و کتاب الحججه در قرائت و کتاب الاغفال راجع به غفلت هایی که درباره معانی برای زجاج اتفاق افتاده است و کتاب

المسائل الحلیات و کتاب المسائل البغدادیات و الشیرازیات و کتاب البصریه و المسائل المجلسیات و جز این ها.

پیش از این اعتراض امیر عضد الدوله راجع به استثنا متذکر شدیم. اکنون بعضی از ادبا در پاسخ ایراد امیر، می گویند، قام القوم، از قیام قوم اطلاع می دهد و با استثنایی که از زید به عمل می آورد، عدم قیام او را اعلام می کند. و اگر امتنع در تقدیر باشد هیچ یک از دو فعل مستند به زید نبوده است.

مؤلف گوید: ما در پاسخ می گوئیم این جواب هم می دانی و بی فایده است. و حق آن است که نصب استثنا به خود الا باشد. چنان که گروهی از نحوی ها به این معنا اعتراف کرده اند (۱).

ذهبی، در میزان الاعتدال گوید: ابو علی حسن بن احمد فارسی نحوی، مؤلف آثار زیادی است. در نزد او جزوه ای بوده که آن را از علی بن حسین ابن معدان فارسی، از اسحاق بن راهویه نقل کرده است. و تنوخی و جوهری از وی روایت کرده اند. و خود او از نظر علم نحو در پیشگاه امیر عضد الدوله بر دیگران مقدم، و به مذهب اعتزال متهم بود. وی ادیبی راستگو و درست کردار بوده است.

مؤلف گوید: اعتزالی را که ذهبی به وی نسبت داده همان تشیع اوست چنان که گذشت. و اینکه وی را، حسن بن احمد نام بردم (و مانند مؤلف این کتاب حسن بن علی بن احمد نگفتم) از باب نسبت نواده به جد است و این گونه نسبت معمول و همگانی است.

ص: ۳۱۲

---

۱ - ۱- سیوطی راجع به نصب مستثنا در کتاب همع الهوامع هفت قول نقل است: ۱- منصوب به «الا» است. ۲- منصوب به فعل و شبه فعل پیش از «الا» است. ۳- منصوب به فعل متقدم به همراهی «الا» که قول فارسی است. ۴- منصوب به ان مقدر بعد از «الا» است. ۵- منصوب به ان مخففه است که «الا» از آن ترکیب شده یعنی «آن و لا». ۶- نصب آن بر اثر مخالفتی است که با اعراب مستثنی منه دارد. ۷- منصوب به استثنای مقدر است. سیوطی قائل به ترجیح هیچ یک از اقوال نشده لیکن، سه قول اول و هفتم را تقویت کرده است-م.

در حکایات آمده است: در یکی از روزها گروهی به در خانه بو علی آمدند و او در را برای ورود آن‌ها باز نکرد. یکی از حاضران گفت، ای شیخ نام من عثمان است و تو می‌دانی که عثمان، غیر منصرف است و باز نمی‌گردد. در حال، غلام شیخ پشت در آمد و گفت: شیخ می‌گوید، اگر نکره باشد باید منصرف گردد.

جاربردی در اواخر شرح شافیه می‌نویسد: حکایت کنند در یکی از روزها بو علی فارسی، به خانه مردی که خود را به علم و دانش شناسانده بود وارد شد در برابر او جزوه کتابی را دید که در آن کلمه «قایل» با یاء دو نقطه نوشته بود ابو علی پرسید این جزوه به خط چه کسی نوشته شده است؟ در پاسخ گفت خط خود من است. بو علی با کمال خشمناکی به وی نگریست و گفت: گام‌هایی را که برای دیدار تو برداشتیم بیهوده بود و بلافاصله از خانه او بیرون رفت.

مؤلف گوید: غرض بو علی آن بوده که لازم است یای قایل را بدل به همزه کنند و «قائل» بنویسند چنان که مقتضای قلب آن است که، در تلفظ آن هم «قائل» بگویند و به همین مناسبت، جاربردی جمله «نایل یدیه»، را که حریری در مقامه رقطاع آورده، بر او اشکال کرده است.

پیش از این بخشی از احوال بو علی را در شرح حال متنبی (۱) متذکر شدیم و پاره‌ای از آن را در شرح حال ابن جنی و دیگر ادبا، متعرض خواهیم شد.

فسوی منسوب به فسا است که قصبه معروفی است نزدیک شیراز.

کلمه فسا، به الف مقصوره ختم می‌شود و در منسوب بدان و به حکم قاعده الف مبدل به واو می‌شود و ممکن است فسا، همان «پسا» باشد که در عربی «بشا» می‌گویند (۲).

ص: ۳۱۳

۱- ۱- مع الاسف شرح حال متنبی از جلد اول این کتاب بوده و مفقود شده است-م.

۲- ۲) فرصت در آثار عجم می‌نویسد: شهر فسا را در گذشته «پساگرد» می‌گفتند و بعدها تخفیف یافته «پسا» شد و معرب آن «فسا» است و آن را پسا پسر پارس پسر تهمورس بنا نهاده است-م.

تقویم البلدان گوید: بسا همان بشای عربی است که از شهرهای فارس از شهرستان دارابجرد از اقلیم سوم است.

لباب گوید: بسا، به فتح باء یک نقطه و سین مهمله و پس از آن الف، همان شهر «بسا» است. از ابن حوقل نقل شده، شهر بسا بزرگترین شهری است، در کوره دارابجرد و از لحاظ بزرگی هم پایه شیراز است و بیشتر چوب های بناهای آن از درخت سرو می باشد...

یاقوت حموی در معجم البلدان، گوید: فارس سرزمینی وسیع و اقلیمی پهناور است. حدود آن از جانب عراق، ارجان و از سوی کرمان، سیرجان و از جهت ساحل دریای هند، سیراف و از طرف سند، مکران است.

بو علی، در قصریات گفته: فارس نام شهر است نه نام مرد و غیر منصرف است زیرا که، تأنیث بلده بر آن غالب آمده است مانند «نعمان» و کلمه «فارس» عربی نبوده بلکه، فارسی است و آن را «پارس» تلفظ می کردند.

بعضی گفته اند: فارس معرب پارس است و حاکم نشین آن، در این روزگار شهر شیراز بوده است.

این سرزمین را به نام «فارس بن علم بن سام بن نوح» نامیده اند.

ابن کلبی گفته است: «فارس» منسوب است به «فارس بن ماسور بن نوح».

احمد بن ابی سهل حلوانی گفته است: به طوری که به خاطر دارم سرزمین فارس منسوب است به «فارس بن نیرس بن ارم بن سام بن نوح».

بعضی هم گفته اند: سرزمین فارس به نام «فارس بن طهمورث (تهمورس)» است و فارسی زبانان آن را به وی منتسب، و از نوادگان او می دانند و فارس، پادشاهی دادگر و از سلسله پیشدادیان بوده و نزدیک به توفان نوح می زیسته است و او ده فرزند داشته به نام های: جم و شیراز و استخر و فسا و جنابا و لشکر و کلواذا و قرقیسا و عرقوف و هریک از آن ها را حکومت آن شهری داد که به نام وی خوانده شده بود.

در سرزمین فارس هیچ شهری نیست مگر اینکه رشته های کوه، آن را احاطه کرده یا در دامنه کوهی واقع شده باشد به جز پاره ای از شهرهای آن، که در دشت واقع شده است.

و پنج شهر آن معروف است که بزرگ ترین آن ها استخر است پس از آن، اردشیره خره، سپس شاپور و بعد از آن فناخسرو. و نیز در آنجا پنج روم است که بزرگ ترین آن ها رم خیلویه، بعد از آن رم احمد بن لیث، سپس رم احمد بن صالح، از آن پس رم شهریار، به دنبال آن رم احمد بن حسین و رم جایگاه اکراد و محلی است که خیمه و خرگاه خود را سراپا می کنند و به عبارت دیگر محل چادرنشینان است.

سرزمین فارس، از دیرباز و از پیش از اسلام واقع شده بود، میان نهر بلج تا اول سرزمین آذربایجان و از ارمنیه تا فرات و از آنجا تا صحرای عربستان و از آنجا تا عمان و مکران و کابل و طخارستان و به طوری که اظهار داشته اند، سرزمین فارس باصفاترین و معتدل ترین قطعات ربع مسکون است و دارای پنج شهر معروف بوده است: استخر و شاپور و اردشیر خره و دارابجرد و ارجان. و طول و عرض قطعات آن صد و پنجاه فرسخ می باشد. و در نواحی فارس قبیله های کرد که متجاوز از پانصد هزار خانوارند در چادرهای موئی زندگی می کنند و به رویه عرب در زمستان و تابستان به دنبال چراگاه بوده و به دامداری اشتغال دارند.

مؤلف تقویم البلدان گوید: سرزمین پارس، از طرف مغرب به حدود خوزستان و تمام حد غربی و از طرف شمال به اصفهان و کوه هایی که اطراف آن را احاطه کرده، و از جهت جنوب به دریای فارس کشیده شده اند و از طرف مشرق به حدود کرمان و بیابانی که از جهت شمال، شهرهای فارس را در احاطه خود دارد، همان بیابانی است که واقع میان فارس و خراسان است و تمام حد شمالی آن، حدود اصفهان و شهرهای جبال است.

مهلبی، در کتاب عزیزی گوید: آخرین نقطه شرقی فارس ناحیه یزد و آخرین حد جنوبی آن سیراف و دریا و حد شمالی آن ری است و از شهرهای فارس، گرگان است (۱) که کنار شعب بوان واقع شده و پنج فرسخ از نوبندجان فاصله دارد و از شهرهای آنجا سرمق است که شهری پربرکت و پردرخت است.

و از محل های تفریح فارس، شعب بوان است که یکی از محل های تفریح چهارگانه معروف دنیا به شمار می آید و آن ها عبارتند از غوطه دمشق و نهر ابله و صغد سمرقند و شعب بوان.

شعب بوان تقریباً دو فرسخ از نوبندجان دور است و از چندین دهکده تشکیل شده و آب ها و درخت های آن به یکدیگر متصل است به حدی که دهکده های شعب بوان زیر پوشش درخت ها قرار گرفته و تا انسان وارد شعب نشود از آن قریه ها اثری مشاهده نمی کند.

نوبندجان از اقلیم سوم و از شهرهای فارس است و آنجا را قصبه شاهپور هم می گفته اند.

در لباب گوید: نوبندجان، به فتح نون و سکون واو و فتح با و سکون نون و فتح دال و جیم و الف و نون است (۲).

در مشترک گوید: شعب بوان نزدیک نوبندجان است و شعب بوان یکی از محل های تفریح دنیا به شمار است و در میان نوبندجان و ارجان واقع شده است و درباره این محل تفریح گفته شده:

ص: ۳۱۶

۱- ۱- مؤلف گوید: گرگان در این روزگار معروف به کلیل سرمق است و من آنجا را دیده ام ممکن است مراد از کرکان همان زرکان یا زرقان باشد که به قول مرحوم فرصت در آثار عجم، زرکان یعنی کان زر (معدن طلا) قصبه ای است، میان مشرق و شمال شیراز و در دامنه کوه بسیار مرتفعی واقع شده است و مزار سید عماد الدین نسیمی شیرازی که سال ۸۳۷ هجری به شهادت رسیده در آنجا است. دیوان وی به نام نسیمی شیروانی به طبع رسیده است-م.

۲- ۲- کلمه «نوبندجان» با جیم و خاء هر دو به خط مؤلف آمده است لیکن فرصت در آثار عجم می نویسد: نوبندگان از توابع شهر «فسا» است و معرب آن نوبندجان یا نوبنجان است-م.

إذا أشرف المحزون من رأس قلعه

على شعب بوان استراح من الكرب

هرگاه، انسان اندوهگین، از بلندی به دره بوان نظر اندازد از هرگونه کدورتی رهایی پیدا می کند.

در لباب گوید: نوبندجان نام شهری است از سرزمین فارس.

مهلپی در عزیزی گوید، شهرهای فارس به جهت جنوب و شمال منقسم می شود.

شهرهای جنوبی مشتمل بر دشت ها، و شمالی مشتمل بر شهرهای کوهستانی است و از شهرهایی که در دشت است، ارجان و نوبندجان و مهروبان و سنیر و کازرون و استخر و بیضا و دارابجرد است.

یکی از بصری ها گفته، مسافری که از سیراف حرکت می کند از ساحل دریا عبور می کند و مسیر او منتهی می شود به بندخان، و آن قریه ای است در یک منزلی سیراف.

سپس از بندخان به جانب ناوبند حرکت می کند و ناوبند شهر آبادی است که مسیر دو روز راه از بندجان دور می باشد. سپس ده منزل در کنار دریا حرکت می کند تا به کیش می رسد و فاصله میان جزیره کیش و هرمز که در دریا واقع شده به اندازه سه روز راه است.

مهلپی در عزیزی گوید، از شیراز تا سیراف شصت و اندی فرسخ راه جنوبی است و از شیراز تا اصفهان هفتاد و دو فرسخ شمالی است.

ابن حوقل گفته است: در میان فارس و سیستان و خراسان و دیگر شهرها، بیابانی است که این شهرها را دربر گرفته است و این بیابان از جهت غربی حدود قومس (دامغان و سمنان) و ری و قم و کاشان، و از طرف جنوب کرمان و فارس و مقداری از اصفهان، و از جانب شرق، مکران و بخشی از سیستان و از سوی شمال، حدود خراسان را در خود جای داده

ص: ۳۱۷

است. بنابراین، بخشی از این صحرا از خراسان و قومس، و برخی دیگر آن از سیستان و قسمتی از آن مربوط به کرمان و فارس و اصفهان است.

در لباب گوید، جهرم، به فتح جیم و سکون ها و فتح راء بی نقطه و آخر آن میم.

از شهرهای فارس است (۱) در کتاب اطوال، طول جهرم، ۷۹ درجه (عط) و عرض جغرافیایی آن ۴۰۸ درجه (تحج) نوشته شده است.

از ابن حوقل نقل شده است: از سیراف تا شیراز به اندازه شصت فرسخ و از شیراز تا استخر به اندازه دوازده فرسخ، و از شیراز تا کازرون به مقدار بیست فرسخ، و از کازرون تا جنبه به اندازه بیست و چهار فرسخ، و از شیراز تا جنبه چهل و چهار فرسخ، و از شیراز تا اصفهان هفتاد و دو فرسخ، و از شیراز به طرف مغرب تا اول حدود خوزستان شصت فرسخ، و شهر ارجان در آخر حدود فارس و در مرز خوزستان است. و از شیراز تا فسا بیست و هفت فرسخ، و از شیراز تا بیضا هشت فرسخ، و از شیراز تا دارابجرد پنجاه فرسخ، و از مهروبان تا قلعه ابن عماره که طول فارس و در کنار دریا واقع شده است به اندازه صد و شصت فرسخ است. و قلعه ابن عماره قلعه سربه فلک کشیده ای است که کنار دریا بنیان، و درباره آن گفته شده است: پادشاه این دژ، همان کسی بوده که خدای متعال در سوره کهف آیه ۷۹ فرموده: ... وَ كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَافِرٍ غَضَبًا فِي رِجْلِهَا... و این پادشاهی است که هر کشتی را غاصبانه در اختیار خویش درمی آورد. و این دژ اکنون ویران شده است و هرگاه مسافری از سیراف عازم دژ ابن عماره

ص: ۳۱۸

۱- فرصت در آثار عجم می نویسد: جهرم، بر وزن جعفر در سمت جنوب شیراز واقع شده و بیست و هشت فرسنگ از شیراز دور است و در دامنه کوهی واقع شده که آن را کوه البرز گویند و سرزمینی گرمسیر و حاصلش غله و میوه و خرما است. مردمانش بابضاعت و عیاشند و حصیر جهرمیه آن معروف است و این شهر را بهمن بنا نهاده، در این عصر آقای محمّد کریم اشراق کتابی در شرح احوال بزرگان جهرم تألیف و طبع کرده در آنجا می نویسد: شهر جهرم را همای دختر بهمن بنیان کرده و ممکن است نام این شهر کهرم بوده بعدها جهرم به فتح را و اکنون جهروم را، به ضم راء می خوانند-م.

شود و بخواهد از ساحل دریا به سفر خود ادامه دهد، باید کوه ها و بیابان ها را طی کند تا بدانجا برسد.

در عزیزی گوید، «و از دژهای شهرهای شیراز دژ ابن عماره و بسا است».

در لباب گوید، «بسا، به فتح با و سین و الف از اقلیم ثالث است».

از ابن حوقل نقل شده است: شهر بسا (فسا) از بزرگ ترین شهرهای شهرستان دارابجرد است و در بزرگی، همتای شیراز است و بیشتر چوب های بنای آن سرو است و در آنجا برف و رطب و گردو و اترج فراوان است.

جزری در اللباب گفته است: کلمه «بسا» را به عربی فسا و منسوب بدان را فسوی گویند و فارسیان بسا سیری را از مردم آن سرزمین می دانند و می گویند سید (ابو الحرث) ارسالان ترک از مردم شهر فسا، و منسوب بدان است و به بسا سیری یا نسا سیری که شهرت تاریخی دارد و معروف است، هرچند در افواه مردم مشهور نیست. و او کسی است که در شهر بغداد خطبه به نام خلفای فاطمی مصر خواند و قائم عباسی را از خلافت خلع کرد.

دارابجرد از اقلیم سوم و از سرزمین های فارس است (۱).

ص: ۳۱۹

۱- فرصت رحمه الله در آثار عجم [۱] می نویسد دارابجرد از بناهای داراب فرزندان بهمین است. بیابان هایش سبز و خرم و نواحی اش دلگشا و شهر قدیمش مدور بوده و حصاری داشته و اطرافش خندق بوده و اکنون ویران شده است و قصبه حالیه دارابجرد یک فرسخ از آن دور است. دارابجرد گرمسیر و هوایش معتدل است و میوه گرمسیری و سردسیری دارد و مرکباتش فراوان و از رودخانه مشروب می شود و حاصلش غله و تنباکو و خرما و پنبه و امثال این هاست و معدن مومیا و مس و نمک دارد اماکنی چند در آنجا وجود دارد از جمله قلعه دحیه که آن را «دارا» بنیان کرده است و نظر به اینکه دحیه کلبی مصاحب رسول اکرم صلی الله علیه و آله در آنجا مدفون شده است آن را قلعه دحیه گویند و مزار عمومی مردم آنجا است. این قلعه مستدیر است و اطراف آن را که یک فرسخ تمام است حصاری احاطه کرده و اطراف آن خندق عمیقی حفر شده و در وسط آن کوهی واقع شده است که مانند کله قندی در میان-

در لباب گوید: «دارابجرد» به فتح دال مهمله و سکون الف پس از آن، را و الف و باء ساکن و جیم مکسور و راء ساکن و آخر آن دال بی نقطه.

از ابن حوقل نقل شده است: دارابجرد شهری است که آن را «دارا» بنیان نهاده و سور و خندقی دارد و آب های زیادی در آن جاری می باشد و در آب های آن گیاهی می روید که هرگاه بر اندام شناوری بپیچد کمتر اتفاق می افتد از غرق شدن نجات پیدا کند.

و در وسط شهر کوهی است قبه مانند که به کوه های اطراف خود اتصالی ندارد و در ناحیه دارابجرد کوه هایی است، از نمک به رنگ های سفید و سیاه و قرمز و زرد و سبز، و از این نمک ها انواع غذاهای مخصوص ترکیب می دهند و به شهرها روانه می دارند.

در مشترک گوید ناحیه دارابجرد از بزرگ ترین شهرستان های فارس است.

در عزیزی گوید، در نواحی دارابجرد معدن مومیا و معدن زیبق وجود دارد.

ابن حوقل گوید، از آثار شگفت آور فارس، کوهی است در ناحیه شاهپور که بر روی آن صورت های پادشاهان و مرزبانانی که در عجم شهرت داشته و همچنین تمامی پیران آتشکده های پارس منقوش شده است.

او گوید، در شهر ارجان، در دهکده طریان چاهی حفر شده که بنا به قول مردم آن سرزمین، کسی به کف آن نرسیده است و آبی از آن می جوشد که

می تواند به خوبی آسیابی را به حرکت درآورد و زمین های اطرافش از آن مشروب شود.

باز گوید: از شهرهای فارس شهر «کته» است که آن را حومه یزد گویند و این شهری است که در کنار صحرا، بنیان شده است و میوه بسیاری دارد و از مصرف خوراکی مردم، آنجا تجاوز می کند و ما زاد آن را برای فروش به اصفهان می برند.

و نیز گفته است، از آثار شگفت انگیز فارس چاهی است در شهر هندیجان، این چاه در میان دو کوه حفر شده است و دودی از آن خارج می شود. به طوری که کسی تاب نزدیک شدن به آن را ندارد و هرگاه پرنده ای هم بر فراز آن حرکت کند از بالا در درون آن چاه افتاده و می سوزد. (چاه آتش نشان)

و در ناحیه دارین، نهر آب خوش گواری است که به نام نهر «اخشن» موسوم است که هم، برای آشامیدن مصرف می شود، و هم، زمین های اطراف را مشروب می کند و آب آن به طوری است که هرگاه، جامه ها را با آن آب بشویند سبزرنگ می شود.

مؤلف گوید، آنچه را نوشتیم به همان نحوی بود که در اثر ابن حوقل دیدیم و صحت و سقم آن ها را تضمین نمی کنیم.

در لباب می نویسد: «ماین»، با یای مکسور از شهرهای فارس است، گروهی دانشوران از آن سرزمین برخاسته اند.

مؤلف گوید: «جرد»، معرب گرد است به کسر گاف و ظاهر آن است که بسا غیر از نسای مشهور است و مؤیدش آن است که از بسا نامی نبرده است (۱).

ص: ۳۲۱

۱-۱- مؤلف لباب، از شهر بسا که همان فسا باشد در ضمن بسا سیری اسم برده است. و در حرف ف ضمن فسوی می نویسد: این کلمه منسوب به فسا است که یکی از شهرهای فارس است و گروهی از آنجا برخاسته است و در حرف نون ذیل نسوی می نویسد: منسوب به نسا است.

پیشوا و علامه و نواده شیخ افضل احمد بن علی مه‌آبادی است.

پیش از این در شرح حال احمد نوشتیم او و پدر و جدش همه از دانشمندان متبحر بوده‌اند. و شیخ ادیب افضل الدین حسن بن فادار قمی از افضل الدین روایت می‌کرده و ممکن است خود او از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی و امثال او روایت کرده باشد.

شیخ منتجب الدین گوید: شیخ امام افضل الدین حسن بن علی بن احمد ماه‌آبادی، در فنون ادب مشهور بود و فقیهی صالح و ثقه ای متبحر به شمار می‌آمد. آثار چندی دارد از جمله آن هاست: شرح نهج، شرح شهاب، شرح لمع و کتابی در رد نجوم و کتابی در اعراب و دیوان شعر و دیوان نثر و اضافه کرده است خبر داد مرا به همگی کتاب هایش شیخ ادیب افضل الدین حسن بن فادار قمی، که خود پیشوای لغوی‌ها بوده است.

مؤلف گوید، مراد از لمع کتاب لمع ابن جنی در نحو است و همین کتاب را هم جدش شرح کرده و ما هم در ترجمه وی بدان اشاره کرده ایم و در همان جا هم درباره نسبت مه‌آبادی تحقیق لازم را به عمل آورده ایم (۱).

منظور از نهج، نهج البلاغه ای است که سید رضی از فرمایش های حضرت مولا علی علیه السّلام گرد آورده است. و مراد از شهاب، همان شهاب الاخبار قاضی قضاعی است که از علمای عامه بوده است و کتاب او را عده دیگر از علما ما نیز شرح کرده اند.

۱۲۴- حسن بن علی بن اشناس

پس از این به یاری خدا تذکره حال او به عنوان شیخ ابو علی حسن بن محمّد بن اسماعیل بن محمّد بن اشناس بزاز خواهد آمد.

۱۲۵- سید ابو سعید حسن بن عبد الله بن محمّد بن علی اعرج حسینی

به طوری که از آغاز غوالی اللّاکئی ابن ابی جمهور استفاده می شود وی، فاضلی عالم و فقیهی کامل بوده و از شیخ فخر الدّین فرزند علامه حلی روایت می کرده است و ملا زین الدّین علی استرآبادی نیز از وی روایت داشته است.

ابن ابی جمهور در توصیف او گوید: السید المرتضی الاعظم و الامام المعظم سلاله آل طه و یاسین.

۱۲۶- شیخ ابو محمّد حسن بن علی

به طوری که از پاره ای از اسانید کتاب عتیق به دست می آید، ابو محمّد از مشایخ شیخ محمّد بن عبد الله بحرانی شیبانی بوده و شیخ محمّد از وی روایت می کرده و خود او از شیخ علی بن اسماعیل روایت داشته است و شیخ تاج الدّین حسن بن علی بن دربی به توسط شیخ محمّد بن عبد الله از وی روایت می کرده است. بنابراین ابو محمّد، هم پایه با ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است.

۱۲۷- شیخ حسن بن علی بن ابی جامع

از فضلا و علما و فقها و از شاگردان شیخ محمّد بن خاتون عاملی که در حیدرآباد هند می زیسته، بوده است و پاره ای از فوائد او را دیده ام.

۱۲۸- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی

وی از مشایخ شیخ منتجب الدّین بن بابویه، مؤلف فهرست بوده و منتجب الدّین آنچه را نزد او خوانده از وی روایت می کرده است و خود او از سید مسترشد بالله ابو الحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی حافظ روایت کرده است و این مطالب از اسناد برخی از حکایات و روایات اربعین شیخ منتجب الدّین به دست می آید و لیکن شیخ در فهرست، از او نام نبرده است و این موجب شکفتی است و گمان آن است که وی از عامه باشد (۱).

۱۲۹- شیخ حسن بن علی بن احمد عاملی حائینی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی عالم و ماهری ادیب و سراینده منشی و فقیهی محدث و صدوقی معتمد و جلیل القدر بوده است مراتب علمی را از پدرش و گروه دیگر از علمای جبل عامل فرا گرفته است از آن جمله، شیخ نعمه الله بن احمد بن خاتون و شیخ مفلح کونینی و شیخ ابراهیم میسی و شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی استاد شیخ حسن صاحب معالم و شاگرد شهید ثانی بوده است.

حائینی پس از آنکه مراتب علمی را از شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمّد، صاحب مدارک فرا گرفته، از ایشان، به اخذ اجازه نایل آمده است.

از آثار او کتاب، حقیبه الاخیار و جهینه الاخبار در تاریخ و کتاب نظم الجمان فی تاریخ الاکابر و الاعیان و رساله فرقد الغرباء و سراج الادباء و رساله ای در شفاعت و رساله ای در نحو و دیوان شعر نزدیک به هفت هزار بیت و غیر از این هاست.

ص: ۳۲۴

۱- ۱- نام و نشان او را به طوری که در بالا ذکر شده، به اضافه پاره ای از مطالب دیگر، پیش از این یادآوری کرده است-م.

و من کتاب فرقد الغرباء او را به خط خود او دیده ام و در ظهر آن انشای لطیفی به خط شیخ حسن صاحب معالم مشاهده کرده ام که از حانینی و اثر او ستایش کرده است.

و از آثار منظوم او قصیده ای است که در سوگ سید محمد بن علی بن ابو الحسن موسوی مؤلف مدارک سروده است اشعار ذیل از آن چکامه است.

هو الحزن فابك الدار ما نظم الشعراء أدي ب و ما طرق الدجى رفق الشعري

أنوح و أبكى لا أفیق فتاره أهيم بهم وجدا و اخري بهم سكرًا

و انى لكالخنساء قد طال نوحها و قد عدت من دون امثالها صخرًا

فقل لغراب البين يفعل ما يشا فمن بعد شيخي لا أخاف له غدرا

شريف له عين الكمال مريضه علاها دخان العين فهى به عبري

أ أنسى اميرا فى الفؤاد لاجله مديد عذاب ما وجدت له قصرا

درگذشت صاحب مدارک اندوهی بوده که مادام که سراینده به سرایندگی می پردازد و ستاره شعری در شب تاریک چشمک می زند خانه نشین و اندوهبار می سازد. نوحه می کنم و اشک می ریزم و از آن دست بردار نمی باشم. و گاهی از گریه حالت وجد و هنگامی حالت مستی به من روی می آورد. من بر اثر رحلت او همانند خنسایم که همواره در فقدان صخر می گریست و نوحه سرایی می کرد. اینک به مرگ بگو، هرچه می خواهد انجام بدهد که من پس از رحلت استادم از هیچ گونه حیلۀ او بیمی ندارم.

سیدی را به خاطر دارم که دیده کمال و دانش از فقدان او بیمار است و از گریه زیاد دود از آن بلند می شود. چگونه آن بزرگوار را از خاطر ببرم و حال آنکه همواره دل من در آتش عذاب او می سوزد و آسایشی در خود احساس نمی کند.

۱۳۰- جمال الدین ابو منصور حسن بن شهید ثانی شیخ زین الدین بن

علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح

تلمیذ العلامه، ابن شرف عاملی نحاریری جبعی شامی

معظم له فقیهی جلیل و محدثی اصولی و کاملی نبیل و معروف به صاحب معالم است.

صاحب معالم وجودی پاکیزه گوهر بود و فضلی جامع و مکارمی روشن داشت.

به فرموده رسول خدا صلی الله علیه و آله «الولد سراپیه» فرزند سر پدر است بلکه، اعلم از پدر و مصداق مثل مشهور است که، «و من یشابه ابه فما ظلم»، یعنی کسی که همانند پدر خود باشد ستمی بر خود روا نداشته است (۱).

صاحب معالم، علامه و فهامه دهر بود و او و پدر جد اعلا و ادنا و فرزند و نواده اش همگی از اعظم دانشوران بوده اند.

صاحب معالم، از سید علی بن ابی الحسن عاملی و شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی و سید علی بن سید فخر الدین هاشمی عاملی و شیخ احمد بن سلیمان عاملی که همگی از پدرش شهید ثانی عاملی اجازه روایت داشته اند، نقل حدیث می کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ جمال الدین ابو منصور حسن ابن شیخ زین الدین بن علی بن احمد شهید ثانی عاملی جبعی.

معظم له عالمی فاضل و عاملی کامل و متبحری محقق و ثقه ای فقیه و موجهی نبیه و محدثی جامع فنون، و ادیبی شاعر و پارسایی عابد و جلیل القدر و کثیر المحاسن و یکتای دهر و از دیگران به فقه و حدیث و رجال داناتر بوده است.

ص: ۳۲۶

۱- ۱- مؤلف الدر المنتور پس از توصیف کاملی که از صاحب معالم کرده این جمله را در تأیید تمجید خود اضافه می کند، و حق علی بن الصقر ان یشبه الصقرا-م.

کتاب‌ها و رساله‌هایی دارد از جمله منتقى الجمان فى الاحاديث الصحاح و الحسان که کتاب عبادات آن تمام شده و ما بقى کتاب‌های آن ناتمام مانده است و کتاب معالم الدین و ملاذ المجتهدين که مقدمه آن در اصول نوشته شده و قسمتی از کتاب طهارت که ناتمام مانده است. و کتاب مناسک حج و رساله اثنی عشریه در نماز، و اجازه مفصل و مبسوطی که، به سید نجم الدین عاملی داده است و مشتمل بر تحقیقاتی است که مانند آن در اجازات دیگر یافت نمی‌شود و ما بسیاری از تحقیقات آن را در این کتاب (امل الآمل) نقل کرده ایم و همان اجازه را به خط او دیده ایم (1) و از آثار او جواب المسائل المدنیات است که پاسخ سه سؤالی است که سید محمد ابن جویر از وی کرده است.

و از آثار او حاشیه مختلف الشیعه در یک مجلد و کتاب مشکاه القول السدید فى تحقیق معنی الاجتهاد و التقلید و کتاب الاجازات و التحریر الطاووسی در رجال و رساله‌ای در منع از تقلید میت، و دیوان شعری که آن را شاگردش شیخ نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی جمع آوری کرده است، و غیر از این‌ها از رسائل و حواشی و اجازات.

مؤلف امل گوید: سید مصطفی بن حسین تفرشی در رجال خود درباره وی گوید، حسن بن زین الدین بن علی بن احمد عاملی رضی الله عنه یکی از وجوه اصحاب ماست که ثقه‌ای بزرگ و مسلم و صحیح الحدیث بوده، روشی روشن و سخنی پیراسته و آثاری پسندیده و با اعتبار داشته است. سال

ص: ۳۲۷

۱-۱- صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آورده شده است و تاریخ ندارد و مرحوم افندی آن را از خط مؤلف به آخر بحار ملحق کرده است. در آغاز این اجازه مراتب اجازه را در ضمن سه فصل ایراد کرده است. اول متقدمان، بر شیخ طوسی دوم متأخران از شیخ و متقدمان بر شهید اول. سوم متأخران از شهید اول تا روزگار شهید ثانی و در آخر آن فصل طویلی راجع به اجازات دیگر علمای عامه است و این اجازه برای سید نجم الدین و دو فرزندش سید ابو عبد الله محمد و سید ابو الصلاح علی به نگارش آورده است-م.

پس از بیان تفرشی اضافه کرده، صاحب معالم هرچند خود نویسنده ای توانا بود در عین حال تألیفات زیاد، خوش آیندش نبود و او و سید محمّد ابن علی بن ابو الحسن عاملی صاحب مدارک چون دو اسب مسابقه هر دو تن در مدرس قدس و تقوای مرحوم ملا احمد مقدس اردبیلی و ملا عبد الله یزدی و سید علی بن ابی الحسن و دیگران شریک درس بودند (۱).

ص: ۳۲۸

۱ - ۱- در روضات مترجم از حدائق المقربین نقل شده، هنگامی که صاحب معالم و صاحب مدارک وارد عراق شدند و به حضور مقدس اردبیلی رسیدند از وی درخواست کردند تا مراتبی که دخالت در اجتهاد دارد به آنان بیاموزد مقدس پذیرفت نخست پاره ای از فن منطق و پس از آن اصول فقه را به آنان آموخت و توصیه کرد تا پاره ای از مطالب شرح عمیدی را که مربوط به استنباط است فرا بگیرند. گویند، در آن هنگام که صاحب معالم و صاحب مدارک به حضور مقدس رسیدند وی به شرح ارشاد علامه اشتغال داشت اجزای آن ها را در اختیار این دو شاگرد معظم گذارد و درخواست کرد تا عبارات آن را مطابق با سلیقه خود که مردمی عربند تصحیح کنند و اضافه کرد من خود می دانم برخی از عبارات فصیح نیست، پس از اینکه شیخ حسن مراتب علمی را از جناب مقدس فراگرفت و خواست به وطن خود بازگردد از مقدس تقاضا کرد تا مطالبی محض تذکر و پند برای او مرقوم بدارد و مقدس هم احادیث چندی در ورقه ای گرد آورد و در پایان آن نوشت این احادیث را احمد، طبق درخواست دوست ارجمندش گرد آورد تا فرمان او را امتثال کرده، و مراتب خشنودی او را به دست آورده باشد و ما در پاورقی نوشته ایم سال ۹۸۳ هجری که شیخ بهایی به کرک نوح مسافرت کرده بود همان ورقه را به مطالعه خویش رسانیده و به درخواست صاحب معالم مطالبی را بدان افزوده و امضا کرده است. روضات از امل الآمل نقل کرده ملا عبد الله یزدی علاوه بر آنکه مطالب منطقی و ریاضی را به صاحب معالم و مدارک فرا می داد، خود هم مراتب فقهی را از ایشان می آموخته است. در فوائد الرضویه می نویسد: خط شریف صاحب معالم مانند اسمش حسن بوده و حدیث را نیکو ضبط می فرمود حافظ رجال و اخبار و اشعار بود و عادتش بر آن بود که مواضع مشتبه احادیث را اعراب می گذارد بلکه، همگی احادیث را اعراب گذاری می کرد و از این راه به حدیث حضرت صادق علیه السلام عمل می کرد که فرموده، اعرابوا احادیثنا فانا قوم فصحا از آنجا که ما مردم فصیحی هستیم احادیث ما را اعراب گذاری کنید و حروف و حرکات و سکانات آن ها را اظهار کنید تا از هر جهت رفع اشتباه بشود-م.

و آن گاه که شیخ بهایی وارد کرک نوح شد صاحب معالم به ملاقات جناب وی نایل آمد.

در تاریخ چنان که دیده ام صاحب معالم، سال ۹۵۹ متولد شده و در سال شهادت پدر ارجمندش چهارساله بوده است و لیکن از سنه شهادت شهید (که پس از این ترجمه او خواهد آمد) به دست می آید که صاحب معالم در آن سال هفت ساله بوده است (۱).

صاحب معالم از گروهی از شاگردان پدر بزرگوارش از قبیل شیخ حسین ابن عبد الصمد عاملی والد شیخ بهایی روایت می کرده است.

و من خود (صاحب امل) گروهی از شاگردان او و صاحب مدارک را ملاقات و نزد بعضی از آن ها تلمذ کرده ام و آثار صاحب معالم و مرویات او را به توسط آن ها از وی روایت کرده ام از جمله آنان است جد مادریم شیخ عبد السلام بن حر عاملی که عموی پدرم هم بوده است، و نیز به توسط شیخ حسین بن حسن ظهیری عاملی از شیخ نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی (جامع دیوان صاحب معالم) از او روایت می کنم.

صاحب معالم، دانشوری بود که خط را نیکو می نوشت و حافظه ای قوی و حضور ذهنی بی مانند داشت و حافظ رجال و اخبار و اشعار بود و شعر را مانند نامش حسن در کمال حسن و زیبایی می سرود از جمله آثار منظوم اوست:

عجبت لمیت العلم یترک ضائعا و یجهل ما بین البریه قدره

و قد وجبت أحكامه مثل میتهم وجوبا کفائیا تحقق أمره

فذا میت حتم علی الناس ستره و ذا میت حق علی الناس نشره

ص: ۳۲۹

۱-۱- در صورتی که صاحب معالم سال ۹۵۹ متولد شده باشد و شهید سال ۹۶۶ به شهادت رسیده باشد صاحب معالم در آن سال چنانچه در متن ذکر شده هفت ساله بوده است بنابراین آنچه را در سلافه نوشته که صاحب معالم در آن سال دوازده ساله بوده درست نیست؛ زیرا بایستی صاحب معالم سال ۹۵۴ متولد شده باشد-م.

از مرده دانش در شگفتم که چگونه ضایع می ماند و مقدارش در میان مردم مجهول است. و حال آنکه، مانند مرده خود آن ها به وجوب کفایی لازم است که به احکام او بپردازند، و فرمانش را بپذیرند، آری بر مردم لازم است، که مرده خود را در گور دفن کنند و بیوشانند و نیز بر آن هاست که فرمان مرده دانش را آشکار و منتشر سازند.

و از اشعار اوست:

و لقد عجت و ما عجت لکل ذی عین قریره

و امامه یوم عظمی م فیه تنکشف السریره

هذا و لو ذکر بن آدم ما یلاقی فی الحفیره

لبکی دما من حول ذا لک مده العمر القصیره

فاجهد لنفسک فی الخلاص فدونه سبل عسیره

آری، در شگفتم اما شگفتی از انسانی که چشم بینا دارد ندارم. زیرا در پیش روی او روز بزرگی است که در آن روز باطن همه مردم هویدا می گردد. و هرگاه آدمی زاد از آنچه در گور درمی یابد خبردار شود، از بیمی که بدان گرفتار می شود تمام مدت عمر کوتاه خود را خون خواهد گریست.

اکنون در خلاصی از آن هنگام کوشش کن که راه های بس دشواری در پیش داری.

در ضمن قصیده ای گفته است:

و الحازم الشهم من لم یلف آونه فی غره من مهنا عیشه الخضل

و الغمر من لم یکن فی طول مدته من خوف صرف اللیالی دائم الوجل

و الدهر ظل علی أهلیه منبسط و ما سمعنا بظل غیر منتقل

و هذه سنه الدنیا و شیمتها من قبل تحنو علی الاوغاد و السفل

فاشدد بحبل التقی فیها یدیک فما یجدی بها المرء الا صالح العمل

و اربک غمار المعانی کی تبلغها و لا تکن قانعا منهن بالبلل

فذر وه المجد عندی لیس یدرکها من لم یکن سالکا مستصعب السبل

و ان عراک العنا و الضیم فی بلد فانھض الی غیره فی الارض و انتقل

و ان خبرت الوری ألفت أكثرهم قد استحبوا طریقا غیر معتدل

ان عاهدوا لم یفوا بالعهد أو وعدوا فمَنْجَز الوعد منهم غیر محتمل

یحول صبح الیالی عن مفارقهم لیستحیلوا و سوء الحال لم یحل

انسان خردمند و دل آگاه آن کسی است که دل بدین دنیا نمی بندد و به زندگانی دنیا اعتنایی ندارد. و آدم نادان کسی است که از سپری شدن عمر و گذشتن شب ها بیمی به خود راه نمی دهد. آری، روزگار است که سایه اش را بر سر اهل خود پهن کرده است و نشنیده ایم که سایه جابجا نشود. باری، این رویه دنیا و خوی دیرین آن است که به فرومایگان مهر می ورزد و با مردم اصیل و آزاده به بدی رفتار می کند. اکنون که در دنیا اقامت داری دست هایت را به ریسمان تقوا استوار بدار، و نیکوکاری کن که جز نیکوکاری بهره دیگری نخواهی یافت. و بر مرکب های علو و بلندهمتی سوار شو تا به مقامات عالی دست یابی و به کم و ناچیز، اکتفا مکن که به یقین می دانم رسیدن به بالاترین پایه کمال، جز با پیمودن راه های دشوار به دست نخواهد آمد. و هرگاه در سرزمینی به ناراحتی به سر می بردی و با کینه توزان برابر می شدی، از آنجا به سرزمین دیگر انتقال پیدا کن.

با توجه بدانچه گفته شد هرگاه، از احوال مردم جويا باشی خواهی دید که اکثر آن ها به طریق نامعتدل درآمده اند. آن چنان که به عهد خود وفا نمی کنند و به وعده خویش ترتیب اثر نمی دهند. از تیرگی شب استفاده می کنند تا خود را به صورت دیگری جلوه دهند و حال آنکه نابسامانی و پلیدی آن ها قابل تغییر نمی باشد.

و از آثار او قصیده ای است که در سوگ شیخ محمد حر عاملی متوفی ۹۸۰ هجری سروده است (۱).

عليك لعمرى لييك البيان فقد كنت فيه بديع الزمان

و ما كنت أحسب أن الحمام يعاجل جوهر ذاك اللسان

رمتنا بفقدك أیدی الخطوب فخف له كل رزء و هان

لئن عاند الدهر فيك الكرام فما زال للحر فيه امتحان

و ان بان شخصك عن ناظري ففى خاطري حل فى كل آن

فانت و فرط الاسى فى الحشى لبعذك عن ناظري ساكنان

و حق لا عيننا بالبكاء لنحو افتقادك صرف العنان

فيا قبره قد حويت امرأ له بين اهل النهى أى شان

رضيع الندى فهو ذو لحمه من الجور مثل رضيع اللبان

سقاك المهيمن و دق السلام و ساق السحاب له اين كان

به جان خودم سوگند نه تنها چشم بر تو می گرید بلکه، بیان هم بر تو اشک می ریزد؛ زیرا تو در روزگار، بدیع الزمان بودی. و من نمی پنداشتم که مرگ هم جوهره زبان تو را از دم تیغ خود بگذراند.

دست حوادث ناگوار، ما را با از دست دادن تو هدف تیر خود قرار داد.

به طوری که هر مصیبت در برابر آن، سبک و ناچیز است. هر گاه، روزگار درباره تو با مردم کریم درافتد باید متوجه بود که همواره این گونه پیش آمد موجب امتحان شخص آزاده بوده است. هر گاه، شخص تو از دیده من

ص: ۳۳۲

۱-۱- در امل الآمل [۱] می نویسد: شیخ محمد بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری عموی پدر من بوده و از علما و فضلا و محققان و مدققان به شمار می آمده و در علوم عربیت مهارت داشته و از شعرا و ادبا و منشیان محسوب می شده است از محضر پدرش و شیخ بهایی و شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد صاحب مدارک و دیگران استفاده برده است. نظم تلخیص المفتاح و رساله در اصول و رساله در عروض از آثار اوست و سال ۹۸۰ هجری در گذشته است-م.

غایب بشود لیکن از خاطر من غایب نخواهد بود و همواره در آن جلوه گر است. و تو و اندوه زیادی که از فقدان تو دارم هر دو در خاطر من سکنی گزیده اند. و بر دیدگان ما لازم است که همواره از فقدان تو بگریند و از این راه به دیگر راه ها باز نگردند. ای قبر حر، مردی را دربر گرفته ای که در میان خردمندان از موقعیت ویژه ای برخوردار بود. او بود که از پستان بخشش شیر خورده و آن چنان که کودک از پستان شیر می خورد و گوشت بدن او از جود و کرم برد. خدای متعال تو را از باران رحمت خودش سیراب سازد و در هر کجا که هستی ابر بخشایش را بر تو بیاراند.

شیخ حسن صاحب معالم می نویسد، در یکی از اوقات شیخ محمّد حر با ارسال اشعار زیر درخواست کتابی از من کرده و اشعار مزبور این هاست:

یا سیدا جاز الوری فی العلی اذ حازها فی عنفوان الشباب

طاب ثناء و ذکا نشره اذ طهر العنصر منه و طاب

یسأل هذا العبد من منکم و طولکم ارسال هذا الكتاب

لا زلت محفوظا لنا باقیا مر اللیالی او یشیب الغراب

ای بزرگواری که، در بلند مقام بر دیگران برتری یافته ای و از روزگار جوانی بدین مقام رسیده ای. و شایسته هر گونه ستایش بوده ای بلکه، پایه ثناگویی، بر اثر وجود تو ارزش یافته است.

این بنده از راه منت داری، از شما می خواهد این کتاب را به او اهدا کنید. پایداری و ابقای تو، تا شب به روز می پیوندد و کلاغ به پیری می رسد، آرزوی من است.

صاحب معالم گفته، در پاسخ او ابیات زیر را ارسال داشتم:

یا من ایادیه لها فی الوری فیض تضاهی فیه و دق السحاب

و یا وحید الدهر انت الذی تکشف عن وجه المعانی النقاب

من ذا یجاریک بنیل العلی و قد علا کعبک فوق الرقاب

ها خلك الداعى له مهجه فيها لنار الشوق اى التهاب

ينهى اليك العذران لم تكن تحوى يدها الآن ذاك الكتاب

لا زلت فى ظل ظليل و لا افلح من عاداك يوما و خاب

اى كسى كه، سخاوتمندى او همگان را فرا گرفته و بخشش او همانند باران بر سر همگان مى ريزد. اى يكتاى روزگار، تو آن كسى هستى كه از چهره معانى، نقاب مى گشايى. چه كسى مى تواند در فرا رسيدن به مراتب عاليه با تو همسنگى كند و حال آنكه پاى كمالات تو بر فراز گردن ها قرار گرفته است. اينك دوست دعاكننده بر تو كه دل او در آتش شوق بيدار تو شعله ور است. و از تو پوزش مى خواهد اگر نتواند آن كتاب را به تو تقديم دارد. آرزومندم، همواره در زير سايه بلند خدا پايدار باشى، و كسى كه تصميم دارد تا با تو دشمنى كند نويمد باشد، و روى رستگارى نبيند.

از اشعار او چكامه اى است در كلمات حكمت آميز و اندرز:

تحققت ما الدنيا عليك تحاوله فخذ حذرا من يدري من هو قاتله

ودع عنك آمالا طوى الموت نشرها لمن انت فى معنى الحياه تماثله

و لا تك ممن لا يزال مفكرا مخافه فوت الرزق و الله كافله

و لا تكثرت من نقص حظك عاجلا فما الحظ ما تعنيه بل هو آجله

و حسبك حظا مهله العمر ان تكن فرائضه قد تمتتها نوافله

فكم من معافى مبتلى فى يقينه بداء دوى ما طيب يزاوله

و كم من قوى غادرته خديعه ضعيف القوى قد بان فيه تخاذله

و كم من سليم فى الرجال و رأيه بسهم غرور قد اصيبت مقاتله

و كم فى الورى ناقص العلم قاصر و يصعد فى مرقاه من هو كامله

فيغرى و يغوى و هى شر بليه يشار كه فيهن حتى يشاكله

حقيقت دين را دانسته ام هيچ گاه گرد دنيا نگردي و از آن دورى كن همانند كسى كه مى داند كشنده او كيست. و آرزوها را رها كن كه مرگ

طومار آن را پیچانیده است و در اختیار کسی قرار داده که در زندگی با تو انباز است. و از آن هایی مباش که همواره از فوت روزی که خدا کفالت آن را به عهده گرفته، بیم ناک است. و از نقصان یافتن نصیب دنیوی خود باکی نداشته باش زیرا، نصیب تو آن نیست که خود خیال می کنی بلکه نصیب تو موكول به آینده است. و نصیب تو در دنیا آن است که واجبات الهی را همراه با مستحبات آن به اتمام رسانیده باشی. چه بسیار عافیت یا بنده ای است که، به بیماری یقین دچار شده، که هیچ طبیعی نمی تواند او را بهبودی بخشد.

و چه بسیار توانایی است که شخص ناتوانی او را به تیغ حيله گری خود از پای در آورده است. و چه بسیار افراد سالمی وجود دارند که اندیشه آن ها هدف تیر نادانی و فریب قرار گرفته است. و چه بسیار مردم کم دانش که دست آنها به جایی نمی رسد و کسی که از کمال دانش برخوردار است به نردبان آرزوی خویش بالا رفته، و او در نتیجه، به خود مغرور، و از راه، منحرف و به بدترین گرفتاری دچار شده است تا آنجا که آن ها با او انباز شده و خود را به شکل وی در آورده اند.

علاوه بر آنچه آورده شده، قصیده بسیار ارزنده ای در ستایش ائمه طاهرین علیهم السّلام سروده است و اشعار خوب فراوان دارد و پسندیدگی های او فراوان تر است و من آنچه را که از اشعارش یاد آور شدم از آثار خطی او، (در برخی از مجموعه ها) بوده است. و نیز اکثر اشعار و آثار او را به خط خود او دیده ام.

معمول صاحب معالم آن بود که احادیث را پس از پاکنویس اعراب می گذارد و حدیثی که کلینی و دیگران از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده اند عمل می کرد که فرموده: «اعربوا احادیثنا فاننا فصحاء» احادیث ما را که مردمی فصیح هستیم اعراب بگذارید.

و در عین حال برای این حدیث احتمال دیگری هم وجود دارد (۱).

سید علی بن میرزا احمد (سید علی خان کبیر) در کتاب «سلافه العصر فی محاسن اعیان اهل العصر» از وی نام برده و او را با الفاظ نغزی چنین می ستاید:

صاحب معالم یکی از اجلای مشایخ است که ریاست ملت و مذهب شیعه را به عهده داشته و او روشن کننده راه و بیان کننده واجبات و سنن و دریای دانشی بوده که به دیگران فیض می رسانده و جامع فضائل بی پایان بوده که کم و کاست نداشته است. محقق است که، قلم تاب نوشتن مراتب او را ندارد و مدققی است که آوازه دقت او همه جا را فرا گرفته است. او به همه فنون، متفنن بوده و پدران و فرزندان، به وجود او می بالیده اند. در استوار ساختن قواعد شریعت جایگزین پدرش به شمار می آمده و با آثار خویش سینه ها را از علوم گشادگی داده، حله هایی از نور دانش برای نشر آن به دست بابرکت خود بافته و نقاب از چهره آن برداشته و گوش های تیز شنو را به گوهرهای غلطان کمالات خود شنوایی و زینت بخشیده و طالبان علم را از جوایز گران بهای دانش خود بهره ور فرموده است. در فن ادب بوستانی سبز و خرم بوده و زمام سجع و قافیه را با کمال شهامت در اختیار گرفته و گوهرهای غلطان کلمات را به رشته نظم در آورده، و نیک را از بد و زیبا را از نازیبا جدا ساخته است.

ص: ۳۳۶

۱-۱- مجلسی رحمه الله در مجلد دوم طبع جدید بحار در باب فضل کتاب حدیث می نویسد: به خط شیخ محمد علی جبایی رحمه الله که از خط شهید اول نقل کرده از قطب الدین کیدری نقل کرد و امام صادق علیه السلام فرمود اعرابوا کلامنا فانا قوم فصحاء وی در ذیل بیانی می نویسد: مراد آن است که معنای حدیث ما را اظهار کنید و برای مردمان بیان کنید و یا مراد آن است که از قوانین، اعراب خاطر نکنید و یا لفظ حدیث را از هنگام کتابت اعراب گذارید در مرآه العقول علاوه بر آنچه ذکر کرده گفته است مراد از اعراب اظهار حروف است که رفع اشتباه نماید.

و بدین ترتیب به دفعات بسیاری از وی ستایش کرده و مقدار زیادی از آثار نظمی او را یادآور شده و به ذکر برخی از آثار یادشده اشاره کرده است.

و همچنین شیخ علی بن محمد بن حسن نواده صاحب معالم در کتاب الدر المنثور (1) به ذکر پاره ای از حالات و اشعار و آثار او که پیش از این یاد

ص: ۳۳۷

۱- ۱- کتاب الدر المنثور، در این روزگار در دو مجلد به طبع رسیده و مؤلف پس از شرح حال پدر و نیای خود به بخشی از احوال و واقعات خویش پرداخته و در این ذیل به منظور تکمیل ترجمه صاحب معالم به پاره ای، از آنچه که در آن کتاب آمده به حکم اهل البیت ادری بما فیه اشاره می کنیم پس از تجلیل از مقام جدش می نویسد: صاحب معالم خوراک بیشتر از یک هفته یا یک ماهش را که اشتباه از من است تهیه نمی کرده و با فقرا مواسات می کرده و از تشبه به ثروتمندان خودداری می کرده، با سید محمد صاحب مدارک که خواهرزاده اش بوده، الفت بی نهایتی داشته است و شریک درس بودند تا به حدی که هرگاه یکی از آن ها به نماز می ایستاد دیگری به او اقتدا می کرد و هرگاه یکی از آن دو کتابی تألیف می کرد جزوه هایش را برای تصحیح برای آن دیگر می فرستاد و پس از آن به موضوعی که تصحیح شده اتفاق می کردند و هرگاه مسأله ای از یکی از آن دو سؤال می شد سائل را به دیگری ارجاع می داد. شهید ثانی علاقه زیادی به سید علی صائغ داشت و متعهد شده بود هرگاه خدای متعال فرزند پسری به او کرامت فرماید تربیت و تعلیم او را به عهده سید علی صائغ قرار بدهد خدای متعال تعهد او را پذیرفت و صاحب معالم را به او کرامت فرمود وی تحت نظر او بزرگ شد تا مراتب علمی را که از شهید فرا گرفته بود به او سید محمد فراداد و پس از رحلت سید علی به درس مولا عبد الله یزدی حاضر می شد و پس از او به عراق رفت و به درس ملا- احمد اردبیلی حضور می یافت و تقاضا کرده بود من خود آنچه را لازم می دانم می خوانم و اشکالاتم را از شما سؤال می کنم شاگردان ملا- احمد شرح عضدی را پیش او می خواندند و صاحب معالم صفحاتی را به مطالعه برگزار می کردند شاگردان به آن ها می خندیدند ملا احمد گفت به زودی آن ها به شهر خود باز می گردند و آثار آن ها به دست شما خواهد رسید و چنان شد که وی پیش بینی کرده بود پس از اندکی شیخ حسن کتاب معالم و منتهی را تألیف کرد و پیش از وفات ملا احمد اثر او به عراق رسید و شاگردان بسیاری داشت از جمله پدرم شیخ محمد و سید نور الدین و شیخ نجیب الدین و شیخ حسین بن ظهیر و امثال ایشان که ذکر نام از همه آن ها موجب تطویل است. خلیفه سلطان گفته به طوری که شنیده ام صاحب معالم در هنگام تألیف معالم و منتقی در گذشته و جای شگفتی نیست کسی که اندیشه و تحقیقش در حد چنان تألیفی باشد هرگاه در حین تألیف آن ها از دنیا برود و از جمله تأییداتش آن بود هرگاه یک قلم در دوات می زد بیست یا سی سطر با آن می نگاشت و علاوه بر آثار خودش، کتاب های زیادی از دیگران استنساخ کرده است سالی که صاحب معالم به خانه خدا مشرف شده بود به اصحابش گفت-

کردیم پرداخته و از او با عباراتی که شایسته مقام وی می باشد تجلیل کرده است (پایان کلام مؤلف امل الآمل).

مؤلف گوید، فاضل هندی که از معاصران است در پشت کتاب معالم به خط خود نوشته است از آثار صاحب معالم شرحی است که بر الفیه شهید اول نگاشته است.

و مراد از سید نجم عاملی که مؤلف امل نوشته است، نجم الدین بن سید محمد حسینی عاملی است که صاحب معالم به وی و دو فرزندش محمد و علی اجازه روایت داده است.

و جواب المسائل المدنیات که از وی نام برده است عبارت از پاسخ سه سؤال است. در سؤال اول آمده آیا خمس در زمان غیبت حلال است؟ و آیا پرداخت آن واجب نیست؟ و مطالبی که مربوط به این مسأله است. در سؤال دوم آمده، آیا غیبت کردن از مخالفان جایز است؟ و مطالب مربوط به مسأله غیبت کردن. و سؤال سوم در اصل کتاب نیامده است.

استاد استناد ما در فهرست بحار رساله اجازات را به وی نسبت داده و بعینه این رساله همان کتاب اجازات بوده که تذکر داده شده است.

مؤلف گوید، صاحب معالم از دانشورانی است که نماز جمعه را در عصر غیبت واجب می دانسته و به طوری که، بعضی از علما در رساله جمعه نوشته اند، از این دیدگاه، هماواز با پدرش شهید ثانی بوده است لیکن از

رساله اثنی عشریه که در باب صلوات تألیف کرده است، چنین نظریه ای استفاده نمی شود.

صاحب معالم حواشی ناتمام و غیر مدونه زیادی، بر بسیاری از کتاب ها از قبیل استبصار و تهذیب و فقیه و کافی و خلاصه علامه و شرح لمعه پدرش دارد.

صاحب معالم، علاوه بر آثار منظوم، قصیده ای دارد به نام «النفخه القدسیه لایقظ البریه» و من پاره ای از این قصیده را در رساله یکی از فضلا دیده ام. بیتی از آن این است:

و این الذی للفقہ فی الدّین یتغی متینا اذا استصعبت علیه مسائله

کجاست آن کسی که برای فقه دین، اساس استواری را بدست آورد تا هر گاه مسأله ای بر او دشوار آید از آن استفاده کند؟

و ظاهر آن است قصیده یاد شده همان قصیده ای باشد که پیش از این پاره ای از آن را که در کلمات حکمت آمیز و اندرزها بوده یادآوری کردیم.

و مراد از سید علی بن ابی الحسن پدر سید محمد صاحب مدارک و برادرش سید نور الدّین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن است (۱).

سید علی بن ابی الحسن داماد شهید ثانی بوده و سید محمد صاحب مدارک خواهرزاده صاحب معالم است و از شاگردان شهید بوده است به طوری که از یکی از اجازات شیخ جعفر بحرانی معاصر استفاده می شود، سید نور الدّین علی بن سید فخر الدّین هاشمی از شاگردان پدر صاحب معالم بوده و صاحب معالم به توسط وی از پدرش روایت می کرده است.

ص: ۳۳۹

۱- مؤلف امل و دیگران می نویسند: سید نور الدّین علی بن علی بن ابی الحسن از علما و فضلا و ادبا بوده و از مخضر پدرش سید علی و برادر پدرش سید محمد و برادر مادریش صاحب معالم استفاده کرده و شرح مختصر النافع و کتاب های دیگر از آثار اوست. وی سال ۹۷۸ در جبع متولد شده و در سنین نودسالگی سال ۱۰۶۸ در مکه مکرمه درگذشته و در روضه معلی دفن شده است-م.

و من خود کتاب معالم الاصول را به خط شریف او دیده ام و نسخه دیگری از آنکه بر او قرائت شده بود و حواشی بسیاری از خود او که بر او نوشته شده بود نیز دیده ام و صاحب معالم در سحر شب یکشنبه دوم ربیع الاولی سال ۹۹۴ هجری از آن فراغت یافته و فروع آن را تا مطلب سوم در طهارت از احداث، و آنچه مربوط بدان است در همان تاریخ به پایان آورده است.

کتاب اثنی عشریه او را عده ای از علما از آن جمله سید امیر فیض الله و شیخ محمد فرزند صاحب معالم و سید امیر شرف الدین علی شولستانی و دیگران شرح کرده اند (۱) و همچنین کتاب معالم او را گروهی از علما شرح کرده و حواشی و تعلیقاتی هم بر آن افزوده اند (۲) دیگر اینکه تحریر طاوسی نیز از آثار صاحب معالم است که تحریر کتاب اختیار الکشی است و از تألیفات سید جمال الدین احمد بن طاوس حسنی است که در متن و حواشی آن فوائد بسیاری از طرف صاحب معالم بدان افزوده شده و نسخه ای از آن در دست ما موجود است. اصل نسخه اختیار الکشی به خط خود سید بن طاوس و در نزد صاحب معالم بوده و از آنجا که قسمت های بیشتر آن تلف شده بوده صاحب معالم در اصلاح آن کوشش بی نهایتی داشته و در تحریر آن رنج عظیمی بر خود هموار کرده و در عین

ص: ۳۴۰

---

۱ - ۱- در فوائد الرضویه می نویسد: از جمله کسانی که اثنی عشریه وی را شرح کرده، شیخ بهایی رحمه الله است و شرح مختصری است.

۲ - ۲- از کسانی که بر معالم وی شرح نوشته است مرحوم شیخ محمد تقی اصفهانی ایوانکی است که از اعظام اعلام قرن سیزدهم هجری است و شرح بر معالمش به نام هدایه المسترشدین است که کتاب قطوری است به طبع رسیده است. وی که از شاگردان وحید بهبهانی است و در نزد بحر العلوم نیز تحصیل کرده و از خواص شیخ جعفر کاشف الغطا بوده و صبیبه معظمه او را به عهده همسری خود در آورده و فرزندان پاک نهادی از وی به ظهور رسیده و اخیرا در اصفهان می زیسته و میرزا محمد حسن شیرازی در آنجا به درس وی حضور می یافته و در وقت زوال جمعه نیمه شوال ۱۲۴۸ هجری در گذشت و در تخت پولاد دفن شده است - م.

حال پاره ای از آن را که از عهده تحریرش برنیامده به حال خود باقی گذارده است.

تاریخ فراغت وی از تحریر آن روز یکشنبه هفتم ماه جمادی الاولی سال ۹۹۱ هجری بوده است. و تاریخ فراغت او از تألیف رساله اثنی عشریه که در صلوات است چنان که خود او در آخر آن رساله تصریح کرده، سنه ۹۸۹ هجری بوده است.

و من اکثر آثار صاحب معالم و آثار دیگران را که به خط خودش بوده، در بخشی از کتاب های نواده اش شیخ علی (مؤلف الدر المثلث) دیده ام و خط او در کمال خوبی و ارزندگی بوده است.

و به خط شیخ علی از خط شیخ حسن صاحب معالم چنین یافتیم: مولد بنده نیازمند به عفو خدای بی نیاز و بخشنده حسن بن زین الدین ابن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین، در دهه آخر از ماه مبارک رمضان سال ۹۵۹ هجری اتفاق افتاده است.

و نیز به خط شیخ علی چنین یافتیم، صاحب معالم به خط خود می نویسد: پدرم (شهید ثانی) پس از تواریخ منوط به برادرانم چنین نوشته:

برادر او ابو منصور حسن ملقب به جمال الدین در آغاز شب جمعه هفدهم ماه مبارک رمضان سال ۹۵۹ هجری در حالی متولد شده که خورشید در سوم درجه میزان و برج طالع آن عقرب بوده است.

و نیز به خط شیخ علی، سال انتقال او را به جوار رحمت خدا چنین یافتیم: صاحب معالم سال ۱۰۱۱ هجری به جوار رحمت حضرت باری تعالی انتقال یافت (۱).

ص: ۳۴۱

۱-۱- شیخ علی، در الدر المثلث تواریخ مزبور را یاد کرده و در ذیل تاریخ رحلتش می نویسد، و هم اکنون نمی دانم در چه ماه و روزی در سال ۱۰۱۱ هجری از دنیا رفته آری، در شهر جبع دفن شده و عمر شریفش در آن حال ۵۲ سال و اندی بوده است-

۱۳۱- حسن بن علی بن اشناس

به زودی نام و نشان او به عنوان شیخ ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز خواهد آمد.

۱۳۲- شیخ حسن بن علی بن حسن نجار

وی، از فضلا و علما و فقها و از دانشوران معاصر با شیخ مقداد و هم پایگان او بوده است.

و من نسخه ای از تحریر علامه حلی را به خط این شیخ دیده ام و تاریخ فراغ از کتابت آن بیست و پنجم ماه ربیع الآخر سال ۸۳۳ هجری بوده و همان نسخه را بر برخی از افاضل بزرگان نیز قرائت کرده است.

ظاهر آن است که این شیخ، ابن نجاری که شاگرد شیخ شهید و مؤلف حواشی نجاریه بر قواعد علامه است نمی باشد. و برای اثبات این مطلب از دو راه استدلال می شود. استدلال اول آنکه نامشان مخالف با یکدیگر است برای آنکه، مؤلف حواشی نجاریه نامش جمال الدین احمد بن نجار است و نام مترجم حاضر حسن بن علی، استدلال دوم آنکه، زمان حواشی نجاریه مقدم به روزگار شیخ حسن بوده چه آنکه مؤلف حواشی نجاریه پیش از سال ۸۰۰ هجری که روزگار شهید بوده می زیسته است.

۱۳۳- شیخ نصیر الدین ابو محمد حسن بن علی بن بهلول قمی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی، واعظی شایسته بوده و ظاهر آن است که، نصیر الدین از معاصران منتجب الدین بوده است.

۱۳۴- سید جلیل ابو محمد حسن بن علی بن حسن حسینی

وی، از فضلا و علما و فقها و شعرا و از معاصران کفعمی بوده است.

کفعمی، در یکی از منظومات خود که در پاره ای از مسائل مشکله ارث به نظم آورده از وی نقل می کند.

۱۳۵- شیخ بدر الدین حسن بن علی بن حسن دستگردی

شیخ منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: این شیخ از مشاهیر علما و صلحا و از مردم دستگرد است که یکی از بلوک جهرود قم بوده و شیخ بدر الدین از آنجا کوچ کرده و به قم آمده و متوطن شده است.

و دستگرد همان قریه ای است که خواجه نصیر الدین طوسی اصلا از مردم یکی از دیه های آن بوده که به نام «ورشاه» خوانده می شده است.

۱۳۶- سید حسن بن علی بن حسن بن زهره حلبی

وی، معاصر با علامه حلی و از اجله نوادگان سید بن زهره است.

عسقلانی در «الدرر الکامله» می نویسد: ابن زهره نقیب الاشراف حلب بوده و ابن حبیب از وی ستایش کرده و سال ۷۱۱ هجری در سنین متجاوز از هفتادسالگی در گذشته است. و او برادر حمزه، پدر علاء الدین است که نام او خواهد آمد.

مؤلف گوید: ممکن است این سید جلیل، برادر کوچک سید بن زهره مؤلف غنیه باشد، و مترجم ما غیر از برادر مشهورش، عبد الله بن علی است.

در عین حال اخوت وی برای صاحب غنیه بعید نیست زیرا، ابن زهره از معاصران ابن ادریس است.

۱۳۷- سید بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی

ابن شدقم بن ضامن بن محمد بن عرمه حسینی مدنی

وی، از اجله علما و صلحای امامیه و معاصر با شیخ بهایی قدس سره بوده و به هند مسافرت کرده و از شیخ حسین والد شیخ بهایی روایت می کرده است (۱).

ص: ۳۴۳

۱ - ۱- سید علی خان در سلافه ضمن توصیف از او می نویسد: در آغاز جوانی به هند مسافرت کرد و دختر یکی از شاهان (گویا مرادش نظام شاه باشد) هند را به حباله ازدواج خود در آورد و از این راه ثروت هنگفتی تحصیل کرده و پس از مرگ پدرزنش همراه همسرش به مدینه منوره بازگشت و بار دیگر هم به هند برگشت و همان جا درگذشت. از اشعار اوست: لا بد للانسان من صاحب یبدي له المكنون من سره فاصحب كريم الاصل ذا عفه تأمن و آن عاداك من شده م.

و شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی، فاضلی عالم و جلیل و محدثی شاعر و ادیب بوده است. کتاب «الجواهر النظامیه من حدیث خیر البریه از اوست». این کتاب را ابن شدقم برای نظام شاه پادشاه حیدرآباد تألیف کرده، و بدر الدین از شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی (پدر شیخ بهایی) و از شیخ علامه نعمه الله بن احمد بن خاتون عاملی، از شهید ثانی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: اسم هایی را که در ضمن نسب بدر الدین ایراد کردیم موافق با نسب نامه ای است که، از بعضی منابع معتبره استفاده کرده ایم. و نسب او در کلام صاحب آمل، به نحوی که اظهار شده، چنین است سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی. و در آخر بعضی از رساله های خود سید، چنین آمده است: کان الحسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی. و در اثنای جواهر نظامیه چنین مرقوم داشته: ثم قال جامع هذه الاحادیث المبارکه الحسن بن علی بن شدقم. و در محل دیگر از همان رساله می نویسد: قال جامع هذه الاحادیث الحسن بن علی. باید گفت، این گونه اختلافات بر مبنای اختصار در نسب بوده که شایع است، و توهم تعدد در آن درست نیست.

وی، فرزندی داشته، به نام، سید زین الدین علی بن حسن، و او از شیخ بهایی مسائلی بس ارزنده که معروف است سؤال کرده است. تصور می شود آن سؤالات از طرف پدر وی ارائه شده باشد و بر فرض اینکه پدرش سؤال کرده باشد اشکالی نخواهد بود.

و سید محمد، صاحب مدارک نیز به وی اجازه داده است که خلاصه بخشی از آن به شرح زیر است:

پس از آنکه این ضعیف به زیارت حج بیت الله و مرقد منور حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله موفق شدم، به مقام عالی حضرت مولای اجل اکرم، سید امجد اعظم، صاحب نفس پاک و هوشی تابناک و همتی عالی و اخلاقی

درخشان، خلاصه سادات نیکوکار و برگزیده دانشمندان ابرار، سید حسیب نسیب حسن بن سید جلیل نبیل کبیر، نور الدین علی مشهور به ابن شدقم نایل شدم. او را از کسانی یافتم که با همت عالی خویش روزگاری را در گردآوری بخشی از علوم شرعیه و ادبیه صرف کرده و در هنگام گفتگو با من، بسیاری از مباحث علمیه و فروع شرعیه را به میان می گذارد و به دنبال آن از این ضعیف درخواست کرد تا به وی آنچه را که از نظر من روایت آن جایز است، اجازه دهم. و پس از استخاره به او که همواره خدا تأییدش فرماید و او را از هرگونه خیری بهره مند گرداند و سهم کاملی به او ارزانی دارد، اجازه دادم تا از تمام کتاب های علمای گذشته و فقهای سابق خویش روایت کند. به ویژه آنچه را که اجازه جد من، شهید ثانی که برای شیخ جلیل شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی قدس سرّه نوشته و مشتمل بر آن است به خصوص کتب اربعه، که مدار احکام بر آن هاست، برای او اجازه دادم.

صاحب مدارک، مطالب خود را تا آنجا ادامه داده که می نویسد: بنابراین، مولای اجل آنچه را متذکر شدم و جز از آن از مطالب دیگر که، تحت روایت من وارد شده، برای هر که بخواهد و دوست بدارد روایت کند. و خدا آنچه را که در راه وی بجا آورده است، به کرم و منت خود از وی بپذیرد. و در پایان می نویسد: این اجازه را بنده نیازمند، به بخشش خدای تعالی، محمد بن علی بن ابی الحسن در روز یکشنبه هفدهم محرم الحرام سال ۹۸۷ هجری به دست خود نگاشته است.

و از آثار او، زهره الریاض و زلال الحیاض در تاریخ و رساله ای در اخبار و فضائل است. پس تا بدینجا اشکالی باقی نماند. آری، اشکالی که هست در روایت نعمه الله بن احمد بن خاتون عاملی است که با آنکه نعمه الله خود از شاگردان شیخ علی کرکی بوده، چگونگی از شهید ثانی روایت می کند. و تحقیق این موضوع ذیل احوال شیخ نعمه الله به یاری خدا خواهد آمد.

پس از این، شگفت آن است که، استاد استناد ما (مجلسی) در اوایل بحار الانوار در تشیع این سید، متوقف بوده، با آنکه مطابق آنچه بیان کردیم تشیع او قابل اشکال نبوده است. و جناب او در اثنای شمارش کتاب های مخالفان می نویسد: کتاب زهره الریاض و زلال الحیاض تألیف سید فاضل حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی است.

و ظاهر آن است که وی از علمای امامیه بوده و این کتاب در فن تاریخ تألیف شده و در رشته خود، خوب و مشتمل بر اخبار بسیاری است.

و من از کتاب های کتابخانه او، کتاب فهرست معالم العلماء ابن شهر آشوب را در اختیار آورده ام، و این کتاب به دست آن سید تصحیح شده و بر پشت آن به خط شریف او نوشته شده است: «این کتاب به بیع شرعی در ملک نیازمند به رحمت خدای تعالی، حسن بن علی بن حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی که خدا خاندان او را مورد عفو قرار بدهد، درآمد و تملک این کتاب در شهر احمدآباد در ماه شعبان سال ۹۹۶ هجری اتفاق افتاده است».

ابن شدقم، از شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی اجازه داشته و او در بخشی از آن اجازه بدین خلاصه می نویسد:

«سال ۹۸۳ هجری که به زیارت خانه خدا و زیارت مرقد مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه بقیع علیهم السیلام مشرف شدم و پس از انجام مناسک حج و دیگر از مقامات، به خانه مولای اجل اکرم و شریف امجد اعظم که کرم خاندانش معروف و از دیرزمان مشهورند، شاخه درخت علوی بلکه، میوه آن شاخه های حسینی امیر کبیر سید سند خطیر حسن بن علی بن حسن مشهور به، ابن شدقم. باری، در احسان و اکرام ما بیش از حد کوشید و تلطف و انعام به نهایت کرد تا به جایی که مصداق این شعر قرار گرفته بود:

و نکرَم جارنا ما دام فینا و تتبعه الکرامه حیث سارا

همسایه ما، مادام که در میان ما زیست می کند از کرم و احسان ما بهره مند می شود و هرگاه هم از منزل ما بیرون برود-بازهم از کرامت نسبت به او فراموش نمی کنیم.

به دنبال این آشنایی و میهمان نوازی، از من استجازه کرد و من خواسته او را اجابت کردم و تیر آرزوی او را به هدف رسانیده و آب خواسته او را به نهر امید، جاری گردانیدم. چه آنکه اصول دانش ها از خاندان ایشان است و روایت علوم از خود ایشان بوده پس به خود ایشان و سه تن از پسرانش به نام سید علی و سید حسین و سید محمد و خواهرشان ام الحسین که خدا او را از طول بقایشان و ایشان را هم از طول بقای او برخوردار گرداند، اجازه دادم به تمامی اجازه ی که شیخ اعظم افخم، اوحد امجد اکرم، اعلم جمال مجتهدان و وارث علوم ائمه هادین، زین الدین و الدین، قدس الله روحه الزکیه (شهید ثانی) به ما اجازه داده است.

و همچنین بدیشان اجازه دادم تا همگی آثار مرا از آنچه تألیف کرده و به صورت نظم و نثر از معقول و منقول گرد آورده ام به هرطور که بخواهند مشروط به آنکه شرایط روایت را که در میان علمای درایه معمول است رعایت کنند. و من این اجازه را به زبان ادا کردم و به خط خود نوشتم و تاریخ آن ۱۹ ذی حجه الحرام سال ۹۸۳ هجری در مکه مکرمه بوده است.»

و خود ابن شدقم، در آغاز کتاب الجواهر النظامشاهیه که کتابی است مشتمل بر اخبار بسیاری در احوال ائمه علیهم السلام و محاسن اخلاق و اعمال و غیر این ها از طرق اصحاب می نویسد:

«خبر داد ما را به آن حدیث، شیخ علامه ما محدث متقن، شیخ حسین ابن عبد الصمد حارثی جبعی در مکه مکرمه در روز عید غدیر سال ۹۸۳ هجری در منزل خودم طبق اجازه ای که از شیخ علامه امام محدثان و خاتم مجتهدان، زین ملت و دین، شهید ثانی رحمه الله و جعل الجنه مثواه داشته، از استادش شیخ علی بن عبد العالی میسی و از شیخ فاضل احمد بن خاتون.

و خبر داد ما را استاد علامه، شیخ نعمه الله از پدرش شیخ علامه احمد بن خاتون یادشده، در روز غدیر سال ۹۷۷ هجری در مکه مشرفه زاده‌ها الله شرفا به اجازه ای که از محقق مدقق پیشوای شیعه و ناصر شریعه و از بن برکننده بدعت گذاران شیعه، نادره زمان و گوهر غلتان یکتای دوران، نور ملت و دین، علی بن شیخ فاضل، حسین بن عبد العالی کرکی رحمه الله داشته، از استادش هلال جزائری، از شیخ شایسته پرهیزکار، احمد بن فهد، از شیخ علی بن خازن حائری، از پیشوای همام شیخ اسلام قدوه مجتهدان و عماد محققان، شمس الدین محمد بن مکی، رفع الله درجه کما شرف خاتمه، از گروهی از علما که عدد آن ها بالغ بر چهل تن از شیعه و سنی بوده از جمله سادات فضلا و اشرف نبلا، سید عمید الدین و برادرش ضیاء الدین فرزندان سید ابو الفارس محمد بن علی اعرج حسینی عیدلی و سید نسابه محمد بن قاسم بن معیه حسینی دیباجی و سید جلیل ابو طالب احمد بن زهره حسینی صادقی و سید عالم، نجم الدین مهنا بن سنان حسینی مدنی داور دیوان دادستانی مدینه منوره و شیخ علامه سلطان محققان قطب ملت و دین، محمد رازی و شیخ امام ملک الادباء رضی الدین علی بن صمد معروف به، مزیدی و شیخ محقق زین الدین علی بن طراد مطارآبادی همگی آن ها از پیشوای دانشمند، دریای دانش، مدقق محقق، پادشاه حکیمان و سلطان فاضلان و معتمد فقیهان و پناهگاه عالمان، استاد همگان در همه جا، علامه جمال دین و دنیا حسن بن یوسف بن مطهر طیب الله مضجعه و اسکنه الجنه مع الائمة الطاهرین، از گروه بسیاری از علمای خاصه و عامه از آن جمله، پدرش سدید الدین یوسف و شیخ محقق ابو القاسم نجم الدین، جعفر بن سعید حلّی و دو تن سید عالم فاضل کبیر رضی الدین علی و جمال الدین احمد، فرزندان موسی بن طاوس حسینی قدس الله ارواحهم و شیخ معظم، ناصر مذهب اهل بیت به دست و زبانش، و اقامه کننده و برپای دارنده بنیان های حجت بر دشمنان شان به قلم و بیانش، وزیر کبیر خواجه

نصیر الدین طوسی رحمه الله علیه و امثال ایشان از سید فخار بن معد حسینی موسوی، از فقیه شاذان بن جبرئیل قمی، ساکن در مدینه منوره و نزیل مکه مکرمه، از شیخ ابو القاسم عماد طبری از شیخ ابو الحسن علی، از پدرش شیخ الطائفه علی الاطلاق زنده کننده مذهب شیعه، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی نور الله برهانه و ضاعف علیه بره و احسانه و اسکنه جنانه مع محمد، از سید امام وارث دانش های پیشینیان و پسینیان، گوهر افسر سید رسولان، نمونه فقیهان و اصولیان، پادشاه ادیبان، و بیانان پناهگاه تأویلیان و محدثان ذو المجدین (سیادت و نقابت)، سید مرتضی علم الهدی، علی بن الحسین الحسینی الموسوی قدس الله نفسه و نور رمسه، از شیخ کل شیخ محمد بن محمد بن نعمان، ملقب به مفید رحمه الله، از شیخ جعفر بن قولویه از شیخ ثقه محدث ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی. و پس از این به ذکر حدیث پرداخته است.

و در رساله دیگری گوید: «خبر داد ما را استاد علامه مقصد عالمان و استوار در علم و ایمان، شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی همدانی جبعی در مکه مکرمه سال ۹۸۳ هجری در روز عید غدیر و پس از عقد اخوت در منزل من به اجازه ای که، از شیخ امام محدث، شهید ثانی زین الملّه و الدّین رحمه الله و جعل الجنه مشواه داشت، به من اجازه داد و او روایت می کرده، از استادش شیخ علی بن عبد العالی میسی و او از شیخ فاضل احمد بن خاتون، روایت می کرده است. و باز خبر داد ما را شیخ علامه ما، شیخ نعمه الله، از پدرش احمد بن خاتون، در روز عید غدیر پس از عقد برادری در شهر مکه در سال ۹۷۷ به اجازه ای که از محقق مدقق، امام شیعه و ناصر شریعه، و از پای در آورنده بدعت گذاران شنیعه، نادره زمان شیخ علی بن عبد العالی کرکی، از استادش علی بن هلال جزائری، از شیخ صادق ورع احمد بن فهد، از شیخ علی بن خازن حائری، از امام به رشته کشنده گوهرهای دین، و رشته گوهرها در میان مردم، شیخ محمد بن مکی شهید، رفع الله درجته

کما شرف خاتمه، از گروهی از دانشوران رضوان الله عليهم اجمعين که نزدیک به چهل تن شیخ از عامه و خاصه بوده اند روایت می کرده اند از آن جمله، سید فضلا و اشرف نبلا، سید عمید الدین و برادرش ضیاء الدین دو فرزند سید ابو الفارس محمد بن علی بن اعرج حسینی عبیدلی و سید نسابه، محمد بن قاسم بن معیه حسینی دیباجی، و سید جلیل ابو طالب احمد بن زهره حسینی صادقی اسحاقی، و سید عالم، نجم الدین مهنا بن سنان حسینی مدنی، قاضی مدینه سید شفیعیان رسول خدای عالمیان و شیخ علامه سلطان محققان، قطب ملت و دین، محمد ابن محمد الرازی صاحب شرح مطالع و شمسیه، و شیخ امام رضی الدین معروف به، مزیدی و شیخ محقق زین الدین علی بن طراد مطارآبادی، همگی اینان از امام محقق مدقق، ملک حکما و استاد فضلا، علامه شیخ جمال الملّه و الحق و الدین، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، از گروه بسیاری از علمای خاصه و عامه از جمله پدر مرحومش سدید الدین یوسف، و شیخ محقق ابو القاسم نجم الدین جعفر بن سعید حلّی و سیدان کبیران نقیبان، سید رضی الدین علی، صاحب کرامات، و جمال الدین احمد مؤلف کتاب البشری فرزندان موسی بن طاوس حسینی قدس الله روحهما و شیخ سعید نجیب الدین یحیی بن سعید، از سید فخار بن معیه موسوی، از فقیه شاذان بن جبرئیل، از شیخ ابو القاسم عماد طبری، از شیخ ابو الحسن علی بن شیخ طائفه محقه و محیی المذهب ابو جعفر محمد ابن حسن طوسی قدس الله روحه و نور ضریحه، از استاد الكل شیخ محمد ابن محمد بن نعمان ملقب به مفید، از ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه صدوق رضی الله تعالی عنه».

مؤلف گوید: این تطویل را که ذیل شرح حال او به یادآوری از مشایخ و اجازات او متعرض شدیم بدان منظور بود تا دانسته شود که این سید از

اجله علمای شیعه بوده، هر چند هم، ظن برخلاف آن ممکن است در کار باشد (۱) (فتأمل).

۱۳۸- شیخ حسن بن علی بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد

ابن ظهیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عینائی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عینائی فاضلی عالم و صالحی معاصر بوده، چندی را در نجف اشرف مجاور بود، از آن پس به اصفهان رفت و همان جا در گذشت.

۱۳۹- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی

وی، از فضلا و علما و فقها و محدثان به نام بوده، و کتاب تحف العقول عن آل الرسول و کتاب التمحیص، از آثار اوست. و استاد استناد ما ایده الله در بحار الانوار، و فاضل ارجمند ملا محسن فیض کاشانی در کتاب وافی به کتاب التمحیص او اعتماد داشته اند.

شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی در آخر کتاب الوافیه و به طوری که قاضی نور الله در مجالس المؤمنین در ترجمه، ابو بکر حضرمی از آن کتاب نقل کرده می نویسد: حدیث اول را شیخ عالم فاضل عامل فقیه، ابو محمد حسن بن علی بن علی بن حسین بن شعبه حرانی در کتاب موسوم به تمحیص از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت کرده است.

مؤلف گوید: از کتاب بحار الانوار به دست می آید که کتاب التمحیص از مؤلفات ابن شعبه نبوده، و اضافه کرده است که، کتاب تمحیص از یکی از

ص: ۳۵۱

۱- ۱- گویا همین ظن برخلاف ایجاب کرده که، در روضات، عنوان مستقلی برای او مقرر نداشته و در ذیل صاحب تحف العقول می نویسد: وی، سید فاضلی بوده و سپس بیان مجلسی را راجع به زهر الریاض [۱] او متعرض شده، و از قول وی می نویسد، ظاهر آن است که، وی از علمای امامیه باشد و اضافه کرده کتاب زهر الریاض را که در تاریخ است چندی قبل در اصفهان دیدم لیکن از توصیفی که در نقل اجازاتش راجع به اعلام شیعه کرده، چنان که مشاهده می شود پیداست که، از علمای شیعه و مروجین شریعه جعفریه باشد و الله اعلم -م.

قدمای ما بوده، و از قراین آشکار استفاده می شود که کتاب تمحیص از آثار شیخ ثقه جلیل، ابو علی محمد بن همام است (۱).

مرحوم مجلسی نوشته، منتخب کتاب انوار او نزد ما موجود است (۲).

و در فصل دوم مقدمه بحار فرموده است: متانت کتاب تمحیص حاکی از فضیلت مؤلف آن است. و هرگاه مؤلف آن، ابو علی محمد بن همام بوده باشد - چنان که ظاهر هم آن است که کتاب مزبور از آثار وی بوده - فضیلت و وثاقت وی مشهور است.

و شیخ معاصر قدس سره در امل الآمل گوید: شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه، فاضلی محدث و جلیل القدر بوده، کتاب تحف العقول عن آل الرسول، کتابی ارزنده و پرفایده و مشهور است. و کتاب تمحیص وی همان کتابی است که مؤلف مجالس المؤمنین به وی نسبت داده، و از آثار او دانسته است.

ص: ۳۵۲

۱ - ۱ - کتاب تمحیص، به تازگی به ضمیمه کتاب المؤمن حسین بن سعید اهوازی در قم به طبع رسیده است و مؤلف آن را چنان که مرحوم مجلسی قدس سره اظهار داشته، به نام ابو علی محمد ابن همام اسکافی معرفی کرده است و حدیثی را که مؤلف مجالس المؤمنین، [۱] از وافیه قطیفی نقل کرده و آن کتاب را قطیفی به، ابن شعبه نسبت داده در شماره ۳۴ آن کتاب چنین روایت شده است: عن امیر المؤمنین علیه السلام قال، ما من شیعتنا احد یقارف امرأ نهیناه عنه فیموت حتی یتلی بلبیه تمحص بها ذنوبه اما فی مال او ولد و اما فی نفسه حتی یلقى الله محبتا و ما له من ذنب و انه لیبقی علیه شیء من ذنوبه فیشدد علیه عند موته فیمحص ذنوبه. خلاصه ترجمه حدیث آنکه، هر یک از شیعیان که مرتکب خلافی بشود پیش از آنکه بمیرد گرفتاری، مال یا فرزند پیدا می کند و یا خود او مبتلا به بلایی می شود تا آن گاه که خدا را ملاقات کند گناهی نداشته باشد و سكرات موت بر او دشوار شود تا در نتیجه آن گناهانش آمرزیده شود. و تحقیقات منوط به اینکه مؤلف کتاب تمحیص کیست در مقدمه تمحیص مطبوع، مفصلا آورده شده است، بدانجا باید مراجعه کرد - م.

۲ - ۲ - کتاب انوار در تاریخ ائمه اطهار است. مؤلف عیون المعجزات که معاصر با سید مرتضی بوده و سید بن طاوس در فرحه الغری از آن نقل کرده اند و چنان که مجلسی اظهار داشته، منتخب آن را در اختیار داشته است - م.

و استاد استناد ما ایده الله تعالی در مقدمه بحار گوید: کتاب تحف العقول عن آل الرسول، تألیف شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه است.

و در فصل دوم از مقدمه بحار گوید: ما به نسخه کهنی از کتاب تحف العقول دست یافتیم و سبک آن دلالت بر رفعت شأن مؤلفش دارد و اکثر احادیثی که در آن آورده شده، در اندرز و اصول معموله ای است که نیازی به سند ندارد.

مؤلف گوید: هرگاه مراد شیخ معاصر ما که نوشته است: کتاب تمحیص را مؤلف مجالس المؤمنین از آثار ابن شعبه دانسته باید بگوییم، این اظهار از قاضی شوشتری مؤلف مجالس نبوده بلکه، پاره ای از کلام شیخ ابراهیم ابن سلیمان قطیفی است که در کتاب وافیه اش اظهار داشته است و محلی برای اشکال باقی نمی ماند و اگر مرادش غیر از موضعی باشد که ما پیش از این نوشتیم ذیل ترجمه ابو بکر حضرمی چنین گفته، ما بر آن اطلاع نیافتیم.

و اما اظهار استاد استناد ما که کتاب التمحیص از مؤلفات ابن شعبه نبوده و از دیگری است، از نظر ما محل تأمل است زیرا، شیخ ابراهیم قطیفی اقرب به زمان مؤلف و اعرف از مؤلف بحار و دیگران به شناخت مؤلف تمحیص است. گذشته از این، اصحاب رجال از قبیل شیخ و نجاشی که نزدیک به عهد محمد بن همام بوده اند کتاب تمحیص را از آثار او نام نبرده اند و این خود دلیل بر آن است که، تمحیص از آثار محمد بن همام نبوده بلکه، از تألیفات ابن شعبه است.

و اما اینکه استاد اظهار داشته، منتخب انوار محمد بن همام در اختیار ما می باشد، ما چگونگی آن را در ذیل شرح حال ابن همام توضیح داده ایم.

ابن شعبه، در تحف العقول به ذکر کلمات گهربار نبی اکرم و ائمه طاهرين عليهم السلام و اندرزها و کلمات حکمت آمیز ایشان پرداخته و از حضرت ولی عصر علیه السلام در آن کتاب چیزی نقل نکرده است و کتاب خود را به مناجاتی که موسی و عیسی با خدا داشته اند و اندرزهایی، که عیسی در

انجیل و امثال آن ایراد فرموده اند و همچنین به سفارشی که مفضل بن عمر از فرموده امام صادق علیه السلام خطاب به گروه شیعه داشته، پایان داده است (۱).

۱۴۰- سید ضیاء الدین حسن بن علی بن حسین بن علویه ورامینی

منتجب الدین گوید: وی عالمی واعظ و صالح بوده است.

مؤلف گوید: «ورامینی» به فتح واو و رای مهمله منسوب به ورامین است که شهرکی است معروف از شهرهای ری که تا تهران یک منزل فاصله دارد و من به آنجا رفته ام و اکنون آباد است.

۱۴۱- سید شمس الدین ابو محمد حسن بن علی حسینی مرعشی

معروف به همدانی، نزیل شهر خوارزم

منتجب الدین می نویسد، وی، صالحی پرهیزکار و بااطلاع بوده است.

۱۴۲- سید ابو محمد حسن بن علی بن حمزه بن محمد بن حسن بن

محمد بن علی بن محمد بن یحیی بن زید بن علی بن الحسین

زین العابدین علیه السلام الحسینی العلوی اقساسی کوفی

معروف به ابن اقساسی، معظم له از اجله سادات و شرفا و از علما و ادبا و شعرای به نام کوفه بوده است و به طوری که، از مجموعه ورام بدست می آید شیخ علی بن علی بن نما، از وی روایت می کرده است.

ممکن است این بزرگوار، پدر سید ابو الحسن محمد بن سید ابو محمد حسن بن علی بن حمزه باشد. که سالیان چندی به نیابت از سید مرتضی رحمه الله امیر الحاج بوده و به زودی شرح حالش خواهد آمد.

سید قاضی نور الله در مجالس المؤمنین گوید: ابو محمد حسن بن علی ابن حمزه بن محمد بن حسن حسینی معروف به ابن اقساسی است.

ص: ۳۵۴

۱- ۱- تحف العقول در این روزگار به طبع رسیده و از طرف فاضل دانشمند آقای غفاری دام عمره تعلیقات و پاورقی ها و مقدمه ای در شرح حال مؤلف بر آن نگاشته شده و در آخر کتاب توضیح احتجاج حضرت رضا علیه السلام با عمران صابی به آن افزوده شده است شکر الله مساعیه-م.

ابن کثیر شامی در تاریخش می نویسد: ابن اقساسی، در کوفه متولد شده و همان جا رشد کرده و سراینده ای توانا و از خاندان ادب و ریاست و جوان مردی بوده است. او به بغداد آمده و چکامه هایی در مدح المقتفی و المستنجد و فرزندش المستضیء و فرزند دیگرش الناصر سروده و از طرف الناصر نقابت سادات عراق را به عهده داشته و این منصب از سوی او به وی واگذار شده است. وی، پیرمردی با هیبت و با ابهت بوده و بیش از هشتاد سال عمر کرده و سال ۵۹۳ هجری در گذشته است (۱).

مؤلف گوید: در تاریخ وفات سید ابو محمد حسن اشکالی است و آن این است که، هرگاه سید ابو محمد پدر سید ابو الحسن محمد باشد و سید ابو الحسن در روزگار سید مرتضی می زیسته و به نیابت او سال هایی چند، عهده دار امارات حاج بوده و سید مرتضی سال ۴۳۶ هجری رحلت کرده چگونه ممکن است، پدر ابو الحسن یعنی ابو محمد سال ۵۹۳ هجری در گذشته باشد.

پس ظاهر آن است که ابو محمد و ابو الحسن نام دو تن از اعلام سادات باشند که با یکدیگر ارتباط ابوت نداشته باشند و همین معنا هم ایجاب کرده که قاضی نور الله در مجالس در ذیل ترجمه سید محمد او را والد ابو الحسن معرفی نکرده و همچنین در تذکره سید ابو الحسن اظهار نکرده که وی فرزند سید ابو محمد است (فتأمل).

ص: ۳۵۵

۱- ابن کثیر در مجلد ۱۳، البدایه و النهایه [۱] پس از شرح فوق می نویسد: سید سال ۵۹۳ فوت کرده و ابن ساعی قصاید بسیاری از وی نقل کرده، از جمله چند بیت زیر است: اصبر علی کید الزمان فما یدوم علی طریقه سبق القضاء فکن به راض و لا تطلب حقیقه کم قد تغلب مره و اراک من سعه و ضیقه ما زال فی اولاده یجری علی هدی الطریقه -م.

آری، حقیقت مطلب در نزد من آن است که، سید ابو محمد حسن و سید اجل عز الدین بن اقساسی کوفی، نام و نشان یک تن است هر چند قاضی نور الله پنداشته است، که این دو نام متعلق به دو تن از سادات می باشد.

ابن ابی الحدید، در شرح نهج البلاغه می نویسد: از قطب الدین نقیب الطالبین ابو عبد الله حسین بن اقساسی رحمه الله پرسیدم! اقساسی، به فتح همزه و سکون قاف (منسوب به اقساس است که نام دهکده بزرگی در شهر کوفه است).

۱۴۳- شیخ حسن بن علی بن خاتون عاملی عینائی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ حسن، از فضلا و صلحای معاصر است و اینکه او را به عنوان فضیلت ستوده به عهده خود اوست.

۱۴۴- ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید سند شریف حسیب نسیب

نور الدین علی بن حسن بن علی بن سید معظم مکرم شدقم حسینی
مدنی بن شریف امین آمن ضامن بن صدر سعید اسعد شمس الدین
محمد بن صاحب سیادت و مکرمت عرمه بن سید شریف ثویه بن
شریف نکیته بن سید (شنامه) ابن ابی عماره حمزه بن سید ماجد عبد
الواحد بن سید مالک بن ابی عبد الله حسین بن شریف انور مهنا اکبر بن
سید داود بن هاشم بن ابو احمد قاسم بن نقیب مدینه جده الرسول علیه
و علی آله السلام عبید الله ابن سید طاهر بن یحیی نسابه بن حسین بن
جعفر الحجه بن عبید الله الاول بن ابو الحسین بن ابو الحسن و یا ابو محمد و
یا ابو القاسم ابو بکر بن زین العابدین علی بن الحسین سبط شهید و یکی
از جوانان بهشت ابو عبد الله بن مولانا و سیدنا و سید اوصیاء ابو الحسن یا
ابو تراب علی المرتضی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین

(۱)

۱-۱- ممکن است مراد وی همان مترجم حاضر باشد که به نام و کنیه کذایی ادا شده و ممکن است دیگری باشد که به کنیه ابو عبد الله و حسین نام نقیب سادات بوده است-م.

این بزرگوار، سیدی جلیل القدر و فاضلی عالم و فقیهی محدث و مورخ، معروف به ابن شدم مدنی است و این کنیه گاهی به پدرش هم اطلاق شده است (۱).

فرزندش سید زین الدین علی بن حسن بلکه پدرش نور الدین علی نیز از مشاهیر علمای امامیه بوده اند.

از آثار مشهور سید بدر الدین ابو المکارم حسن، کتاب تاریخی است که مشتمل بر احوال ائمه طاهرین علیهم السّلام و گزارشی از مدینه و مطالب دیگر بوده و به نام زهره الریاض و زلال الحیاض موسوم، و در چند مجلد تدوین شده است و من برخی از مجلدات آن را دیده ام. این کتاب از بهترین و ارزنده ترین و پرفایده ترین آثار تاریخی است. و به طوری که به خاطر دارم سید مسافرتی به حیدرآباد که از شهرهای هند است کرده و در آنجا برخی از آثارش را به نام سلطان وقت (نظام شاه) که امامی مذهب بود، نوشته است. از جمله آن ها، الجواهر النظامشاهی است.

موضوع قابل ملاحظه آن است که ممکن است وی مسافرتی به بلاد هند نکرده باشد بلکه، آثار یادشده خودش را تألیف کرده و برای او فرستاده است (۲).

از قراین بدست می آید، ابن شدم از داوران مدینه منوره بوده و تولیت آستانه مبارکه رسول اکرم صلی الله علیه و آله و دیگر مناصب را به عهده داشته است و این موضوع را می توان از پاره ای از کلماتی که شیخ نعمه الله در اجازه ای که به وی داده است استفاده کرد.

ص: ۳۵۷

-
- ۱-۱- شرح حال و برخی از اجازات او را پیش از این ذیل شماره ۱۳۷ همین ترجمه نگاشتیم -م.
  - ۲-۲- پیش از این نوشتیم مؤلف گوید، ابن شدم در سال ۹۹۶ هجری کتاب معالم را در احمدآباد به ملک خود درآورده است و ما هم در پاورقی از سلافه نقل کردیم ابن شدم در جوانی به هند رفت و با دختر نظام شاه ازدواج کرد و برای دومین بار که به هند رفت همان جا در گذشت -م.

ابن شدقم از گروهی از افاضل از جمله شیخ نعمه الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی و شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی پدر ارجمند شیخ بهایی و شاگرد شهید ثانی و سید محمد بن علی بن ابی الحسن الموسوی العاملی صاحب مدارک و دیگران روایت می کرده است و این سه تن او را اجازه داده اند و هر یک منفرداً از وی تجلیل کرده اند و خود او در آغاز کتاب الجواهر النظامشاهی به نام عده ای از مشایخش تصریح کرده و شایسته است در اینجا به پاره ای از مطالب اجازات او که در آغاز الجواهر آمده و مورد احتیاج است اشاره کنیم.

شیخ نعمه الله در آغاز اجازه ای که به وی داده است، چنین می نویسد:

«و بعد، سید جلیل نبیل امام رئیس انور اطهر اشرف مرتضای معظم، ماه شب چهارده، دولت و دین، شرف اسلام و مسلمین برگزیده مردمان و افتخار روزگاران، قطب دولت و رکن ملت و پناهگاه امت و نور چشم عترت عمده شریعت و رئیس رؤسای شیعه پیشوای اکابر، صاحب دو شرف و کریم از دو طرف، سید امیران بزرگوار خاور و باختر، اساس آل رسول صلی الله علیه و آله، ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید سند شریف». و نسب او را به نحوی که ما در آغاز این ترجمه یاد کردیم متعرض شده است. پس از این در مقام دعا برای او گوید: خدای متعال مرتبه عالی او را پایدار بدارد و دشمنان او را نابود گرداند آری، او کسی است که بزرگواری را در اختیار خود در آورده و به چشمه نیک بختی و پناه امت و چراغ ملت و کوه بردباری و درایت است زبان دانشوران را در اختیار دارد و کمال فاضلان را آشکار می سازد.

مقتدای عترت و نتیجه ثمره نخل نبوت و فرع ریشه جوان مردی و فتوت، و عضوی از اعضای رسول و جزئی از اجزای بتول است. خدای متعال او را از روزگارهای شکوفا برخوردار سازد و دولت درخشان او را پایدار بدارد، به جاه شاخه پاکیزه و ریشه ارزنده عصمت علیهم السلام.

آن گاه که دوست و دعاگوی او، نعمه الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی برای زیارت خانه خدا و زیارت مرقد مطهر رسول اکرم و ائمه طاهرین علیهم السلام موفق شدم در روز دوازدهم ذیحجه در حدود سال ۹۷۷ هجری در حرم مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله با وی ملاقاتی اتفاق افتاد و پس از آنکه در آن روز مبارک که طبق نص به خصوصی که رسیده است عقد اخوت در آن مقام محترم، سزاوار بوده با وی عقد اخوت بستم و به دنبال آن از این فقیر درخواست کرد تا اجازه ای که از مشایخ خود دارم برای او بنگارم آن روز که به کدورت خاطر دچار بودم مختصری یادداشت کردم و به وی وعده کردم تا پس از بازگشت به وطن خویش اجازه مفصلی برای او بنویسم.

اینک آن هنگام فرا رسیده است که به عهد خود وفا کنم و عنان قلم را به سوی او توجه دهم و هرگاه آن پیمان نبود و حقوق و تفضلات گذشته و حال را که از سوی او برخوردار شده ام وجود نمی داشت، نمی توانستم شکر محبت های بی اندازه او را به جای آورم. و هرچند اهلیت برای او اجازه نداشتم و نمی توانستم در این دایره پای گذارم، در عین حال حسب وعده ای که داده بودم در چاره از هر جهت به روی من مسدود شده بود. با امیدواری به خدا و حصول آرزوی خویش از خدای خویش درخواست کردم تا اجازه من مورد قبول پیشگاه او قرار بگیرد. و بالله المستعان و علیه التکلان.

این است که به وی اجازه می دهم تا به آنچه از طریقه پسندیده و سلسله معظم از دانشمندان معاصر در اختیار من درآمده و اعلام فضلا، مرا بدان مفتخر داشته اند مجاز باشد. و به وی توصیه می کنم تا راه تقوا را که به من سفارش کرده اند که آشکار و نهان بدان متوجه باشم و مراقبت کنم، مواظبت کند و علوم معقول و منقول را با انواع مختلفی که دارند و تکرر اسانیدی که به مصنفین آن ها می رسد، روایت کند.

از آن جمله است، سند مولانا الامام شیخ سعید ابو عبد الله الملقب بالشهید شمس الدین محمد بن مکی عاملی قدس الله سره و بحضره القدس سره، به حسب طرق مختلفه، که یکی از آنها طریق شیخ جلیل معظم خاتمه مجتهدان و رئیس محققان و پیشوای مدرسان، صاحب مآثر و مفاخر، ابو الحسن علی بن شیخ زاهد عابد، حسین بن عبد العالی اعلی الله شأنه و رفع فی الجنان قدره، از شیخ جلیلش ابو الحسن علی ابن هلال جزائری.

پس از این به نام جمعی از مشایخش پرداخته تا گوید، به وی اجازه دادم تا همگی آثار و تألیفات شیخ امام شهید را به سند عالی شیخ علی بن عبد العالی از من بدون واسطه و از پدرم به واسطه من روایت کند. پس از ذکر اسامی گروهی از مشایخش می نویسد: و به وی اجازه دادم تا به واسطه من همگی آثار دو پیشوای اعلم اعظم ابو طالب محمد بن مطهر مشهور به فخر المحققین (فرزند علامه حلی رحمه الله) و سید سند، اکرم اعلم، سید عمید الدین طاب ثراهما را روایت کند.

پس از طی کلام و ذکر نام گروهی دیگر از مشایخ می نویسد: و به وی اجازه دادم تا همگی آثار و روایات و همچنین اجازاتی که به شیخ کل فی الكل محمد بن حسن طوسی داده شده روایت کند.

و باز به کلام خویش ادامه داده و به ذکر اسامی عده ای از مشایخ اشاره کرده، تا آنجا که گوید: خلاصه آنکه به وی اجازه دادم تا همگی آثار دانشمندان گذشته و پیشینیان شایسته ما را رضوان الله علیهم اجمعین روایت کند و از این به بعد هرگاه طریق صحیحی برای این فقیر بود می تواند آن را روایت کرده و به هر کس که بخواهد و دوست داشته باشد اجازه دهد.

پس از این به مناسبت برخی از اساتیدش پنج حدیث را متذکر شده، و اضافه کرده است سید بن شدقم می تواند احادیث یادشده را طبق سندهای سالفه که از من آغاز شده تا به ابو عبد الله امام محمد بن مکی بن حامد، ملقب به شهید و از او به همان اسانید یاد شده تا منتهی به مشکاه نبوت و آل

او که سلاله رسالت و فتوتند، صلوات الله عليهم اجمعین، روایت کند. پس او به همان نحوی که یادآوری شد می تواند با کمال توفیق و تسدید، آن ها را روایت کند و او و خودم را در آشکار و نهان به تقوا توصیه می کنم و اضافه می کنم تا در ظاهر و باطن خدای تعالی را در نظر داشته باشد و خدا به او توفیق عارفان اعطا کند و او و ما را به راه سالکان راستین هدایت فرماید. و از او درخواست دارم تا در خلوت ها و جلوت ها و در تعقیب نمازها به ویژه در بیت الله الحرام و مشاعر عظام و در حضور حضرت رسالت و خاندان نیکوکار آن حضرت از من یاد کند و از این یادآوری که از بهترین آرزوهاست فراموش نفرماید و این اجازه را بنده نیازمند، نعمه الله بن علی بن احمد بن علی بن خاتون عاملی عاملهم الله بعفوه و صفحه در روز یکشنبه ۱۳ ماه شوال سال ۹۸۳ هجری به پایان آورد.

مؤلف گوید: تا بدینجا آنچه را که از اجازه وی لازم می دانستیم، متذکر شدیم و در این موقع شایسته است به اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد اشاره کنیم وی، در آغاز اجازه اش می نویسد: «و بعد آن گاه که خدا بر من منت نهاد و سال ۹۸۳ هجری به حج بیت الله تشریف حاصل شد (۱)».

۱۳۸- شیخ حسن بن علی بن داود رئیس ادبا

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و رساله ای دارد که در آن از ائمه طاهرین روایت می کند. و من در حال حاضر از روزگار او که در چه هنگامی می زیسته است، اطلاعی ندارم آری، سید حسین مجتهد حسینی عاملی، در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه، از وی نام برده و رساله مزبور را به وی نسبت داده است و قرینه حکایت از آن دارد که وی، ابن داود صاحب رجال که ذیلا نام برده می شود، نمی باشد.

ص: ۳۶۱

وی، فقیهی جلیل القدر و رئیس اهل ادب و سرشناس صاحبان رتب بوده، و عالمی است فاضل و رجال شناسی است کامل و معروف به، ابن داود و صاحب کتاب رجال است.

و گاهی از او به، حسن بن داود تعبیر می کنند و محض اختصار نواده را به جد انتساب می دهند. و چگونگی احوال این شیخ از نظر جلالت به پایه ای است که، نیازی به یادآوری ندارد و بالاتر از آن است که احوال او به نگارش درآید. او شریک درس سید عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس حلی و دیگران- در درس محقق حلی- بوده است و نواده فاضلی داشته است به نام: شیخ ابو طالب بن رجب محقق که شرح حالش بیان خواهد شد.

ابن داود از گروهی از فضلا روایت می کرده از آن جمله، سید جمال الدین ابو الفضائل احمد بن طاوس، و این روایت را شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در سند بعضی از اخباری که به خط شهید اول بوده، بدست آورده، و در اجازه ای که برای سید بن شدقم مدنی (که به نام او اشاره کردیم) متذکر شده، و دیگری شیخ مفید الدین محمد بن جهیم اسدی بوده، که در دیباچه رجالش بدان اشاره کرده است.

و گروه زیادی هم از او روایت می کرده اند از آن جمله شیخ رضی الدین علی بن احمد مزیدی، استاد شهید اول و دیگری شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی است. و ترجمه احوال این دو تن خواهد آمد.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از آنکه نسبش را به نحوی که ما متذکر شدیم یادآوری کرده، می نویسد: وی، عالمی فاضل و جلیل القدری صالح و محقق متبحر و از شاگردان محقق نجم الدین حلی بوده است و شیخ شهید به واسطه ابن معیه از وی روایت می کرده است.

شهید ثانی در اجازه ای که برای شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی پدر شیخ بهایی رحمه الله نوشته است، ذیل نام ابن داود می نویسد: وی، تصنیف ها و تحقیق های فراوانی دارد از جمله، کتاب رجال است وی، در تألیف این کتاب، روش و سبکی را رعایت کرده است، که پیش از او هیچ یک از اصحاب، بدان سبک، آثار رجالی خود را تدوین نکرده بودند. علاوه بر آن، آثار دیگری در فقه به نظم و نثر و مختصر و مطول دارد و در فنون عربیت و منطق و عروض و اصول دین و غیر این ها به اندازه سی گونه اثر تألیف کرده است.

مؤلف امل گوید: سبکی را که وی در تألیف کتاب رجال به کار برده، آن است که، کتاب خود را به ترتیب حروف الفبا گرد آورده، به این معنی که در تدوین اسما و اسمای آبا و اجداد روات حرف اول و پس از آن حرف بعد از آن اسم را رعایت کرده است. چنان که ما در این کتاب همان رویه را به کار برده ایم و در کتاب خود تمامی آنچه را که از کتاب های رجال بدست آورده است تدوین کرده و ترتیب پسندیده و تهذیب کاملی را در آن مراعات کرده است.

بنابراین، تمامی نام بردگان در فهرست شیخ و نجاشی و کشی و رجال شیخ و ابن غضائری و برقی و عقیقی و ابن عقده و فضل بن شاذان و ابن عبدون و امثال آن ها را در کتاب خویش آورده، و برای هر کتابی علامتی و برای هر باب حرفی یا دو حرف نشانه گذارده، و در ضمن شرح حال روات، به ضبط اسامی آن ها نیز اشاره کرده است (۱).

ص: ۳۶۳

۱-۱- رجال ابن داود در این روزگار به همت مرحوم مغفور آقای محدث ارموی رحمه الله و به ضمیمه رجال برقی به طبع رسیده است و اینجانب هم پیش از آن برخی از آن رجال را استنساخ کرده بودم رحم الله معشر الماضین. ابن داود پس از آنکه علت تدوین این کتاب را اشاره، و مدارک کتاب خود را ذکر کرده است کتاب را بر دو بخش کرده، بخش اول را ویژه موثقان و بخش دوم را مخصوص مجروحان مقرر داشته است و تنها نظرش از این تقسیم بندی رعایت نظم بوده است نه اتفاق اعلام.

ابن داود در رجال خود به شرح حال اعلام پس از شیخ طوسی، به جز عده ای به دیگران نپرداخته است.

ابن داود، نام و نشان و آثار خود را در رجال خویش به شرح زیر متذکر شده است و می نویسد: حسن بن علی بن داود نگارنده این کتاب در پنجم جمادی الآخر سال ۶۴۷ هجری متولد شده است.

دارای آثاری است از جمله آثار فقهی او: کتاب تحصیل المنافع و کتاب التحفه السعدیه و کتاب المقتصر فی المختصر و کتابی الکافی و کتاب النکت و کتاب الرائع و کتاب خلاف المذاهب الخمسه و کتاب تکمله المعتمر (که ناتمام مانده) و کتاب الجوهره در نظم تبصره (۱) و کتاب اللمعه در صلوات منظوم و کتاب منظوم عقد الجواهر فی الاشباه و النظائر و منظومه دیگر به نام اللؤلؤه در خلاف اصحاب (که ناتمام است) و کتاب منظوم دیگر به نام، الرائض فی الفرائض و منظومه ای به نام عده الناسک فی قضاء المناسک و کتاب رجال و غیر این ها.

ص: ۳۶۴

۱- ۱) - مؤلف روضات فرماید: از آثار او تنها الجوهره را که منظومه تبصره علامه بوده است دیده ام - م.

از آثار فقهی دیگر و از جمله آن ها در اصول الدّین و امثال آن منظومه ای به نام الدر الثمین فی اصول الدّین و منظومه دیگری به نام الخریده العذراء فی العقیده الغراء و کتاب المدرج و کتاب احکام القضیه فی احکام القضیه در منطق و کتاب حل الاشکال فی عقد الاشکال در منطق و کتاب البغیه در قضایا و کتاب الاکلیل التاجی در عروض و دیگری به نام قره عین الخلیل فی شرح النظم الجلیل از ابن حاجب در عروض و کتاب شرح قصیده صدر الدّین ساوی در عروض و کتاب مختصر الایضاح در نحو و کتاب حروف المعجم در نحو و کتاب مختصر اسرار العربیه در نحو.

شهید اوّل در یکی از اجازاتش ذیل ذکر نام او می نویسد: شیخ امام پادشاه ادیبان، مالک نظم و نثر و مبرز در نحو و عروض...

و سید مصطفی تفریشی در کتاب رجالش اظهار داشته است که وی، از اصحاب مجتهدین شیعه و شیخی جلیل القدر و از شاگردان محقق نجم الدّین حلّی و سید جمال الدّین بن طاوس بوده است و بیشتر از سی اثر در نظم و نثر داشته و کتابی در علم رجال تألیف کرده و به خوبی از عهده ترتیب نام های رجال برآمده است: جز اینکه غلطهای بسیاری در آن وجود دارد.

مؤلف امل گوید: گویا مراد از اغلاط یادشده، اعتراضاتی بوده که، بر علامه حلّی و تعریضات او داشته است و امثال این ها از اشتباهاتی که میرزا محمّد در کتاب الرجال خود بدانها متوجه بوده است. و از اشعار او چکامه ای است در سوف شیخ محفوظ بن وشاح که به شرح زیر سروده است:

لک الله أیّ بناء تداعی و قد کان فوق النجوم ارتفاعا

و أیّ علاء دعاه الخطوب و لو لا الردی ما اطاعا

و أیّ ضیاء ثوی فی الثری و قد کان یخفی النجوم التماعا

لقد کان شمس الهدی کاسمه فأرخی الکسوف علیه قناعا

فوا أسفا ان ذاك اللسان اذ رام معنى أجاب اتباعا

و تلك البحوث التي ما تمل اذا ملّ صاحب بحث سماعا

فمن ذا يجيب سؤال الوفود اذا عرضوا أو تعاطوا نزاعا

و من لليتامى و لابن السبيل اذا قصدوه عراه جياعا

و من للوفاء و حفظ الاخاء و رعى العهود اذ الغدر شاعا

سقى الله مضجعه رحمه تروى ثراه و تابى انقطاعا

چه بنایی بنیان شده بنایی که ارتفاع آن از ستارگان در گذشته است و چه بزرگواری را حوادث و مکاره به سوی خود دعوت کردند هر گاه پای هلاکت در میان نبوده، از آن ها اطاعت نمی کرد. و چه روشنایی در دل خاک نهران شد و حال آنکه خود او خورشیدی بود که با تابش خویش ستارگان درخشان را بی نور می ساخت. آری، مانند لقبش که شمس الدین است خورشید آسمان هدایت بود، لیکن صد افسوس که دست کسوف نقاب ارتحال بر رخسار او افکند و ما را از مراتب علمی درخشانش محروم ساخت. پس چه بسیار متأسفیم از زبانی که بر اثر مرگ در کام ماند، و دم از حقیقتی نزد با آنکه او به مجردی که آهنگ سخن گفتن می کرد بلافاصله از هر پرسشی پاسخی بجا می گفت و بحث هایی را پی گیری می کرد، که هیچ گونه ملالتی در شنونده ایجاد نمی کرد و جز او دیگری نبود که بتواند پاسخ افراد گوناگون و خواهنده را باز گو کند.

و چه کسی جز او بود که بتواند یتیمان و سر راه نشینان را که برهنه بودند، بپوشاند.

و چه کسی بود که هنگام پیدایش مکر و حيله بتواند حفظ حقوق اخوت را بنماید و به پیمان خود وفا کند. خدای متعال از ابر رحمت خویش جایگاه او را سیراب سازد و خوابگاه او را شاداب گرداند، و هیچ گاه از سیرابی و شادابی جایگاه او انقطاعی حاصل نشود.

مطالبی که در امل آمده بود در اینجا به اتمام رسید.

مؤلف گوید: در ایروان در یکی از مجموعه ها به خط کفعمی نسخه ای از کتاب، عقد الجواهر فی الجمع بین الاشباه و النظائر را در فقه دیدم که در آغاز آن به نام مؤلف ابن داود اشاره کرده بود لیکن منظوم نبوده و به سبک نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی که معاصر با وی بوده تدوین شده بود (۱).

باز گوید، ممکن است تحصیل المنافع شرحی باشد که ابن داود بر شرایع محقق نوشته و یا شرحی باشد که بر مختصر النافع او تدوین کرده است.

از طرف دیگر، سبط شیخ علی کرکی در رساله لمعه در تحقیق امر جمعه کتاب ایضاح المنافع را به ابن داود نسبت داده و ممکن است همان تحصیل المنافع بوده باشد.

مؤلف معاصر در ضمن شرح رجال ابن داود می نویسد: سید مصطفی که اظهار داشته است اشتباهاتی در رجال ابن داود به چشم می خورد، اشاره به همان اعتراضاتی است که وی بر علامه داشته است.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که، اشتباهاتی که سید نقل کرده، ایرادهایی است که سید مصطفی به ابن داود داشته چنان که ابن داود دو تن راوی را یکی یا یکی را دو تن دانسته است. و مطالبی از کتاب های بسیاری نقل کرده که آن مطالب در آن کتاب ها نبوده است. به ویژه مطالبی را که از فهرست و رجال شیخ و امثال آن ها نقل می کند، در کتاب های یادشده موجود نمی باشد و امثال این ها از اشتباهات دیگری که بنا به قول سید مصطفی که

ص: ۳۶۷

۱-۱- در پاورقی مرقوم داشته، در کتابخانه آیه الله مرعشی در قم، نسخه ارجوزه عقد الجواهر موجود است و ممکن است ابن داود دو رساله نظم و نثر به عنوان اشباه و نظائر داشته است-م.

در یک محلی از رجال خود بدانها اشاره کرده، دلیل بر عدم مهارت او در، فن رجال است (۱).

و اما وجهی را که شیخ معاصر در امل متذکر شده، وجهی نیست که سید مصطفی در نقد الرجال در نظر گرفته است زیرا، ابن داود در رجال خود به هیچ وجه از علامه نظریه ای نقل نکرده، تا دلیل بر آن باشد که اعتراضات او علیه علامه حلی باشد.

و نیز گوید، قابل توجه است هرگاه، ابن داود در رجال خود از کتاب های اصحاب، مطالبی نقل کند که آن ها در آن کتاب ها وجود نداشته باشد، بر او ایرادی نیست. زیرا، اکثر این اشتباهات از ناحیه اختلاف نسخه ها و زیاده و کمی آن ها است که از جانب مؤلفان به وجود آمده است. چه، پس از آنکه اثر خودشان را منتشر کردند و در اختیار مردم قرار گرفت و نظریه تازه ای پیدا کردند، نسخه های دیگر را تصحیح نکردند و به حال خود

ص: ۳۶۸

---

۱ - ۱- در روضات الجنات ذیل مطالبی که از نقد الرجال تفریسی نقل کرده است، می نویسد: «مراد از اشتباهاتی که سید مصطفی به وی نسبت داده همان گونه اشتباهاتی است که راجع به اوصاف رجال و ضبط اسماء و القالب و اقوال آن ها داشته است. و این معنی هم بالعیان ظاهر است و شاهد بر آن، نظریه ملا عبد الله شوشتری محقق معروف است که در برخی از حواشی خود بر تهذیب نوشته است که، کتاب ابن داود شایسته اعتماد نمی باشد زیرا، خلل بسیاری در نقل از متقدمان و نقد و تمیزی که از آن ها کرده است در آن دیده می شود. خصوصاً میر مصطفی مؤلف نقد الرجال که از شاگردان محقق شوشتری بوده، و رجال ابن داود را کثیر الاغلاط معرفی کرده است. بنابراین جای آن نیست که اعتراضاتی که مؤلف امل الآمل در آن فرض کرده و در بالا، مؤلف ریاض بدان اشاره کرده است متوجه به اعتراضاتی بدانیم که ابن داود به علامه حلی داشته است. علامه ممقانی رحمه الله در تنقیح المقال از آن پس که نظریه مؤلف امل را تأیید کرده از حائری نقل نموده اغلاط کتاب وی از آن نظر است که کتاب او مشتمل بر اشتباه بوده است چنانچه «جش» را به جای «کش» و «کش» را به جای «جش» (یعنی نجاشی را به جای کشی و برعکس) آورده است و در مدح و وثوق رجال نیز اشتباه کرده است و ممکن است این گونه اشتباه از ناحیه بدخطی اصل نسخه او بوده باشد که هر ناسخی طبق سلیقه خود مطلب او را استنساخ کرده است و نسخه هم به اطلاع او نرسیده که تصحیح شود و به حال غلط باقی مانده است-م.

باقی گذاردند؛ چنان که همین موضوع را در آثار معاصران خودمان ملاحظه می‌کنیم به ویژه، در کتاب های رجال، که مؤلفان آن ها روز به روز به اسامی و احوال رجال نام برده در آن ها می‌افزایند، و من خود نظیر آن را در فهرست شیخ منتجب الدین و فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی و امثال آن ها دیده‌ام.

به خاطر دارم، نسخه ای از رجال علامه را در شهر ساری دیدم که یکی از شاگردان او به خط خود استنساخ کرده بود، و خط علامه هم بر آن دیده می‌شد و آن، با دیگر نسخه های مشهور تفاوت زیاد داشت بلکه، بسیاری از اسامی و احوالی که در نسخه های مشهور یافت می‌شد، در نسخه یادشده، وجود نداشت.

و اینکه شیخ معاصر نوشته است، ما در کتاب خود از سبک وی پیروی کردیم، ما هم در این کتاب سبک او را که مفیدتر و نافع تر است، دنبال کردیم. جزاهم الله خیرا.

و من خود، خط شریف او را در پایان کتاب الفصیح ثعلب که متن آن به نظم ابن ابی الحدید معتزلی آراسته بود، دیده‌ام و صورت خط شریفش را ذیل شرح حال سید رضی الدین ابو القاسم علی بن عبد الکریم بن طاوس حسنی آورده است که، تهی از زیبایی نبود (۱).

ص: ۳۶۹

۱-۱- برخلاف نظریه علامه ممقانی که برای رفع اشکال از ابن داود می‌نویسد، خط ابن داود قابل ملاحظه نیست و به همین جهت مورد اعتراض قرار گرفته است. مؤلف قدس سره در ذیل شرح حال ابن طاوس صورت خط او را بدین خلاصه ایراد کرده است: در مشهد الرضا علیه السلام به خط ابن داود در پشت کتاب فصیح منظوم ثعلب چنین یافتیم. این کتاب را به اتفاق مولانا نقیب طاهر علامه با کمک این بنده رضی المله و الحق و الدین جلال اسلام و مسلمین ابو القاسم علی بن مولانا الطاهر السعید الامام، غیاث الحق و الدین عبد الکریم بن طاوس علوی حسنی که یادش عزیز و فضایلش بی شمار باد مقابله کردم. بنده واقعی او حسن بن علی بن داود غفر الله له ۱۳ ماه مبارک رمضان سال ۷۰۱ هجری حامدا مصلیا مستغفرا و این مقابله در سن ۵۴ سالگی ابن داود بوده است-م.

و نیز خط او را در آخر کتاب التَّنْقِیح فی نظم التَّوْضِیح که ارجوزه ای در لغت است، از یکی از شافعی ها دیده ام و سید حسین مجتهد رساله ای را به وی نسبت داده و در کتاب دفع المناواه اخباری را از آن رساله نقل کرده است.

و صدر کبیر آمیرزا رفیع الدّین محمّد در رساله ای که در رد شرعه التسمیه (۱)، تألیف کرده ارجوزه ای را به وی نسبت داده و ممکن است این ارجوزه غیر از ارجوزه هایی باشد که پیش از این نام بردیم.

۱۴۰- تاج الدّین حسن بن علی بن دربی معروف به ابن دربی

ابن دربی، شیخی جلیل و از اکابر فقها و علما و از اجله مشایخ سید فخار بن معد موسوی بلکه، از اجلای مشایخ محقق حلی و سید رضی الدّین علی بن طاوس بوده است.

ابن دربی از شیخ محمّد بن عبد الله بحرانی شیبانی و دیگران روایت می کرده است.

ابن دربی، همان شیخ تاج الدّین حسن بن دربی است که بعضی گمان تعدد درباره او برده اند.

۱۴۱- شیخ حسن بن علی بن زیرک قمی

منتجب الدّین می نویسد: وی، دانشمندی بوده که همواره حد وسط را رعایت می کرده، و از عدول دانشوران به شمار می آمده است.

ص: ۳۷۰

---

۱ - ۱- الذریعه ۱۴ [۱] می نویسد: این کتاب از آثار محقق داماد امیر محمّد باقر حسینی استرآبادی متوفی ۱۰۴۰ هجری است. این کتاب را به منظور اینکه در روزگار غیبت نمی توان حضرت ولی (عصر) را به نام نامید و در پاسخ استفتایی که در این خصوص شده است تدوین کرده و قایل به حرمت تسمیه شده و اخبار بلامعارض را دلیل بر حرمت آورده و سال ۱۰۲۰ هجری از تألیف آن فارغ شده است. و میرزا رفیع الدّین محمّد که از اعیان فضلالی قرن یازدهم و متوفی به سال ۱۰۸۰ هجری بوده، ردی بر آن نوشته و پدر سلطان العلماء نیز ردی بر آن نگاشته است-م.

۱۴۲- شیخ بدر الدین حسن بن علی بن سلمان بن ابی جعفر بن

ابی الفضل بن حسن بن ابی بکر بن سلمان بن عباد بن عمار بن احمد بن

ابی بکر بن علی بن سلمان بن محمّد بن عماره بن ابراهیم بن سلمان بن

محمّد بن محمّد بن سلمان فارسی، صحابه رسول خدا صلّی الله علیه و آله

منتجب الدّین می نویسد: بدر الدّین، واعظی فصیح و باصلاحیت بوده است.

۱۴۳- سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی

پیش از این به عنوان، سید ابو المکارم بدر الدّین حسن بن سید نور الدّین علی بن حسن بن علی بن شدقم تا به آخر نسبش

تذکر داده شده است.

۱۴۴- شیخ حسن بن شیخ علی بن شیخ حسین بن عبد العالی کرکی

عاملی

کرکی، فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق عالی مقام بوده، و او پسر شیخ علی کرکی، محقق معروف است و دایی سید

محقق، میرداماد قدس سرّه و از دانشوران دولت شاه تهماسب صفوی به شمار است.

مؤلف امل در کتاب امل الآمل که ویژه اعلام جبل عامل است از وی نام نبرده و با آنکه از مشاهیر این سلسله به شمار است به

نام و نشان او اشاره نکرده است. آری، در کتاب اثنی عشریه که در رد صوفیه است از وی نام برده و کتاب عمده المقال فی

کفر اهل الضلال را که ذیلا بدان اشاره خواهیم کرد به وی نسبت داده و هرگاه بیندارند که وی سبط شیخ علی محقق است، و

مؤلف رساله لمعه فی الجمعه و دیگر رسائل بوده، که برخی از آثارش نزد ما موجود می باشد، توهم باطلی است.

کرکی آثار بسیاری دارد از جمله: کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال است که در ضمن آن از صوفیه هم نکوهش کرده

است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و این کتاب را به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده و در مشهد مقدس

رضوی سال ۹۷۲ هجری از تألیف آن فارغ

ص: ۳۷۱

شده است. و کتاب دیگری در مناقب اهل بیت علیهم السّلام و مثالب اعدای ایشان و کفر آن ها تألیف کرده و در آن کتاب اثر عمده المقال را از تألیفات خود به حساب آورده است.

سید داماد در ضمن حواشی شارع النجاه کتاب شرح الارشاد را به دایی اش منتسب دانسته، و پاره ای از فتواها را از او نقل کرده است و ممکن است مراد محقق داماد از دایی اش، شیخ حسن یا برادرش عبد العالی بن شیخ علی باشد (۱).

از آثار او المنهاج القویم فی التسلیم است، که نسخه ای از آن در دست ما می باشد و رساله مختصری است که راجع به تحقیق مسأله سلام در نماز پرداخته است و این رساله را سال ۹۶۴ هجری در مشهد الرضا علیه السّلام تألیف کرده است.

کرکی به فتح کاف و راء بی نقطه منسوب به کرک است که از شهرهای بلقay شام بوده، و از اقلیم سوم حقیقی و اقلیم ششم عرفی است.

در تقویم البلدان گوید: کرک یکی از شهرهای بارودار شام است و حصاری بس عالی و بلند در اطراف خود دارد و یکی از پناهگاه هایی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است و نزدیک به آن محل مؤته است و مرقد جعفر بن ابی طالب معروف به طیار و یاران او در آنجا می باشد و در ناحیه پایین آن دره ای است که دارای حمام و بوستان های زیادی است و میوه های آن زردآلو و انار و امروود و امثال این هاست. کرک در شام در جهت حجاز قرار گرفته و مسافت میان آن و شوبک سه منزل است و مؤته به ضم میم و سکون همزه و شوبک به فتح شین و سکون واو و باء مفتوحه

ص: ۳۷۲

۱- ۱- به طوری که از اجازه ای که قاضی معز برای ملا حسنعلی نوشته بدست می آید، قاضی معز از شیخ عبد العالی کرکی روایت می کرده و خود شیخ عبد العالی از پدرش شیخ علی محقق کرکی روایت می کرده است-م.

و کاف آخر نام شهرکی است در شام که بوستان های بسیاری دارد و اکثر مردم آنجا مسیحی می باشند.

کرک را گاهی هم کرک نوح گویند و ممکن است آن را نوح پیغمبر بنیان کرده باشد.

۱۴۵- حسن بن علی طبری

ازاین پس به عنوان حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی مؤلف الکامل البهائی و امثال آن خواهد آمد.

۱۴۶- ملا حسن علی بن عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی

وی،فاضلی عامل و کاملی فقیه و اصولی و از دانشوران به نام روزگار شاه صفی و شاه عباس ثانی بوده است.

شوشتری از فقهایی است که انعقاد نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته و در حرمت آن،تعصب شدیدی داشته و برخلاف نظریه پدرش که قایل به وجوب نماز جمعه بوده و خود نماز جمعه می خوانده است، اقدام کرده است.

شوشتری در پیشگاه پادشاهان صفویه احترام فوق العاده ای داشته و پس از درگذشت والد ارجمندش منصب تدریس مدرسه ای که شاه عباس کبیر به خاطر تدریس ملا عبد الله والد او بنیان کرده،و به مدرسه ملا عبد الله شهرت یافته بود عهده دار شد و بدین سمت برقرار بود تا اینکه خلیفه سلطان برای دومین بار به منصب وزارت رسید و به مجردی که بر اریکه وزارت جایگزین شد آ میرزا قاضی را از منصب شیخ الاسلامی اصفهان عزل کرد و به دنبال او ملا حسنعلی را نیز از تدریس مدرسه پدرش ملا عبد الله بازداشت و استاد فاضل ما ملا محمد باقر محقق سزواری را به تدریس آنجا نامزد کرد زیرا،خلیفه سلطان یکی از شاگردان او بود.

آری،پیداست که عزل او بیرون از غرض نبوده،و بلکه برخلاف نظریه واقف بوده است.زیرا به طوری که گفته می شود شاه عباس در وقف نامه آن

مقرر داشته که تدریس مدرسه ملا عبد الله پس از رحلت وی به عهده فرزندان او بوده باشد.

قصه عزل وی طولانی و بی سابقه و در عین حال مشهور است.

ملا حسنعلی فرزندان و نوادگان پارسا و شایسته ای داشته که به تحصیل علوم معموله می پرداخته اند و تا به حال هم وجود داشته و معروفند.

شوشتری، از محضر پدرش استفاده می کرده و از او روایت داشته (۱) و علاوه بر ایشان از گروه دیگر فضلالی آن عصر بهره ور می بوده و از آن ها و شیخ بهایی روایت می کرده است.

و گروهی از علمای آن عصر از جمله پدر علامه من (عیسی بیک) قدس الله روحه به شاگردی وی مباحی بوده اند و گروهی از جمله، استاد استناد من و پدرش رضی الله عنهم از وی روایت کرده اند (۲).

ملا حسنعلی کتاب ها و فائده ها و رساله های چندی دارد از جمله کتاب التبیان در فقه که مانند نام مؤلفش در کمال خوبی تألیف شده است و در عین حالی که الفاظ مشکلی دارد محتوی بر فروع کثیره و تحقیقات ارزنده بوده است و ما کتاب طهارت آن کتاب را داریم و همین کتاب مشتمل بر

ص: ۳۷۴

۱ - ۱ - صورت اجازه ملا- عبد الله به فرزندش در مجلد اجازات بحار آورده شده و تاریخ آن اوایل ربیع الآخر سال ۱۰۲۰ هجری بوده است و در روزگار جوانی ملا- حسنعلی به وی ارزانی گردیده و تاریخ اجازه ای که قاضی معز به وی داده غره ذیحجه ۱۳۰۵ بوده و تاریخ اجازه شیخ بهایی که به وی داده است ماه ربیع الاول ۱۰۳۰ هجری بوده و صورت همگی در مجلد اجازات بحار موجود است و نیز صورت مرقومه میر میرور میرفندرسکی که برای وی نوشته و مذکور می شود در اجازات بحار آمده بندگان علامی فهامی مجتهد الزمانی صاحبی ملاذی آخوند مولانا حسنعلی ایده الله تعالی را این بنده کمینه ایشان ابو القاسم الفندرسکی از جمله شاگردان و مطیعان است و اگر وقت پیری نمی بود چندین سال در اصول و فروع دینی شاگردی ایشان می کرد و اطاعت ایشان را بر خود لازم می داند و این دوسه کلمه را به واسطه او نوشت که وسیله شود که یاد این فقیر بکنند و الدعاء.

۲ - ۲ - تاریخ اجازه ای که ملا حسنعلی به محمد تقی مجلسی داده و صورتش در اجازات بحار است ۱۰۳۴ هجری است - م.

حواشی معدودی است و پیداست که جز همین مقدار از آن به اتمام نرسیده و عبارت آن دقیق تر از عبارت قواعد علامه و دروس شهید اول است.

و نیز جناب او قدس سره رساله ای در حرمت نماز جمعه در زمان غیبت به پارسی نگاشته، که مطالب آن مورد خرسندی من قرار نگرفته است و ملا طاهر قمی رد خوبی بر آن نگاشته است.

و از آثار او حاشیه ارزنده ای است بر قواعد شهید و ممکن است آن را به اتمام نرسانیده باشد زیرا، آنچه را که از حاشیه وی دیده ام بیش از سطری از آغاز آن نبود و جز این حواشی دیگر نیز دارد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: مولانا حسنعلی بن مولانا عبد الله شوشتری از پدرش و از شیخ بهایی روایت می کرده و فاضلی عالم و صالح بوده و مؤلف سلافه العصر از وی یاد می کند و او را به نیکی می ستاید و می افزاید که وی سال ۱۰۲۹ هجری در گذشته است (۱) و ما (شیخ حر عاملی) به توسط مولانا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کردیم.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که در تاریخ ملا حسنعلی اشتباهی رخ داده باشد زیرا او تا اواسط روزگار شاه عباس دوم صفوی زنده بوده است.

۱۴۷- شریف ابو محمد حسن بن علی بن عبد الله علوی

از اجله علمای پیشین ما بوده و در روزگار شیخ صدوق رحمه الله می زیسته است. و به طوری که از کتاب استبصار فی النص علی الائمه الابرار

ص: ۳۷۵

۱-۱- در پاورقی می نویسد: چنانچه ملاحظه می شود سال ۱۰۲۹ به خط مؤلف بوده و در نسخه امل که به تصحیح مؤلف رسیده ۱۰۶۹ بوده است آری در نسخه منطبعه سلافه نیز ۱۰۶۹ بوده است و در امل طبع جدید ۱۰۶۹ بوده و در امل منضم به منهج المقال ۱۰۲۹ می باشد لیکن این سال درست نیست؛ زیرا به طوری که نوشتیم سال ۱۰۳۵ به علامه اجازه داده است و ممکن است ۶۹ به ۲۹ تبدیل شده باشد در فوائد الرضویه سال ۱۰۷۵ را تاریخ وفات او متذکر شده و این دو جمله را ماده تاریخ او قرار داده (علم علم بر زمین افتاد) (وفات مجتهد الزمان به تکرار زا)-م.

کراچکی به دست می آید، شیخ ابو الحسن محمد بن احمد بن شاذان قمی در کتاب ایضاح دفائن النواصب از وی روایت می کرده است.

۱۴۸- شیخ جلیل حسن بن علی بن عبیده

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فضلا بوده و از ابو السعادات از قاضی ابن قدامه از سید رضی روایت می کرده است.

۱۴۹- ابو علی حسن بن علی بن فضل راوردی

وی از مشایخ شیخ مفید رحمه الله بوده و به طوری که از کتاب بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابو القاسم طبری استفاده می شود. از ابو الحسن علی بن احمد بن بشر عسکری روایت می کرده است.

و ظاهر آن است که وی از علمای امامیه بوده است.

۱۵۰- حسن بن علی بن عثمان

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید: وی اثر تألیفی دارد.

۱۵۱- عز الدین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشره

وی، فقیهی عالم و فاضلی کامل و از اتقیا و زهاد بوده، و به ابن عشره شناخته شده است. و از شیخ شمس الدین محمد بن نجده از شهید روایت می کرده و به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به سید حسن بن شدقم مدنی داده، به دست می آید شیخ محمد اسکافی کرکی از وی روایت می کرده است.

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل گوید، شیخ عز الدین حسن بن علی معروف به ابن عشره فاضلی زاهد و فقیه بوده از ابن فهد و ابو طالب محمد فرزند شهید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اجازه شیخ محمد بن احمد بن محمد صیهونی که به شیخ علی بن عبد العالی میسی مشهور، داده استفاده می شود صیهونی از شیخ عز الدین بن عشره روایت می کرده و او از استادش نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی از استادش فخر الدین محمد فرزند علامه حلّی روایت

می کرده و عبارت اجازه می رساند که ابن عشره بلاواسطه از شیخ ظهیر الدین و او از فخر المحققین روایت می کرده است و هم ممکن است ابن عشره از نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی یاد شده، از ظهیر الدین نیلی مذکور، از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت کرده باشد.

و از اجازه شیخ احمد بن بیضایی که به شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی داده است به دست می آید که ابن عشرت کرکی از شیخ احمد بن فهد حلی روایت می کرده، و شیخ محمد بن مؤذن جزینی عاملی از او روایت داشته است و حق این است که شیخ احمد بن ابی جامع از مردم جبل عامل بوده و بایستی مؤلف امل او را در بخش اول که دایر در احوال عاملی ها بوده ذکر می کرده.

به دنبال آنچه گفته شد از آغاز غوالی اللالیء ابن ابی جمهور احسائی استفاده می شود که شیخ جمال الدین حسن علامه مشهور به شیخ ابن عشرت روایت می کرده از استادش خاتمه مجتهدان شمس الدین محمد بن مکی شهید بدون واسطه و در همان مقدمه در توصیف از ابن عشرت گفته شیخ فاضل کامل عالم عامل جمال الدین حسین مشهور به ابن عشرت و اضافه کرده، شیخ محمود مشهور به ابن امیر حاج عاملی از وی روایت داشته است.

ابن مؤذن مشارالیه در اجازه ای که برای شیخ علی بن عبد العالی میسی مشهور نوشته است اظهار می دارد و به طریق دیگر روایت می کنم از استاد افضلم عز الدین حسن بن عشرت از استادش شمس الدین بن عبد العالی از پسر عمویم خاتمه مجتهدان محمد بن مکی و از استاد افضلم عز الدین حسن بن عشرت از شیخ جمال الدین احمد بن فهد و از شیخ زین الدین علی بن خازن حائری از عموزاده ام شهید اول انتهى ملخصا.

مؤلف گوید، از اجازه، صیهونی و ابن مؤذن بدست آمد که ابن عشرت بدون واسطه (چنان که ابن ابی جمهور اظهار داشته) از شهید اول روایت

نداشته و چنان اجازه ای بلاواسطه بی سابقه است و یا محتمل است ابن عشرت دو تن بوده که یکی بی واسطه و دیگری باواسطه از شهید روایت می کرده اند (۱).

پس از این خواهد آمد که شیخ حسن بن یوسف بن احمد و شیخ عزالدین حسن بن یوسف معروف به ابن عشرت هر دو تن یکی و متحد با مترجم فعلی ماست (۲).

ص: ۳۷۸

۱-۱- شیخ یوسف در لؤلؤ می نویسد: ابن عشرت به توسط ابن فهد از فخر المحققین روایت می کرده پس از این می نویسد به اجازه ای که ابن فهد برای، ابن عشرت نوشته دست یافتم و اشکالی که در آن اجازه به نظر من وجود دارد آن است که ابن عشرت بنا به گفته ابن ابی جمهور از شهید بدون واسطه روایت می کرده و در این اجازه ظاهر است که با دو واسطه از شهید روایت داشته است یکی ابن فهد و دیگری ابن خازن جزائری انتها اجازه مزبور که در ۱۲ ماه شعبان سال ۸۴۰ هجری نوشته شده است و نسبتاً مفصل است صورت آن در کشکول مؤلف لؤلؤه آورده شده در آن می نویسد: و اجزت له ای ابن عشرت ان یروی عنی عن شیخ السعید المرحوم زین الدین علی بن الحسن الخازن الحائری جمیع مصنفات السعید الشہید ابی عبد اللہ محمد بن مکی قدس سره در این اجازه کنیه ابن عشرت ابو علی و نامش حسن آمده است. در روضات الجنات ذیل احوال ابن فهد می نویسد: ابن عشرت از دانشمندان متفکر و از خاندان مشایخ بزرگوار است چهل مرتبه به حج بیت الله مشرف شد و مردم را از افادات خود بهره مند می ساخت و از شاگردان سید حسن اعرج شاگرد شهید اول به شمار می آمد و حدود سال ۸۶۲ هجری به بهره گیری از اعلام می پرداخت ابن عشرت به دعا و عبادت رغبت فراوانی داشت و عالمی پرهیزکار بود و پیش از درگذشت خود مرقد خویش را حفر کرد و پس از آنکه در گذشت در همان قبری که بدست خود حفر کرده بود مدفون شد و محل قبر او در کرک جبل عامل است و سال فوت او معلوم نیست از امل نقل کرده مادرش یک بطن ده فرزند که همشان در پرده قرار داشتند زایید از آن ها همین یکی باقی ماند و به این جهت او را ابن عشره (ده پسر) خواندند ریحانه به نقل از مستدرک می نویسد، این احتمال مستبعد است و در امل همچنین واقعه ای نقل نشده است و حق آن است که بنا به ضبط مؤلف عشرت به کسر عین و سکون شین به معنای خوش گذرانی بوده باشد.

۲-۲- مؤلف امل در دو موضع از ابن عشرت نام برده یکی به عنوان جمال الدین حسن بن عشره که از شهید اول روایت می کرده و دیگری شیخ عزالدین حسن ابن علی که از ابن فهد و ابو طالب محمد فرزند شهید اول روایت می کرده و مؤلف هم در آینده به نام عزالدین

در پایان باید بگویم ظاهر آن است که کلمه عشرت به کسر عین بی نقطه و سکون شین نقطه دار و رای بی نقطه مفتوحه و تـای کشیده آخر که به معنی خوشی و سرور است، استعمال شده باشد.

۱۵۳- شیخ حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، پدر صاحب این کتاب (امل) قدس الله روحه می باشد فاضلی است عالم و شایسته ای است ماهر و ادیبی است فقیه و ثقه ای است حافظ و عارف به فنون عربیت و فقه و ادب به حدی که مردم در امور فقهی به ویژه در مسائل مربوط به ارث به وی رجوع می کنند عده ای از کتاب های عربی و فقه و امثال آن ها را نزد او خوانده ام و در سال ۱۰۶۲ هجری در راه مشهد مقدس که به زیارت می رفت در گذشت و در آن خاک پاک مدفون شد و سال هزار هجری متولد شده بود.

آن گاه که به مکه مکرمه مشرف بودم در منی خبر رحلت وی به من رسید و آن سال دومین حجی بود که به جای می آوردم در آن هنگام چکامه ای طولانی در سوگ او سرودم که برخی از آن به شرح زیر است:

كنت ارجو و الآن خاب رجائی قصرت همّتی و طال عنائی

عز منی العزاء فی الدهر اذ او ری الی صرفه فذل آبائی

اخبروا عنه فی منی و المنی تدنو و صرف المنون عنی نائی

فمنی کربلاء عندی و عید الفجر أضحی کیوم عاشوراء

لیس شیء من الجواهر أغلی ثمنا من جواهر الفضلاء

فلهدا هم اقل بقاء لیتهم خصصوا بطول البقاء

لا تلمنی علی البكاء عسی ان یذهب الیوم بعض وجدی بکائی

امیدوار بودم و اینک ناامید شدم پای همتم کوتاه شد و رنجم رو به فرونی گذارد.

مصیبت داری نسبت به من گران بود و تا تصمیم داشتم آن را برطرف سازم به ذلت خودداری از آن گرفتار شدم به مجردی که در منی از رحلت پدرم آگاه شدم درهای مرگ را از هر طرف به سوی خود گشوده یافتیم.

منی از نظر من کربلا و عید قربان روز عاشورا است. هیچ گوهر گران بهایی به اندازه گوهر وجود دانشوران گران بهاتر نمی باشد. به همین جهت است که بقای آن ها اندک است و چه خوب بود به درازای عمر اختصاص می یافتند. مرا بر گریستن، سرزنش مکن چه آنکه ممکن است امروز پاره ای از خوش حالی های من اندوه مرا برطرف بسازد.

مؤلف گوید، مشغری به فتح میم و شین ساکن و غین نقطه دار و مفتوح منسوب به مشغری است که یکی از روستاهای جبل عامل می باشد.

۱۵۳- سید عزّ الدّین حسن بن علی بن محمّد بن علی، معروف به ابن

ابزر حسینی

وی، از اجلای شاگردان شیخ نجیب الدّین یحیی بن سعید حلّی بوده و نجیب الدّین به وی اجازه داده است و اجازه او را که به خط شریفش می باشد، بر پشت نهج البلاغه دیده ام. نجیب الدّین در آن اجازه وی را ستوده است و ترجمه صورت اجازه این است: سپاس خدا را و درود بر محمّد و خاندان او.

از آغاز تا انجام کتاب شریف نهج البلاغه را سید اجل اوحد پرهیزکار نیکوکار دانشمند، عزّ الدّین حسن بن علی بن محمّد بن علی معروف به ابن ابزر حسینی اعظم الله ثوابه و اعاد برکته خواند و به خوبی از عهده برآمد و دلیل بر آن بود که وی شخصی دانشور و فهمیده است و کتاب مزبور را به وی اجازه دادم تا به واسطه من از سید محیی الدّین ابو حامد محمّد بن عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلّبی رحمه الله علیه از فقیه محمّد بن علی

ص: ۳۸۰

ابن شهر آشوب مازندرانی از ابو الصمصام از حلوانی از مصنف نهج البلاغه روایت کند.

و نیز به وی اجازه دادم تا اثر مزبور را از سید محیی الدین، از سید عزّ الدین ابو الحرث محمّد بن حسن بن علی حسینی، از قطب راوندی از سیدین مرتضی و مجتبی دو فرزند داعی حلبی، از ابو جعفر دوریستی از سید رضی، مصنف نهج البلاغه رضی الله عنهم اجمعین روایت کند پس آن گاه که بخواهد می تواند آن را قرائت و روایت کند مشروط بر آنکه از غلط و تصحیف احتراز جوید و این اجازه را یحیی بن احمد بن یحیی بن سعید در ۲۷ شعبان سال ۷۵۵ هجری (۱) مرقوم داشته و درود خدا بر محمّد و آل محمّد صلی الله علیه و آله.

۱۵۴- شیخ فقیه عماد الدین حسن بن علی بن محمّد بن علی بن

حسن طبرسی

گاهی لقب او را عماد الاسلام و هنگامی عماد گفته اند و در بعضی از موارد از وی به عنوان طبری-چنانچه خود او هم در چندین موضع از کتاب کاملش بدان تصریح کرده است- یاد کرده اند و گاهی هم به عنوان مازندرانی وی را شناخته اند.

عماد الدین فاضلی عالم و متبحری جامع و متدین و از افاضل دانشوران طبرستان و از معاصران خواجه نصیر طوسی رحمه الله بوده است.

این شیخ جلیل در پیشگاه دانشوران بزرگ مورد وثوق بوده و یکی از دانشمندانی است که وجوب نماز جمعه را متوقف به وجود پادشاه دادگری می داند که مبسوط الید باشد و هرگونه فعالیت صحیح و شرعی از وی به وقوع پیوندد و خود او به این موضوع در طی کتاب خود به نام اسرار

ص: ۳۸۱

۱- ۱- در پاورقی می نویسد: به طوری که از خط مؤلف به دست می آید تاریخ مزبور ۶۵۵ بوده است؛ زیرا یحیی بن سعید سال ۶۸۹ در گذشته است-م.

امامت اشاره کرده و کتاب های او مورد توجه بوده است و بسیاری از ارباب دانش از آثار و تألیفات او نقل کرده اند.

باری، عماد طبری خود مستقل بوده است و جای، آن ندارد که وی را فرزند شیخ ابو علی طبرسی بدانیم و مجرد اشتراک در اسم را دلیل بر ابوت آن ها قرار بدهیم.

و همچنین عماد الدّین پدر ابو علی طبرسی مؤلف مجمع البیان نبوده زیرا، نسب بو علی این است: شیخ فضل الله بن حسن بن فضل (فتأمل).

و به طوری که خواهد آمد عماد الدّین سال ۶۹۸ هجری در گذشته، و بو علی طبرسی سال ۵۴۸ هجری وفات یافته است و از قرینه پیداست عماد الدّین از اعلام سلسله طبرسی بوده است.

گاهی عماد الدّین در کتاب کاملش از خود به عنوان حسن بن علی بن محمّد بن حسن و گاهی به عنوان حسن بن علی طبری یاد می کند و این اختلاف دلیل تعدد نبوده بلکه، او رعایت اختصار در نسبت را کرده است.

عماد الدّین از اعلامی است که سید قاضی نور الله شوشتری و دیگران به آثار او توجه داشته است و از کتاب هایی که او درباره امامت نوشته است نقل می کنند.

از کتاب های او به دست می آید وی منکر رویه صوفی ها بوده است از آن جمله در کتاب اسرار الامامه بر حلاج و با یزید و شبلی و غزالی و امثال ایشان اشکال کرده، و آنان را هدف تیر طعنه و ملامت، خویش قرار داده است.

عماد الدّین در طبقه متأخر از ابو علی طبرسی و معاصر با خواجه نصیر الدّین طوسی بوده است. در کتاب اسرار الامامه که ضمن بیان آثار او، از آن نام خواهیم برد می نویسد: قطان اصفهانی در سال ۶۷۵ هجری در اصفهان چنین گفت.

در همان کتاب در بحث اثبات وجود حضرت صاحب الامر عجل الله تعالی فرجه الشریف گفته است، هرگاه کسی بگوید ممکن نیست شخصی از سنه ۲۵۵ هجری تا سنه ۶۹۸ (که جمعا تا آن تاریخ ۴۴۳ سال و تا تاریخ این ترجمه ۱۴۰۵ که ۱۱۵۰ سال می باشد) زنده بماند.

مؤلف گوید: از این بیان دانسته می شود که سال مزبور روزگار تألیف کتاب او بوده است.

گذشته از این، در این کتاب چگونگی آمدن هلا-کو را به بغداد متذکر شده است و همچنین کتاب هایی را که به نام بهاء الدین محمد جوینی معاصر با خواجه نصیر نوشته است. از قبیل کتاب کامل بهایی که طبقه او را بیان می کند.

و باز در آن کتاب گوید: دانشوران ما کتاب های فراوانی در معجزات خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله تألیف کرده اند به ویژه عماد الدین طوسی و ابن بابویه و ابن راوندی و ابو جعفر طوسی و علم الهدی و امثال ایشان آثاری از خود به یادگار گذارده اند و من نیز در این باب کتابی تألیف کرده ام.

عماد الدین سال ۶۷۰ هجری وارد شهر بروجرد شده و در آنجا با مردم آن سرزمین راجع به تنزیه حق تعالی از شبیه و شریک گفتگو به عمل آورده است.

و نیز از آن کتاب استفاده می شود که عماد الدین سال ۶۷۲ هجری از قم طبق درخواست خواجه بهاء الدین محمد صاحب دیوان به اصفهان رفته و هفت ماه در آن سرزمین ماندگار شده است و گروه بسیاری از مردم اصفهان و شیراز و ابرقو و یزد و شهرهای آذربایجان گرد او اجتماع می کرده او از انواع علوم دینیه از وی برخوردار می شدند.

عماد الدین آثاری دارد از جمله کامل السقیفه مشهور به کامل بهایی است که کتاب بزرگی بوده و به زبان پارسی راجع به امامت تألیف کرده و

در این کتاب به گزارش سقیفه بنی ساعده و مثالب مخالفان و دیگران پرداخته است.

از نسخه های مشهور کامل بهایی، نسخه ای نزد ما موجود است که گزارش پایان شهادت حضرت سید الشهداء علیه السلام را داراست و از این نسخه کراسی چند از مجلد اولش ساقط شده است و نیز نسخه کهنی از آن کتاب در اختیار ملا ذوالفقار می باشد و این کتاب را چنان که عماد الدین در آغاز آن گوید برای امیر خواجه بهاء الدین محمد بن محمد صاحب دیوان جوینی در سال ۶۷۵ هجری تألیف کرده است (۱).

و از آثار او کتاب اسرار الامامه است که آن را اسرار الائمه هم می گویند و من این کتاب را در شهر اردبیل دیده ام و نسخه ای از آن هم نزد ما موجود است و همواره متأخران از این کتاب نقل می کنند و در پایان این کتاب به گفتگویی از ملت ها و مذهب ها و دین ها و پاره ای از احوال حکما، اشاره کرده و کتاب پسندیده و بافایده ای است و این کتاب غیر از رساله اسرار الائمه است که رساله مختصری است و نزد ما موجود می باشد.

قابل توجه است که سید امیر حسین بن حسن مجتهد حسینی عاملی در کتاب دفع المناواه عن التفصیل و المساوات کتاب اسرار الائمه را به شیخ ابو علی طبرسی نسبت داده و از آثار او می داند و حال آنکه این نسبت به دلیل تاریخ تألیف کتاب که ۶۹۸ هجری است و رحلت طبرسی که سال ۵۴۸ هجری اتفاق افتاده، درست نبوده است مگر اینکه بگوییم اسرار الامامه غیر از اسرار الائمه است به این معنی که کتاب تاریخ دار از عماد طبرسی است و کتابی که تاریخ تألیف آن معلوم نمی باشد از ابو علی طبرسی

ص: ۳۸۴

۱-۱- این کتاب در بمبئی به چاپ رسیده و در این روزگار نیز تجدید چاپ شده است و مؤلف قدس سره برای تألیف آن نزدیک به دوازده سال رنج برده است و به تأویل دلایل و استخراج براهین، بر شبهات خصم پرداخته و در خلال آن به تألیف کتاب های دیگر موفق بوده است از جمله، نقض بر معالم فخر رازی که به زبان عربی تألیف کرده و پا به پای این کتاب یعنی سال ۶۷۵ هجری به پایان آورده است-م.

بوده باشد و نسخه ای که از اسرار الامامه در اردبیل دیده ایم بسیار مغلوط و نادرست بود و از آغاز آن به دست می آمد که، الاسرار فی امامه الاطهار نام دارد و ما نیز نسخه ای از آن کتاب را داریم که دیباچه آن برخلاف نسخه ای است که در اردبیل دیده ایم.

بنابراین باید گفت: کتاب اسرار الامامه غیر از کتاب اسرار الائمه است زیرا، اولی از عماد الدین طبرسی و دومی از آثار شیخ رجب برسی می باشد و مؤید آن، آن است که، همه اسرار الائمه در مطاوی فصول کتاب مشارق الانوار (برسی) موجود است و هر دوی آن دو کتاب در نزد ما موجود می باشد.

باز هم، باید توجه کرد که عماد الدین در کتاب اسرار الائمه، کتاب معجزات النبی و الائمه علیه و علیهم السّلام را از آثار خود نام برده است و ممکن است مرادش از آن کتاب یکی از کتاب های نام برده شده پیش و یا از آنچه پس از این خواهد آمد، بوده باشد.

و از آثار او کتاب مناقب الطاهرين فی ذکر احوال النبی و الائمه علیهم السّلام است. در این کتاب به گزارشی از احوال ائمه طاهرين صلوات الله علیهم اجمعین و معجزات ایشان پرداخته و به پارسی تدوین کرده است و از کامل بهایی به دست می آید سال ۶۷۳ هجری از تألیف آن فارغ شده است و این کتاب را برای خواجه بهاء الدین محمّد، صاحب دیوان تألیف کرده و نسخه آن در حال حاضر در اختیار آمیرزا اشرف بن میرزا حبیب می باشد.

و از آثار او، الفصیح در عبادت است که مطالب مربوط به نماز و روزه و زکات و خمس و امثال این ها را که مکلف در ظرف سال بدانها نیازمند است متذکر شده، و در ضمن یک مجلد تدوین شده است.

و دیگری اربعین البهائی که در تفصیل حضرت مولا علی علیه السّلام بر دیگران تألیف شده است.

عماد الدین کتاب مناقب الطاهرین و اربعین و کامل را برای بهاء الدین جوینی تألیف کرده است و به طوری که از آغاز کتاب کامل او به دست می آید، کتاب مناقب و اربعین را پیش از تألیف کامل برای او به کمال رسانیده است.

و از آثار او کتاب تحفه الابرار است که به پارسی تألیف و در شرح مطالب مربوط به اصول دین به ویژه، احوال رسول اکرم و ائمه طاهرین تدوین شده است و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و همین کتاب را شیخ نجف بن سیف نجفی حلی به عربی برگردانیده است، و ما نسخه مترجم آن را در شهر فراه دیده ایم (۱).

از آثار دیگر او کتاب العمده، در اصول الدین و پاره ای از فروع آن است. این کتاب به پارسی تألیف شده و من آن را در ناحیه طسوج دیده ام و این کتاب بر دو بخش است. بخش اول آن در اصول دین و دوم در واجبات و مستحبات است و آنچه را از این کتاب که ما دیده ایم بخش اول آن است و برخلاف انتظار، تصریحی به نام مؤلف آن نشده و دیگران می گویند از آن عماد الدین طبری است.

و گاهی کتاب عمده را به شیخ ابو علی طبرسی مفسر مشهور نسبت داده اند و حال آنکه خود او در کتاب اسرار الائمہ پس از نقل اخبار مربوط به حضرت ولی عصر علیه السلام و دیگر اموری که ارتباط با آن مقام معظم دارد می نویسد: و من در این فن، کتاب بزرگی در اوقاتی که در نجف بودم تألیف کردم و هر گاه بخواهی، بدان مراجعه خواهی کرد و خود او نیز در آن کتاب گوید، کتاب مبسوطی به زبان پارسی در امامت تألیف کردم و ممکن

ص: ۳۸۶

۱-۱- فراه یا فره از شهرهای اطراف سیستان است حدود المعالم می نویسد: فره شهر گرمسیر است و خرما و دیگر میوه ها در آن به عمل می آید در معجم البلدان گوید: فره به فتح فا و راء از شهرهای بزرگ نواحی سیستان و نزدیک به شصت آبادی دارد و نهر بزرگی در آن جاری است و پل عظیمی بر روی آن کشیده شده است... ابو نصر مسعود فراهی مؤلف نصاب الصبیان معروف، از آنجاست-م.

است مراد او از آن کتاب کامل بهایی نبوده باشد زیرا، در دیباچه می نویسد:

کتاب کبیری در احوال اصحاب سقیفه تألیف کرده ام و پس از آن به کتاب العمده اشاره کرده است.

مؤلف گوید: در اردبیل در کتابخانه صفویه (آستانه شیخ صفی الدین) در ضمن آثار عماد الدین به رساله ای در امامت دست یافتم که تاریخ تألیف آن ۶۹۸ هجری بود می پندارم بعینه رساله یادشده همان اسرار الائمه عماد الدین بوده باشد.

یکی از فضلا، کتاب اسرار الامامه را به علامه طبرسی صاحب تفسیر، نسبت داده بنابراین اسرار الامامه از آثار طبرسی مؤلف مجمع البیان است و اسرار الائمه از نگارش های عماد طبری اعنی الحسن بن علی است و به زودی مطالبی که مناسب است ذیل شرح حال ابو علی طبرسی، ان شاء الله تعالی ایراد خواهیم کرد.

از آثار منتسب به عماد طبری کتاب لوامع الانوار است که به زبان پارسی، و راجع به فضائل و معجزات ائمه اطهار علیهم السلام تألیف شده است و چنان می پندارم که این اثر از آن طبری نباشد بلکه، از آثار زواری است که معاصر با شاه تهماسب صفوی بوده و تفسیر مشهوری به زبان پارسی بر قرآن کریم تألیف کرده است (۱).

ص: ۳۸۷

---

۱ - ۱- زواری ملا- ابو الحسن علی بن حسن از علما و محدثان قرن دهم هجری و اصلا از مدینه السادات زواره بوده و در اصفهان می زیسته است. وی از شاگردان مبرز محقق کرکی و سید غیاث زواره ای بوده و استاد ملا فتح الله کاشانی است. از آثار او ترجمه الخواص است که به تفسیر زواری معروف است و سال ۹۴۶ هجری از تألیف آن فارغ شده و در تاریخ آن گفته است از فضل الله چون به اتمام رسید: تاریخ وی از (فضل الله) است عیان و از آثار او لوامع الانوار است که ملخصی است از احسن الکبار که تألیف یکی از علمای شیعه است که به امر شاه تهماسب تدوین کرده است. سال فوتش معلوم نیست و از آثار او ترجمه طرائف ابن طاوس است که سال ۹۶۸ به پایان آورده، پس تا این سال زنده بوده است-م.

و این کتاب در قصبه شبستر و دیگر جاها موجود است به گمانم آن کتاب را در شبستر دیده باشم بلکه نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و نزدیک به بیست هزار بیت است.

پیش از این نوشتیم، از عبارت اسرار الائمه به دست می آید که طبری کتابی در معجزات ائمه اطهار علیهم السّلام نوشته است و ممکن است غیر از کتاب های مذکور یا داخل در آن ها باشد و ممکن است عبارت وی که گفته، و من در این فن کتاب بزرگی تألیف کرده ام، اشاره به همان کتابی باشد که در معجزات ائمه علیهم السّلام نوشته است.

و از آثار او کتاب جوامع الدلائل و الاصول فی امامه آل الرسول است و به طوری که خود او تقریباً در اواسط کامل بهایی نقل کرده این کتاب را به عربی تألیف کرده و گاهی در کامل بهایی به پاره ای از وقایع که در سال ۶۵۶ برای خودش اتفاق افتاده، اشاره کرده است.

و من خود در اصفهان به اثری که در کلیه فروع فقهی بود دست یافتم که به زبان پارسی و اسلوبی بسیار لطیف تألیف شده بود و گمانم از آثار طبری باشد و ممکن است که همان کتاب فصیح او باشد که یاد کرده شده است.

شیخ حسن طبری مترجم فعلی ما در اثنای کتاب اسرار الامامه، در ذیل حدیثی که علامه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت کرده که فرمود: «ان هذا الامر لا یکون فی علی و لا فی واحد من اولاده» امر خلافت ظاهری در اختیار علی و هیچ یک از فرزندان او قرار نمی گیرد اظهار داشته، من راجع به این موضوع کتاب بزرگی در سرزمین ری و نجف اشرف تألیف کرده ام پس اگر زیادتر از آنچه نوشته ام خواهان آن باشی، بدان کتاب باید مراجعه کنی.

و در جای دیگر می نویسد: من در خصوص معجزات ائمه علیهم السّلام تألیف جداگانه ای دارم.

و در آغاز آن می نویسد: باز هم کتاب متوسطی به زبان پارسی راجع به امامت نگاشته ام پس از آن به خواهش گروهی از خواستاران، آن را به عربی برگردانیدم بعد از آن به تألیف کتاب اسرار الائمه اشتغال ورزیدم.

از قراین چندی پیداست که طبری، اسرار الائمه را در هنگام کهولت و کم نوری چشم تألیف کرده و از آخرین آثار اوست.

مؤلف پس از یادآوری از آنچه نوشتیم اظهار می دارد، طبری در آخر کامل بهایی چنین می نویسد: «و قریب دوازده سال است که همت به جمع آوری این کتاب در تأویل دلایل و استخراج براهین بر شبهات خصوم مصروف بود مع ذلک در اثنای این کوشش، توفیق مساعدت کرد و چند کتاب دیگر جمع آوری شد. از آن جمله نقض معالم فخر الدین رازی هم در این روز تمام شد.

و نیز می نویسد: در اول این کتاب را، به الفاظ مشکل و دشوار جمع کردم اما چون نظر کردم، در حیز تقلیل افاده و استفاده یافتیم. ثانیاً صلاح در آن دیدم که الفاظ مشکل آن را به کلمات واضح و ساده تبدیل کنم تا فایده آن در زمین عجم عام، و در اکناف عالم شایع شود (۱).

مؤلف پس از نقل کلام مؤلف کتاب کامل اضافه می کند، کامل بهایی کتاب بزرگی و مشتمل بر دو مجلد می باشد و آنچه از آن کتاب در اختیار مردم است همان مجلد اول آن است که در احوال امیر المؤمنین علی علیه السلام و اثبات امامت آن حضرت و ابطال خلافت دیگران و آنچه مناسب با این موضوع است می باشد. مجلد دوم آن در احوال سایر ائمه طاهرین علیهم السلام است (۲).

ص: ۳۸۹

۱- عبارات مزبور را مؤلف قدس سره به عربی برگردانیده و ما اصل عبارات وی را از آخر کامل [۱] در این ترجمه آوردیم.
۲- ۲- پیش از این نوشتیم، کامل بهایی در دو مجلد به طبع رسیده و مجلد دوم آن تا پایان زندگی حضرت سید الشهداء علیه السلام را دارا می باشد-م.

و من نسخه تمامی از آن را، یعنی هر دو مجلد را در کاشان در کتابخانه کلانتر، دیده ام و نسخه دیگر آن را در کتابخانه ملا حسین اردبیلی مشاهده کرده ام، و نسخه تمام دیگری از آن را در اصفهان نزد میرزا اشرف بن میرزا حبیب دیده ام و اینک آنچه از آن کتاب نزد ما موجود می باشد، همان مجلد اول آن است.

پس از این، اضافه کرده است، شیخ جلیل طبری از جمله دانشورانی است که متأخران اعلام، فتوهای او را در کتاب های فقهی آورده، و از او گاهی به عماد الدین طبرسی و هنگامی به نام عماد طبرسی تعبیر کرده اند.

چنان که شهید ثانی در رساله نماز جمعه بلکه، شهید اول هم نیز در برخی از کتاب هایش نقل کرده اند.

۱۵۵- سید حسن بن علی بن محمد بن علی بن علی حسینی که

جدش به صاحب الخاتم معروف بوده است

وی، فاضلی عالم و از دانشمندان متأخر شیعه است.

سید هبه الله بن ابی محمد حسن موسوی در کتاب المجموع الرائق من ازهار الحقائق، از کتاب جمل العلم و العمل سید مرتضی رحمه الله که به خط این سید بوده، نقل می کند و می نویسد: تاریخ خط شریف این بزرگوار در آخر روز جمعه در ماه ذیحجه سال ۶۰۰ هجری بوده است بنابراین باید به احوال او مراجعه کرد.

۱۵۶- مولای اجل ذو الکفایتین ابو الجوائز حسن بن علی بن محمد بن

باری کاتب

معظم له از اجلای مشایخ ما و از معاصران شیخ طوس رحمه الله علیهما بوده است و به طوری که از آغاز سند پانزده حدیث حسن بن ذکروان فارسی، که از موالی حضرت مولای علی علیه السلام محسوب، و از اواخر مجمع البیان طبرسی استفاده می شود، شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله ابن علی رازی از وی روایت می کرده است.

ص: ۳۹۰

و حسن بن ذکروان روزگار حضرت رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ را درک کرده لیکن تشرف به محضر مبارک آن حضرت را نیافته و در روزی که رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ از دنیا رحلت فرموده وی، بیست و دو ساله بوده، و او در آن هنگام دین مجوسی داشته است. پس از آن مرغ سعادت و نیک بختی بر سر او سایه افکنده و بدست امیر المؤمنین علی علیه السّلام مسلمان شده است.

چنان که از عنوان این ترجمه پیداست ما او را به عنوان حسن بن علی بن محمّد باری معرفی کردیم. لیکن در صدر احادیث یادشده، بدین عنوان معرفی شده: رئیس ابو الجوائز حسن بن علی بن باری، و به طوری که از او آخر مجمع البیان بدست می آید، ابو الوفاء، از شیخ ابو بکر محمّد بن احمد ابن محمّد مفید جرجانی روایت می کرده و ابو الجوائز از گروهی از اعلام روایت داشته است و همچنین موافق با آنچه از صدر سند احادیث مذکور بدست می آید به واسطه علی بن عثمان بن حسین، از حسن بن ذکروان فارسی به دو واسطه از حضرت مولا علی علیه السّلام روایت کرده باشد و حال آنکه در صدر احادیث چنین آمده است: حدیث کرد، سید اجل با اخلاص، سعد المعالی ذو الکفایتین ابو الجوائز، حسن بن علی بن محمّد بن باری کاتب رحمه الله، در محل نیل در ماه ذیقعد سال ۴۵۸ هجری در مشهد حضرت موسی بن جعفر علیه السّلام گفت، حدیث کرد ما را علی بن عثمان بن حسن، صاحب دیباجی رحمه الله در محل تل هواری که از توابع اعمال بطیحه است، در سال ۳۹۸ هجری و من در آن هنگام هفت ساله بودم گفت در سن هشت سالگی که در واسط بودم حسن بن ذکروان فارسی در سال ۳۱۳ هجری و در روزگار مقتدر بالله عباسی به واسط آمد خبر ورود او به گوش مقتدر رسید استدعا کرد تا وی به بغداد رفته با وی ملاقات کند و احادیثی که در خاطر دارد از وی سماع کند (۱).

ص: ۳۹۱

ابن ذکروان در آن هنگام سیصد و بیست و پنج سال از عمر او گذشته بود و نابینا بود.

مؤلف گوید، احادیث پانزده گانه او نزد ما موجود است و ما آن ها را از نسخه ای که در کمال کهنگی و به خط وزیری فاضل مشهور بود استنساخ کردیم و تاریخ کتابت آن سال ۵۷۴ هجری است و اجازات دوریستی و شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و سبزواری فاضل معروف که پیش از این یاد شد بر آن مرقوم شده بود.

۱۵۷- سید جلیل ناصر الدین حسن بن علی بن حسن (حسین) بن

علی بن عمر اشرف بن علی بن حسین بن علی ابی طالب علیه السلام معروف به

ابو محمد اطروش شهید

ابو محمد بزرگواری است که در دیلم و طبرستان خروج کرد و به عنوان الناصر یا الناصر الحق و یا الناصر الکبیر معروف بود و کبیری بودن وی از آن است که پس از او ناصر نام دیگری از پیشوایان زیدیه روی کار آمده بود چنان که پس از این یادآوری می شود و در طی کلام مجدی در الانساب و دیگران بدان اشاره خواهد شد.

در بعضی از تواریخ آمده، ناصر صغیر فرزند ناصر کبیر است و نام او محمد بوده و این نظریه اشتباه است.

ناصر کبیر از دانشوران برجسته شیعه است هرچند زیدی ها به وی معتقد می باشند و او را از جمله پیشوایان خود قلمداد می کنند و زیدی مذهب می دانند و لیکن او از آن مذهب بیزار بوده است.

ابو محمد در سال ۳۰۱ هجری در دیلم خروج کرد و خروج او در روزگار خلافت المقتدر بالله هیجدهمین خلیفه عباسی و در هنگام وزارت علی بن عیسی و پیش از دومین وزارت ابن فرات بوده است و دوران کشورداری ابو محمد ادامه یافته تا در شهر آمل از شهرهای طبرستان

در گذشته است و هم اکنون آرامگاه او معروف است و ما در هنگام بازگشت از مشهد مقدس رضوی که به آمل رفتیم مرقد او را زیارت کردیم.

اطروش به معنای «کر» است و گویند ابو محمّد به شهادت رسیده است و در پایان ترجمه به چگونگی درگذشت او اشاره خواهیم کرد.

ابو محمّد آثاری دارد که آن ها را به آیین شیعه و زیدیه تألیف کرده، از جمله آن ها کتاب اصول الدّین است.

شرح حال او را گروهی از اصحاب ما در کتاب های رجالی خود متعرض شده اند.

از جمله، علامه حلی در بخش دوم از خلاصه می نویسد: حسن بن علی ابن حسن بن عمر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام معروف به ابو محمّد اطروش معتقد به امامت اهل بیت علیهم السّلام بوده است.

نجاشی در رجالش از وی نام برده است تا آنجا که می نویسد: وی کتاب هایی تألیف کرده، از جمله کتاب کوچکی در امامت و دیگری در طلاق و کتاب بزرگی در امامت و کتاب فدک و خمس، و کتاب الشهداء و فضل اهل الفضل و کتاب فصاحه ابی طالب و کتاب معاذیر بنی هاشم فیما نقم علیهم و کتاب انساب الائمه علیهم السّلام و موالیدهم تا به حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه.

و فاضل استرآبادی در کتاب رجال کبیرش (منهج المقال) به نقل کلام علامه و نجاشی اکتفا کرده، و برخی از نام های کتب او را که نجاشی متذکر شده، از قلم انداخته است. و ممکن است نسخه ای که از رجال نجاشی در نزد خود داشته افتادگی هایی داشته است.

و در رجال و سیط خود همگی کلام علامه را راجع به او در متن و کلام نجاشی را در خصوص او تا بیان کتاب هایش نوشته و جمله رحمه الله را از کلام نجاشی که درباره او گفته در متن کتاب از قلم انداخته است و در حاشیه رجال و سیطش در همین موضع ما بقی کلام نجاشی را با جمله رحمه الله ایراد

کرده است لیکن کتاب الشهداء را تا آنجا که فیما نقم علیهم باشد که در رجال کبیرش بوده در این حاشیه اسقاط کرده و در حاشیه رجال و سیطش می نویسد: ابو محمد همان کسی است که برخی از زیدی ها او را پیشوای خود می دانند و در نزد آن ها به عنوان ناصر الحق معروف است.

اینکه فاضل استرآبادی نوشته است برخی از زیدی ها، او را امام خود می دانند به سبب آن است که همه زیدی ها او را به پیشوایی خویش نپذیرفته اند برای اینکه در هر شهری که یکی از سادات که به امامت زید عقیده مند است خروج کند و احقاق حق کند مردم همان ناحیه به امامت وی معترفند و مردم نواحی دیگر به امامت او اقرار ندارند.

مثلا آن گاه که ابو محمد در طبرستان و گیلان خروج کرد مردم آن سرزمین به امامت او اعتراف کردند و همچنین کسی که در یمن خروج کرده باشد یمنی ها به امامت او معتقد خواهند شد و به همین مناسبت کسی که در یمن خروج کرده باشد پیشوای زیدی های طبرستان و گیلان نخواهد بود و همچنین امام زیدی های طبرستان پیشوای های یمن نخواهد شد و بقیه هم به همین روش آری، برخی از پیشوایان ایشان سمت پیشوایی کل زیدی ها را خواهند داشت از قبیل زید بن علی بن حسین.

و فاضل تفریسی در رجال خود نخست کلام نجاشی را تا شمارش آثارش نقل کرده، سپس اظهار داشته ممکن است، ابو محمد همان شخصیتی باشد که زیدی ها او را پیشوای خود می دانسته اند و او به نام ناصر الحق معروف بوده است.

نجاشی در ذیل نام حسین بن سعید اهوازی می نویسد: شریف ابو محمد حسن بن حمزه بن علی حسینی طبری، در ذیل نامه ای که به ما نوشته، مرقوم داشته است، آن گاه که ابو العباس احمد بن محمد دینوری از زیارت حضرت رضا علیه السلام باز می گشت تمام آثار حسین بن سعید اهوازی را اجازه داشته، و این پیش آمد در سال ۳۰۰ هجری و مصادف با روزگار حکومت و

سیادت جعفر بن حسن ملقب به الناصر در آمل در سرزمین طبرستان بوده است.

از این بیان نجاشی چنین برمی آید که، الناصر لقب جعفر است و با توجه بدین موضوع چگونه می توان حسن بن علی، مترجم فعلی را ناصر الحق دانست و تو می دانی که ظاهر کلام نجاشی حاکی از آن است که ناصر صفت مضاف الیه است که حسن باشد نه مضاف که جعفر باشد. بنابراین بی اشکال است آری، اشکال در این است که، جعفر بن حسن که فرزند ابو محمد ناصر است صاحب دولتی نبوده و روزگار ویژه ای نداشته است تا تعبیر نجاشی صحیح باشد.

زیرا ناصر دارای سه پسر بوده است و نام های آنان در طی کلام ابن اثیر خواهد آمد و هیچ کدام از آن ها متصدی دولتی نبوده اند و بر فرضی که جعفر فرزند ناصر باشد و یکی از فرزندان سه گانه او به حساب آید چنان که گذشت هیچ یک از تاریخ نگاران او را مالک طبرستان ندانسته اند و بر فرضی که صاحب دولت و مالک طبرستان باشد باز هم صحیح نیست زیرا، خروج ناصر سال ۳۰۱ هجری بوده و چگونه ممکن است ایام دولت جعفر دو سال پیش از پدرش بوده باشد و به زودی توضیح این معنی در ضمن کلام صاحب کتاب المجدی و دیگران و همچنین در ضمن ترجمه سید مرتضی رحمه الله به یاری خدا خواهد آمد.

ابن شهر آشوب در اواخر فهرست معالم العلماء می نویسد، ناصر علوی از جمله سرایندگان است که آشکارا به مدح اهل بیت علیهم السلام می پرداخت و در ردیف سرایندگان شیعه و از سرشناسان ایشان است.

ظاهر آن است که مرادش از ناصر علوی، مترجم حاضر ما باشد.

مؤلف گوید: یکی از علمای زیدیه کتابی در فقه خودشان به نام الإبانه فی فقه الناصر للحق، که همین مترجم باشد تألیف کرده و آن کتاب بنامی است که از طرف دانشوران شان شروح و تعلیقاتی بر آن نگاشته شده است

و من آن کتاب را در اصفهان و جاهای دیگر دیده ام و به زودی خواهد آمد که از جمله مؤلفاتش المسترشد است و ممکن است این اثر همان کتاب امامت صغیر یا کبیر بوده باشد و هم ممکن است غیر این دو کتاب بوده باشد.

مؤلف گوید، اسامی را که ما پیش از این در ضمن نسب او نگارش دادیم نسبی درست و موافق با کتاب های انساب بوده و با آنچه قاضی نور الله راجع به نسب او متذکر شده، مطابق می باشد در عین حال نسخه های خلاصه و رجال نجاشی و تاریخ کامل و دیگر کتاب های رجال متأخر از علامه و نجاشی اسم «علی بن» را پیش از عمر مخالف با نسب وی، دانسته و اسقاط کرده اند و گویا این اسقاط محض اختصار بوده است که در باب انساب بجا می آورند نه آنکه اصولاً چنان نامی در سلسله نسب او نمی باشد و برخی از حاشیه نگاران رجال نجاشی به این معنی توجه کرده و به همین مناسبت لفظ علی را در همان موضع از حاشیه اضافه کرده و علامت الظاهر را بدان افزوده اند یعنی ظاهر آن است که اسم علی از نسب او ساقط شده است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: حسن اطروش بن علی بن حسن بن علی بن عمر اشرف، ابن امام زین العابدین علیه السلام در خدمت محمد ابن زید به سر می برد و در واقعه ای که برای محمد بن زید اتفاق افتاد جراحی در سر حسن رخ داد که بر اثر آن گوش حسن کر شد و به اطروش که به معنای «کر» است شهرت یافت.

ابو محمد در سال ۳۰۱ هجری در دیلمان خروج کرد و اکثر شهرهای طبرستان را در تحت تصرف خود در آورد و به ناصر الحق ملقب شد و بیشتر مردم آن سرزمین که تا آن روزگار اسلام نیاورده بودند بدست وی به شرف اسلام مشرف گردیدند و از آنجا که حسن در فقه زیدیه تبصری به

کمال داشت کتب چندی در فن فقه تألیف کرد و در نتیجه مردم آن سرزمین به آیین زیدیه گرویدند.

قاضی نور الله رحمه الله می نویسد: اکنون از برکت حاکم آن سرزمین، خان محمد خان که امور گیلان را به عهده داشت و مردی شیعه بود مردم آن سرزمین به آیین تشیع مفتخر شدند و یا بر اثر تصرفات پادشاهان صفویه مردم طبرستان به مذهب حق دوازده امامی گرویدند.

مؤلف گوید: قاضی نور الله پس از این به نقل مضمون کلام نجاشی که پیش از این نقل کردیم پرداخته و می نویسد: ناصر الحق در بیست و سوم ماه شعبان سال ۳۰۴ هجری در آمل درگذشت.

ابن اثیر در کتاب کامل در شرح پیش آمدهای سال ۳۰۱ هجری می نویسد: حسن بن علی بن حسن بن عمر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام بر طبرستان استیلا یافت و به لقب الناصر ملقب شد و علت خروج او را پس از این به خواست خدا خواهیم نوشت.

پیش از این گفتیم محمد بن هارون علیه احمد بن اسماعیل قیام کرد و از او فراری شد پس از این امیر احمد بن اسماعیل (سامانی) ابو العباس عبد الله ابن محمد بن نوح را بر مردم طبرستان برگمارد و او هم روش عدل و داد را در آنجا رواج داد و نسبت به علوی های مقیم آن سرزمین کمال احترام را رعایت می کرد و در احسان بدانها از هیچ چیزی دریغ نمی داشت و باب مراسله و راهنمایی را با رؤسای دیلم مفتوح ساخت.

و حسن بن علی اطروش پس از کشته شدن محمد بن زید وارد دیلم شد و مدت سیزده سال در آنجا اقامت کرد و مردم را به اسلام دعوت می کرد و ابن حسان که صاحب دولت آنجا بود از مردم آنجا پشتیبانی می کرد و طولی نکشید گروه بسیاری به دین اسلام گرویدند و گرد او اجتماع کردند و به دستور او مسجدهایی در آن سرزمین بنیان شد و برای مسلمانان دروازه ای مانند قزوین و چالوس و امثال آن ها مقرر شده بود و در

شهر چالوس باروی بس بلند کهنی بود که اطروش آن را در هنگامی که دیلمی ها و جیلی ها اسلام آورده بودند ویران کرد.

پس از این اطروش مردم دیلم را به خروج برای طبرستان دعوت کرد و سلام را به فرمانداری دیلم برگماشت و از آنجا که سلام کاملاً از عهده زمامداری آن سرزمین برنیامد مردم دیلم علیه او شوریدند سلام با آن ها نبرد کرد و منهزم شدند و پس از انهزام آن ها، تقاضای برکناری از فرمانداری آنجا را کرد و امیر احمد او را معزول داشت و آن گاه که نوبت به پسر نوح رسید وی را بار دیگر به فرمانداری آنجا برگمارد و شهرهای دیلم و جبل با حکومت او اصلاح یافت و پس از آنکه در آن سرزمین درگذشت ابو العباس محمّد بن ابراهیم صعلوک به کارگزاری آنجا نامزد شد صعلوک رسوم ابن نوح را که در آنجا مقرر داشته بود تغییر داد و رویه ناخوشایندی با آن ها داشت و هدایایی که پسر نوح به رؤسای دیلم می داد از آن ها قطع کرد.

حسن که همواره در صدد فرصت مناسبی بود از موقعیت استفاده کرد و مردم دیلم را تحریک و آن ها را به خروج علیه کارگزار دیلم و دست نشانده های او دعوت کرد. مردم دیلم پیشنهاد او را پذیرا شده، همراه او خروج کردند و به کارزار با صعلوک کمر بستند و در محلی به نام نوروز، تلاقی هر دو لشکر شد و صعلوک که در آن هنگام در کنار ساحل دریایی که تا سالوس (چالوس) یک روز راه بود اقامت داشت.

صعلوک در این کارزار شکست یافت و چهار هزار نفر از لشکریان او کشته شدند و اطروش باقی ماندگان لشکر او را محاصره و دستگیر کرد و پس از آن، آن ها را به جان و مال امان داد و به دنبال آن به سوی آمل عزیمت کرد. در بازگشت او حسن بن قاسم داعی علوی که داماد اطروش بود علیه آنان برخاست و همه آن ها را کشت زیرا، او با آن ها معاهده نداشت و به ایشان هم امان نداده بود.

باری، سال ۳۰۱ هجری اطروش بر طبرستان مستولی شد و صعلوک هم به جانب ری رهسپار گردید و از آنجا به بغداد عزیمت کرد.

از دیلمی های که به دست اطروش اسلام برگزیده بودند، مردمی را نام برده اند که در پشت سپیدرود که تا آمل امتداد داشته، زیست می کردند و آن ها پیرو مذهب شیعه بودند.

اطروش مردی زیدی مذهب و سراینده ای توانا و ظریف و پیشوایی بس دانا و فقیه و متدین و خوش کلام و عاشق پیشه بود.

گویند، عبد الله مبارک را که به نوعی بیماری گرفتار بود به کارگزاری گرگان برگماشت در یکی از اوقات از کاری که اطروش در اختیار او گذاشته بود کوتاهی کرد و از انجام آن بازماند و اطروش بر وی ایراد کرد او گفت: ای امیر من به مردهای باجلالت و نیرومند محتاج می باشم که مرا در انجام این کار دشوار، کمک کنند اطروش گفت آری می دانم مردان نیرومند را برای انجام چه کاری به کمک خواهی می طلبی.

گویند سبب کری اطروش شمشیری بوده که در کارزار محمد بن زید، بر سر او وارد آمده و در نتیجه آن به کری گرفتار شده بود.

اطروش سه پسر به نام ابو الحسن و ابو القاسم و ابو الحسین داشت.

اطروش بر اثر گفتگوی مختصری که میان او و فرزندش ابو الحسن اتفاق افتاد دست او را از کار حکومت کوتاه کرد و دو فرزند دیگرش ابو القاسم و ابو الحسین را به امور مملکتی برگماشت.

ابو الحسن از اینکه معزول شده، سخت ناراحت بود و می گفت من از دو برادرم برترم زیرا مادر من از اولاد حضرت امام حسن علیه السلام است و مادر آن ها کنیز است.

ابو الحسن مردی سراینده بود و مناقضات و ایرادهایی علیه ابن المعتز داشت.

ابو الحسن پس از عزل از مقامات کشوری به ابن ابی الساج پیوست. در یکی از روزها که به عزم شکار همراه او حرکت می کرد از اسب به زیر افتاد و پیاده ماند. ابن ابی الساج به او گذشت و گفت در ردیف من بر مرکب بنشین. ابو الحسن گفت شایسته نیست دو طبل را بر فراز مرکبی قرار بدهند.

مؤلف گوید، به زودی مطالبی را از کتاب المجرى متذکر خواهیم شد که با برخی از نوشته های ابن اثیر منافات دارد و از آنجا که در شناخت اسم ناصر الحق و نسبت و احوال او پاره ای اختلافات وجود دارد که بر اثر ترك تفحص و بی بهرگی از آنچه در کتاب های نسب آمده، ایجاد شده است ایرادی نخواهد بود هر گاه ما سخن خویش را به شرح نسبت و احوال نیاکان او معطوف بداریم و از طول کلام و موجبات ملالت و ملامت عذر بخواهیم.

شریف علوی عمری که از نسب شناسان شیعه امامی و معاصر با سید مرتضی رحمه الله بوده در کتاب المجدی در انساب در ضمن نسب عمر اشرف بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام می نویسد ابو حفص عمر اشرف، شصت و پنج سال عمر کرد (۱).

استاد من ابو عبد الله بن طباطبا گفته: عمر برادر پدری و مادری زید بوده، و مادرشان به نام جیدا موسوم بوده و بزرگ تر از زید بوده است و از فضیلت محدثان به شمار می آمده و تولیت صدقات حضرت امیر المؤمنین

ص: ۴۰۰

---

۱ - ۱ - از غایه الاختصار ابن زهره بدست می آید نظر به اینکه عمر از برادرش زید شریف تر و بزرگوارتر بوده او را اشرف گفته اند در عمده الطالب گوید علت اینکه عمر بن علی بن الحسین را اشرف گفته است برای این است که از ناحیه حضرت زهرا به حضرت رسول اکرم متصل می شود و فضیلت او از این نظر برتر از عمر بن علی بن ابی طالب بوده، که فضیلت او از طرف واحد است که علی باشد و عمر اشرف از دو طرف است که علی و زهرا باشند.

علی علیه السلام را به عهده داشته است و بعضی کنیه او را ابو علی گفته اند (۱).

شیخ ما ابو الحسن محمد بن محمد گفته است که، ابو الفرج اصفهانی گفت، مختار ابی عبیده ثقفی کنیزکی را به حضور مبارک حضرت سجاد علیه السلام تقدیم داشت (۲). امام علیه السلام را از آن کنیزک، فرزندان به نام عمر و زید و علی و خدیجه روزی شد.

عمر اشرف، پانزده فرزند داشت پنج تن آن ها دختر بودند محبت (به ضم میم)، سیده ام حبیب، عبده و خدیجه و فرزندان پسر او جعفر اکبر معروف به تنین و مادرش نوفلیه بوده و برادرانی داشته که منقرض شده اند و دیگر جعفر اصغر که از ام ولد بوده، و دیگری اسماعیل بن عمریه است که منقرض شده و دیگری موسای اکبر و موسای اصغر است و دیگری حسن است که پسری به نام علی داشت و منقرض شد و ابو عمر ابراهیم که معروف به حسن بوده، و علی اکبر که از حضرت صادق علیه السلام به روایت حدیث مفتخر بوده و بلاعقب در گذشته است و محمد اکبر که نوادگانش در مدینه بوده و گمان می کنم منقرض شده باشند و فرزندش عمر بن محمد بن عمر یکی از فضلا و مادرش ام ولد بوده است و نیز علی اصغر که از حضرت صادق علیه السلام روایت داشته، مادرش ام ولد بوده که اعقاب او امروز باقی است.

از فرزندان علی بن عمر اشرف، شش دختر بوده اند از آن ها علیه است که ام علی بوده و از دیگر خواهرانش برتری داشته و از موقعیت مهمی برخوردار بوده و عمر بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام وی را به همسری خویش در آورد و فرزندی به نام ابراهیم از وی به وجود آمد و

ص: ۴۰۱

---

۱ - ۱ - عمده الطالب کنیه ابو علی را برتر از ابو حفص شمرده، در سر السلسله نیز کنیه او را ابو علی نوشته است در غایه الاختصار کنیه ابو حفص را برتر از ابو علی دانسته است.

۲ - ۲ - در سر السلسله ذیل احوال زید می نویسد: مختار بن ابی عبیده کنیزکی را به صد هزار درهم خریداری کرد و گفت کسی را جز علی بن الحسین شایسته به این کنیزک نمی دانم سپس او را حضور حضرت سجاد علیه السلام گسیل داشت و آن حضرت از وی دو فرزند، به نام عمر و زید روزی شد - م.

فرزندان پسر او که شش تن بوده اند بلاعقب در گذشتند و آن ها عبارتند از، موسی و حسین و زید و محمد، ملقب به کباشه و جعفر و عبد الله اصغر و پنج تن از فرزندان او به نام های، حسن و عمر و قاسم و عبد الله و موسی دارای فرزندی بوده اند.

اما موسی بن علی بن عمر بن علی علیه السلام از ام ولد بوده و در غرب خروج کرده است.

ابو الحسن استانی گفته: موسی پنج دختر و سه پسر داشت. پسران او احمد و محمد و علی است.

و بنا به قول پدرم ابو الغنائم و استادم ابو الحسن محمد بن محمد ابو عبد الله سه پسر داشت به نام های محمد و قاسم و زید.

و ابو علی قاسم بن علی بن عمر بن علی بن الحسين علیه السلام از سرایندگان بوده و در بغداد به طور پنهان می زیسته و فرزندی داشته است به نام محمد ابن قاسم که به فرمان هارون الرشید از حجاز به بغداد آورده شد و محبوس گردید و از حبس فرار کرد و در بغداد پنهانی می زیست.

فرزندان محمد بنا به قول پدرم ابو الغنائم از ام ولد بوده اند به نام احمد که بلاعقب در گذشت و حسین شعرانی که در ری بود و فرزندانش در شیراز به سر می بردند. و دیگری علی است که او را ابن المحمّديه می گفتند و در ری می زیست و در آنجا و در قم فرزندان او می زیستند و دیگری جعفر است که مادرش ام فروه دختر جعفر بن محمد بن اسماعیل بن صادق می باشد که در روزگار معتز زندانی شد و فرار کرد.

ابو منذر خزاز نسابه گفته است، محمد کنیه اش ابو عبد الله و معروف به صوفی بود و فرزند داشت (۱).

ص: ۴۰۲

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو جعفر محمد صوفی مردی نیکوکار بود. در روزگار معتصم در طالقان خروج کرد و مدت چهار ماه استقامت ورزید سپس عبد الله ابن طاهر با وی نبرد کرد و او را دستگیر کرده، به بغداد فرستاد معتصم او را زندانی کرد پس از چند روز از زندان گریخت دوباره او را دستگیر کرد و با شکنجه هرچه تمام تر سر از بدن شریفش

و از فرزندان علی بن عمر اشرف، عمر بن علی است که به شجری معروف بوده و مادرش ام ولد است و چهار فرزند داشته است، دو پسر به نام محمد و علی و دو دختر به نام زینب و عبده.

اما علی بن عمر شجری فرزندی داشته است از جمله بنو کردی که از ایشان بوده، محمد بن علی بن حسن بن احمد بن علی بن عمر بن علی بن عمر اشرف بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام محمد در واسط می زیسته و به کار ناخداگری کشتی اشتغال می ورزیده است.

و اما محمد بن عمر شجری، مادرش زهریه قرشی بوده و از نوادگان او ابو الحسن علی بن عبید الله بن احمد بن علی بن محمد بن عمر شجری است که نوادگان او تا زمان ما برقرارند.

و از ایشان است ابو جعفر محمد شعرانی صاحب الخال که در درب النخلة بغداد می زیسته، و فرزند حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر شجری بن اشرف بوده و فرزندان دختر و پسر داشته، دختری از آن ها به دیلمی و دیگری به ترکی تزویج شده است.

و اما، ابو محمد حسن بن علی بن عمر اشرف، سومین فرزند علی از محدثان بوده است. مادرش ام نوفل دختر عبد الله بن عمرو عبدری است.

سه فرزند داشته است به نام های، محمد و جعفر و علی همگی آن ها فرزند داشته اند.

از جمله (ابو جعفر) محمد بن حسن، مادرش رقیه دختر عیسی بن زید بود که در ری خروج کرد و به اسارت گرفته شد و در نیشابور به زندان محمد بن طاهر افتاد و همان جا درگذشت.

از نوادگان او محمد بن احمد بن محمد بن حسن بن علی بن عمر اشرف است.

پدرم گفته است محمد بن احمد در روزگار معتمد عباسی در قم به چنگ و دندان گرگ طبیعت عبد العزیز بن دلف علیه و علی آباءه و علی خصماء آل محمد آلاف اللعان افتاد و به فرمان او میل به جراحات بدنش فرو کردند و با سخت ترین شکنجه او را به شهادت رسانیدند. و این پیش آمد از درست ترین روایات است. و روایت دیگر آنکه در جنگی که در روزگار مستعین اتفاق افتاد جنابش را شهید کردند و قول صحیح همان قول اول است.

و محمد بن حسن فرزندی داشته است به کنیه ابو الحسین که نامش احمد بوده (۱)، و در بغداد در کنار نهر عیسی به شهادت رسیده و به طبری شهرت داشته است و استاد ما ابو الحسن محمد بن محمد اظهار داشته، نوادگانی از طبری موجود می باشد.

و جعفر بن حسن که فرزند دیگر حسن بن علی بود در روزگار مأمون تولیت صدقات مدینه را عهده دار بود و به لقب دیباجه شهرت داشت. و مادرش محمدیه بود و برادران مادریش طاهر بن محمد نفس زکیه است و از ایشان است ابو جعفر محمد قزوینی، نقیب بصره. ابن حمزه ملقب است به، ستین بن محمد بن حسن بن جعفر بن حسن بن علی بن عمر ابن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام.

نقیب بصره چند فرزند داشت که پیش از این نام برده شده اند. (مراد کتاب مجدی) است. و نقیب برادری داشته است به نام ابو الفضل محمد بن حمزه که او را ابن ستین می گفتند. نوادگان او در بغداد بوده اند. از آن هاست شریف جلیل امجد، ابو الحسن مهدی و برادرش شریف وجیه اتقی ذو الرفعتین، ابو علی نقیب بصره که من با او علاقه دوستی داشتم و شناسای یکدیگر بودیم و در خوزستان می زیست و این دو برادر را ابن شجری

ص: ۴۰۴

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو جعفر محمد بن حسن دو فرزند داشته است به نام های احمد اعرابی سابق الذکر و دیگری محمد اعرس و هر دو هم فرزند داشته اند از نوادگان احمد ابو الفضل علی مجل و از آن هاست مانکدیم بن محمد-م.

می گفتند و پدیشان ابو حرب محمّد بن احمد بن محمّد بن حسن بن محمّد ابن جعفر بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام بوده است و آن دو برادر فرزندان در اهواز و خوزستان داشتند و به اجلاء ملقب بودند.

و اما (ابو الحسن) علی بن حسن بن علی بن اشرف که او را ابن مقعد می گفتند، مادرش محمّديه بوده و خود او به عسکری معروف است. عمر ابن فرج او را از مدینه به عراق آورد و در سن ۷۷ سالگی در گذشت. فرزند او محمّد است که در حجاز می زیست و بلا عقب در گذشت.

بعضی گفته اند دختری داشته است به نام فاطمه و از فرزندان عسکری دیگری است به نام ابو علی احمد که در قم می زیست و صوفی فاضل و عنوان المصری داشته و دارای فرزند بوده است. و از فرزندان عسکری دیگری است به نام ابو عبد الله حسین که شاعر و محدث بوده و به عنوان زیدی مصری شناخته می شده و سال ۳۱۲ هجری در گذشته است.

در نسخه ابو الغنائم و حسن از ابن خداع نسابه نقل کرده، دو شعر زیر از حسین بن علی مصری است:

الحمد لله لم يقعد بنا حال من أن ننال من الاعداء ما نالوا

لكنها قعدت من أن تقوم بنا الى المهمات أحوال و أموال

خدا را شکر که حالی به ما نداده است تا به سرانجامی برسیم که دشمنان ما رسیدند و همچنین ما را گرفتار مهمات احوال و اموال نکرده بلکه، خواسته ما را خود انجام داده است.

و از نوادگان او ابو حرب محمّد است که مراد ابو هاشم را در اصول دین به ابو الحسین بصری یاد می داد و او فرزند حسن امیر کابن جعفر بن محمّد ابن حسین، شاعر زیدی بوده، که او فرزند علی بن حسین بن علی بن عمر ابن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام است. و جعفر بن علی در جنگ محمّد بن زید در باب نیشابور به قتل رسید.

و از فرزندان عسکری حسن بن علی است که صاحب فرزندى بوده، و او ابو محمد حسن بن علی بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسين عليه السلام است که ملقب به ناصر کبير و معروف به اطروش می باشد (که شرح حال حاضر مربوط به اوست).

اطروش، سرزمین دیلم را در اختیار داشت و بزرگواری سراینده و فقیه و مصنف بود و کتاب الالفاظ از آثار اوست و مادرش ام ولد بوده است.

پدرم محمد بن علی نسابه گوید: سال ۲۹۰ هجری در روزگار المکتفی عباسی، وارد دیار دیلم شد و در محل هوسم اقامت گزید و در سال ۳۰۱ هجری همراه با لشکر گرانی عازم طبرستان شد و با صعلوک سامانی نبرد کرد و طبرستان را متصرف شد، و در ماه شعبان سال ۳۰۴ هجری درگذشت.

در تعلیقه ابو الغنائم از حسن بصری، از ابو القاسم بن خداع نسابه نقل کرده است، که شبل بن تکین مولای باهله نسابه به اطلاع او رسانید رافع بن هرثمه آن قدر ناصر اطروش را تازیانه زد تا نیروی شنوایی خود را از دست داد (۱).

و شریف ابو القاسم حسینی مسن اشعار زیر را که از طبع اطروش بوده، چنین روایت کرده است:

لهفان جم بلابل الصدر بین الرياض ف ساحل البحر

یدعو العباد لرشدهم و هم ضربوا علی الاذان بالوقر

فخشیت أن ألقى الإله و ما أبلیت فی أعدائه عذری

فی فته باعوا نفوسهم لله بالباقی من الاجر

ص: ۴۰۶

۱-۱- عمده الطالب می نویسد: ابو محمد، امام زیدی های ناصریه است و هنگامی که رافع بر طبرستان چیره شد هزار تازیانه بر ناصر زد و او در نتیجه، شنوایی خود را از دست داد و پس از ۱۴ سال که در دیلم بود سال ۳۰۱ طبرستان را به تصرف در آورد و سه سال و سه ماه آنجا را متصرف شد و در سن ۹۹ سالگی در سنه ۳۰۴ در آمل درگذشت بنابراین سال میلادش ۲۰۵ هجری بوده است-م.

تأسف و ناراحتی قلبی من در دو موضع است در میان بوستان ها و در ساحل دریا، و متأسف آن کسی است که بندگان خدا را هدایت می کند و آن ها را به راه حق می خواند و مخالفان، او را تازیانه می زنند و نیروی شنوایی را از او می گیرند. بیم من از آن است که خدا را ملاقات کنم و در نابودی دشمنان او عذری باقی گذارده باشم. با جوانانی سروکار دارم که خود را در راه او از دست داده اند و در انتظار اجر خدا می باشند. کارهای خود را در اختیار جوانی درآورده اند که جز تلخ کامی و خشمناکی اثر دیگری ندارد.

ابو محمد، ده فرزند داشت. پنج تن آن ها دختر به نام های: میمونه و مبارکه و زینب و ام محمد و ام الحسن. و پنج تن دیگر پسر بودند به نام های: زید و محمد و جعفر و علی و احمد.

زید، فاقد اعقاب بوده است و نیز ابو علی محمد فرزند زیادی نداشت و فرزندش ابو الحسن علی، محدثی در اهواز بود و ابو القاسم جعفر فرزندانش در شیراز و بغداد بودند.

و اما، فرزندش ابو الحسن علی اعور در طبرستان بود و از سرایندگان به شمار می آمد و مادرش ام ولد (۱) و فرزندى داشت به نام ابو الحسن محمد.

ابو عبد الله بن طباطبا نسابه ابقاه الله گفته، کنیه محمد ابو الحسين است و فرزندانى داشته که برخی از آن ها در بلخ بوده اند و ابو عبد الله محمد خلیفه خوانده می شده و محدث و مادرش ام ولد بوده و فرزندانش در بغداد و شیراز و در سرزمین های دیگر بوده اند.

ص: ۴۰۷

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو الحسن علی، مذهب دوازده امامی داشت و در ضمن، قصایدی علیه پدرش و همچنین ابن معتز که قصایدی علیه علوی ها سروده بود، می سرود و زیدیه را به تیر زبان خویش هدف هجو قرار می دادم-م.

و ابو علی محمد با دیلمی ها به سر می برده و یکی از فضلا به حساب می آمده است و نیز شیخ ما ابو الحسن بن ابی جعفر نسابه از وی روایت می کرده است. فرزندش معروف به امیرکا با خواهر القادر خلیفه عباسی ازدواج کرد و ابو محمد حسن معروف به بیرخان فرزندانش در استرآباد و جاهای دیگر بوده اند.

پدرم گفته، ابو الحسن علی فرزند دیگری به نام عبید الله داشته است و فرزندى برای او ذکر نکرده و مادرش حسنیه بوده است.

و اما، ابو الحسن احمد بن ناصر بن طباطبا گفته است، وی سپه سالار لشکر پدرش بوده و پدرم در ضمن نامه ای که به من نوشته اظهار داشته است ابو الحسن بن ناصر همسر خواهرزن معز الدوله و از اشراف روزگارش بوده است (۱).

فرزندان احمد عبارتند از، فاطمه کبرا و فاطمه صغرا و علی و ابو علی محمد که ملقب به رضا بوده است. در یکی از اوقات که بر فراز اسبش نشسته بود اسب سکندری خورد و او را به زمین زد و در طبرستان در گذشت و فرزندانى داشت که دیر نپاییدند.

و دیگری ابو جعفر محمد صاحب قلنسوه (کلاه) است.

استادم ابو عبد الله بن طباطبا گفته، ابو جعفر همان ناصر صغیر است که پادشاه دیلم و طبرستان بوده و همان کسی است که سال ۳۵۰ هجری عازم ساحل طبرستان شد و همان زمان حسن بن زید در آنجا بود وی را راه داد تا از آنجا به ری رفت.

ابو جعفر فرزندانى داشته است که در اهواز و اطراف آن به طور پراکنده می زیسته اند. از آن جمله ابو جعفر محمد خوزستانی است که خاله زاده مرتضی همسر خواهر عصمه الدین و ابن جعفر بن محمد بن احمد بن حسن ابن ناصر بن علی بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسن بن علی

ص: ۴۰۸

ابن ابی طالب علیه السلام و دیگری ابو الحسن محمّد بن اصغر بن احمد بن ناصر کبیر است. که فرزندان او داشته، از آن جمله: شریف سید ابو احمد محمّد بن حسین بن احمد بن ناصر است که فرزندان او منحصر به دختر بوده، و دیگری ابو محمّد ناصر است که سال ۳۶۸ هجری در بغداد در گذشته است.

شیخ ما ابو الحسن گفته است: ابو محمّد همان ناصر صغیر است که نقیب بغداد بوده و به ناصرک خوانده می شده و فرزندان او داشته است و امروز فرزندان او در بغداد موجودند و از نوادگان او حسین بن احمد ملقب به کیا ابن ناصر صغیر بن محمّد است و از فرزندان ناصر صغیر، فاطمه دختر حسن بن احمد است که به ازدواج ابو احمد موسوی، نقیب النقباء در آمده است و از او دو فرزند والا گوهر و مشهور روزگاران سید مرتضی و سید رضی رضی الله عنهم اجمعین به وجود آمدند (تا بدینجا آنچه لازم بود از کتاب المجدی ایراد کردیم).

باید بگویم نسخه ای که از کتاب المجد نزد ما موجود است در نهایت اشتباه و نادرستی است چنان که بسیاری از مواضع آن نادرست بوده و ما آن ها را با نظر و تأمل و به قدر امکان تصحیح کرده ایم و در عین حال برخی از مواضع آن نادرست مانده، امید است خدای متعال نسخه صحیحی از آن را به کرمش عنایت فرماید (۱).

پس از این می گوئیم، ابن اثیر در جای دیگر از کتاب کامل نزدیک به محل نخستین می نویسد: در سال ۳۰۲ هجری حسن بن علی اطروش علوی

ص: ۴۰۹

---

۱ - ۱ - الذریعه ۲۰ [۱] می نویسد: المجدی در انساب طالبی ها اثر سید شریف نسابه نجم الدین ابو الحسن علی بن ابی الغنائم محمّد بن علی علوی عمری است که از نوادگان عمر اطرف فرزند حضرت امیر المؤمنین علی بوده، در سال ۴۲۳ هجری و در روزگار سید مرتضی از بصره به موصل آمد و حکایت معروفی با سید دارد و تا پس از سال ۴۴۳ زنده بوده است و در ضمن احوال زید شهید می نویسد، که اثنی عشری مذهب بوده و به ابن صوفی معروف، چه آنکه از پدرش تعریف به ابن صوفی کرده و کتابش مفصل و پرفایده است - م.

به طوری که نوشتیم پس از آنکه بر آمل چیره شد از آنجا به جانب چالوس عزیمت کرد و صعلوک از فرصت استفاده کرده، لشکری را از ری به قصد تصرف آمل گسیل داشت. حسن اطروش که از جریان اطلاع یافت عازم آمل شد و لشکریان او را منهزم ساخت.

و حسن بن علی، بزرگواری نیکوسیرت و دادگر بود و مردم در دادگری و نیکوکاری و خوش سیرتی و بر پای داشتن حق چون او ندیده بودند.

ابن مسکویه هم در تجارب الامم، حسن بن علی را نام برده و می نویسد: او داعی زیدی هاست، ابن اثیر گوید او داعی زیدی ها نبوده بلکه، داعی زیدی ها علی بن قاسم است که داماد حسن بوده است.

ابن اثیر در ضمن وقایع سال ۳۰۴ هجری می نویسد: در این سال ناصر علوی صاحب طبرستان در ماه شعبان در سن ۷۹ سالگی در گذشت و سرزمین طبرستان تا سال ۳۱۶ هجری که حسن بن قاسم داعی زیدی ها به قتل رسید در اختیار ایشان بود.

مؤلف گوید: بعضی پنداشته اند که ابو محمد ناصر به شهادت رسیده و ابو محمد را به حسن بن قاسم داعی که شهید شده و داماد ناصر بوده، اشتباه کرده اند و گاهی ممکن است. این توهم را به نظریه ابن مسکویه که ناصر را داعی خوانده است، تقویت کرد لیکن به طوری که پیش از این نوشتیم داعی زیدی علی بن قاسم بوده است نه ناصر.

و از بناکتی در شگفتم که با آنکه در فن تاریخ و دیگر از فنون باخبر است باز هم در تاریخش می نویسد: در روزگار المقتدر بالله ناصر الحق حسن بن علی در بلاد دیلم خروج کرد و کشته شد انتهی و من کشته شدن ناصر را جز در این تاریخ در کتاب های معتبر دیگر ندیده ام.

ابن اثیر، در کامل در ضمن وقایع ۳۱۶ می نویسد: در این سال حسن بن قاسم داعی به قتل رسید و اسفار بن شیرویه دیلمی به اتفاق مرداویج بر طبرستان استیلا پیدا کردند و در آن هنگام حسن بن قاسم در ری بود و بر

آنجا دست یافته بود و اصحاب سید نصر بن احمد را از آنجا بیرون کرد و همچنین بر قزوین و زنجان و ابهر و قم مستولی شده بود و ماکان بن ماک، با وی همراهی می کرد حسن عازم طبرستان شد و در ساری تلافی لشکر دست داد و جنگ سختی در گرفت حسن و ماکان منهزم شدند و اسفار خود را به حسن رسانید و او را از پای در آورد.

باید گفت، علت انهزام حسن بر اثر عمدی بود که اکثر اصحاب حسن آتش آن را دامن می زدند و سببش آن بود که حسن اصحاب خود را به استقامت دعوت و آن ها را از ستمگری بر رعیت ممانعت می کرد و از باده گساری بازمی داشت این گونه اعمال موجبات کینه توزی با حسن را در دل آن ها پابرجا کرد تا به جایی که تصمیم گرفتند هروسندان را که یکی از رؤسای جبل است و دایی مرداوینج و وشمگیر بشمار می آید به حکومت و پیشوایی خویش نامزد کنند و حسن داعی را دستگیر، و ابو الحسین بن اطروش را به جای او برقرار کنند و خطبه به نام او بخوانند.

در آن هنگام که صعلوک مرده بود هروسندان به اتفاق احمد طویل در دامغان به سر می برد به مجردی که احمد از کار اصحاب حسن اطلاع یافت نامه ای به حسن نوشت و او را از رفتار اصحابش اعلام کرده و بر حذر داشت.

و چون هروسندان وارد شد حسن به اتفاق سران لشکرش از او و همراهانش استقبال، و آن ها را برای پذیرایی به کاخ گرگان دعوت کرد و آن ها اطلاع نداشتند که وی از تصمیمی که ایشان علیه او دارند باخبر شده است از طرف دیگر حسن به یاران خود اطلاع داده بود که اراده دارد هروسندان و همراهان او را بکشد و دستور داده بود تا اجازه ندهند یاران ایشان برای دیدار وارد بر آن ها بشوند به مجردی که هروسندان و همراهان او وارد کاخ شدند حسن تصمیمی که آن ها گرفته اند به اطلاعشان رسانید و اعمالی را که آنان انجام داده و موجبات قتل آن ها را فراهم آورده است

خاطر نشان آن ها ساخت سپس دستور داد همگی آن ها را بکشند و فرمان صادر کرد تا اموال ایشان را غارت کردند. کسان مقتولان که از قتل آن ها اطلاع یافتند از حسن رنجیده خاطر شدند و از همراهی با وی امتناع ورزیدند تا حسن کشته شد.

پس از کشته شدن حسن و آسودگی از وی، اسفار دیلمی بر بلاد طبرستان و ری و گرگان و قزوین و زنجان و ابهر و قم و کرج مستولی شد و مردم را به رهبری سعید نصر بن احمد که حکومت سرزمین خراسان را عهده دار بود، دعوت کرد و خود در ساری به کار پرداخت و هارون بن بهرام را به کارگزاری آمل برقرار داشت.

هارون در باطن علاقه خاصی به ابو جعفر علوی داشت و خطبه به نام او می خواند.

اسفار که از این موضوع اطلاع پیدا کرد برای آنکه قبل از هر چیز جلو فتنه و آشوب گری را ببندد به هارون دستور داد با یکی از اعیان و سرشناسان آمل ازدواج کند و ابو جعفر و دیگر رؤسای علوی ها را به مجلس سرور و عروسی خویش دعوت کند هارون بنا به دستور اسفار زنی را از سرشناسان آمل به نامزدی خویش درآورد و در تعقیب آن پیامی برای ابو جعفر علوی فرستاد و او را برای روز معینی به مجلس عروسی خویش دعوت کرد.

اسفار که از چگونگی دعوت و عروسی وی کاملاً خبردار بود پیش از روز معین با شتاب هرچه تمام تر از ساری حرکت کرد و روز معهود وارد آمل شد و بلافاصله به خانه هارون حمله برد و ابو جعفر و دیگر رؤسای علوی را دستگیر و همه آن ها را غل و زنجیر کرده و به بخارا روانه داشت و اینان همچنان در بند اسارت و دسیسه اسفار دیوسیرت بودند تا فتنه ابو زکریا پیش آمد و آزاد شدند. تا بدینجا آنچه را لازم می دانستیم از کامل ابن اثیر آوردیم.

مؤلف گوید، به طوری که در آغاز شرح حال ناصر گفتیم اینجا هم به ظهور پیوسته، آن است که، ناصر از اعتقاد صحیح برخوردار بود و در ردیف علمای اثنی عشریه به شمار می رفت. جز اینکه علامه حلی در بخش دوم از خلاصه که ویژه غیر موثقان است از وی نام برده و برخی از حاشیه نویسان رجال نجاشی در ذیل اظهار نجاشی که نوشته است «کان یعتقد الامامه» چنان استفاده کرده که وی از پیشوایان زیدی بوده و مردم را به امامت خویش می خوانده و حال آنکه این اعتقاد به جهاتی نادرست و یاوه است.

اولاً، ناصر الحق در کتاب انساب الائمه و موالید ایشان علیهم السّلام یک یک ائمه طاهرین را تا حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف را نام برده است و این ذکر نام خود حاکی از آن است که وی معتقد به ائمه اثنی عشر علیهم السّلام بوده است.

ثانیاً، اینکه نوشته است ناصر آثار بسیاری در امامت نوشته دلیل بر امامی بودن است.

ثالثاً، موضوعی را که ذیلاً درباره وی از شیخ بهایی رحمه الله نقل می کنیم.

رابعاً، نجاشی در ذیل ذکر نام او جمله رحمه الله را درباره او نوشته است و این ترحیم دلیل بر امامی بودن اوست هر چند علامه در مقام نقل قول نجاشی جمله رحمه الله را از کلام نجاشی اسقاط کرده است.

دلیل پنجم را مؤلف در اصل نسخه ایراد کرده، لیکن در نسخه حاضر مطبوع، محلس خالی است او ممکن است مراد نجاشی که گفته است «یعتقد الامامه» نظرش آن باشد که ناصر به مسأله امامت به همان چشم می نگریسته که شیعه می نگرد و اعتقادش در این خصوص همانا اعتقاد دوازده امامی هاست و امثال این لفظ در خصوص امامت و دیگر مطالب اصولی فراوان است (ممکن است همین نظریه را هم دلیل پنجم دانست).

باز مؤلف گوید، آنچه را که ما فهمیدیم و ایراز داشتیم، کلام استاد استناد ما (مجلسی رحمه الله) نیز دایر در اطراف آن بوده است آنجا که در اثر مختصر خود که راجع به فن رجال تألیف کرده است، به مناسبت ذکر نام ناصر الحق می نویسد: حسن بن علی بن حسن اطروش مدحی درباره او رسیده و او همان کسی است که به لقب ناصر الحق ملقب شده است، و زیدیه او را امام و پیشوای خود می دانند.

بنابراین، هرگاه ناصر الحق انسان فاسدالعقیده ای بود چگونه او را ممدوح می دانسته و از وی ستایش به عمل آورده اند با آنکه در اصطلاح رجالی ها کلمه ممدوح را به کسی اطلاق می کنند که امامی مذهب باشد و ظاهر از کلمه ممدوح همان است که گفته شد.

بلکه من می پندارم استاد علامه کلمه مدح را از جمله نجاشی فرا گرفته آنجا که گفته است: «کان یعتقد الامامه» و حال آنکه علامه و پیروان او از این جمله معنای مخالف آن را برداشت کرده اند.

و ممکن است استاد علامه کلمه مدح را از گفته دیگر نجاشی فرا گرفته باشد که گفته است، رحمه الله و هم ممکن است جمله «فیه مدح» را از هر دو جمله کان یعتقد الامامه و رحمه الله استفاده کرده باشد.

به هر تقدیر جمله «کان یعتقد الامامه» که نجاشی گفته محمول بر نکوهش و مذمت از ناصر نخواهد بود (فتبصر).

مؤلف، در تعقیب مطالب یادشده، اظهار می دارد، شیخ بهایی قدس سره در رساله ای که به منظور اثبات وجود حضرت صاحب الزمان علیه السلام در حال حاضر تألیف کرده، مطالبی راجع به ناصر نوشته است که شایسته است همگی کلام او را در اینجا نقل کنیم زیرا، کلام او به حقیقت سودمند به مقام و اثبات مرام ما می باشد.

معظم له می فرماید دانشوران محقق ما معتقدند که ناصر الحق از لحاظ امور دینی پیرو حضرت صادق علیه السلام بوده است و ما این حقیقت را می توانیم

از برخورد با آثار او به دست آوریم. و از آنجا که با گروه های پراکنده سروکار داشته و آن ها را به یاری خود دعوت می کرده است، پاره ای از کارها را که موجب تألیف قلوب بوده انتشار داده است تا بدان وسیله از انصراف مردم از کمک به او جلوگیری به عمل آورده باشد. چنان که دستور داده است تا در وضو، جمع بین غسل و مسح کنند و همچنین در دعای دست، قنوت امامیه و شافعیه را بخوانند و در تحلیل و تحریم متعه تظاهر به توقف و تردد کرده است.

همان طور که در یکی از کتاب هایش ابراز می دارد نکاحی که موجب میراث می شود همان نکاحی است که به اجازه ولی و با حضور دو شاهد به انجام برسد و نکاحی که موجبات ارث را ایجاد نمی کند نکاح متعه است.

و معمول صحابه در روزگار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله آن بود که زنان را به عقد متعه و انعقاد موقت درمی آوردند پس از آن یکی از صحابه اظهار داشت که رسول خدا صلی الله علیه و آله، نکاح متعه را در روز خیبر حرام کرد. از طرف دیگر اجماع امت، بر حلیت و حرمت آن منعقد نشده است و نکاحی را که امت بر حلیت آن اجماع نکرده اند دوست نمی دارم و به انجام آن هم دستور نمی دهم و هرگاه پای اختلاف امت در میان باشد توقف در آن صواب است.

و در کتاب المسترشد گوید، زمین با همه اهل خود به اندازه یک چشم به هم زدن از حجتی که بندگان را به آیین حق تعالی باقی بدارد، خالی نیست و مادام که آسمان ها و زمین پا برجاست، وجود حجت لازم است.

و در همان کتاب این حدیث را که از حضرت مولا علی علیه السلام روایت شده، نقل کرده است و آن این است که فرمود «لا تخلو الارض من قائم لله بحجه اما ظاهر مشهور او خائف مغمور» زمین از وجود قائمی که حجت خدا را به اتمام رساند خالی نبوده است. این حجت یا ظاهر است و همگان او را می شناسند یا بیمناک است و در پس پرده استتار.

و همین حدیث را دانشوران زیدی مذهب از حضرت مولا علی علیه السلام روایت کرده اند.

به دنبال آن باید بگوییم شگفت نیست که ناصر با آنکه از سوی یارانش به عنوان امام زمان پذیرفته شده بود، در عین حال ادعای امامت برای خود نکرده و سببش آن است که ما به بسیاری از تابعان می رسیم که اموری را برای متبوعشان اثبات می کنند و او از همه آن ادعاها متنفر است چنان که نصیری و علی اللهیان امیر المؤمنین علیه السلام را بدون واسطه خالق آسمان ها و زمین می دانستند و هرچه حضرت مولا- علیه السلام از این انتساب اظهار تبری و تنفر می کرد و می فرمود: من بنده آن کسی هستم که آسمان ها و زمین را به وجود آورده است نه خالق آن ها، نمی پذیرفتند و در عقیده خود پابرجا بودند تا اینکه حضرت مولا علیه السلام آن ها را با آتش سوزانید.

بنابراین، هرگاه مردم خردمندی معتقد به الوهیت حضرت مولا علی علیه السلام بوده باشند، جای هیچ گونه تعجبی نیست که گروهی از خردمندان هم معتقد به امامت ناصر الحق بوده باشند. تا بدینجا کلام شیخ بهایی رحمه الله به پایان می رسد.

مؤلف پس از این می گوید: در چندین موضع از گفتار شیخ جای اظهار نظر است.

و در تعقیب آن می گوییم ناصر الحق در کتابی که به نام الناصریات و به منظور ایراد صد مسأله از مسائل اصول و فروع تدوین کرده و همان را نواده بزرگوارش سید مرتضی رحمه الله در ضمن کتاب معروف به، المسائل الناصریات تهنید کرده مطالبی را در اصول و فروع ایراد کرده است که با مذهب زیدیه موافقت دارد و به همین مناسبت است هنگامی که، سید به عده ای از این مسائل می رسد آن ها را رد می کند و مذهب حق امامیه را به جای آن ها برقرار می دارد. مگر اینکه بگوییم، الناصریات از آثار ناصر الحق نبوده و آن ها را ناصر صغیر تدوین کرده است.

پس از این در شرح حال سید مرتضی خواهیم گفت که مادر او و برادر ارجمندش سید رضی، فاطمه دختر حسین بن احمد بن حسن ناصر الحق اطروش صاحب الدیلم است و هموست که به ازدواج شریف نقیب طاهر اوحد ذو المناقب، ابو احمد حسین پدر سید مرتضی و سید رضی درآمده است و این دو بزرگوار از آن سیده طاهره به وجود آمده اند.

و همچنین بزودی در شرح حال سید مرتضی می گوئیم، مؤلف عمده الطالب، نسب ناصر الحق را جوری ایراد کرده، که منافی با اظهار دیگران می باشد به ویژه مخالف با کلام صاحب المجدی است و من اعتمادم به کتاب مجدی بیشتر از کتاب عمده الطالب است؛ زیرا بصیرت او در نسب شناسی بیشتر از مؤلف عمده الطالب می باشد علاوه بر اینکه وی، مقدم بر مؤلف عمده است.

پس از این می گوئیم سید مرتضی در آغاز مسائل الناصریات می نویسد (۱).

ص: ۴۱۷

۱-۱- مطالبی را که مؤلف قدس سره از آغاز مسائل ناصریات در اینجا یاد کرده نظر به اینکه در چاپ مطبوع موجود نبوده و مفقود گردیده اینجانب خلاصه ای از آن را در این پاورقی ترجمه می کنم پس از حمد خدا می نویسد: مسائل فقه الناصر رضی الله عنه در اختیار من قرار گرفت و به شرح و بیان موافق و مخالف آن پرداختم و من به تبیین اثر این فاضل بارع کرم الله وجهه احق و اولی هستم زیرا او جد مادری من است چه آنکه مادرم فاطمه دختر ابو محمد حسن بن ابو الحسین احمد سپه سالار پدرش ناصر کبیر ابو محمد حسن است و ناصر اصل من و دوده من است و نسب او نسبی است که فضیلت و نجابت و ریاست او را به خود اختصاص داده است پس از این به ترجمه اجمالی اجداد خود پرداخته از جمله ابو محمد حسن معروف به ناصر پدر و مادرش را که بزرگوار معظم بوده و در روزگار معز الدوله می زیسته و سید مرتضی او را دیده سال ۳۶۸ در بغداد در گذشته است و سال ۳۶۲ که پدر سید از نقابت اعتزال جسته به جای او به نقابت نامزد شده و پدر او ابو الحسین احمد سپه سالار لشکر پدرش ناصر الحق بوده مردی فاضل و دلاور و نجیب بوده و مقاماتی داشته است که جای ذکر آن ها نمی باشد و اما ابو محمد ناصر کبیر فضیلت و علم و زهد و نقابتش از خورشید روشن تر بوده و او کسی است که اسلام را در سرزمین دیلم رواج داد و مردم را از صراط گمراهی به شاهراه هدایت راهنمایی کرد و از جهل به علم گرایش داد و سیرت جمیل او بیشتر از آن است که به شماره آید و ظاهرتر از آن است که پوشیده باشد و کسی که طالب سیرت پسندیده او باشد باید آن را از محال مربوط به آن به دست آورد باری مسائل الناصریات مشتمل بر دو بیست و هفت مسأله در مسائل فروع

۱۵۸- شیخ حسن بن علی بن محمود عاملی

شیخ معاصر می نویسد: وی دایی زاده پدرم بوده است و فاضلی فقیه و صالح می باشد.

۱۵۹- سید حسن عینائی عاملی

وی از جمله مشایخ و عرفا و صلحا بوده است.

سید محمد بن محمد بن حسن حسینی عاملی مشهور، به ابن قاسم در کتاب الاثنی عشریه فی المواعظ العددیه، می نویسد: یکی از دوستان که مورد اطمینان من بوده، می گفت: سید از جمله سادات دهکده عیناث بوده است، و او را سید حسن می خواندند و اهل کشف و کرامت بود و ممکن است در روزگار ما و در شهرهای ما هم مشهور باشد. معمول آن بوده که هرگاه مردم به پاره ای از امور نیازمند می شدند در کاغذی کلمه (ضمیر) را می نوشتند و برای او ارسال می داشتند. او هم در ذیل همان کلمه می نوشت نیت تو چنین و چنان است. هرگاه صلاح در انجام آن بود نویسنده را به انجام آن دستور می داد و در غیر این صورت او را از انجام آن کار بازمی داشت و جهت نامناسب بودن آن را متذکر می شد.

مؤلف گوید، صدور این چنین امور از غیر انبیا و اوصیا علیهم السّلام از نظر من قابل قبول نیست اما شیخ راوی ابن قاسم، اگر چه از علماست در عین حال و به طوری که از کتاب او استفاده می شود تمایلی به تصوف داشته و این موضوع هم از ادعاهای صوفیان است.

۱۶۰- شیخ ابو محمد حسن بن عیسی بن ابی عقیل نعمانی حذاء

پیش از این به عنوان حسن بن علی بن ابی عقیل ذکر شده است و همچنین تحقیق لازم را درباره نسب او متذکر شده ایم.

۱۶۱- حسن بن غیاث الدین جرجانی «گرجانی»

وی، از فضلالی عصر خویش و از اکابر علمای شیعه بوده است و من کتابی پارسی در فقه از آثار او را دیده‌ام. لیکن از روزگار او و از چگونگی احوالش اطلاعی ندارم.

۱۶۲- شیخ ابو محمد حسن

وی، فاضلی صالح بوده است و از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در کتاب محتضر از وی یاد کرده، و او را به صلاح و نیکوکاری ستوده است.

شیخ سلیمان گفته: کتاب معراج از آثار اوست و از این کتاب استفاده می‌شود ابو محمد از حسن بن متیل دقاق روایت می‌کرده است.

۱۶۳- افضل الدین حسن بن فادار قمی

وی، از ادبا و از پیشوایان لغت به شمار است.

شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست، از وی روایت می‌کرده و خود او به طوری که در ذیل نام شیخ افضل الدین حسن بن علی مهابادی نوشتیم از امام افضل الدین حسن بن علی بن احمد بن علی مهابادی روایت می‌کرده است. لیکن منتجب الدین در فهرست، ترجمه مستقلی از نام و نشان او تدوین نکرده است.

میرمنشی در رساله مفاخر قم و ما فیها می‌نویسد: حسن بن فادار از مشایخ بلده طیبیه قم و از ادبا به شمار بوده، و در روزگاری که می‌زیسته هیچ یک از فضلا مانند او در فن لغت مهارت نداشته و از اساتید علم لغت محسوب می‌شده و شیخ منتجب الدین او را پیشوای لغت معرفی کرده است.

۱۶۴- شیخ حسن فتونی عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل می‌نویسد: وی، فاضلی صالح و معاصر با شهید اول بوده است.

مؤلف گوید، من خط شریف او را بر پشت نسخه ای از کتاب مسائل شهید اول دیده ام و خطش متوسط بوده است.

۱۶۵- شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن شیخ امین الدین ابو علی

فضل بن حسن بن فضل طبرسی

وی، فاضلی کامل و شعله فروزان حقیقت و فقیهی محدث و با جلال و مؤلف مکارم الاخلاق و معالم الاعلاق بود و از پدرش روایت می کرده است و شیخ مذهب الدین حسین بن رده از وی روایت کرده است.

او و پدرش امین الدین مؤلف مجمع البیان و فرزندش ابو الفضل علی بن حسن مؤلف مشکاه الانوار از اجله علما و مشاهیر فضلا بوده اند.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار الانوار می نویسد: برخی از علما کتاب مکارم الاخلاق را از آثار شیخ ابو علی طبرسی پدر صاحب ترجمه می دانند و این انتساب درست نیست بلکه، مکارم الاخلاق تألیف فرزندش ابو نصر حسن بن فضل است و فرزند خلفش در کتاب مشکاه الانوار بدان تصریح کرده است و همچنین کفعمی در ملحقات کتاب الدرر الواقیه و در بلد الامین بدان تصریح فرموده است.

پس از این، استاد فرموده، شهرت کتاب مکارم الاخلاق مانند شهرت خورشید است در آسمان چهارم و مؤلف آن از اعلامی است که گروهی از بزرگان از وی ستایش کرده اند.

مؤلف گوید: به طوری که از بخشی از مواضع کتاب مکارم الاخلاق استفاده می شود، کتاب مکارم را مؤلف آن در روزگار زندگی پدرش تألیف کرده است.

کفعمی در فصل بیست و ششم از مصباحش می نویسد: کتاب مکارم الاخلاق از آثار شیخ رضی الدین فرزند شیخ ابو علی طبرسی است.

و از برخی از آثار استفاده می شود، کفعمی در اصل الدرود الواقیه تصریح کرده است که مکارم الاخلاق تألیف رضی الدین ابو نصر بن امام امین الدین ابو علی فضل طبرسی است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: حسن بن فضل بن حسن طبرسی از فضلا و محدثان بوده و کتاب مکارم الاخلاق از آثار اوست. و بعضی کتاب جامع الاخبار را از تألیفات او شمرده اند و گاهی هم کتاب جامع الاخبار را به محمد بن محمد شعیری نسبت داده اند، لیکن این دو نسخه متفاوتند.

مؤلف گوید، علت اشتباه آن است که فرزندش ابو الفضل علی در آغاز مشکاه الانوار می نویسد: پدرش حسن، کتابی به نام جامع تألیف کرده است.

در این روزگار نسخه های کتاب مکارم الاخلاق که به پارسی نوشته شده است، در میان مردم شهرت دارد و به طوری که گفته می شود کتاب مزبور ترجمه خود مؤلف بوده، لیکن صحت آن ثابت نشده است.

آری، من منتخب و ملخص آن را که به پارسی نوشته شده است، دیده ام و ممکن است ترجمه آن، از اعلام دیگری بوده باشد.

اما راجع به انتساب جامع الاخبار باید بگویم، شیخ معاصر در یکی از رساله هایش بالصراحه کتاب جامع الاخبار را از آثار طبرسی می نویسد، و در اینجا یعنی، امل به عنوان انتساب متذکر شده است.

در هر حال هرگاه مرادش از جامع الاخبار همان نسخ مشهور آن باشد، بدون شک اشتباه است زیرا، خود مؤلف جامع الاخبار در باب تقلیم اظفار (ناخن گرفتن) یعنی در فصل شصت و چهارم می نویسد: قال محمد بن محمد مؤلف هذا الكتاب قال ابی فی وصیته الی قلم اظفارک. پدرم توصیه کرد ناخن هایم را بگیرم.

از غرایب آنکه، بعضی علما از آخر عبارت یاد شد چنان فهمیده اند که کتاب جامع الاخبار از آثار شیخ صدوق است و آغاز عبارت را فراموش کرده اند. گذشته از این نام صدوق محمّد است و نام پدرش علی است و حال آنکه نام پدر مؤلف جامع الاخبار محمّد است و شگفت آورتر آنکه، بعضی از علما جامع الاخبار را از تألیفات شیخ ابو علی طبرسی پدر مؤلف مکارم الاخلاق دانسته اند و علت این انتساب اشتراک در لقب طبرسی است که پدر و پسر بدان ملقب بوده اند.

و فرزندش علی در آغاز مشکاه الانوار گوید، پدرم ابو نصر حسن پس از آنکه کتاب مکارم الاخلاق را تألیف کرد و مورد پسند همگان واقع شد، به تألیف دیگری که جامع اقوال و محاسن احوال بوده باشد، پرداخت و بدین مناسبت اخبار زیادی که از کتاب های مشهوره اصحاب بدست آورده بود در آن گرد آورد لیکن، اجل مهلتش نداد و کتاب جامع به انجام نرسید. پس از چندی گروهی از مؤمنان که توجه خاصی به اعمال خیر داشتند از من خواستند تا این کتاب را تألیف کنم. تا به آخر آنچه که در ترجمه اش خواهیم نگاشت (۱).

۱۶۶- شیخ عز الدین حسن بن فضل

وی، از اجلای علمای امامیه و فقهای ایشان بوده است. و به طوری که از اجازه شمس الدین محمّد بن مؤذن جزینی پسرعموی شهید اول، که به شیخ علی بن عبد العالی میسی معروف است، بدست می آید، شیخ شمس الدین از شیخ عز الدین روایت می کرده است و دور نیست که عز الدین از علمای جبل عامل بوده باشد.

ص: ۴۲۲

۱-۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۳ [۱] نقل کرده رضی الدین سال ۵۴۸ در شب عید قربان در سبزوار در گذشت و جنازه ی او را به مشهد حمل، و در قتلگاه دفن کردند ظاهر آن است که این تاریخ مربوط به پدر اوست که صاحب مجمع البیان است و تاریخ وفات رضی الدین حسن معلوم نیست-م.

مؤلف گوید، از نسخه اجازه شمس الدین که نزد ما موجود است بدست می آید که شمس الدین از عز الدین روایت می کرده است و حال آنکه ممکن است اشتباهی از کاتب اتفاق افتاده باشد. و ابن مؤذن جزینی مذکور از شیخ جمال الدین بن حاج علی روایت می کرده است و جمال الدین از عز الدین روایت داشته، بنابراین شمس الدین به واسطه از عز الدین روایت می کرده است (۱). و توجه به این نکته هم لازم است که عز الدین فرزند شیخ طبرسی نبوده، زیرا میان این دو تن فاصله بسیاری است.

۱۶۷- حسن بن فقیه

ابن شهر آشوب می نویسد: وی، کتابی دارد راجع به اسامی حضرت امیر المؤمنین علیه السلام.

۱۶۸- سید حسن بن کبش حسینی

وی، عالمی نبیل و فاضلی جلیل و از اصحاب امامیه است و کتابی دارد که اخبار عدیده ای را که در محل خود ارزنده اند، جمع آوری کرده است.

شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول، در کتاب المحتضر از وی یاد کرده، و کتاب مذکور را به وی نسبت داده و اخبار زیادی را از آن نقل کرده است و ظاهر آن است که، سید حسن از متأخران بوده است چه آنکه، شیخ حسن در بعضی از مواضع المحتضر می نویسد، السید المرحوم.

۱۶۹- سید حسن کیا بن قاسم بن محمد حسینی

منتجب الدین گوید: سید حسن، صالحی مقدس و فقیه بوده و مراتب علمی را از جدم، شمس الاسلام فرا گرفته بوده است.

ص: ۴۲۳

۱- ۱- صورت اجازه جزینی در مجلدات اجازه بحار آمده، و تاریخ آن محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری است و در آن اجازه خطاب به میسی فرموده است: و اجزت له الروایه الی ان قال عنی عن الشیخ جمال الدین بن الحاج علی و عن الشیخ عز الدین حسن بن فضل، ظاهر این عبارت حاکی است که جزینی از عز الدین و جمال الدین روایت می کرده و اشتباه کاتب در حرف واو عطف است-م.

مؤلف گوید، مراد از جدش، شمس الدین حسن بن حسین بابویه قمی است.

و «کیا» واژه پارسی است و به معنای بزرگ و رئیس است.

به گمانم در یکی از تفسیرهای مثنوی مولوی چنین یافته ام که «کیا» به زبان پارسی به معنای بزرگوار است و به گمان من لفظ کیا از لغات مردم گیلان و طبرستان و یا شهرهای دیگری است که در جوار گیلانی ها و طبرستانی ها زیست می کنند، چنان که نظیر این اسم در میان آنان مصطلح است و می گویند: کار کیا، یعنی بزرگ.

مؤید اینکه لفظ کیا از واژه های پارسی است آن است که می گویند، فلانی کیای فلان است یعنی امور آن چیز در دست و اختیار اوست.

و ممکن است «الکها یا الکیا» که در حال حاضر متداول در میان مردم ترکیه است به همان معنا باشد و عرب، الکیا را به صورت عربی در آورده و «الکی» گفته و بالاخره الکی هم به معنای بزرگ است و بلکه اصطلاح صحیح آن «الکیا» بوده که بعدها عوام مردم یا را حذف کرده و ها را به آن افزوده، و «الکها» گفته اند.

۱۷۰- حسن بن متویه سندی

وی از دانشوران متقدم بوده است.

علامه حلی رحمه الله، در ایضاح اشتباه از وی نام برده است و شیخ فرج الله حویزوی در رجال خود نیز از آن کتاب یاد کرده و متعرض قدح و مدح او نشده است بلکه تصریح نکرده که ابن متویه از علمای اصحاب ما بوده باشد.

باید گفت در نسخه هایی که ما از ایضاح الاشتباه دیده ایم، نام ابن متویه را، حسین (به تصغیر) یاد کرده چنان که ما هم در موضع مناسبش متعرض خواهیم شد.

لیکن شیخ فرج الله مذکور، در ایجاز المقال که وی را از ایضاح نقل کرده، به عنوان حسن (مکبر) نام برده، و بدان تصریح کرده است. و ما هم به همین نام او را در این باب آورده ایم.

علامه در کتاب ایضاح الاشتباه گوید (۱): ممکن است مترجم حاضر پدر شیخ فخر الدین احمد بن حسین بن محمد بن متویه اصفهانی است که، معروف به ابن متویه بوده و این عالم، صحیفه ادریسیه را از سریانی به عربی برگردانیده، و در روزگار صدوق بلکه، در عصر مفید می زیسته است.

متویه به رویه، سیبویه، و نبطویه، و دیگر از اسمای فارسی است که در آخر آن لفظ ویه الحاق می شود، و شرح اختلافی که در این باره است پیش از این گفته شده، و در آینده هم در بخش دوم در باب الف، به مناسبت ترجمه شیخ فخر الدین احمد مذکور، بدان اشاره خواهد شد.

۱۷۱- شیخ حسن بن محمد

محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیرش گوید، حدیث کرد ما را حسن ابن محمد از بعضی اعلام، از سعد بن عبد الله اشعری. مؤلف گوید: گمان من آن است که در سند مزبور اسامی چندی از قلم افتاده باشد.

زیرا درست نیست حسن بن محمد با یک واسطه از سعد اشعری روایت کرده باشد و محتمل است، این کلام بقیه ای از کلام صاحب انوار باشد که پیش از این ذکر آن آمده و یا از آثار صدوق رحمه الله مأخوذ داشته باشد.

و شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در کتاب احوال المحتضر بدین عبارت می نویسد: و من کتاب المعراج تألیف الشیخ الصالح، ابن

ص: ۴۲۵

۱- عبارت علامه در ایضاح در نسخه مطبوع از این کتاب وجود ندارد و ما عبارت معظم را از ایضاح بدین شرح نقل می کنیم در باب حاء می نویسد: الحسين بن متویه به فتح المیم و تشدید التاء و المنقطه فوقها نقطتين المضمومه و اسکان الواو و الیاء المنقطه تحتها نقطتين ابن السندی بالسین المهمله و النون-م.

محمد الحسن رضی الله عنه، قال حدثنا الحسن بن متیل الدقاق، قال حدثنا سلمه بن الخطاب، عن منیع بن الحجاج، عن یونس بن صباح المزنی، عن ابی عبد الله علیه السلام الخ.

از عبارت بالا- بدست می آید که حسن بن محمد از پیشینیان اعلام بوده است و از اینکه محمد بن جعفر مشهدی از وی بلاواسطه روایت می کرده، معلوم می شود وی، از متأخران بوده است. و این دلیل بر آن است که، حسن ابن محمد دو تن بوده اند «فتأمل».

در ذیل آنچه گفته شد به اشکال دیگری می رسم که حسن بن متیل دقاق (۱)، و همچنین گروهی از اعلام که در آغاز اسناد اخباری که از کتاب معراج روایت شده، نام برده شده اند، از مشایخ صدوق هستند و کتاب معراج هم از آثار شیخ صدوق قدس سره می باشد.

مگر اینکه بگوییم، شیخ حسن هم کتابی به نام معراج داشته و مشایخی که از آن ها روایت کرده است مشایخ صدوق می باشند. و شیخ حسن در کتاب معراجش از کتاب معراج صدوق استفاده کرده و تغییری در اسانید نداده است و نیز سند خود را به آن کتاب اضافه نکرده و سند خویش را به سند او اتصال نداده است.

و مؤید نظریه ما آن است که حسن بن سلیمان یادشده، پس از آنچه را که از وی نقل کردیم بدین مضمون می نویسد، از همان کتاب نیز صدوق به اسناد خود از ابو الحمرا و هم یار رسول خدا چنین روایت کرده است.

و در جای دیگر از کتاب معراج صدوق به طور استقلال روایات دیگری را نقل کرده است.

ص: ۴۲۶

۱-۱- ابن داود می نویسد: حسن بن متیل از وجوه اصحاب ما بوده و اخبار بسیاری نقل کرده و کلمه متیل را به ضم میم و تضعیف تاء مفتوحه و سکون یا ضبط کرده و علامه در ایضاح نام او را حسین و کلمه متیل را به فتح میم و تشدید تا ضبط کرده و توضیح الاشتباه پس از نقل آنچه را از اصل ایراد کردیم اضافه کرده است علامه رحمه الله گوید، طریق صدوق به ابن ناجیه صحیح است؛ زیرا در آن طریق ابن متیل وجود دارد-م.

۱۷۲- شیخ عز الدین حسن بن شمس الدین محمد بن ابراهیم بن حسام

عاملی دمشقی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عز الدین فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده و از محضر فخر المحققین محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلّی رحمه الله یعنی فرزند علامه بهره یابی کرده و من اجازه عامی که فخر الدین به خط خود بر پشت کتاب قواعد پدرش برای او نوشته است، و تاریخ آن ۷۵۳ هجری می باشد دیده ام.

فخر الدین در این اجازه از وی کمال بزرگداشت را به عمل آورده است و می نویسد: قرأ علی مولانا الشیخ الاعظم الامام المعظم شیخ الطائفه مولانا الحاج عز الحق و الدین ابن الشیخ الامام السعید شمس الدین محمد بن ابراهیم بن حسام الدمشقی.

«دمشقی» به کسر دال منسوب به دمشق است.

۱۷۳- سید کمال الدین حسن بن محمد آوی حسینی

از این پس به عنوان سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد آوی حسینی خواهد آمد.

شیخ معاصر در امل می نویسد: وی، فاضلی جلیل بود و ابن معیه از وی روایت می کرده است و پس از این حسن بن محمد بن محمد خواهد آمد.

مؤلف گوید مرادش آن است که، حسن بن محمد و حسن بن محمد بن محمد هر دو نام و نشان یک تن است و حق هم همین است که هر دو نام و نشان یک تن باشد زیرا، انتساب به جد فراوان است «آوی» با الف ممدوده و واو نسبت به آوه که شهرکی است به نام، در نزدیک ساوه از سرزمین های عراق عجم و آن محل را هم آبه، با بای یک نقطه می گویند.

ص: ۴۲۷

۱۷۴- شیخ شهید حسن بن محمد بن ابی بکر بن ابو القاسم همدانی

دمشقی سکا کینی

مؤلف گوید: او و پدرش محمد از دانشوران بزرگ شیعه بوده اند و از این پس ترجمه پدرش را ذکر خواهیم کرد و فرزندش به خاطر شیعه گری شهید شده است.

ابن حجر عسقلانی که از علمای عامه است در الدرر الکامنه می نویسد: حسن بن محمد بن ابی بکر سکا کینی پدرش مرد فاضلی بود و بسیاری از دانش ها را فرا گرفته بود و از شیعیان به شمار می آمد لیکن توجهی به نکوهش دیگران و غلو نداشت. اما فرزندش در شیعه گری غلوی به تمام داشت و این معنی در پیش قاضی شرف الدین مالکی، در شهر دمشق به ثبوت رسید و در ضمن آن ثابت شد که وی آن دو تن را نسبت به کفر داده و دخترانشان را به کار ناپسند منسوب ساخته است و نسبت به جبرئیل هم اظهار داشته که وی بر غیر رسول خدا صلی الله علیه و آله هم نازل می شده و امثال این ها و از آنجا که اعمال برخلاف او نزد قاضی به ثبوت رسید وی، دستور داد تا در بیست و یکم ماه جمادی الاولی سال ۷۴۴ هجری در سوق الخیل (بازار اسب فروش ها) گردنش را زدند و به عمرش پایان دادند.

مؤلف گوید، نسبتی که به وی انتساب داده اند که درباره جبرئیل چنین و چنان گفته است، از افتراهای گواهان متعصب و دشمن می باشد. خدا او را رحمت و قاتلان او را از رحمت خویش محروم کند.

۱۷۵- شیخ حسن بن محمد بن ابی جامع عاملی

شیخ معاصر می نویسد: وی، فاضلی فقیه و صالحی صدوق و معاصر با شهید سعید رحمه الله بوده است.

مؤلف گوید، حقیقت آن است که وی، برادر شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی شاگرد احمد بن بیضایی و شیخ علی کرکی نبوده زیرا،

ص: ۴۲۸

فاصله میان این دو زیاد است و ممکن است شیخ حسن از نیاکان شیخ احمد بوده باشد.

۱۷۶- عز الدین حسن بن محمد بن احمد بن نجا اربلی نحوی ضریح

(نابینا)

وی، از ادبا و حکما و شیعیان امامی مذهب بوده است.

سیوطی در بغیه الوعاه پس از بیان نسب او به نحوی که ما نوشتیم اظهار می دارد، او فیلسوفی رافضی بوده است.

و از ذهبی نقل کرده است که عز الدین در فنون عربیت و ادبیات مهارت ویژه ای داشته و ریاست علوم گذشتگان را عهده دار بوده است او در دمشق می زیسته و فنون فلسفه را به مسلمانان و کتابی ها و دیگر از متفلسفان یاد می داده و از سوی آن ها مورد احترام بوده است. تنها نقصش آن بوده که به انجام نماز اعتنایی نداشته و رخسارش نازیبا بوده است و از نجاسات احتراز نمی کرد. و در عین نابینایی به زخم ها و جریحه های پلیدی گرفتار بوده است. در سرودن هجویات ید طولایی داشته و انسانی هوشمند و باحافظه و نیکو محضر بوده و شعر را در کمال استادی می سروده است.

هنگامی که قاضی شمس الدین ابن خلکان به ملاقات او رفت با قاضی، هم مجلس نشده و به همین مناسبت قاضی ناراحت شده، او را مورد بی مهری قرار داد.

دمیاطی پاره ای از اشعار و نظریات ادبی او را روایت کرده است (۱).

عز الدین در ماه ربیع الآخر سال ۶۶۰ هجری در گذشت و هنگامی که در بستر احتضار افتاده بود و آخرین لحظات را طی می کرد این آیه را تلاوت کرد: أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (۲) آگاه باشید که خدا از

ص: ۴۲۹

۱-۱- در اصل کتاب، «دمیاطی» آمده است، گویا اشتباه باشد و اصل آن «دمیاطی» است که نام شهری است میان تنیس و مصر-م.

۲-۲) -سوره الملک: ۱۴. [۱]

آفریدگان خود باخبر است و از احوال آن‌ها اطلاع دارد و بدیشان مهربان است. سپس گفته صدق الله (العلی) العظیم یعنی خداوند بزرگ راست فرموده، و ابن سینا دروغ گفته پس از این از دنیا رفت.

زادگاه وی نصیبین بوده که در سال ۵۸۰ هجری در آنجا متولد شده است از اشعار اوست:

هل تعشق العینان ما لا تری فقلت و الدمع بعینی غزیر

ان کان طرفی لا یری شخصها فانها قد صورت فی الضمیر

از من سؤال شد که آیا دیدگان، آنچه را که نمی بیند بدان عشق می ورزند در حالی که اشک از چشمم جاری بود، پاسخ دادم: هرگاه چشمم او را مشاهده نکند پیکره اش در دل من نقش می بندد.

مؤلف گوید، به مناسبت اینکه سخن از علم نحو به میان آمد شایسته است که بگوییم واضح نحو کیست؟

ابن شهر آشوب در مناقب به مناسبت اینکه منشأ همه علوم را از جمله علم نحو را از برکات حضرت مولا - علیه السّلام می داند، متذکر شده که حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام واضح علم نحو بوده است زیرا، آن‌ها یعنی ادبا قواعد نحوی را از خلیل بن احمد، از عیسی بن عمر ثقفی، از عبد الله بن اسحاق حضرمی، از ابو عمرو بن علا و از میمون اقرن، از عنبسه الفیل، از ابو الاسود دثلی، از حضرت مولا امیر المؤمنین علی علیه السّلام روایت کرده است.

و علت وضع نحو، آن بود که مردم قریش با نبطی‌ها همسری برقرار و

از ازدواج آن‌ها با این گروه فرزندان به وجود آمد که اصطلاحات فصیح و بلیغ و سخنان آراسته قریش را به تباهی کشانید تا آنجا که دختر خویلد اسدی که با بعضی از نبطی‌ها ازدواج کرده بود در یکی از روزها گفت: (ان ابوی مات و ترک علی مال کثیر) یعنی ابای که اسم آن است و منصوب است، مرفوع و همچنین مال و کثیر که مفعول برای ترک است و مالا- و کثیرا باید گفته شود مرفوع، خوانده است. و بالاخره این گونه تباهی زبان موجب تأسیس قواعد نحو شد.

و هم گویند یکی از عرب‌ها از مردی بازاری شنید که آیه شریفه: **أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...** را در هنگام تلاوت به جر رسوله قرائت کرد یعنی، همان طور که خدا از مشرکان بیزار است از پیمبر هم بیزار خواهد بود. این طرز قرائت که مستلزم چنان معنای نادرستی بود شنونده را بر آن داشت که از ناراحتی زیاد، سر تلاوت کننده را شکست. خواننده که از همه جا بی خبر بود به محاصمه برخاسته و حضور حضرت مولا علیه السلام شرفیاب شده، جریان را به عرض رسانید آن اعرابی هم اظهار داشت وی با چنان قراءتی که کرد کافر به خدا شد حضرت مولا علیه السلام فرمود آری، و لیکن او تعمدی در قرائت نداشت و طرز قرائت و دستور زبان عربی را نمی دانست.

و هم گویند ابو الاسود بر اثر ناراحتی که در چشم داشت هنگامی که می خواست حضور حضرت مولا علیه السلام شرفیاب شود دخترش که سنی از او نگذشته بود دست او را می گرفت و به حضور مبارک هدایت می کرد. در یکی از روزها طبق معمول همراه دخترک به دارالولایه حضرت ولایت کبرای الهیه مشرف می شد دخترک گفت: یا ابتاه ما اشد حر الرمضاء. ای پدر

چقدر ریگ ها گرم است. و منظورش از این جمله شگفتی از حرارت آن ها بود ابو الاسود او را از چنین گفتاری ممانعت کرد و پس از آنکه به حضور مبارک شرفیاب شد چگونگی را به عرض رسانید و مقام ولایت علیه السلام به تأسیس علم نحو پرداخت.

و هم از ابو الاسود نقل کرده اند در پشت جنازه ای که تشییع می کرد یکی از همراهان از وی پرسید من المتوفی؟ (به کسر فاء) آنکه انسان را می میراند کیست؟ ابو الاسود پاسخ داد: خدا، و مراد سائل آن بود که این مرده کیست. ابو الاسود به دنبال این جریان به حضور مبارک شرفیاب شد و موضوع را معروض داشت. شاه ولایت به تأسیس نحو پرداخت.

با توجه به یکی از بواعث یا همگی آن ها، مقام ولایتمداری رقعہ ای مرقوم فرمود و به وی عنایت فرموده و افزود: ما احسن هذا النحو. چقدر شایسته است مردم برای درست خواندن کلام اللہ و درست گفتن سخنان خودشان بدین رویه و سبک عمل کنند و اضافه فرمود اینک، مسائل دیگر آن را خود تدوین کن و نام این علم را «نحو» نامیدند.

ابن سلام گفته: حقایقی که در آن رقعہ مرقوم شده بود (عبارت است از «الكلام ثلاثه اشياء اسم و فعل و حرف جاء لمعنى فالاسم ما انبأ عن المسمى و الفعل ما انبأ عن حركة المسمى و الحرف ما اوجد معنى لغيره (1) و کتب علی بن ابی طالب» کلام بر سه بخش است اسم، فعل، حرف، اسم کلمه ای است که از مسمی اطلاع می دهد و فعل کلمه ای است که از کار مسمی اخبار می کند و حرف کلمه ای است که معنایی را برای دیگری به وجود می آورد و سپس امضا فرموده آنچه در این رقعہ آمده نوشته علی بن ابی طالب است.

ص: ۴۳۲

۱-۱- در اصول مظفر آمده است حضرت مولا- در جملات شریف خود اشاره کرده که معانی اسمیه معانی استقلالیه اند و معانی حروف معانی غیر استقلالیه اند و وضعشان برای ارتباط میان مفردات است و ما برای تعریف حرف در مصطلحات نحوی ها تعریف جامع صحیحی همانند این تعریف که حضرت مولا علیه السلام برای حروف فرموده اند نیافته ایم-م.

چنان که می بینیم حضرت مولا علیه السلام در امضای خود ابو طالب را که مضاف الیه اسم مبارک علی است که باید مجرور بکار ببرد و ابی طالب نوشته شود ابو طالب و مرفوع نوشته است و این طرز نوشتن تناسبی با قانون اسمای سته که در حالت رفع به واو و در حالت نصب به الف و در حالت جر به یاء نوشته می شود، ندارد و این گونه استعمال موجب حیرت دیگران شده، به همین مناسبت گفته اند نظر به اینکه اسم ابو طالب کنیه اوست تغییری در آن داده نشده است و آن را مرکب مزجی شمرده اند از قبیل دراحنا و حضرموت.

زمخشری در فائق گفته حالت جر و رفع ابو طالب یکسان است زیرا آن جناب به همین کنیه مشتهر بوده و جاری مجرای مثل است که تغییر نمی کند. انتهی ما فی المناقب.

خطایی، در حاشیه مختصر و امثال آن گفته است، لفظ متوفی (که در حکایت پیش آورده شده) به صیغه معلوم و مجهول و به عبارت دیگر به اسم فاعل و مفعول صحیح است و حضرت مولا - علیه السلام از آن پس که جریان را شنید که آن مرد گفته بوده «من المتوفی» و به صیغه معلوم ادا کرده و حضرت امیر علیه السلام بر او ایراد گرفته بدان جهت است که، وی از معنای آن لفظ بی خبر بوده است زیرا بلاغت و فصاحت مشروط بر آن است که، کلام و کلمه جوری ادا شود که گوینده از معنای آن خبردار باشد. با توجه به این موضوع هرگاه انسان متکلم، لفظی را به زبان بیاورد که وجه صحیحی برای آن بوده باشد و متکلم توجهی بدان نداشته باشد، او را بلیغ و فصیح نمی گویند.

خلاصه کلام خطایی آن است که نظر آن مرد از کلمه متوفی به صیغه معلوم، آن بوده که خدای متعال است که روح بنده اش را قبض می کند. و این معنی در صورتی درست است که کلمه متوفی را به صیغه مجهول ادا کند و هرگاه وی با کلمه متوفی که به صورت معلوم ادا می کند مرادش آن

است که این میت همان کسی است که از ناحیه خدا به اجر خود رسیده و خدای متعال هم حق او را ادا فرموده چنان که خواسته روحی او را عنایت کرده بازهم برای لفظ معلوم وجه صحیحی متصور خواهد بود. و لازمه این معنی آن است که کلمه متوفی را به لفظ معلوم ادا کند، چنان که او هم ادا کرده است لیکن توجه به این موضوع نداشته و برای تحقیقات بیشتر به کتاب های ادبی باید رجوع کرد.

پیش از این، از مناقب نقل شد که وجه تسمیه نحو، همان جمله ای بوده که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام فرمود «ما احسن هذا النحو» و بدین مناسبت آن علم را علم نحو نامیدند روایت دیگری هم برای وجه تسمیه آن ایراد شده است (۱).

و اما اینکه چرا حضرت امیر المؤمنین علیه السلام ابو طالب را در حالی که مجرور بوده به او مرقوم داشته، در کتابخانه آستانه مبارکه حضرت رضا علیه السلام دو فقره قرآن کریم را به خط حضرت امیر المؤمنین علیه السلام زیارت کردم در پایان

ص: ۴۳۴

۱-۱- مرحوم سید ابو محمد صدر در تأسیس الشیعه، تحقیقات مفصلی راجع به تأسیس علم نحو کرده که در فصل اول آن کتاب ضمن سه صحیفه ایراد کرده صحیفه اول آن مربوط به واضع علم نحو است و در ضمن آن هم اشاره به وجه تسمیه نحو کرده از جمله حضرت مولا رقیمه ای را به ابو الاسود مرحمت کرد و فرمود انح نحو هذا فلها سمي النحو نحوا و از بعضی از ادبا که گویا شارح کتاب ارشاد النحو باشد نقل کرده، نحو در لغت به معنای قصد است و این علم چون به خاطر درست خواندن وضع شده، علم نحو خوانده اند چنانچه انح هذا النحو به معنای اقصده بوده است و به عبارت دیگر نظر به اینکه وضع نحو برای شناختن احوال او آخر کلمه است نحو را برای معرفت مزبور و قصد بدان، نحو خوانده اند. و قیل انها سمي النحو نحوا لأن النحو هو ان ينحو طريقه في العرب في التراكيب فتعرب ما اعربوا و تبنى ما بنوا، باز نقل کرده هنگامی که ابو الاسود قواعد عربی را به ذوق خود وضع کرد حضور امیر المؤمنین علیه السلام تقدیم داشت حضرت فرمود نعم ما نحوت ای قصدت و پس از آن از لفظ مبارک تفاؤل زده و این علم را بدان اسم نامیدند. کلمه نحو دارای چند معنی است چنانچه در این دو شعر آمده است: نحوت نحو دارک یا حبیبی وجدنا نحو الف من رقیب وجدناهم جیاعا نحو کلب تمنوا منک نحوا من شریبی -م.

یکی از آن دو نوشته بود: «کتابه علی بن ابی طالب» و در پایان دیگری مرقوم داشته بود «کتابه علی بن ابی طالب» و هر دو فقره به خط کوفی بوده و جهت این دو رسم الخط به غیر آنچه می باشد که پیش از این ذکر شده است.

۱۷۷- ملا حسن بن کاشی

وی، فاضلی عالم و محقق شاعر و مدقق منشی و ماهر بود. او و شیخ علی کرکی و بلکه علامه حلی در نشر مذهب شیعه برابر بوده اند. برای آنکه کاشانی هم حق بزرگی به گردن مردم داشته از جهت آنکه آن ها را به راه حق هدایت و به آیین شیعه رهبری کرده است و به همین مناسبت مردم عامه از گذشته و حال با وی دشمنی می کرده اند و او را سرآغاز حدوث مذهب شیعه در دولت صفویه یا در روزگار سلطان محمد الجایتو خدابنده می دانسته اند و برای دیگر ویژگی های او باید به ترجمه احوالش مراجعه کرد.

به خاطر می رسد، ملا حسن از اعلام روزگار علامه حلی بوده و در زمان سلطان محمد خدابنده می زیسته و به بلده سلطانیه یعنی همان جا که به همت سلطان محمد، بنا شده مهاجرت و در همان شهر نیز رحلت کرده است. مرقد او هم اکنون معروف و مزار است و من هم به زیارت قبر او رفته ام.

ملا حسن از اعلام جلیل القدر و عظیم الشأن بوده لیکن من به اثری از او دست نیافته ام.

از آثار او هفت قصیده پارسی است که به نام هفت بند ملا حسن کاشی معروف است (۱).

ص: ۴۳۵

۱-۱- همه هفت بند را این جانب در کتاب کشکول خویش آورده ام مطلع بند اول این است: السَّلام ای سایه ات خورشید رب العالمین آسمان عز و تمکین آفتاب داد و دین مقطع بند آخر این است: زائران حضرتت را بر در خلد برین می دهند آواز طبتم فادخلوها خالدین -م.

ملا حسن قصاید مزبور را در منقبت حضرت مولا علیه السّلام سروده و به خوبی از عهده آن برآمده است. این قصائد هم اکنون در میان خواص و عوام متداول است.

دولت‌شاه سمرقندی در تذکره خود چنین می نویسد: کاشی از جمله خاصان و خادمان شاه ولایت امیر المؤمنین و امام المتقین و یعسوب الدّین اسد الله الغالب علی بن ابی طالب علیه السّلام بوده و هیچ کس به متانت و شیوایی او سخن نگفته مردی دانشور و فاضل بوده است اصل او از کاشان می باشد اما در خطه آمل متولد شده است و در آنجا نشو و نما یافته است چنان که می گوید:

مسکن کاشی اگر در خطه آمل بود

لیک از جد و پدر نسبت به کاشان می رسد

حکایت: گویند که مولانا حسن بعد از زیارت کعبه معظمه شرفها الله تعالی و حرم حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله به عزم زیارت امیر المؤمنین و امام المتقین و یعسوب الدّین اسد الله الغالب علی بن ابی طالب صلوات الله سلامه علیه به دیار عراق عرب افتاد و به عتبه بوسی آن آستان مشرف شد و این منقبت را در روضه مطهره گفت (۱):

ای ز بودت آفرینش پیشوای اهل دین

وی ز عزت مادح بازوی تو روح الامین

در آن شب حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام را در خواب دید که از او عذرخواهی می کند که ای کاشی، از راه دور و دراز آمده ای تو را بر من دو حق است. یکی حق مهمانی و یکی حق صلّه شعر. اکنون باید که به بصره

ص: ۴۳۶

---

۱ - ۱- دو شعر دیگر از آن قصیده را در مجالس المؤمنین [۱] چنین آورده است: من غلام حیدر و آن گاه مداحی غیر خواجهگان حشر کی معذور دارندم درین آن حسن نامم که اندر مدح داماد نبی می کند بر طبع پاکم روح حسان آفرین - م.

روی و آنجا بازرگانی است که او را مسعود بن افلح گویند. او را سلام ما رسانی و گویی که در سفر بحر عمان در این سال کشتی تو غرق خواستی شد. یک هزار دینار نذر کرده ای و آن کشتی را با اموال به ساحل رساندیم اکنون از عهده بیرون آی و از خواجه آن زر به حواله ما بستان.

کاشی به بصره آمد و خواجه را پیدا کرد، پیغام حضرت امیر علیه السلام رسانید.

بازرگان از شادی بشکفت و سوگند خورد که این حال را من با کسی نگفته ام فی الحال زر تسلیم کرد و مولانا را عذرخواهی نمود و خلعت فاخر بر آن مزید کرد. به شکرانه آنکه فرا یاد شاه ولایت آمدم و دعوت وافی به صالحان و فقرای شهر داد.

و مولانا حسن در عهد شباب مردی نیکو صورت و خدای ترس بوده و به جز از مناقب ائمه علیهم السلام شعر دیگری نگفتی و به مدح ملوک اشتغال نمودی و قصاید او در منقبت، شهرت عظیم دارد (۱). وفات او معلوم نیست که در چه تاریخ بوده است.

اما شهر آمل از جمله بلاد قدیم است بعضی گویند که، بنای او جمشید کرده و بعضی گویند که فریدون ساخته است حالا چهار فرسنگ علامت شهریت او محسوس می شود و هر جا زمین او را بکاوند خشت پخته و سنگ پیدا می شود و چهار گنبد است در آن شهر که مقبره فریدون و اولاد او گویند آنجاست. فی کل حال از زمان فریدون تا زمان بهرام گور، تختگاه و سلاطین ربع مسکون، شهر آمل بوده است.

در کتاب مسالک الممالک علی بن عیسی کحال چنین آورده انتهی ما فی کتاب التذکره.

مؤلف گوید: از بیان دولت شاه چنان بدست می آید که معلوم نیست ملا حسن در چه روزگاری می زیسته است و حال آنکه پیش از این نوشتیم وی در روزگار سلطنت سلطان محمد خدا بنده زندگی می کرده و از

ص: ۴۳۷

معاصران علامه حلی قدس سره بوده است. پس گفتار دولتشاه بی اساس خواهد بود (۱).

۱۷۸- سید جمال الدین ابو محمد حسن بن سید بدر الدین ابو عبد الله

محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره بن علی بن محمد بن

احمد بن محمد بن حسین بن اسحاق مؤتمن بن جعفر الصادق علیه السلام

الحسینی الحلبی

معظم له از اجله فضلالی سادات و از اکابر دانشورانی است که معروف به ابن زهره می باشند و علامه حلی قدس سره به برادرش و پدرش و پسرعمویش رضی الله عنهم اجازه داده است.

برادرش سید عز الدین و عمویش سید جلال الدین ابو الحسن علی بن ابراهیم و پسرعمویش سید شرف الدین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی ابراهیم است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید جمال الدین ابو محمد حسن بن محمد بن ابی ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از شاگردان علامه حلی بوده است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که وی از شاگردان علامه نبوده، لیکن علامه به او و برادرش سید عز الدین ابو طالب احمد و پدرشان سید بدر الدین ابو عبد الله محمد و عموشان سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابی ابراهیم اجازه داده است و عمویش صاحب اصل اجازه است و اجازه هم

ص: ۴۳۸

۱-۱- دولتشاه در ذیل شرح احوال ملا حسن می نویسد: مدفن حضرت مولانا در سلطانیه است به عهد سلطان محمد خدابنده از این عبارت پیدا است که دولتشاه از روزگار او با اطلاع بوده جز اینکه از تاریخ سال رحلت او اطلاع نداشته مگر اینکه این جمله در نسخه ای که مؤلف قدس سره از تذکره دولتشاه داشته یادآوری نشده بود-م.

طولانی و مشهور است و علامه پس از ذکر نام پدرش می نویسد: ولولديه الكبيرين المعظمين (۱).

و ما پس از این ذیل ترجمه عمویش سید علاء الدین ابو الحسن علی، به نسب او اشاره خواهیم کرد. ملخص کلام آنکه سید جمال الدین از اجله اعلام سلسله سید ابو المکارم ابن زهره فقیه بوده است و نسبش به همان نحوی است که ما ایراد کردیم.

«حلبی» به فتح حاء بی نقطه و فتح لام و پس از آن باء موحده منسوب به حلب است.

که بنا به قول مؤلف تقویم البلدان نام شهر معروفی است نزدیک شام.

۱۷۹- عماد الدین ابو محمد حسن بن محمد بن احمد استرآبادی

وی، از اجلای دوران و اکابر علما و از مشایخ شیخ منتجب الدین صاحب فهرست بوده و از جد مادریش ابو بکر قاضی، از شیخ شهید کمیل بن جعفر روایت می کرده است.

به طوری که از اسناد برخی از اخبار کتاب اربعین شیخ منتجب الدین بدست می آید، منتجب الدین برخی از کتاب ها را بر او قرائت، و از وی روایت کرده است، لیکن منتجب الدین نام او را در فهرست نیاورده و موهوم آن است که وی از دانشوران عامه بوده باشد.

ص: ۴۳۹

---

۱ - ۱- اجازه معروف است به اجازه ابناء زهره و صورت آن در مجلد اجازات بحار آمده و تاریخ آن ۱۵ شعبان سال ۷۲۳ هجری است در این اجازه مرقوم فرموده: و بلغنا فی هذا العصر ورود الامر الصادر من المولى الكبير و السيد الجليل الحسيب النسيب نسل العتره الطاهره الى ان قال افضل اهل عصره على الاطلاق علاء المله و الحق و الدین ابی الحسن علی بن ابی ابراهیم الی آخر نسبه ثم اضاف نسب تضاءلت المناسب دونه: فضیائه لصباحه فی فجره ثم اشار الی ولده الحسين و اخیه محمد و ولديه احمد و عز الدین حسن مترجمنا رحمه الله علیهم اجمعین و در همین مجلد به صورت اجازه فخر که به ابو طالب محمد داده و تاریخ آن ۷۵۶ بوده اشاره کرده است-م.

بزاز

وی، فقیهی محدث و جلیل القدر بوده و معروف به ابن اشناس و یا مشهور به ابن اشناس بزاز است. کتاب عمل ذیحجه، از آثار اوست و از اجلای طایفه شیعه و از معاصرین شیخ طوسی و هم پایگان او بوده است.

به طوری که از بشاره المصطفی و امالی فرزند شیخ طوسی و دیگر کتاب ها استفاده می شود، شیخ طوسی و محمد بن محمد بن میمون معدل، با چند واسطه از وی روایت می کرده اند.

ابن اشناس، از مشایخ بزرگوار است و از ابن ابی الثلج کاتب و ابو الفتح الراس و از ابو المفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی که نام او در آغاز صحیفه سجادیه آمده است روایت می کرده است (۱).

ابن اشناس، راوی صحیفه سجادیه است، لیکن نسخه او با صحیفه مشهوره در پاره ای از عبارات و ترتیب ادعیه و عدد و امثال این ها مخالف است و صحیفه وی به خط خود او، در حال حاضر نزد بعضی از اعظام موجود است.

و من خود نسخه کهنی از صحیفه او را در شهر ادرنه از شهرهای روم و دیگری را در تبریز و سومی را در خطه آمار دیده ام و نیز نزد ما نسخه ای از آن صحیفه موجود است. که آن را خود از نسخه بسیار کهنی که در شهر تبریز بود و می پندارم که در روزگار نزدیک به عصر خود ابن اشناس نوشته شده است، نسخه برداری کردم.

و از آثار این شیخ بزرگوار، کتاب عمل ذیحجه است که سید بن

ص: ۴۴۰

۱- ۱- در آغاز صحیفه آمده: الشیخ الصدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن عبد العزیز عکبری معدل رحمه الله عن ابی المفضل محمد بن عبد الله بن مطلب الشیبانی قال حدثنا الشریف ابو عبد الله جعفر بن محمد بن جعفر بن الحسن بن جعفر بن الحسن بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام الخ-م.

طاوس در کتاب اقبال، آن اثر را به وی نسبت داده و افزوده است که این شیخ از مصنفان اصحاب ماست. و در کتاب اقبال در بحث عمل ذیحجه از آن کتاب که به خط خود ابن شناس بوده، مطالبی ایراد کرده است و تاریخ کتابت نسخه ۴۳۷ هجری بوده است.

مؤلف گوید: گاهی پیش آمده، ابن طاوس در اواخر کتاب اقبال در بحث عید غدیر از اصل کتاب حسن بن اسماعیل بن عباس نقل کرده، و مرادش همین شیخ بوده که در حال حاضر مترجم ما می باشد و منظورش از اصلی که گفته، اصل اصطلاحی نبوده است (۱).

شیخ معاصر در کتاب اثبات الهداه نیز کتاب عمل ذی الحجه را به حسن ابن اسماعیل بن شناس، نسبت داده است.

مؤلف گوید، گاهی از مترجم ما تعبیر به، حسن بن اسماعیل بن شناس، و وقتی به حسن بن شناس و موقعی به حسن بن محمد بن شناس شده، و پیدا است که مقصود از همه این تعبیرات شخص واحد است که همان مترجم حاضر بوده باشد.

در آغاز سند برخی از نسخه های صحیفه که منسوب به ابن شناس می باشد چنین آمده است: اخبرنا ابو الحسن محمد بن اسماعیل بن شناس البزاز قراءه فاقراً به قال اخبرنا ابو الفضل محمد بن عبد الله بن عبد المطلب الشیبانی الخ.

بعضی گفته اند، عبارت درست این بوده که بنویسد: ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل.

مؤلف گوید، عبارت آن چنان که در صدر صحیفه آمده، صحیح است. و

ص: ۴۴۱

۱- ۱- اصل اصطلاحی، کتابی بوده که مثلاً یکی از قداما از قبیل بزنطی جمع آوری کرده است چنان که شیخ بهایی قدس سرّه در خاتمه درایه خود می نویسد: قدمای از محدثان ما احادیثی از ائمه معصومین علیهم السّلام در اختیارشان بوده، در ضمن کتاب هایی گرد آورده اند و آن ها را اصول اربعمائه گفته اند و در کتاب های رجال به نام و نشان آن ها اشاره شده است-م.

ابو الحسن محمد پدر ابن اشناس است.

در عبارت مزار کبیر تألیف محمد بن مشهدی چنین آمده است: عن الشيخ الطوسی، عن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس البزاز، عن محمد بن احمد بن یحیی القمی، عن محمد بن علی بن رنجویه القمی، عن محمد بن عبد الله بن الحمیری، قال قال ابو علی الحسن بن اشناس و اخبرنا ابو المفضل محمد بن عبد الله الشیبانی ان ابا جعفر محمد بن عبد الله بن جعفر الحمیری اخبره الخ.

مراد از محمد بن اسماعیل پدر ابن اشناس است و ظاهراً سقطی در کلام صاحب مزار اتفاق افتاده است و هم معلوم نیست فاعل قال اول کیست و عبارت وی خالی از تأمل نمی باشد.

در دیگر جای از مزار آمد است: ابو علی حسن بن اشناس گفته، خبر داد ما را ابو محمد عبد الله بن محمد دعلجی، گفت خبر داد ما را ابو الحسن حمزه بن محمد بن حسن بن شیب، گفت شناسانید ما را ابو عبد الله احمد ابن ابراهیم، گفت: به ابو جعفر محمد بن عثمان عمری شکایت کردم الخ.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید، حسن بن علی بن اشناس، وی فاضلی عالم بود و ابن طاوس در یکی از آثارش او را توثیق کرده است.

ابن اشناس آثاری دارد از آن جمله است: الکفایه در عبادات و کتاب اعتقادات و کتاب رد بر زیدیه و غیر این ها، و از شیخ مفید رحمه الله روایت می کرده است.

مؤلف گوید، نسب او را به طریقی نگاشتیم که در کتاب اقبال و در آغاز نسخه صحیفه خود ابن اشناس آمده است و من برای نسبی که شیخ معاصر از جهت او نوشته است به سند صحیحی دست نیافتم و می دانم که شیخ نام برده در امل، همان ابن اشناس بزاز است، که در آغاز این ترجمه تا به حال از وی یاد کردیم. و هرگاه اختصاری در اسامی پدران او به کار رفته، از باب انتساب به جد است.

و مؤید آن این است که در سند صحیفه منسوب به خود او چنین آمده است: اخبرنا ابو علی الحسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس البزاز قراءه علیه فاقراً به، قال حدثنا ابو المفضل محمد بن عبد الله بن عبد المطلب الشیبانی - تا آخر سندی که در نسخه های مشهور صحیفه آمده است.

بنابراین، ابن اشناس در درجه شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد ابن عبد العزیز عکبری معدل است که او نیز از ابو المفضل شیبانی روایت می کرده است.

ابن ادريس در بحث میراث مجوس از کتاب میراث سرائر اظهار می دارد:

اصل کتاب اسماعیل بن ابی زیاد سکونی عامی، نزد من است و این کتاب را من به خط خودم از خط ابن اشناس بزاز استنساخ کرده ام و همان کتاب به حضور شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله قرائت شده و بر آن کتاب اجازه قرائت و سماع که برای فرزندش ابو علی و دیگران نوشته شده، به خط او دیده می شود.

مؤلف گوید، کلمه «اشناس» را بعضی به ضم همزه و سکون شین و فتح نون و الف ساکن و سین بی نقطه ضبط کرده اند و در عین حال به خط یکی از فاضل که در صحیفه نوشته، کلمه مزبور را به فتح همزه، ضبط کرده است.

۱۸۱- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن جعفر تمیمی نحوی

به طوری که از ارشاد مفید بدست می آید، ابو محمد از بزرگان مشایخ شیخ مفید بوده است.

ابو محمد، از هشام بن یونس نهشلی روایت می کرده است و من نام و نشانی در کتاب های رجال اصحاب خویش از آن ها ندیده ام. آری، سید عبد الکریم بن طاوس در کتاب فرحه الغری، تاریخ کوفه را از آثار ابو محمد

شمرده و از کتاب او نقل می کند که خبر داد ما را ابو بکر دارمی، از اسحاق ابن یحیی، از احمد بن صبیح، از صفوان، از حضرت صادق علیه السلام.

۱۸۲- شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی

از مشایخ اجلا و از اکابر اعلام بوده و قطب راوندی از وی روایت می کرده است.

به طوری که، از کتاب قصص الانبیای قطب راوندی استفاده می شود، حدیقی از شیخ جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، از پدرش محمد، از شیخ صدوق روایت می کرده است و من به اثری از حدیقی دست نیافته ام.

«حدیقی» به فتح حاء منسوب به حدیقه است.

۱۸۳- شیخ ابو محمد حسن بن شیخ ابو عبد الله محمد بن حسن بن

جمهور عمی بصری

ابو محمد، از قدمای اصحاب ما بوده و کتاب الواحده از آثار اوست و شیخ رجب برسی در کتاب مشارق الانوار از کتاب او فراوان نقل کرده است و همچنین ابو علی فضل بن حسن طبرسی در اعلام الوری و همچنین دیگران از کتاب وی نقل کرده اند.

ابو محمد از برادرش حسین بن محمد بن جمهور عمی روایت می کرده است.

در یکی از آثار سید هاشم بحرانی آمده است که، نام مؤلف الواحده، ابو الحسن علی بن محمد بن جمهور است و گاهی اتفاق می افتد که در کتاب الواحده، از حسن بن عبد الله اطروش روایت می کند، ممکن است سهو القلمی برای طبرسی رخ داده باشد.

در جای دیگر آمده که، نام مؤلف کتاب الواحده، محمد بن حسن بن جمهور عمی است. که پدر ابو محمد باشد و گاهی نام مؤلف را به اختصار، محمد بن جمهور عمی گفته اند. و پس از این به تفصیل در ذیل احوال ابو عبد الله محمد بن حسن بن محمد بن جمهور عمی بصری از این موضوع

سخن خواهیم گفت و در ضمن آن به شرح احوال فرزندش که همراه با پاره ای از تحقیقات است اشاره خواهیم کرد.

آری، برخی از علمای رجال از اصحاب ما ابو محمد را به شرحی که ما نقل کردیم نام برده اند. و بعضی هم نوشته اند، پدرش ابو عبد الله از علما و محدثان بوده است و او را از غالی ها و ضعفا دانسته اند.

باید دانست که نظریات مورخان و رجالی ها راجع به شرح حال ابو محمد و پدرش ابو عبد الله بی اندازه مختلف و مشوش است و اعتراضی بر ما نیست هرگاه در اینجا راجع به ابو محمد و در شرح حال پدرش در آینده به بسط کلام پردازیم.

نجاشی که ریاست فن رجال را عهده دار است می نویسد (۱):

و استاد استناد ما در باب رساله مذهب، معروف به ذهبیه در بخشی از ابواب کتاب السماء و العالم بحار الانوار می نویسد: یکی از آثار برخی از افاضل را به دو سند ذیل چنین یافتیم که، قال موسی بن علی بن جابر السلامی اخبرنی الشیخ الاجل العالم الاوحد سدید الدین یحیی بن محمد بن علیان الخازن ادام الله توفیقه قال اخبرنی ابو محمد الحسن بن محمد بن جمهور و قال هارون بن موسی التلعکبری: حدثنا محمد بن همام بن سهیل، قال حدثنا الحسن بن محمد بن جمهور، بالآخره با سند مزبور حسن بن محمد گفته، پدرم که از احوال حضرت ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام باخبر بود و ملازمت خدمت آن حضرت را عهده دار می شده آن گاه که مقام

ص: ۴۴۵

۱-۱- مطلب نجاشی در کتاب مطبوع موجود نیست و خلاصه آنچه را نجاشی آورده این است: ابو محمد حسن بن محمد بن جمهور عمی بصری از ثقات است و منسوب به بنی عم تمیم می باشد از ضعفا روایت می کرده و توجهی به مراسیل داشته و اصحاب ما او را به دین وصف ستوده اند و اضافه کرده اند که وی از پدرش به وثاقت و صلاح نزدیک تر است کتاب واحد از آثار اوست و ما به توسط احمد بن عبد الواحد و دیگری از ابو طالب انباری از حسن کتاب او را روایت می کنیم-م.

اقدسش از مدینه عازم خراسان شد و در سن چهل و نه سالگی در طوس به شهادت رسید، در رکاب حضرتش حضور داشته، گفته است (۱):

آن گاه که مأمون در نیشابور به سر می برد و حضرت رضا علیه السّلام با گروهی از متکلمان و فیلسوفان از قبیل یوحنا بن ماسویه و جبرئیل بن بختیشوع و صالح بن بلهمه هندی و دیگران که در علوم و بحث و نظر مهارت داشتند در مجلس او حضور داشتند سخن از طب و اموری که مربوط به اصلاح ابدان و قوام آن ها باشد به میان آمد و مأمون و حاضران مجلس، سخن بسیار گفتند و درباره علم طب مطالب مهمی ارائه می کردند از جمله اینکه چگونه خدا جسد آدمی را مرکب آفرید و همه طبایع اربعه (سودا، صفرا، خون و بلغم) را که ضد با یکدیگرند در آن گرد آورده است و در ضمن آن، از غذاهای زیان بار و سودبخش و علت هایی که، موجبات زیان باری به جسد آدمی را فراهم می آورد گفتگو می کردند. و حضرت رضا علیه السّلام در تمام این مدت ساکت بود و درباره هیچ یک از موضوعات، اظهاری نفرمود، مأمون که امام علیه السّلام را ساکت دید خطاب به حضرتش عرضه داشت:

شما چه می گوئید راجع به موضوعی که امروز درباره آن سخن می گوئیم و راه شناخت این موضوعات چیست و چه غذاهایی نافع است و کدام یک از آن ها زیان بار است و چگونه باید تدبیر جسد را به عهده گرفت؟

امام علیه السّلام فرمود، من هم تجربیاتی دارم که خود، آن ها را به مرور زمان آزموده ام. مضافاً بر اینکه، آنچه را گذشتگان در این مورد گفته اند و آدمی نباید از آن ها غفلت داشته باشد و در ترک آن ها هم معذور نمی باشد در اختیار دارم. آری، آن ها و مطالب مربوط به آن ها را که نیازمند به شناخت آن ها می باشیم گردآوری خواهم کرد.

ص: ۴۴۶

۱-۱- از ظاهر عبارت استفاده می شود که حضرت رضا علیه السّلام در حین شهادت چهل و نه ساله بوده و از بیانی که مصنف در آخر این ترجمه می نماید بدست می آید که منظور سن محمّد بن جمهور است نه سن حضرت رضا علیه السّلام-م.

مجلس بدینجا پایان پذیرفت و مأمون در رفتن به بلخ شتاب کرد و حضرت در نیشابور ماندگار شد و به مجردی که مأمون به بلخ رسید عریضه ای تقدیم داشت تا آنچه را که حضرتش شنیده بود از نیازمندی های بدنی، از خوراکی ها و آشامیدنی ها و تهیه داروها و فصد و حجامت و مسواک کردن و حمام رفتن و نوره کشیدن و راه بهره گیری از آن ها را توقع فرمایند.

امام علیه السلام در پاسخ او توقیعی به این شرح مرقوم فرمود:

به نام خداوند بخشنده بخشایش گر. به خدا پناهنده ام. نامه امیر رسید مرقوم داشته بود تا تجربیات خود و آنچه را که شنیده ام از خوراکی ها و آشامیدنی ها و تهیه داروها و فصد و حجامت و حمام و نوره و قوه باه و غیر این ها از امور دیگر که استقامتی در جسد آدمی ایجاد می کند بنگارم. بنا به خواسته و نیازمندی های او و شرح تهیه غذا و آب و دارو و فصد و حجامت و قوه باه و دیگر چیزها را که برای سلامت بدنش لازم است در این نگارش ارائه می دهم و از خدا توفیق می خواهم.

بدانکه خدای متعال هیچ جسدی را دچار هیچ گونه بیماری نمی فرماید مگر اینکه پیش از ابتلای بدان بیماری برای آن دارویی مقرر می دارد. تا به آخر رساله شریفه (۱).

مؤلف گوید، اینکه حسن بن محمّد نوشته، وی چهل و نه سال داشت مرادش سن پدرش بوده، که در هنگام شهادت حضرت رضا علیه السلام چهل و نه ساله بوده است نه آنکه حضرت رضا علیه السلام در هنگام شهادت چهل و نه ساله باشد. زیرا به طوری که، سید مصطفی تفرشی در آخر رجالش، و دیگران در

ص: ۴۴۷

۱-۱- همگی این رساله در ص ۳۰۶ از مجلد ۶۲ طبع جدید بحار آورده شده است و در پایان آن از ابو محمّد حسن قمی نقل کرده، هنگامی که این رساله در اختیار مأمون درآمد خرسند شد دستور داد آن را با آب طلا بنگارند و بدین مناسبت به رساله ذهبیه در علوم طبیه شهرت پیدا کرد-م.

آثارشان نوشته اند، حضرت رضا علیه السلام در حین شهادت پنجاه و پنج ساله بوده است، و این مورد نیز جای تأمل و بررسی است (۱).

۱۸۴- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی

وی، از اکابر قدمای علمای اصحاب ما و از معاصران شیخ صدوق است و از شیخ حسین بن علی بن بابویه برادر بزرگوار شیخ صدوق بلکه، از خود صدوق روایت می کرده است.

شیخ حسن، تاریخی برای قم که پناهگاه اهل ولایت است تألیف کرده و استاد استناد ما قدس سره در کتاب بحار بدان متوجه بوده و آن را از آثار معتبر نام برده، و از آن کتاب در مجلد مزار و دیگر مجلدات مطالبی نقل کرده است.

و نیز اضافه کرده است که اصل کتاب به دست ما نیامد و تنها ترجمه آن در اختیار ما قرار گرفت. و ما هم پاره ای از اخبار آن کتاب را در مجلد سماء و عالم متذکر شده ایم.

مؤلف گوید، از رساله امیر منشی که راجع به شهر قم و مفاخر آن تألیف کرده است، استفاده می شود که مؤلف تاریخ مزبور، استاد ابو علی حسن بن محمد بن حسین شیبانی قمی است.

باز گوید، در باب میم ترجمه ای از محمد بن حسن قمی ایراد خواهد شد. و چنان پندارم که وی پدر شیخ حسن، مؤلف تاریخ قم است.

گاهی هم محمد بن حسن را عمی با عین بی نقطه مفتوح خوانند بنابراین محمد بن حسن قمی غیر از این شخص است.

مؤلف گوید، نسخه ای از این تاریخ را که به پارسی می باشد در شهر قم دیدم و کتابی بزرگ و پرفایده ای بود و در ضمن مجلداتی که مشتمل بر

ص: ۴۴۸

۱-۱- در بحار از کافی نقل کرده، حضرت رضا علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری متولد شده و در ماه صفر سال ۲۰۳ در سن ۵۵ سالگی به شهادت رسیده، و این تاریخ به صحت نزدیک تر است و در چند جای دیگر از جمله از کشف الغمه نقل کرده است و مولد آن حضرت سال ۱۵۳ هجری بوده و در سن ۴۹ سالگی سال ۲۰۲ به شهادت رسیده است-م.

بیست باب بوده، گرد آمده است و از ظاهر آن پیداست، مؤلفش که آن را به عربی تألیف کرده نامش شیخ حسن بن محمد مذکور است و کتابش را به نام کتاب قم نامیده و در روزگار صاحب بن عباد می زیسته و این تاریخ را به نام او تدوین کرده و در آغاز آن به بیشتری از احوال و خصال و فضائل او پرداخته است. پس از آن همان کتاب را حسن بن علی بن حسن بن عبد الله قمی بنا به درخواست خواجه فخر الدین ابراهیم بن وزیر کبیر خواجه عماد الدین محمود بن صاحب خواجه شمس الدین محمد بن علی صیفی در سال ۸۶۵ هجری به پارسی برگردانیده است (۱).

و برای مورخ اصل برادر فاضلی بوده است، به نام ابو القاسم علی بن محمد بن حسن کاتب قمی، و به طوری که از کتاب قم به دست می آید بیشتر از مطالب این کتاب که مربوط به مالیات های قم بوده و پاره ای از احوال دیگر از وی استفاده شده است (۲).

ص: ۴۴۹

۱-۱- این کتاب در عصر ما به نام تاریخ قم به طبع رسیده و مجلد اول آنکه مشتمل بر پنج باب است تا فصل اول از باب پنجم را داراست و ما بقی آن در مجلد دوم که نمی دانیم موجود است یا نه، آورده شده است و مؤلف آن را در سال ۳۷۸ هجری به تشویق صاحب تألیف کرده و پس از ۴۷۸ سال که از تألیف آن گذشته آن را حسن بن علی بن حسن بن عبد الملک به تشویق فخر الدین که در بالا هم ذکر شده به پارسی برگردانیده است و در آغاز آن فصول و ابواب بیست گانه آن ذکر شده است در فوق به جای عبد الملک عبد الله آمده و گویا سهو القلم از کاتب بوده باشد. در مقدمه کتاب آقای سید جلال الدین که از فضلا و منجمان عصر حاضر است و این کتاب به همت ایشان به طبع رسیده است می نویسد: اصل عربی این کتاب را کسی ندیده و در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ هجری به توسط حسن قمی ترجمه شده است و نسخی که دیده شده، بیش از پنج باب ندارد نمی دانم عربی آن هم بیش از پنج باب تألیف نشده یا مترجم بیش از پنج باب آن را ترجمه نکرده است به طوری که از بالا استفاده می شود مؤلف ریاض ترجمه آن را که مشتمل بر بیست باب و در ضمن چند مجلد بوده، در قم دیده است پس تمام آن ترجمه شده، لیکن در اختیار همگان نبوده است.

۲-۲- مؤلف در ضمن علت تألیف «کتاب می نویسد: برادرم ابو القاسم علی مرا گفت که چون به شهر قم رسیدم تفحص بسیار کردم تا کتابی از اخبار قم به دست آورم مقدور نشد مؤلف گوید من بر تألیف این کتاب حریص شدم و بیشتر این اخبار را در مدت حکومت برادرم به قم تحصیل کردم. پس پیداست که برادرش حاکم قم و اهل فضل بوده است-م.

۱۸۵- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی

وی، از بزرگان علما و از متأخران اصحاب ما به شمار است. و از آثار او کتاب بزرگی در تفسیر پانصد آیه از آیات احکام است که به نام معارج السئول و مدارج المأمول موسوم بوده و به کتاب اللباب شهرت یافته و در ضمن دو مجلد تدوین شده است. و در حد خود کتابی جامع، و مانند نام نویسنده اش، کتابی پسندیده است و مشتمل بر فوائد بسیاری می باشد و من سه نسخه از آن را در اصفهان دیده ام و خود نیز نسخه ای از آن را دارم. و تاریخ فراغ از تألیفش سال ۸۹۱ هجری است خدا روحش را پاکیزه و جایگاهش را منور گرداند.

کمال الدین، این کتاب را به سبک و ترتیب کنز العرفان شیخ مقداد رحمه الله گرد آورده و فوائد بسیار و ارزنده ای را بر آن افزوده است خدا ما و همه مؤمنان را از ناحیه او پاداش فراوان عنایت فرماید.

به طوری که خود او در آغاز کتاب معارجش اظهار می دارد، کتاب عیون التفاسیر هم از آثار او می باشد.

۱۸۶- شیخ ابو محمد حسن بن محمد دوریستی

وی، از اجله علمای متقدم، معروف به دوریستی است.

به طوری که، سید محمد بن علی بن حسین طبرسی در کتاب مناقبش اظهار می دارد، سال ۴۷۸ هجری از وی روایت می کرده و او از شیخ ابو طیب ابن عبد الله در خراسان در مشهد مقدس روایت داشته و او از ابو الحسن علی ابن محمد دارقطنی روایت می کرده است.

ممکن است شیخ ابو طیب از علمای عامه بوده باشد همچنان که دارقطنی هم از ایشان است. بنابراین، دوریستی از اعلام معاصر با شیخ طوسی رحمه الله می باشد.

و از کتاب مناقب به دست می آید که از شیخ عالم صالح ابو الحسن محمد بن احمد بن شاذان قمی و همچنین از شریف ابو الحسن حمزه بن محمد بن حسن علوی، از محمد بن همام روایت می کرده است.

۱۸۷- سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرفشاه علوی

حسینی استرآبادی گرگانی موصلی

وی، پیشوایی فاضل و علامه و مؤلف کتاب المتوسط در شرح کافیه و دیگر آثار و مؤلفات است و به عنوان سید رکن الدین استرآبادی، و گاهی به سید رکن الدین جرجانی (گرگانی) و هنگامی به سید رکن الدین موصلی شناخته شده، و همه این شهرت ها متوجه، به شخص واحد است هرچند احتمال تعدد هم داده می شود.

درباره تشیع و تسنن این سید، اختلاف است و به همین مناسبت ما نام او را در هر دو بخش تشیع و تسنن آورده و در بخش دوم مفصلاً راجع به او مطالبی ابراز داشته ایم (۱).

از جمله آثار او سه فقره شرحی است به نام های: صغیر و کبیر و وسیط که به عنوان متوسط شناخته شده، و بر کافیه ابن حاجب نوشته است. و نیز بیست فقره سؤال راجع به علوم حکمی و منطقی از خواجه نصیر الدین طوسی رحمه الله که معاصرش بوده، کرده است و محقق طوسی نیز تمام آن ها را

ص: ۴۵۱

۱- ۱- سیوطی در بغیه می نویسد: استرآبادی به مراغه رفت و از محضر خواجه نصیر استفاده کرد و از فطانت و زیرکی شعله ور بود و ریاست تدریس مراغه را از طرف خواجه به عهده گرفت و به تدریس حکمت می پرداخت و حواشی بر تجرید نوشت و شرحی بر قواعد العقائد برای فرزندش نصیر نوشت و سالی که خواجه یعنی سنه ۶۷۳ هجری به بغداد رفت، وی در ملازمت خواجه بود و همان سال که خواجه وفات یافت رکن الدین به موصل رفت و در آنجا ماندگار شد و تدریس مدرسه نوریه و اوقاف آنجا را به عهده گرفت و تدریس شافعیه مدرسه سلطانیه به عهده او واگذار شد و در سال ۷۱۵ در ۱۴ صفر و یا به قول اسنوی در ۷۱۸ هجری در گذشت و هفتاد و اندی سال عمر کرد و دانشوری متواضع بود و برای هرکسی حتی برای سقا رعایت احترام می کرد-م.

پاسخ داده است و من این سؤال و جواب را در اصفهان در نزد میرزا سید رضی نواده خلیفه سلطان دیده ام.

۱۸۸- سید حسن بن محمد بن حسن بن محمد بن علی بن حسن بن

زهره حسینی حلبی

وی، از اجله متأخران سلسله سید بن زهره است.

عسقلانی در الدرر الکامنه پس از ذکر اسم و نسب او به طوری که ما متذکر شدیم چنین می نویسد: شمس الدین بن بدر الدین نقیب اشراف حلب بود و امور طبل خانه ها را عهده دار می شد و پس از چندی از آن سمت معزول گردید و به نوشته ابن حیب در سال ۷۶۶ هجری در گذشت و نام جدش پس از این خواهد آمد.

مؤلف گوید، طبل خانه محلی بوده که، طبل ها را در آنجا می گذارده و می نواختند.

۱۸۹- سید حسن بن محمد بن علی بن زهره حسینی حلبی

از اجله سادات سلسله سید بن زهره بوده است.

عسقلانی در کتاب مزبور گوید، بدر الدین (که لقب این سید است) نقابت اشراف حلب را عهده دار بود و نظارت بیمارستان را به عهده داشته است و در ماه محرم سال ۷۲۲ هجری به حيله گری به ناگهانی او را کشتند و نواده اش در بالا نام برده شد (۱).

۱۹۰- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر

وی از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب است که، معاصر با شیخ طوسی بوده و به زودی او را به عنوان حسین یاد خواهیم کرد و باید متوجه بود که هر دو نام متوجه، به یک شخص است،

ص: ۴۵۲

۱- ۱- عسقلانی در مجلد دوم الدرر نام و آوازه نواده و جد او را به طوری که ترجمه کردیم نگاشته است و سال فوت جد در این مجلد ۷۳۲ به رقم عددی آمده است و ممکن است عدد ۲۲ به ۳۲ مبدل شده باشد یا برعکس-م.

۱۹۱- شیخ عز الدین حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی

وی، فاضلی کامل و عالمی کافل و معروف به، ابن حداد عاملی است و از آثار او کتاب طریق النجاه است و کفعمی در حواشی مصباح از کتاب او نقل می کند.

و گاهی ابن حداد او را با شیخ عز الدین حسین عاملی مؤلف حواشی بر الفیه شهید، متحد می شمردند. بنابراین، نام وی حسین است و کلمه حسن سهو القلم کاتب می باشد.

گذشته از این کفعمی در کتاب بلد الامین از وی نام برده است و کتاب طریق النجاه مذکور را به وی منتسب ساخته و از او به عنوان شیخ عز الدین حسن بن ناصر حداد عاملی یاد کرده است منظور همان است که، ما در صدد ذکر نام و شرح حال او هستیم.

برخی گفته اند، ابن حداد عاملی همان ابن حداد حلی است و حال اینکه این نظریه کاملاً نادرست است زیرا، حداد حلی نامش شیخ جمال الدین احمد بن محمد بن محمد بن حداد حلی است که شاگرد علامه حلی رحمه الله بوده است.

۱۹۲- وزیر جلیل ابو محمد حسن بن محمد بن هارون مهلبی سراینده

شیواسخن

وی، فاضلی باجلالت و مقدم بر دیگران بوده است و از فرزندان مهلب ابن ابی صفره معروف به وزیر مهلبی می باشد.

ابو محمد، وزارت معز الدوله بن بویه دیلمی را عهده دار بود و روزگار سید مرتضی و هم پایگان او می زیست.

ص: ۴۵۳

وی از فضلای متقدم و از وزرا بوده است و دانشمندان نام و آوازه او را در آثار رجالی خود نوشته اند و این خلکان هم از وی نام برده است (۱).

۱۹۳- (محمد) شیخ عز الدین حسن بن شیخ شمس الدین محمد بن

علی مهلبی حلّی قدّس سرّه

وی فاضلی عالم و متکلمی جلیل القدر و سراینده محقق بوده، و معروف به مهلبی است.

این دانشمند غیر از مهلبی شاعر و غیر از مهلبی وزیر است؛ زیرا آن دو مقدم بر او بوده اند.

عزّ الدین مؤلف کتاب: الانوار البدریه لکشف شبه القدریه، است و این کتاب غیر از کتاب الانوار المضيئه است که از آثار شیخ ابو علی محمد بن همام که از قدما بوده، می باشد.

شیخ معاصر در امل گوید، حسن بن محمد بن علی مهلبی حلّی مؤلف کتاب، الانوار البدریه فی رد شبه القدریه است که آن را در کتابخانه آستانه رضوی علیه السّلام دیده ام و خود شیخ معاصر در کتاب اثبات الهداه به انتساب آن به عزّ الدین تصریح کرده است.

مؤلف گوید، این کتاب را در چندین محل از شهرهای سیستان دیده ام و نسخه ای از آن کتاب نزد ما موجود است.

به طوری که از مطاوی کتاب الانوار به دست می آید مؤلف آن، متأخر از علامه بلکه، به سال های زیادی از اعلام پس از علامه حلّی نیز متأخر بوده است و از چند نسخه از آن کتاب استفاده می شود که مؤلف، آن را در ظهر روز شنبه ششم جمادی الآخر سال ۸۴۰ هجری در خانه خود واقع در حله

ص: ۴۵۴

۱-۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۴ [۱] نقل کرده، وزیر مهلبی در شب سه شنبه ۲۶ محرم سال ۲۹۱ در بصره متولد شده و در روز شنبه ۲۴ یا ۲۷ شعبان در سال ۳۵۲ یا ۳۵۱ وفات یافته است -م.

تألیف کرده و به طوری که خود او در آغاز کتابش می نویسد، مشوق او در تألیف این کتاب، شیخ اجل فاضل جمال الدین ابو العباس احمد بوده است (۱).

و استاد استناد ما در آغاز بحار می نویسد: کتاب الانوار البدیه فی رد شبه القدریه تألیف فاضل مهلبی است. و کتاب مزبور مشتمل بر پاره ای از فوائد ارزنده است.

مؤلف گوید، در آخر برخی از نسخه های انوار او را به علم و عمل و فضل و کمال و زهد و عبادت و تحقیق تدقیق ستوده و او را برترین دانشمندان متبحر دانسته است و گوید: الشیخ العامل العالم الفاضل الکامل الزاهد العابد المحقق المدقق افضل العلماء المتبحرین عماد الاسلام و المسلمین المتوج بعون عنایه رب العالمین عزّ المله و الحق و الدّین حسن ابن السعید المرحوم شمس الدّین محمّد بن علی المهلبی...

از ظاهر حالش که وی را به عنوان حلی یاد کرده اند پیداست که منتسب به حله سیفیه بوده است و از برخی نسخه های امل الآمل شیخ معاصر قدّس سرّه استفاده می شود که وی حلبی و منتسب به حلب است (۲).

قابل توجه است که عزّ الدّین کتاب انوار را به منظور رد بر کتاب یوسف ابن مخزوم منصوری اعور واسطی تألیف کرده است. یوسف از ناصبی های اوایل قرن هفتم هجری بوده و کتابش را در رد امامیه و اثبات مذهب اهل سنت نوشته است و این نااهل نزدیک به سال هفتصد هجری می زیسته و مؤلف قدّس سرّه کتاب انوار را در بی اعتبار ساختن آنچه که آن ناصب معاند، علیه شیعیه نگاشته، تألیف و تدوین کرده و کتاب ارزنده ای است و در تتبع کتاب ها و ایراد ادله دندان شکن علیه او، بی اندازه کوشید، و ادله را از همان راهی که نقل آن از طریق خود خصم به ثبوت رسیده آورده است و روایت

ص: ۴۵۵

۱-۱- از قراین پیداست که مراد از عالم یادشده، ابن فهد حلی باشد که پیش از این به شرح حالش اشاره شد-م.

۲-۲- در نسخ مطبوع و مجزای امل وی را به عنوان حلبی یاد کرده است-م.

آن را نیز از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ادعا کرده است.

و در همان اوقات شیخ نجم الدین خضر بن شیخ شمس الدین محمد بن علی رازی جبرودی نجفی کتابی به نام: التوضیح الانور بالحجج الواردة لدفع شبه الاعور، در سال ۸۳۹ هجری در حله سیفیه تألیف کرد و همچنان که پیداست کتاب نجم الدین از کتاب عز الدین ارزنده تر و مفیدتر است و کسی که هر دو کتاب را مطالعه کند و به میزان مقایسه درآورد و به ارزندگی کتاب نجم الدین پی خواهد برد.

در آغاز ترجمه عز الدین و بنا به تصریحی که خود عز الدین در آغاز کتابش کرده نام کتاب الانوار البدریه لکشف شبه القدریه، است لیکن استاد استناد و شیخ معاصر قدس سره آن را، الانوار البدریه فی رد شبه القدریه نوشته اند و جای اعتراضی نیست.

۱۹۴- شیخ حسن بن محمد بن فضل مسکنی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی، بانی رباط و مسجدها بوده است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام منتجب الدین بدست می آید که وی، از دانشوران نبوده است، و ما هم به پیروی از او نام او را در این کتاب آورده ایم.

۱۹۵- سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد آوی حسینی

شیخ معاصر در امل گوید، وی عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این شخصیتی به نام سید کمال الدین حسن بن محمد آوی یاد کرده شد و او به عینه همین بزرگوار است و نواده سید رضی الدین محمد بن محمد آوی مشهور و استاد ابن طاوس و همتایان اوست و ممکن است فاصله میان این سید و جدش رضی الدین بسیار باشد که محض اختصار برخی از نام ها او سلسله نسب او حذف شده باشد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: نوبختی از فلاسفه امامی مذهب است و آثاری دارد از جمله، الآراء و الدیانات که ناتمام مانده و الرد علی اصحاب التناسخ و الغلاه، التوحید و حدوث العالم و نقض کتاب ابی عیسی فی القریب المشرقی و اختصار الکون و الفساد لارسطاطالیس و الاحتجاج لعمر و بن عباد و نصره مذهب، الجامع فی الامامه، الانسان، الواضح فی الخارجین علی امیر المؤمنین علیه السلام فی الحروب الثلاث.

شیخ طوسی در فهرست، از او نام برده است و او را به عنوان الحسن بن موسی النوبختی ستوده و توثیق کرده و همان آثار را از وی نام برده است.

نجاشی نیز نام او را متذکر شده و به توثیق او اشاره کرده و برخی از کتاب های مزبور را به انضمام دیگر کتب او، یاد کرده است و مجموع آثاری که وی از نوبختی یاد کرده، سی و نه فقره کتاب بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل او را به عنوان حسن بن محمد یاد کرده است و در پایان ترجمه با توجه به ابن شهر آشوب که وی را حسن بن موسی خوانده، اظهار داشته، ظاهر آن است که، نوبختی، ابن موسی باشد نه ابن محمد و ابن محمد اشتباه است.

مؤلف گوید، حاجتی نیست ابن محمد را اشتباه بدانیم بلکه، انتساب به جد شایع است و ممکن است یکی از دو نام محمد یا موسی اسم جد او بوده باشد. یعنی، حسن بن محمد بن موسی یا حسن بن موسی بن محمد (فلاحظ).

مؤلف گوید، نوبخت به ضم نون و سکون واو و فتح باء یک نقطه و سکون خاء نقطه دار و تا دونقطه کشیده. نام فاضل مشهوری است که از متکلمان بوده و نامش اسماعیل است. و نوبختی ها گروه به نامی از متکلمان

امامیه اند که پیش از این بخشی از احوال ایشان در ذیل ترجمه اسماعیل یادآوری شده است (۱).

۱۹۷- شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی

شریف، از مشایخ شیخ مفید بوده و به طوری که از بشاره المصطفی تألیف احمد بن ابی القاسم طبری بدست می آید، شریف از جدش یحیی، از ابراهیم ابن علی و از حسن بن یحیی، روایت می کرده است و همگی آن ها از نصر ابن مزاحم روایت داشته اند.

حقیقت آن است که، شریف ابو محمد به عینه همان شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی علوی است که در کتاب اعلام الوری طبرسی، نام برده شده است و طبرسی گوید وی، از جدش روایت می کرده، بلکه مترجم حاضر به عینه شریف ابو محمد محمدی است که او را ابو محمد علوی هم می گفته اند و لیکن با مترجم زیرین اتحادی ندارد.

۱۹۸- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داود فحام

سرمن رأیی

وی، از مشایخ شیخ طوسی بوده و به طوری که از امالی شیخ طوسی برمی آید شیخ ابو محمد، از ابو الحسن محمد بن احمد بن عبد الله منصور، از حضرت علی بن محمد العسکری علیه السلام روایت می کرده است. و شیخ طوسی با دو واسطه از حضرت امام حسن عسکری علیه السلام روایت داشته است.

مؤلف گوید: در صورتی که با این سند، شیخ طوسی با دو واسطه از مولانا العسکری علیه السلام روایت کرده باشد، بیرون از غرابت و شگفتی نخواهد بود. بعضی از فضلا، ابن فحام را از مشایخ نجاشی نام برده و می نویسند:

نجاشی از ابو العباس احمد بن عبد الله بن علی الرئیس، از ابو عبد الله

ص: ۴۵۸

۱- ۱- از اتفاقات، نامی از اسماعیل در این کتاب نیست و گویا از همان، ترجمه هایی باشد که مفقود شده و مرادش از اسماعیل ابو اسحاق اسماعیل بن اسحاق بن فضل است که از اکابر متکلمان قرن چهارم هجری بوده است و نوبخت به فتح نون و سکون واو پارسی است و معرب آن نوبخت به ضم نون است چنان که در تعریب آن نیبخت هم گفته اند-م.

عبد الرحمن بن عبد الله صیمری، روایت می کرده، و گاهی هم از ابو الحسن محمّد بن احمد بن عبد الله الهاشمی منصورى سرمن رأیی، از احمد بن محمد بن بطه و نیز از ابو السرى سهل بن يعقوب بن اسحاق، ملقب به ابو نواس مؤذن روایت می کرده است.

مؤلف گوید، من از جهت ابو الحسن محمد بن احمد هاشمی سرمن رأیی در کتاب های رجالی نام و نشانی نیافتم و پیدا است که ابو الحسن محمد، همان ابو محمد فحام بوده باشد که شیخ طوسی هم از وی روایت می کرده است.

ابو الحسن محمد بن احمد یاد شده همان کسی است که تلعهکبری از وی روایت می کند و اصحاب رجال هم از او نام برده اند و بعد از نام عیسی که یکی از اجداد او بوده است، ابن منصور عباسی هاشمی را اضافه کرده اند.

و فاضل مزبور به خط خود نوشته: ابو الحسن از عموی پدریش عمر بن ابی موسی عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور روایت می کرده و از ارادتمندان حضرت امام علی بن محمد النقی علیه السلام بوده است.

فحام نیز از عمویش عمر بن یحیی، از ابو بکر محمّد بن سلیمان بن عاصم روایت می کند. و همچنین از ابو طیب احمد بن محمد بن بریطه و گاهی از عمویش عمر بن یحیی، از اسحاق بن عبدوس و گاهی از ابو طیب محمد بن فرحان دوری، از محمد بن فرات دهان، و گاهی از ابو الفضل محمّد بن هاشم هاشمی مؤلف الصلاه، که در سامرا می زیسته، از ابو هاشم ابن قاسم، از محمد بن زکریا بن عبد الله جوهری روایت می کرده است.

مؤلف گوید، به خط همان فاضل دیده ام که فحام را با خای نقطه دار ضبط کرده، و سهو القلم است و ضبط صحیح آن با حای بی نقطه است.

این محدث را گاهی فحام و هنگامی ابو محمد فحام گویند.

۱۹۹-حسن بن مطهر حلی

ازاین پس به عنوان شیخ علامه حسن بن یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلی معروف به علامه حلی خواهد آمد.

۲۰۰-شیخ حسن بن مطهر اسدی

وی از اجله علمای متأخر بوده است.

یکی از فضلا، در رساله ای که به منظور تذکره مشایخ تألیف کرده است، می نویسد: شیخ حسن بن مطهر اسدی از دانشوران پارسا و پرهیزکار بوده، مراتب فقه و مراتب دیگر علمی را از شیخ احمد بن فهد حلی استفاده کرده است.

۲۰۱-ملا حسن معلم همدانی

وی، از فضلا و علما و حکما و دانشوری صوفی مشرب بوده است. از آثار او رساله ای است، در حکمت که آن را به پارسی تألیف کرده، و به نام غذاء العارفين نامیده و در سال ۸۴۸ هجری برای سلطان ناصر الحق پادشاه مازندران به نگارش آورده است.

از ظاهر امر پیداست که او از اعلام شیعه بوده است و پادشاه یادشده از زیدی ها می باشد.

۲۰۲-شیخ حسن بن شیخ محمود استرآبادی

وی، افتخار خدمت گزاری آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام را داشته و از دانشوران بنام روزگار سلطان شاه تهماسب صفوی و شاه عباس کبیر می باشد. در فضل و علم و پارسایی و پاکدامنی به عالی ترین درجه نایل آمده، و پدرش نیز از این مراتب، کمال بهره وری را داشته است. در آینده به شرح حال او نیز اشاره خواهد شد.

مؤلف تاریخ عالم آرا می نویسد: آن گاه که ازبک ها به آستانه مقدسه حضرت رضا علیه السلام هجوم آوردند وی، از چنگال دژخیمانه آنان رهایی یافت و عازم عراق عرب گردید و در آنجا متوطن شد.

استرآبادی، در پیشگاه شاه عباس عزت و اعتبار فوق العاده ای داشت و در بسیاری از سفرها همراه و همراز او بود و پس از آنکه از بک های ملعون منهزم شدند و شاه عباس بر شهرهای خراسان استیلا یافت، ریاست خدمه آستان قدس رضوی را به عهده او گذاشت و نیابت تولیت آستانه مقدسه را نیز از سوی شاه عباس در اختیار درآورد و در ضمن آن کلیدداری روضه مقدسه رضویه هم به عهده او درآمد.

۲۰۳- شیخ حسن بن معالی بقلاوی (باقلاوی) حلی قدس سره

وی، از اجله اصحاب ما، و به طوری که در شرح حال محقق حلی قدس سره آمده- یکی از اساتید محقق بوده است لیکن من به اثری از او دست نیافتم.

۲۰۴- شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی

او فاضلی جلیل القدر و از شاگردان شیخ مفید و از معاصران سید مرتضی و شیخ طوسی رحمهم الله بوده است.

این شیخ، همان بزرگواری است که، خواب شیخ مفید را که با خلیفه برخورد داشته، و او را در ملزم ساختن نسبت به احتجاجاتی که راجع به آیه غار آورده، ناگزیر ساخت، نقل کرده است.

شیخ احمد بن ابو طالب طبرسی در کتاب احتجاجات می نویسد: حدیث کرده است شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی در ماه شوال در سال ۴۲۳ هجری در محل رمله، از شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان رضی الله عنه، معروف به مفید نقل کرده، گفت: در خواب چنین دیدم تا به آخر رؤیا که در شرح حال مفید خواهیم نگاشت.

مؤلف گوید، طبرسی این خواب، را با واسطه از ابو علی نقل کرده است و در صدر حکایت کلمه «حدث» را یعنی، خبر داد- آورده، و نگفته است حدثی یا، حدثنا و امثال این ها.

و من بر اثری از ابو علی واقف نشده ام.

در اواخر مجلد دوم کتاب ارشاد القلوب دیلمی سند رؤیا چنین آمده است: حدث الشيخ ابو علي، عن الحسن بن معمر الرقي تا به آخر. بنابراین، مراد از شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی است که رؤیا را به توسط شیخ حسن بن معمر رقی از شیخ مفید نقل کرده است.

۲۰۵- سید ضیاء الدین ابو تراب حسن موسوی حسینی کرکی عاملی

وی، فاضلی عامل و دانشوری کامل بود و او، پدر سید حسین مجتهد عاملی مشهور و جد صدر کبیر، آمیرزا حبیب الله است. و فرزندش سید حسین مجتهد رحمه الله در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات بسیاری از فوائد و افاضات را از پدرش نقل کرده است.

۲۰۶- حسن بن موسی نوبختی

پیش از این به عنوان ابو محمد حسن بن محمد نوبختی نام برده شده است.

۲۰۷- ابو علی حسن بن مهدی

گاهی، شیخ شرف الدین نجفی در کتاب تأویل الآیات الظاهره برخی از اخبار را به توسط او از ابن جمهور عمی نقل کرده است و ظاهر آن است که، هر دو روایت به واسطه بوده باشد. و ابو علی هم همان عالمی است که، ذیلا یاد کرده می شود و از سیاق نقل شرف الدین استفاده می شود. ابو علی کتابی در اخبار تألیف کرده است.

در یکی از کتاب ها چنین آمده است، ابو علی حسن بن مهدی بن جمهور قمی، قال حدثني الحسن بن عبد الرحيم التمار، عن صاحب كتاب الواحده.

مرادش از صاحب این کتاب، ابو محمد حسن بن ابی عبد الله محمد بن حسن ابن جمهور عمی بصری است که پیش از این به شرح حال او اشاره کردیم.

۲۰۸- حسن بن مهدی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، کتاب المفتاح را از آثار او نام برده است.

و من به یقین از روزگار او باخبر نمی باشم و ممکن است حسن بن مهدی،

همان حسن بن سلیقی، معاصر با شیخ طوسی باشد که ذیلاً یادآوری می شود بلکه، حسن بن مهدی، همان ابو علی حسن بن مهدی است که در بالا یادآوری شده است.

۲۰۹- شیخ (سید) حسن بن مهدی سلیقی

وی، فاضلی عالم و فقیه و معروف به سلیقی یا سلیقی یا سقیفی است.

سلیقی از شاگردان شیخ طوسی بوده و بخشی از آثار شیخ را که خود در فهرست یاد نکرده است، متذکر شده است.

به طوری که علامه حلی در خلاصه، در ذیل ذکر نام شیخ طوسی رحمه الله می نویسد، سلیقی به همراه شیخ ابو الحسن لؤلؤیی و شیخ ابو محمد حسن ابن عبد الواحد زربی، جسد شریف شیخ طوسی رحمه الله را غسل داده اند.

میرزا محمّد در رجال کبیر از شهید ثانی نقل کرده است که وی، از خط شهید اول او را به عنوان سقیفی معرفی و اضافه کرده، این نام را به خط خود سلیقی دیده است. بنابراین، برای اثبات این موضوع بهتر است به نسخه صحیحی از رجال کبیر میرزا محمّد و همچنین حاشیه شیخ بهایی بر خلاصه علامه، مراجعه کرد.

به طوری که از تتبع این کتاب استفاده می شود، ممکن است در ذیل ترجمه گروهی از اعلام به نام سلیقی برخورد داشته باشید.

۲۱۰- سید بهاء الدین حسن بن مهدی حسینی مامطیری طبرستانی

از اجلای علما و فضلا بوده است از آثاری که از او دیده ام، رساله الهنود فی اجابه دعوه ذوی العنود است که راجع به ادله اصولی و فروعی می باشد و این رساله را برای سلطان حسام الدوله اردشیر، پادشاه طبرستان نوشته است.

مامطیری: به فتح میم اوّل و دوم و طای بی نقطه، منسوب به مامطیر است که نام پیشین شهر بارفروش مازندران بوده است و اصل آن را «ماء و طیر» دانسته اند (۱).

و شیخ منتجب الدّین گوید، ناصر الدّین حسن بن مهدی حسینی مامطیری از فضلا است. به گمانم سید بهاء الدّین که عنوان این ترجمه مربوط به اوست با سید ناصر الدّین که منتجب الدّین معرفی کرده است، متحد باشد و اختلاف در لقب و امثال آن قابل توجه نبوده است چه ممکن است سید دارای چند لقب بوده است و یا احتمالات دیگر.

در آینده به ذکر نام برادرش، سید بهاء الدّین علی بن مهدی حسینی مامطیری خواهیم رسید و بهاء الدّین علی، از علما و فقها بوده، و ممکن است، لقب یکی از دو برادر با دیگری مشتبه شده باشد.

۲۱۱- شیخ حسن بن مهریز عاملی جبعی

به طوری که شیخ معاصر در امل اظهار داشته، وی فاضلی نیکوکار و از فنون قرائت و تجوید برخوردار بوده و در روزگار شهید ثانی می زیسته است.

۲۱۲- شیخ ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر محمّد بن حسن بن علی

طوسی

وی، به اتفاق شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی و شیخ ابو محمّد حسن بن حسین بن بابویه قمی و شیخ ابو عبد الله محمّد بن هبه الله وراق طرابلسی در قرائت کتاب التبیان در نزد پدرش شیخ طوسی شرکت می کرده است و این معنی را می توان از اجازه ای که شیخ طوسی در پشت التبیان خود برای آن ها نوشته و ما هم از این پس ذیل احوال شیخ ابو الوفا

ص: ۴۶۴

۱- ۱- در معجم البلدان می نویسد: مامطیر شهرکی است از نواحی طبرستان نزدیک به آمل از آنجاست ابو الحسن مهدی بن محمّد طبری معروف به ابن سرهنگ که سال ۴۴۰ هجری وارد همدان شده و از عده ای روایت می کرده است-م.

عبد الجبار مذکور بدان اشاره خواهیم کرد، استفاده نمود.

ابو علی، فقیهی محدث و جلیل القدر و عالمی عامل و همانند پدر ارجمندش کاملی خردمند، بوده و او پسر شیخ طوسی و مؤلف امالی و امثال آن است و به ابو علی طوسی معروف است و گاهی او را مفید هم می گویند.

به طوری که از اقبال سید بن طاوس رحمه الله برمی آید ابو علی دایی سید موسی پدر سید رضی الدین علی (مؤلف اقبال) و جمال الدین احمد بن طاوس رحمه الله علیهم اجمعین بوده است.

ابو علی، از پدرش و از گروهی از معاصران او بلکه از شیخ مفید هم روایت می کرده است و گروه بسیاری از اعلام از قبیل شیخ عماد الدین ابو جعفر محمّد بن ابو القاسم قمی طبری مؤلف بشاره المصطفی در تاریخ های متعدد که همگی آن ها در نجف اشرف بوده و برخی هم در سال ۵۱۱ هجری بوده روایت می کرده اند. و ابن شهر آشوب هم با یک واسطه از وی روایت داشته است.

از کتاب مناقب ابن شهر آشوب بدست می آید که گروهی از اعیان علما و شیوخ حدیث از وی روایت می کرده اند. از آن جمله است، سید ابو الفضل داعی بن علی حسینی سروی و ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین کاشانی و عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی رازی و محمّد و علی دو فرزند علی بن عبد الصمد نیشابوری و محمّد بن حسن شوهانی و ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مجمع البیان، و ابو جعفر محمّد بن علی بن حسن حلبی و مسعود بن علی بن صوابی و حسین بن احمد بن محمّد بن علی بن طحال مقدادی و علی بن شهر آشوب مازندرانی سروی، پدر مؤلف مناقب یاد شده است.

مؤلف گوید، مراد از شیخ ابو الفتوح سابق الذکر شیخ ابو الفتوح مؤلف تفسیر معروف نمی باشد هر چند هر دو در یک روزگار می زیستند زیرا، نام

ابو الفتوح مؤلف تفسیر، حسین بن علی بن محمد ابن احمد خزاعی رازی است و هرگاه بگوییم مراد از ابو الفتوح برادر مؤلف تفسیر است اگر چه احتمال ممکن است لیکن، اتحاد کنیه آن ها این احتمال را بعید می شمارد.

شیخ نجیب الدین در آخر کتاب الجامع می نویسد: گروهی از اعلام از شیخ ابو علی طوسی روایت کرده اند از جمله ابو الفضل داعی و ابو الرضا فضل الله بن علی حسینی و ابو الفتوح احمد بن علی رازی و ابو علی محمد ابن فضل طبرسی و محمد و علی دو فرزند علی بن عبد الصمد نیشابوری و محمد بن حسن شوهانی.

و خود ابو علی، از سلار بن عبد العزیز دیلمی مؤلف مراسم- که شرح حالش خواهد آمد- و همچنین از شیخ محمد بن حسین، معروف به ابن صفال، از محمد بن معقل عجلی، از محمد بن ابی الصهبان روایت می کرده است.

از بشاره المصطفی طبری شاگرد ابو علی سند مزبور بدست می آید و ممکن است بو علی به واسطه از ابن صفال روایت کرده باشد.

علاوه بر یادشدگان، گروه دیگر از بو علی روایت داشته اند از آن جمله، حسین بن هبه الله بن رطبه سوراوی و شیخ بن ادريس رحمه الله.

معروف است که ابن ادريس گاهی بدون واسطه از دایی اش ابو علی روایت می کرده و هنگامی با یک واسطه یا دو واسطه از وی روایت داشته است و ما حقیقت روایت او را در ذیل ترجمه اش ایراد خواهیم کرد ان شاء الله تعالی.

در بعضی از نسخه های صحیفه سجادیه سند او را چنین دیده ام: حدیث کرد ما را شیخ اجل سید امام سعید ابو علی حسن بن محمد طوسی ادام الله تأیید، در ماه جمادی الآخر سال ۵۱۱ هجری گفته است: خبر داد ما را شیخ جلیل ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، گفته است: خبر داد ما را شیخ جلیل

ابو جعفر حسین بن عیسا الله غضائری، گفته است: حدیث کرد ما را ابو الفضل محمد بن عیسا الله بن مطلب شیبانی تا به آخر سند.

قابل دقت است که شیخ ابو علی حسن معتقد است که، در هنگام قرائت نماز بلکه، در موقع قرائت قرآن گفتن استعاذه واجب است زیرا، از امر به استعاذه فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (۱) و جوب استعاذه ظاهر می شود.

با آنکه اجماع برخلاف نظریه او است و امر در آیه شریفه را حمل بر استحباب کرده اند تا آنجا که پدرش شیخ طوسی در کتاب خلاف متذکر است که اجماع ما بر استحباب آن منعقد است و امر آیه شریفه به طور یقین حاکی از استحباب آن است.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: بو علی، فقیهی مورد وثوق و از اعیان اعلام شیعه است و به طوری که پدر من اطلاع داده، بو علی همگی آثار پدرش را نزد او خوانده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء از وی نام برده و کتاب، المرشد الی سبیل المتعبد و از آثار او نام می برد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و فقیهی محدث و جلیل القدر و مورد وثوق اعلام بوده است. آثاری دارد از جمله، الامالی و شرح نهایی پدرش در فقه و غیر این ها.

شهید ثانی در رساله جمعه کتابی را به وی نسبت داده است.

استاد استناد ایده الله در آغاز بحار می نویسد: کتاب مجالس که مشهور به امالی است تألیف شیخ جلیل ابو علی حسن بن شیخ الطایفه قدس سره است.

و در فصل ثانی پس از نقل کتاب های شیخ طوسی می نویسد، و امالی فرزند علامه اش در روزگار ما مشهورتر از امالی پدرش می باشد و بیشتر

ص: ۴۶۷

اهل اطلاع آن را، امالی شیخ می پندارند و حال آنکه از قراین آشکاری پیداست که، امالی مزبور اثر فرزند شیخ است و در عین حال اشتها و اعتبار آن کمتر از امالی خود شیخ نمی باشد هرچند امالی خود شیخ از نظر من به صحت و وثوق نزدیک تر است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در ضمن اسامی مشایخ اصحاب می نویسد: از ایشان است شیخ ابو علی بن ابی جعفر محمد طوسی که از پدرش و از شیخ مفید روایت می کرده و نهایتاً پدرش را شرح کرده است.

مؤلف گوید: هرگاه بگوییم، بو علی بدون واسطه از شیخ مفید روایت می کرده است، خالی از تأمل و دقت نخواهد بود (۱).

۲۱۳- سید نجیب الدین ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علی

ابن محمد بن علی بن قاسم بن موسی بن عبد الله بن موسی الكاظم علیه السلام

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی متدین و از قراء بود. مراتب کمالی را از سید اجل، مرتضی ذو الفخرین مطهر فرا گرفته است.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مراد از استاد مذکورش سید اجل، مرتضی ذو الفخرین ابو الحسن مطهر بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمد ابن حسن دیباجی است که شیخ منتجب الدین-و به طوری که در شرح حالش خواهیم گفت- با یک واسطه از او روایت می کند و از ظاهر کلام منتجب الدین استفاده می شود که، منتجب الدین به واسطه نجیب الدین مترجم حاضر از سید مرتضی، روایت می کرده است و در عین حال بدین معنی تصریح نکرده و کار او شگفت آور است.

۲۱۴- شیخ موفق الدین حسن بن محمد بن حسن

وی، به خواجه آبی شهرت داشته و در دهکده راشده سنست ری

ص: ۴۶۸

۱- ۱- زیرا شیخ طوسی در هنگام رحلت شیخ مفید ۲۹ [۱] ساله بوده و مسلماً با تأیید قراین، ابو علی در آن هنگام کودک خردسال یا جوانی تازه به بلوغ رسیده بوده است. بنابراین، بلاواسطه از مفید روایت نکرده است و یا از قبیل اجازه ای بوده که معمولاً به خردسالان می داده اند-م.

می زیسته و همان جا در گذشته و مدفون شده است.

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و مورد وثوق بوده و مراتب علمی را از محضر امیر کابن ابی اللحیم - که او را مفید می گفتند - بهره گیری کرده است.

۲۱۵- شیخ عارف ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی قدس سره

دیلمی دانشوری محدث و جلیل القدر و معروف به دیلمی و مؤلف ارشاد القلوب و امثال آن است وی، از متقدمان بر شیخ مفید و همتایان اوست.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: حسن بن محمد دیلمی، فاضلی محدث و صالح بوده، کتاب ارشاد القلوب در دو مجلد از آثار اوست.

مؤلف گوید، ممکن است از نسخه شیخ معاصر، پس از حسن بن ابی الحسن لفظ «ابن» افتاده باشد. به همین مناسبت شیخ معاصر، ابو الحسن را کنیه محمد دانسته و آن را ساقط کرده و حسن بن محمد گفته است و حال آنکه در آغاز نسخه ارشاد و همچنین در بعضی از مواضع، آن کنیه را به طوری که ما آوردیم، آورده اند و پیدا است که ابو الحسن نام پدر حسن بوده، نه کنیه محمد تا قابل سقوط باشد و در بعضی مواضع هم حسن بن محمد گفته اند.

استاد استناد ما در فهرست بحار گوید: کتاب ارشاد القلوب و کتاب اعلام الدین فی صفات المؤمنین و کتاب غرر الاخبار و درر الآثار، همگی آن ها از آثار شیخ عارف ابو محمد حسن بن محمد دیلمی است.

و در فصل دوم به منظور تعریف از آن کتاب گوید: کتاب ارشاد القلوب از کتاب های ارزنده ای است که مشتمل بر اخبار متین و بی سابقه است. و همچنین دو کتاب اعلام الدین و غرر الاخبار از آثار متین اوست و ما برخی از اخبار را از آن دو کتاب نقل کرده ایم زیرا، اکثر اخبار آن ها در کتاب های دیگر که توثیق و متانت بیشتری دارند، آورده شده اند، هرچند از

تمام مطالب آن دو کتاب و توجهی که اکابر علما بدانها داشته اند جلالت قدر مؤلفشان پیداست (۱).

گاهی پیش آمده است کراچکی در کنز الفوائد و مؤلف تأویل الآيات الباهرة فی العتره الطاهره، کتاب التفسیر را به حسن بن ابی الحسن دیلمی منتسب داشته اند و مؤلف تأویل الآيات پاره ای از اخبار را ویژه در اواخر کتابش از آن نقل کرده است. و ظاهر آن است که، مرادش حسن بن ابی الحسن مؤلف ارشاد القلوب است که ما به شرح حالش پرداخته ایم. و مؤید این موضوع آن است که وی، در کتاب ارشادش خودش را بدان نام و نسب نامیده است (۲).

از بعضی از مواضع مجلد دوم ارشاد استفاده می شود که دیلمی از کتاب الفین علامه نقل کرده است و این موضوع دلیل بر آن است که دیلمی متأخر از علامه بوده است.

ص: ۴۷۰

۱-۱- الذریعه [۱] اول می نویسد: کتاب ارشاد در دو مجلد تدوین شده، مجلد اول آن در مواضع است که مکرر به طبع رسیده و مجلد دوم در فضائل امیر المؤمنین علیه السلام است. که یک بار در ایران و بار دیگر در نجف اشرف به طبع رسیده و کتاب ارزنده ای است و سید علی خان مدنی کبیر متوفی ۱۱۲۰ هجری در تقریظ و تمجید از آن کتاب گوید: اذا ضلت قلوب عن هدايتها فلم تدر العقاب من الثواب فارشدها جزاك الله خيرا بارشاد القلوب الى الصواب باز گوید: هذا کتاب فی معانیه حسن للدیلمی ابی محمد الحسن اشهی الی المضمنی العلیل من الشفاء و الذ للعینین من غمض الوسن

۲-۲) - باز در ذیل ارشاد القلوب الی الصواب المنجی من عمل به من الیم العقاب می نویسد: این کتاب تألیف ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی است که معاصر با فخر المحققین بوده و ابن فهد هم در عده الداعی از کتاب او نقل کرده تا آنجا که می نویسد: مؤلف ارشاد غیر از حسن بن ابی الحسن دیلمی مفسر است که کراچکی متوفی ۴۴۹ در کنز الفوائد از آن نقل کرده است. بنابراین، مؤلف این کتاب که هر دو را یک مؤلف دانسته، درست نیست - م.

و ممکن است نسخه ای را که من دیده ام مجلد دوم از آن کتاب نبوده باشد.

در عین حال کتاب ارشاد القلوب در دو مجلد تدوین شده، مجلد اول آن در مواعظ و نصایح و امثال این هاست و مجلد دوم آن را که در هرات دیده ام مشتمل بر فضائل حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام بوده، و از آغاز تا انجام آن را به همین ترتیب به پایان برده است.

باری در ارشاد القلوب اخبار تازه و غریبه ای را متذکر شده است و نسخه ای از آن در اصفهان در اختیار ما می باشد و دایر در السنه است که، کتاب ارشاد از قدمای اعلام ما می باشد مجلد دوم آن کتاب را که در هرات مشاهده کردم ثابت نیست که مجلد دوم ارشاد باشد بلکه، اکثر ارباب دانش آن را مجلد دوم ارشاد نمی دانند.

در عین حال، در مجلد اول ارشاد از مجموعه ورام نقل کرده، و این نقل دلیل بر آن است که در دیلمی متأخر از ورام بوده، زیرا ورام در روزگار سید ابن طاوس می زیسته بلکه، جد ابن طاوس بوده است.

باری، دیلمی از متأخران علامه بوده است لیکن، من در کتاب های اعلامی که سال ها پیش از علامه می زیسته اند، از قبیل ابن شهر آشوب در مناقب و ابن جنی در یکی از بحث های خود از کتاب حسن بن ابی الحسن دیلمی نقل کرده اند (۱).

«دیلمی» به فتح دال بی نقطه و سکون یا و فتح لام منسوب به دیلم است.

۲۱۶- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی قدس سرّه

وی، از اجلای قمی ها و از علمای متقدم ایشان است و از حسین بن علی بن بابویه برادر صدوق رحمه الله روایت می کرده است.

ص: ۴۷۱

---

۱ - ۱- پیش از این نقل کردیم حسن بن ابی الحسن دیلمی مفسر، غیر از حسن بن ابی الحسن دیلمی صاحب ارشاد القلوب است-م.

از آثار او تاریخ بلده قم است که آن را به تشویق صاحب بن عباد تألیف کرده است و در آن، برخی از اخبار ائمه اطهار علیهم السلام را ایراد نموده است.

استاد استاد در آغاز بحار می نویسد: کتاب تاریخ بلده قم تألیف شیخ جلیل حسن بن محمد بن حسن قمی رحمه الله است.

در فصل دوم می نویسد: کتاب تاریخ بلده قم کتاب معتبری است که اصل آن کتاب در اختیار ما قرار نگرفته و تنها ترجمه آن در دست ما قرار گرفته است. و پاره ای از اخبار آن را در مجلد سما و عالم یادآوری کرده ایم (۱).

۲۱۷- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی

(۲)

وی از اجله علماء و فقها و مفسران بوده و متأخر از شیخ مقداد می باشد و از شاگردان او به شمار نمی آید.

از آثار او کتاب معارج السؤل و مدارج المأمول را که در تفسیر پانصد آیه از احکام می باشد می توان نام برد. کمال الدین این کتاب را به بهترین وجه و مبسوطترین سبک تألیف کرده بلکه، کتاب مزبور از بزرگ ترین کتبی است که در آیات الاحکام تدوین شده است و من دو نسخه از آن را در اصفهان نزد فاضل هندی دیده ام. یک نسخه که همگی کتاب را داراست، خطش جدید بوده و نزدیک به بیست هزار بیت دارد و نسخه دیگر آن ناتمام و خیلی کهن است.

خود مؤلف در آغاز نسخه کهن به اسم آن کتاب تصریح، و اضافه کرده است که آن را از آیات الاحکام شیخ مقداد یعنی، کنز العرفان او بهره گرفته است در عین حال مبسوطتر و مفیدتر از آن است و در پایان نسخه کامل آن، به نام و نسب خودش به طوری که ما در آغاز این ترجمه ایراد کردیم اشاره کرده است و از آخر آن برمی آید، تاریخ اتمام تألیف آن عصر

ص: ۴۷۲

۱- ۱- نام این هر دو تن پیش از این یادآوری شده است-م.

۲- ۲- همان.

روز شنبه هیجدهم جمادی الآخر سال ۸۹۱ هجری بوده است. و در پشت نسخه کامل آن نوشته شده است: این کتاب موسوم به تفسیر اللباب از آثار کمال الدین حسن نجفی است (۱).

از آغاز تألیف این کتاب برمی آید خلاصه و لب تفاسیر مربوط به آیات الاحکام را از کتاب های تفسیر استفاده کرده است ولی کاتب نسخه، از مضاف و مضاف الیه که جمله (لب التفاسیر) باشد چنان برداشت کرده که نام این تفسیر (لب التفاسیر) است.

در عین حال از فاضل هندی در شگفتم که به من می گفت: نام مؤلف این تفسیر و روزگار زیست او را نمی دانم و می افزود به گمان من اینکه این تفسیر همان تفسیر آیات الاحکام ابن متوج است.

۲۱۸- شیخ حسن بن محمد بن راشد

وی، یکی از متکلمان و فضلا و اجلای فقها و اکابر علما و سرایندگان به شمار می آید و به ابن راشد حلی معروف است. او متأخر از طبقه شهید اول است.

و من در استرآباد از آثار او، کتاب مصباح المهتدین در اصول الدین را دیده ام که کتابی بس نیکو و مشتمل بر مطالب ارزنده ای بوده و تاریخ کتابت آن ۸۸۳ هجری می باشد.

حقیقت از نظر من این است که، شیخ حسن مترجم حاضر با شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلی که پیش از این به نام و نسبش اشاره شده یک تن بیش نبوده اند.

ص: ۴۷۳

۱- ۱- الذریعه ۲۱ [۱] ذیل معارج السئول می نویسد: نجفی شارح النصول النصریه است که ۸۷۰ هجری تألیف آن آسوده شده و سال ۸۹۱ هجری در روز شنبه ۱۸ جمادی الاولی از تألیف معارج السئول فارغ شده است و نسخه ای از آنکه به خط غیاث الدین محمد بن شاه مرتضی بوده سال ۹۸۸ هجری به کتابخانه آستانه مقدسه رضویه به خواجه شیر احمد تونی وقف شده و واقف نوشته است قبر نجفی در شهر تون معروف و مزار است و از آثار او، عیون التفاسیر است که آیات الاحکام را از آن استخراج کرده است-م.

زیرا، هر دو متقارب العصرند و انتساب به جد هم شایع می باشد.

در جایی دیدم که شیخ بن راشد مترجم حاضر طریق تفأل به صحف شریف را از خط شیخ علی بن مظاهر که از معاصران شهید اول رحمه الله بوده، نقل می کرده است.

در اصفهان، نسخه کاملی از حاشیه یمنی را که بر کشف می باشد، در ضمن مجلدی به خط شیخ حسن بن محمد بن راشد حلّی دیده ام و تاریخ کتابت آن هفتم ربیع الاول سال ۸۲۱ هجری بود و خط شریفش خالی از خوبی نبود و بر همین نسخه حواشی بسیار ارزنده ای دیده می شود که گمان می کنم اکثر آن ها از افادات ابن راشد باشد.

۲۱۹- شیخ ابو عبد الله حسن بن محمد صیرفی بغدادی

وی، از اجلای مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی بوده است.

به طوری که از چند موضع، از جمله از سند حدیث اول که در آخر رساله کشف الریبه عن الغیبه شهید ثانی، از جمله احادیث ده گانه ای که در آخر آن رساله است برمی آید، شیخ ابو عبد الله از قاضی ابو بکر محمد بن عمر جعابی روایت می کرده است. بنابراین، در درجه شیخ مفید است.

۲۲۰- شیخ حسن بن محمد بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

جعبی

شیخ معاصر در امل می نویسد. وی، پسر عموی مؤلف این کتاب یعنی امل است و مردی فاضل و صالح و فقیه و عارف به عربیت بوده، مراتب علمی را از پدرش و دیگران فرا گرفته است.

۲۲۱- شیخ حسن بن محمد بن عبد الله تمیمی مقری

شیخ حسن، از علی بن حسین بن سفیان، از علی بن عباس، از عباد بن یعقوب، از یحیی بن نشان (وثاب)، از عمر بن اسماعیل همدانی، از ابو اسحاق، از عاصم بن ضمیره و از حارث، از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت می کرده است.

ص: ۴۷۴

به طوری که از بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابی القاسم طبری بدست می آید، ابو عبد الله محمود بن محمد بن حسین برسی و دیگران از او روایت داشته اند و ظاهر آن است که اکثر راویان بلکه، همگی آن ها شیعه بوده اند.

۲۲۲- قاضی فخر الدین ابو علی حسن بن محمد سکونی

منتجب الدین گوید: وی، از فقهای متدین بوده است.

بنابراین، از اعلام متأخر از شیخ طوسی است.

۲۲۳- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ شمس الدین

ابو عبد الله شهید محمد بن مکی بن محمد بن حامد عاملی جزینی

از اجله فقهای امامیه است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فرزند شهید اول است و فاضلی فقیه و محقق جلیل القدر بوده از پدر بزرگوارش روایت می کرده و شهید قدس سره به او و برادرش رضی الدین ابو طالب محمد و برادر دیگرش ضیاء الدین ابو القاسم علی، اجازه داده است.

مؤلف گوید: گروه دیگری نیز به وی اجازه داده اند از جمله، سید بن معیه که به پدرش شهید نیز اجازه داده، و دیگری، سید علامه امین الدین ابو طالب احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی که علامه حلبی به وی اجازه داده است.

به زودی ذیل نام شیخ حسن مکی عاملی به پاره ای از مطالب مربوط به این مقام اشاره خواهیم کرد.

۲۲۴- حسن بن محمد بن علی بن عباس بن اسماعیل بن ابی سهل بن

نوبخت

وی، از اجله سلسله نوبختیه و یکی از مشاهیر علمای امامیه است که به ابن نوبخت معروف می باشد و گمانم آن است که حسن بن محمد از نوادگان اسماعیل بن علی بن اسحاق بن نوبخت بغدادی باشد.

ص: ۴۷۵

ابن کثیر شامی در تاریخ خود از برقانی که یکی از علمای اهل سنت بوده، چنین نقل کرده است. حسن بن محمد از شیعیان معتزلی مشرب است و در عین حال در نظر من دانشوری صدوق و درست کرداری است.

و از عقیقی نقل کرده که حسن بن محمد مرد موثقی است جز اینکه مرام اعتزال دارد.

مؤلف گوید، بر آن ها که به تتبع آثار متکلمان عامه و دیگران می پردازند پوشیده نیست که، اهل سنت در اصول عقاید بیشتر اوقات تفاوتی میان شیعه و معتزله نمی گذارند و به طوری که از مطاوی کتاب ما هم بدست می آید اکثر نظریات معتزله را به شیعه و نظریات شیعه را به آن ها نسبت می دهند و در غیر این صورت تشیع نوبختی ها و صحت عقاید ایشان، آشکارتر از آن است که یادآوری بشود.

با توجه بدانچه گفته شد باید بدانیم، رجالی ها ترجمه ابو محمد حسن ابن موسی نوبختی را که پیش از سنه سیصد هجری یا پس از آن می زیسته است متعرض شده اند و همچنین به ذکر نام موسی بن حسن بن محمد بن عباس بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل بن نوبخت پرداخته اند. بنابراین، جای آن نیست که این دو تن را با حسن بن محمد متحد دانست به صرف اینکه اسم پدر یا اجداد را به منظور رعایت اختصار حذف کرده باشند، به وحدت آن ها عقیده مند شد.

آری، دور نیست که حسن یادشده در رجال فرزند موسای مذکور در کتب رجال باشد یا برعکس موسی فرزند حسن باشد و تعدد دو حسن را که ما یادآوری کردیم همان است که به نظر قاضی نور الله هم آمده بوده و بدین مناسبت است که او هم دو ترجمه جداگانه برای آن ها تشکیل داده است.

۲۲۵- شیخ ابو محمد حسن بن محمد مکتب

ابو محمد از مشایخ شیخ صدوق رحمه الله بوده است.

و به طوری که از خرایج قطب راوندی بدست می آید ابو محمد از ابو الحسن سمری که یکی از وکلای ناحیه مقدسه حضرت حجه بن الحسن عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده، روایت می کرده است و روایت بو محمد از ابو الحسن دلیل بر مدح بو محمد است.

باید گفت، بو محمد مکتب غیر از حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام، معروف به مکتب است هر چند حسین هم از مشایخ صدوق بوده است و برای تحقیق بیشتر به کتاب های رجال که متعرض احوال هر دو تن شده اند باید مراجعه کرد.

۲۲۶- حسن بن مکی عاملی

وی، از شیوخ فضلا و از اجله علمای متأخر و معاصر با شیخ علی کرکی بوده است و فرزندش شیخ شمس الدین محمد بن حسن نیز به طوری که نام او در حرف میم خواهد آمد، از اجله اصحاب به شمار است. و در ذیل ترجمه او خواهیم نگاشت که شیخ حسین بن عبد الصمد والد شیخ بهایی رحمه الله درباره شیخ حسن چنین نوشته است: الشيخ الامام الفاضل التقى الورع الزاهد حسن بن مکی رحمه الله تعالی و اسکنه فسیح الجنه.

در پایان باید بگوییم، شیخ حسن مکی مترجم حاضر غیر از شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن محمد بن مکی فرزند شهید است که پیش از این به نام او اشاره شد زیرا، ابو منصور، سال ها پیش از حسن بن مکی مترجم فعلی ما می زیسته است.

۲۲۷- شیخ عز الدین ابو محمد حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی

وی، از اجلای مشایخ و معروف به ابن حداد عاملی یا حداد است. کتاب طریق النجاه و امثال آن از آثار اوست و کفعمی در بلد الامین و حواشی آن و همچنین در مصباح، همواره از آن یاد، و مطالبی را ایراد کرده است و من تا به حال به روزگار او که در آن می زیسته، برخورد نکرده ام.

و از شیخ معاصر در شکفتم که بو محمد را با آنکه از مردم عامل است.

در کتاب خود متذکر نشده است و گویا کتاب طریق النجاه همان کتاب النجاه باشد که گاهی فرزند بو علی طبرسی در کتاب مکارم الاخلاق از آن نقل کرده است.

و ابن حداد مترجم فعلی ما غیر از شیخ ابن حداد حلی است.

۲۲۸- سید بدر الدین حسن بن نجم الدین

وی، از اجله علما، و فقها و فضلا و از مجتهدان اصحاب ما بوده است.

و آن چنان که از اجازه ابن مؤذن جزینی که به شیخ علی میسی داده است برمی آید، بدر الدین از سید عمید الدین، از علامه حلی و از شیخ شمس الدین محمد عریضی قدس سره روایت می کرده است.

و این سید بزرگوار معاصر با شهید اول قدس سره بوده است.

و شیخ معاصر در امل می نویسد: سید بدر الدین حسن بن نجم الدین دانشوری بافضیلت بود و از سید ضیاء الدین و عمید الدین و شیخ فخر الدین روایت می کرده است.

و این هر سه نامدار، از علامه حلی روایت داشته اند.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، سید بدر الدین همان سید عز الدین حسن بن نجم الدین اطراوی است که، شاگرد شهید بوده است و ذیلا نام برده می شود و محل اشکال اینجاست که عز الدین شاگرد شهید بوده است و بدر الدین از اکابر معاصران او به شمار می آید.

۲۲۹- سید عز الدین حسن بن نجم الدین اطراوی

پیش از این به عنوان سید ادیب عز الدین حسن بن ایوب، مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی شاگرد شهید اول قدس سره یاد کردیم.

ص: ۴۷۸

۲۳۰- سید تقی الدین حسن بن نجم الدین علوی عبیدلی عاملی

به طوری که از رجال سید علی بن عبد الحمید نجفی بدست می آید وی، از اجله علمایی است که نزدیک به عصر علامه حلی می زیسته است و ظاهر آن است که، تقی الدین غیر از اعلامی است که در بالا نام برده شده اند.

۲۳۱- شیخ جلال الدین ابو محمّد حسن بن نما حلی

پیش از این به عنوان شیخ جلال الدین ابو محمّد حسن بن نظام الدین احمد نام برده شد.

ابن نما، از اجله فقهاست و شهید اول قدس سره از وی روایت می کرده است.

از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به سید شذقم مدنی داده است و همچنین به تصریحی که شیخ علی کرکی در اجازه ای که به شیخ علی میسی نیز داده و غیر این ها از اجازات اصحاب استفاده می شود. ابن نما از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی روایت می کرده و یکی از اعلامی است که به ابن نما معروف بوده اند.

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ جلال الدین حسن بن نما الحلّی فاضلی جلیل القدر و از مشایخ شیخ شهید محمّد بن مکی عاملی است.

۲۳۲- سید حسن بن نور الدین حسینی سقطی (سقطی یا مسقطی)

عاملی

وی، فاضلی صالح و فقیه بوده و به طوری که در امل آمده، از شهید ثانی رحمه الله روایت داشته است.

«سقطی» به فتح سین و قاف و طای بی نقطه منسوب به سقط است.

۲۳۳- شیخ جمال الدین ابو عبد الله حسن بن شیخ جمال الدین هبه الله بن

رطبه سوراوی

وی، از اکابر علما و اجله فضلا بوده است.

شیخ معاصر می نویسد: وی، فاضلی فقیه و عابد بوده و ابن ادریس از او روایت می کرده است و دارای آثاری است.

ص: ۴۷۹

مؤلف گوید، در آغاز سند کتاب سلیم بن قیس هلالی چنین آمده است:

حدیث کرد مرا شیخ فقیه ابو عبد الله حسن بن هبه الله بن رطبه از شیخ مفید ابو علی از پدرش (شیخ طوسی) در مقام سماعی که داشتم و او هم قرائت می کرد در مشهد مولانا سبط شهید ابو عبد الله حسین بن علی صلوات الله علیه در ماه محرم سال ۵۶۰ هجری و ممکن است ابن ادريس قائل این خبر باشد.

باز گوید از این پس دانشوری را به نام شیخ جمال الدین حسین بن شیخ جمال الدین هبه الله رطبه متذکر خواهیم شد. ظاهر آن است که جمال الدین حسین با جمال الدین حسن که به ترجمه او پرداخته ایم متحد بوده اند؛ زیرا هر دو تن از نظر درجه یکسانند به این معنی که، هر دو از شیخ طوسی روایت می کنند. بنابراین، اشتباه از ناسخان می باشد که حسین را مبدل به حسن یا برعکس کرده اند و همچنین شیخ معاصر متوجه به این اشتباه نشده است و حسن و حسین را نام دو تن از اعلام نام می برد. آری، ممکن است یکی از آن دو برادر دیگری باشد.

و باز هم در ذیل حسین بن رطبه سوراوی خواهیم گفت که با حسین بن هبه الله متحد است و پدر جمال الدین حسن که جمال الدین هبه الله باشد از دانشمندان بوده و از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت می کرده است.

در آغاز ترجمه، نام جمال الدین را حسن نوشتیم و مؤید آن نظریه شهید اول است که، در اجازه ابن خازن حائری می نویسد: و بهذا الاسناد مصنفات الشيخ جمال الدین حسن بن هبه الله بن رطبه السوراوی عن ابن ادريس عنه و بهذا الاسناد عن ابن رطبه مصنفات و مرویات الشيخ المفید ابی علی بن شیخنا ابی جعفر امام المذهب بعد الائمه محمد بن الحسن الطوسی، انتهى.

مؤلف گوید: از کلام شهید و تصریحی که شیخ معاصر کرده است استفاده می شود جمال الدین آثاری دارد لیکن ما تاکنون به اثری از آثار او دست نیافته ایم.

باید بگوییم، در کتاب های رجال به گروهی می رسیم که منسوب به ابن رطبه یا سوراوی هستند و ظاهر آن است که، آنان از اقربا و خویشاوندان او می باشند.

از آن جمله است، شیخ حسین بن احمد سوراوی که گویا برادر او باشد و یا حسین همان حسن مترجم حاضر باشد و تصحیفی در یکی از آن دو اسم شده است.

و از آن جمله است نجیب الدین محمد سوراوی که گویا خود مترجم باشد.

«سوراوی» به ضم سین و فتح راء بی نقطه منسوب به سورا است که در هنگام نسبت و بنا به قاعده مقرر در آن همزه مبدل به واو می شود و سورا نام دهکده ای است نزدیک به حله، از شهرهای عراق عرب و گمان می کنم سورا همان محلی باشد که آب نهر آن در نهایت صفا و سپیدی است و در اخبار بدان مثل می زنند و نهر سورا همان نهر واقع در سورا است.

۲۳۴- شیخ حسن بن هدیه

از این پس به عنوان، شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه خواهد آمد.

به طوری که از رجال نجاشی ذیل نام علی بن محمد بن جعفر بن موسی ابن مسرور بن قولویه برادر جعفر بن قولویه معروف، به دست می آید، شیخ حسن و برادرش شیخ محمد از اجلای مشایخ نجاشی بوده اند و از همان رجال استفاده می شود شیخ حسن بن هدیه به توسط جعفر بن قولویه از برادرش علی بن محمد قولویه یاد شده، روایت می کرده است.

از عبارت نجاشی استفاده می شود که علی بن جعفر بن موسی بن مسرور برادر جعفر بن قولویه نبوده و همچنین شیخ محمد بن هدیه برادر حسن بن هدیه نمی باشد.

۲۳۵- شیخ حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ حسن پدر محقق نجم الدّین ابو القاسم جعفر است که فاضلی عظیم الشان و بزرگ مقام بوده و فرزندش محقق از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در توصیف از پدر محقق گفته اند که وی، فاضلی سراینده بوده است لیکن، در اینکه شیخ حسن سراینده باشد، جای تأمل است زیرا، به طوری که در ذیل نام محقق نوشتیم فرزندش محقق را از سرودن شعر باز می داشته و از سرایندگی نکوهش می کرده است (۱).

شیخ حسن از پدرش یحیی که جد محقق باشد، از عربی بن مسافر عبادی روایت می کرده است.

شهید اول در اربعینش گوید: محقق حلّی، از پدرش شیخ حسن، از جدش یحیی، از شیخ ابو عبد الله محمد بن ادریس، از عربی بن مسافر، از یاس بن هشام، از ابو علی مفید فرزند شیخ طوسی، از شیخ ابو یعلا سلار بن عبد العزیز دیلمی، از سید مرتضی، از شیخ مفید قدس الله اسرارهم، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در بعضی از نسخ اربعین چنین آمده است: یروی المحقق عن والده الحسن بن یحیی بن سعید عن جده الشيخ ابی عبد الله محمد بن ادریس. پس از این اضافه کرده، ممکن است حرف عن از میان کلمه جده و الشيخ حذف شده باشد یعنی، عن جده عن الشيخ ابی عبد الله. زیرا، این

ص: ۴۸۲

۱- عبارت پدر محقق حلّی این است: لئن احسنت فی شعرك لقد اسأت فی حق نفسك أ ما علمت ان الشعر صناعه من خلع العفه و لبس الخرفه و الشاعر ملعون و ان اصاب و منقوص و ان اتی بالشیء العجاب تا به آخر-م.

ادریس جد شیخ حسن بن یحیی نیست بلکه، جد مادری شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید، مؤلف الجامع و غیر آن و پسرعموی محقق است.

۲۳۶- شیخ حسن بن یحیی بن ضریس

وی، از اجله مشایخ شیخ صدوق رحمه الله بوده و از پدرش یحیی بن ضریس روایت می کرده است و ممکن است نام و نشان او در کتاب های رجال اصحاب آمده باشد.

۲۳۷- شیخ حسن بن یزید سורائی

برخی از دانشورانی که بر رجال نجاشی تعلیقه افزوده، اظهار داشته اند، شیخ ابو الحسن بغدادی سورائی بزاز که شیخ اجازه نجاشی بوده، از شیخ حسن سورائی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: برای هیچ کدام از شیخ حسن و شیخ ابو الحسن در کتاب های رجال نام و نشانی ندیدم و ظاهر آن است که، سورائی منسوب به نهر سورا است. و در صورتی که این احتمال درست باشد، معمولاً نسبت به آن نهر را سوراوی با او می نویسند. و با توجه به عدم سابقه حال شیخ حسن نمی توان او را همان شیخ حسن بن هبه الله بن رطبه سوراوی دانست و چندین وجه را می توان برای عدم صحت احتمال مزبور استدلال کرد. از جمله آنکه، شیخ حسن بن هبه الله مزبور، سال های زیادی پس از شیخ حسن بن یزید می زیسته است.

۲۳۸- شیخ ابو علی حسن بن هانی بن عبدالاول بن صباح حکمی

معروف به ابو نواس

ابو نواس، سراینده ای ادیب و مشهور و مقدم بر دیگر سراینندگان بوده است و از فصحا و بلغای عصر خود به شمار می رفته و در فن سرایندگی مهارت و تسلط کامل داشته است.

ص: ۴۸۳

ابو نواس، در بصره متولد شد و همان جا رشد کرد و پس از آن به کوفه رفت. جد ابو نواس آزاد شده جراح بن عبد الله حکمی والی و استاندار خراسان بوده و به همین جهت، او و بستگانش را حکمی می گفتند.

ابو نواس، در روزگار ولایت حضرت امام رضا علیه السلام و زمان زمامداری مأمون بلکه، در هنگام جهان داری هارون می زیسته است.

ابو نواس، در منقبت حضرت مولا- علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء، اشعاری معروض داشته است که حاکی از تشیع و حسن حال اوست.

ابن خلکان اشعار زیر را که در ستایش حضرت رضا علیه السلام معروض داشته، از وی نقل کرده است:

قیل لی انت احسن الناس طرًا فی فنون من المقال النبیه

لک من جید القریض مدیح یثمر الدرّ فی یدی مجتنبه

فعلی ما ترک مدح ابن موسی و الخصال التي تجمّعن فیه

قلت لا أستطیع مدح امام کان جبریل خادما لأبیه

به من می گویند در سرودن مضمون های خردمندانانه و در کلیه فنون شعر، از همگان برتر و والاتری. و اشعار زیبا و چکامه هایی که داری مانند مروارید در کف مرواریدفروش ثمر، و فایده می رساند. بنابراین، چگونه زبان به ستایش حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام برداشتی و از آن همه خوی های پسندیده ای که در اوست ستایش نکردی؟

در پاسخ گفتم، چگونه می توانم از پیشوای به حقی ستایش کنم که، جبرئیل خدمتکار آستان ولایت تو امان پدر ارجمند او می باشد.

و علت اینکه وی چنان اشعاری را سرود آن بود که یکی از دوستانش خطاب به وی گفت، آدمی را وقیح تر بی ارزش تر از تو ندیدم زیرا، تو از شراب و دریا و صحرا و بالاخره از همه چیز ستایش کرده ای و اما از حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام که امروز چون خورشید تابانی

می درخشد، ستایشی نکردی! بنواس در پاسخ او گفت به خدا سوگند علت اینکه دم از ستایش آن حضرت نزد رعایت مقام عظمت آن جناب بود.

زیرا، مشاهده کردم مثل منی قابلیت ندارد که به ستایش از آن حضرت پردازد و پس از اندکی ابیاتی گفت که چند بیت زیر از آن هاست:

مطهرون نقیات جیوبهم تجری الصلاه علیهم اینما ذکروا

من لم یکن علویا حین تنسبه فما له فی قدیم الدهر مفتخر

الله لما برا خلقا فاتقنه صفاکم و اصطفاکم ایها البشر

فانتم الملاء الاعلی و عندکم علم الکتاب و ما جاءت به الزبر

خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بزرگواران پاکدامنی هستند که در هر کجا نام برده شوند مردمان از هر تیره ای که باشند بر آنان درود می فرستند. و هر کسی که به ولایت علی علیه السلام مفتخر نباشد، از هیچ نسبتی برخوردار نیست و حق مفاخرت و مباهات به کسی را ندارد. ای گروه بشری که، در مقام بشریت چون همگانید. آن گاه که خدای متعال، آفریدگان خویش را به وجود آورد شما را از هر گونه آلودگی پاکیزه ساخت و شما را از میان آن ها برگزید.

آری، شما برترین و بهترین آفریدگان هستید و خدا دانش کتاب های آسمانی و حقایق امور را به شما ارزانی داشته است.

ابن خلکان در تاریخ خود می نویسد: اسماعیل بن نوبخت گفته است، هیچ سراینده ای را به وسعت دانش بنواس ندیده ام و با آنکه کتاب های زیادی در دست مطالعه نداشت حافظه اش از همه بیشتر بود.

وقتی از ابو نواس درباره نسبش سؤال کردند که، نسبت تو به کدام قبیله و عشیره می رسد؟ در پاسخ گفت: ادب من از نسبم مرا بی نیاز می کند. پس از این سائل ساکت ماند. و او را بدان جهت بنواس گفتند که دو سوی زلفش بر روی دوشش ریخته بود و نوسان و حرکت داشت.

ابو نواس، در بغداد می زیست و فنون ادب را از ابو عمرو زاهد فراگرفته بود و در این رشته سرآمد اقران شده بود و در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۵ هجری در گذشته است - کلام ابن خلکان به پایان رسید.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان گوید: جد ابو نواس آزاد شده جراح بن عبد الله حکمی والی خراسان بوده است و نسبت وی به او منتهی می شود.

از محمد بن داود بن جراح نقل شده، در کتاب الورقه گوید، ابو نواس در بصره متولد شده و همان جا رشد یافته است. پس از آن به اتفاق والبه بن حباب به کوفه رفته و از آنجا عازم بغداد شده است.

دیگری گفته، بو نواس در اهواز به دنیا آمده و در سن دوسالگی از اهواز بیرون رفته و مادرش به نام «جلبان» از مردم اهواز بوده است و پدرش از لشکریان مروان بن محمد، آخرین پادشاه بنی امیه بوده، و از مردم دمشق است و از آنجا به منظور مزدداری به اهواز رفته و با جلبان ازدواج کرده و از او چندین فرزند آورده، از آن جمله ابو نواس و ابو معاذ است.

اسماعیل بن نوبخت گفته هیچ کسی را به وسعت دانش و حافظه ابو نواس ندیده ام و نخستین شعری را که سروده در آغاز کودکی اش بوده، و عبارت از اشعار زیر است:

حامل الهوی تعب یستخفه الطرب

ان بکی یحق له لیس ما به لعب

تضحکین لاهیه و المحب ینتحب

تعجبین من سقمی صحتی هی العجب

عاشقی که بار عشق را بر دوش می کشد، خوشحالی از وی شرم دارد. و هرگاه بگرید شایسته به حال اوست و این کار او، بازی و بیهوده نیست.

زن ها به او می خندند و عاشق به خنده و تمسخر کردن آن ها توجهی ندارد.

آری، عاشق است که باید در فراق معشوقش بگرید. آنان از بیماری و نزاری من در شگفتند، و من از اینکه سلامت باشم در شگفتم.

گویند، خصیب رئیس مالیات مصر از نسب ابو نواس از وی سؤال کرد بو نواس گفت: ادب من از نسیم مرا بی نیاز می کند. خصیب ساکت ماند و او را بدان جهت بو نواس می گفتند که دو زلف بالای پیشانی اش بر روی دوشش ریخته بود و نوسان و حرکت داشت.

«حکمی» به فتح حای بی نقطه منسوب به حکم بن سعد عشیره است که قبیله بزرگی در یمن بوده اند و جراح بن عبد الله حکمی امیر خراسان از آن قبیله بود، و ابو نواس که آزاد شده او بوده است به وی منتسب می باشد.

بو نواس، در بغداد می زیست و در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۵ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید، تاریخ در گذشت ابو نواس را به طوری که از تاریخ ابن خلکان و مختصر آن نوشتیم قابل تأمل است زیرا، وی در روزگار هارون و مأمون می زیسته و چگونه ممکن است صد و پنجاه سال پس از آنان زنده باشد. مانند همین سؤال و جواب که میان بو نواس و خصیب اتفاق افتاده است، راجع به ابن جنی هم گفته اند که ضمن شرح حالش تذکر خواهیم داد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ابو نواس را در شمار سرایندگان و ستایش گران اهل بیت علیهم السلام آورده و به همین مناسبت هم ما او را در بخش اول اثر خود که ویژه اعلام شیعه است نام برده ایم. در عین حال پاره ای از اخبار در نکوهش او رسیده است.

حموینی به سند خود در کتاب فرائد السمطین، از حافظ ابو بکر احمد ابن حسین بیهقی، از حاکم ابو عبد الله نیشابوری، از علی بن محمد بن یحیی مذکر، از صدوق، از حسن بن ابراهیم بن احمد بن هشام مکتب، از علی بن ابراهیم بن هاشم، از پدرش روایت کرده، گفت: ابو الحسن محمد بن علی فارسی، از ابو نواس روایت کرده، گفت: در یکی از روزها که حضرت مولا علی بن موسی الرضا علیه السلام از دربار مأمون بیرون می آمد و بر استری سوار بود

به پیشگاه مقدسش شرفیاب شدم و پس از عرض سلام معروض خاطر همایون داشتم، ابیاتی چند در ستایش شما به عرض رسانیده ام، آرزو مندم آن ها را به عز عرض برسانم و مقام ولایتمداری آن ها را استماع فرمایند.

فرمود، بخوان:

بو نواس ابیات «مطهرون نقیبات ثیابهم» را که پیش از این ایراد شد به عرض مبارک تقدیم داشت. امام علیه السلام فرمود: آری، ابیاتی سروده ای که در مضامین آن ها کسی بر تو پیشی نگرفت. سپس خطاب به غلامش فرمود، آیا پولی از ما در دست تو باقی است؟ معروض داشت آری، سیصد دینار در پیش من باقی است. فرمود، آن ها را به وی اعطا کن و فرمود ممکن است این مبلغ از نظر او ناچیز باشد این استر را هم به وی اعطا کن.

و باز به سند خود، از ابو بکر محمد بن یحیی صولی روایت کرده، گفت:

از ابو العباس محمد بن یزید مبرد شنیدم می گفت، در یکی از روزها بو نواس از دار قیصر بیرون می آمد، در مسیر خود سواره ای را دید که برابر او در حرکت است بدون آنکه رخسار آن سواره را مشاهده کند پرسید: این سواره کیست؟ پاسخ شنید او حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام است.

بو نواس بالبداهه گفت:

إذا أبصرتك العين من بعد غايه و عارض فيك الشك اثبتك القلب

و لو أن قوما أمموك لقادهم نسيمك حتى يستدل به الركب

هرگاه چشم، تو را از دور مشاهده کند و در وجود تو مشکوک بماند دل، اثبات وجود تو را خواهد کرد. و هرگاه همه مردم به سوی تو آهنگ نمایند آوازه تو آن ها را هدایت می کند و حتی کاروان ها هم تو را خواهند شناخت.

شیخ صدوق قدس سره در عیون اخبار الرضا علیه السلام از احمد بن یحیی مکتب، از ابو الطیب احمد بن محمد وراق، از علی بن هارون حمیری، از علی بن محمد بن سلیمان نوفلی، روایت کرده است، آن گاه که مأمون، حضرت علی

ابن موسی الرضا علیه السّلام را ولیعهد خود قرار داد و سرایندگان، عازم دربار مأمون شده، و با آوردن چکامه هایی که در ستایش حضرت رضا علیه السّلام سروده و اندیشه مأمون را در نصب حضرت رضا علیه السّلام به ولایتعهدی ستوده بودند جایزه های بسیاری از وی گرفتند، تنها ابو نواس نه مدحی سرود و نه رأی او را ستود و مانند دیگر مدعوان به دربار آمد.

مأمون خطاب به وی گفت: ای بو نواس می دانی حضرت رضا در نزد من از چه موقعیتی برخوردار است و تا چه حدی او را محترم می شمارم و با آنکه تو سراینده توانای عصر خود و برگزیده روزگار خویشی، چرا از ستایش او دریغ داشتی؟ وی بالبداهه ایات زیر را (که پیش از این گذشت) در ستایش از حضرتش به اطلاع مأمون رسانید.

قیل لی انت اوحّد الناس طرا فی فنون من الکلام النبیّه

لک من جوهر الکلام بدیع یثمر الدر فی یدی مجتنبیه

فعلی ما ترک مدح ابن موسی و الخصال التي تجمعن فیه

قلت لا أهتدی لمدح امام کان جبریل خادما لاییه

مأمون وی را تحسین کرد و برابر جایزه هایی که به همه سرایندگان داده بود، به وی صله داد و در اعطای جایزه او را بر دیگران برتری داد.

۲۳۹- شیخ حسن بن یوسف بن احمد

وی، از فضلا و علما و متکلمان بوده است.

نسخه ای از شرح فصول النصیریه را در علم کلام که از آثار شیخ مقداد است دیدم که بر شیخ حسن قرائت شده و شیخ با خط شریف خویش اجازه ای در پشت آن برای یکی از شاگردانش نوشته است و تاریخ آن ۸۵۶ هجری بود. بنابراین، شیخ حسن از معاصران علی بن هلال جزائری و امثال او می باشد و یقینا شیخ حسن، علامه حلی نبوده است زیرا، علامه سال ها قبل از شیخ حسن زیسته است.

حقیقت آن است که، شیخ حسن، همان شیخ ابن عشره است، اعنی شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی الکرکی است، برای اینکه شیخ ابراهیم ابن سلیمان قطیفی که معاصر با شیخ علی کرکی بوده، ضمن اجازه ای که به امیر معزّ الدّین محمّد بن امیر تقی الدّین محمّد اصفهانی داده است، می نویسد: شیخ بدر الدّین علی بن هلال جزائری، از استادش عزّ الدّین حسن ابن یوسف، معروف به ابن العشره، از استاد هر دوشان شیخ جمال الدّین احمد بن محمّد بن فهد حلّی روایت کرده است.

و آنچه را قطیفی اظهار داشته، دلیل بر آن است که شیخ حسن بن یوسف مترجم حاضر، و شیخ حسن بن عشره که در ذیل به شرح حالش اشاره می شود، متحد است.

بنابراین، یا یوسف جد اوست، و یا علی جد او می باشد و یوسف نام پدر اوست و حذف نام پدر و انتساب به جد، چنانچه مکرر نوشته ایم، شایع است.

۲۴۰- شیخ عزّ الدّین حسن بن یوسف معروف به ابن العشره

ابن العشره از اجله فقهای روزگارش بوده است و به طوری که از اجازه شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی که به سید امیر معزّ الدّین محمّد بن امیر تقی الدّین محمّد اصفهانی داده است، بدست می آید، شیخ علی بن هلال جزائری از وی روایت می کرده است (۱).

ص: ۴۹۰

۱- ۱- در اجازه ای که علی بن هلال به شیخ علی کرکی داده، و صورت آن در اجازات بحار آمده و تاریخ آن ۹۰۹ هجری بوده است می نویسد: ان یروی عنی عن شیخی المولی الشیخ الاعظم العالم العامل الفاضل الکامل الشیخ عزّ الدّین حسن بن یوسف، الشهیر بابن العشره. چنانچه از این اجازه استفاده می شود، علی بن هلال پس از اجازه از ابن عشرت از ابن مطر نام برده و بعد از آن می نویسد: و عن شیخی المولی الامام الاجل الاعظم الافضل الاکمل الاعلم علامه علماء الاسلام الی ان یکتب احمد بن فهد، و در اجازه ای که قطیفی به شمس الدّین بن ترک داده است، چنانچه مؤلف هم به نام میر معز یاد کرده، می نویسد: علی ابن هلال عن شیخه عزّ الدّین بن العشره عن شیخهما معا عن ابن فهد-م.

حقیقت آن است که ابن عشرت و شیخ حسن بن یوسف بن احمد و شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی، معروف به ابن عشرت متحدند و نام های سه تن مختلف نمی باشد زیرا، همگی آن ها در بیشتر مراتب به ویژه در درجه روایتی، برابرند.

و از اجازه قطیفی و اجازه های دیگر بدست می آید که، علی بن هلال گاهی بلاواسطه و هنگامی به واسطه ابن عشرت از ابن فهد روایت می کرده است.

از آغاز کتاب غوالی اللّائی ابن ابی جمهور احساوی استفاده می شود که، علی بن هلال جزائری، از شیخ جمال الدّین حسن، مشهور به ابن عشرت، از شهید اوّل روایت می کرده، و ظاهر آن است که، مراد از شیخ جمال الدّین همان دانشوری است که ما این ترجمه را به عنوان او منعقد ساخته ایم و اختلاف در القاب به اعتبار تعدد آن ها است. و یا خود ارباب اجازات، از پیش خود و به مناسبت ستایش از مشایخ انشاء می کرده اند.

لیکن در اینکه ابن عشرت بدون واسطه از شیخ شهید روایت کرده باشد از نظر من خالی از تأمل نیست و پیش از این ذیل نام شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی، مشهور به ابن عشرت بدین موضوع اشاره کرده ایم (۱).

ص: ۴۹۱

۱-۱- در ضمن شرح حال ابن عشرت که به عنوان عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشرت پیش از این نگاشته می نویسد: ابن عشرت به توسط ابن نجده از شهید اوّل روایت می کرده و هم اظهار داشته، به وسیله ابو طالب محمّد فرزند شهید از وی روایت داشته است. و از غوالی نقل کرده، ابن عشرت از شهید اوّل روایت می کرده و اجازه بلاواسطه از شهید را غریب انگاشته و از ابن مؤذن نقل کرده است و من از ابن عشرت و او از شمس الدّین ابن عبد العالی و او از پسر عمویم شهید روایت می کرده و در پایان نوشته است با توجه بدانچه نوشتیم درست نیست که ابن عشرت بلاواسطه از شهید اوّل روایت کرده باشد و محتمل است ابن عشرت دیگری بوده که بلاواسطه از شهید روایت داشته است-م.

یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلّی قدس الله روحه الشریف

او پیشوای عالی همت و دانشوری عامل و فاضلی کامل و سراینده ای نیرومند، علامه علما، و فهامه ارباب فضل و استاد دنیاست. اصحاب ما او را به عنوان علامه مطلق ستوده اند و به دانشی بی اندازه و فهمی بی نهایت موصوف داشته اند و کمال او را جهانی معرفی کرده اند.

علامه، خواهرزاده محقق حلّی قدس سرّه، و آیتی از حق تعالی در روی زمین بوده است. او حقوق بی اندازه ای بر گروه امامیه و طایفه حقه شیعه اثنی عشریه دارد و با زبان و بیان و تدریس و تألیف خود دوازده امامیان را به اوج رفیع خویش رسانیده است.

علامه، از همگی علوم برخوردار بوده و در اقسام مختلف آن آثاری از خود به یادگار گذاشته است.

علامه حلّی قدس سرّه حکیمی متکلم و فقیهی محدث و اصولی و ادیب و شاعری ماهر بوده است و من پاره ای از سروده های او را در اردبیل دیده ام و از آن ها بدست می آید که طبعی شیوا در انواع نظم داشته است.

علامه، آثار بسیاری دارد و تصانیف زیادی نگاشته و از گروه زیادی از دانشوران روزگارش از سنی و شیعی بهره گیری کرده است و گروه زیادی از اعلام شیعه بلکه عده بسیاری از اهل سنت از محضر او در فنون مختلفه بهره ور شده اند و اجازاتی که از شیعه و سنی در اختیار ما می باشد بدین معنی گواه عادلّی خواهند بود.

علامه، در آغاز کار تحصیلش از محضر پدر ارجمندش سدید الدین یوسف، بهره مند شده، پس از آن به درس دایی اش محقق حلّی مؤلف شرایع حضور یافته است. مراتب عقلیات و ریاضیات و دیگر فنون را از محضر محقق طوسی و کمال الدین میثم بن علی بحرانی و سید جمال الدین احمد

ابن طاوس حسنی و برادر بزرگوارش سید رضی الدین علی بن طاوس و گروه دیگر استفاده کرده است.

علامه، از گروه بسیاری از اعلام شیعه و سنی روایت می کرده است. نام عده ای از نامداران را پیش از این یاد کرده ایم.

و به طوری که از اجازه شیخ ابراهیم قطیفی که به امیر معز الدین محمد بن امیر تقی الدین محمد اصفهانی داده، به دست می آید، علامه از شیخ محمد ابن نما نیز اجازه داشته است لیکن، اجازه علامه از ابن نما از نظر من خالی از تأمل نیست (۱).

از اتفاقات بی سابقه ای که برای قطیفی در آن اجازه به وقوع پیوسته آن است که، وی در یادآوری از علامه حلی می نویسد: علامه جمال الدین محمد بن الحسن بن المطهر، پیداست که برای قطیفی اشتباهی پیش آمده است زیرا، اسم فرزندش شیخ فخر الدین محمد را نام علامه و نام خود علامه را نام پدر محمد قرار داده است.

از مشایخ او شیخ مفید الدین جهم حلی فرزند یوسف است.

دیگری، سید احمد عریضی است. در اینکه سید احمد از مشایخ علامه بوده باشد مانند محمد بن نما، مورد تأمل من می باشد (۲).

گروهی از علامه روایت می کنند از آن جمله، فرزندش شیخ فخر الدین محمد و دو تن خواهرزاده اش، سید عمید الدین و سید ضیاء الدین اعرج حسینی، از او روایت می کنند: سید تاج الدین محمد بن قاسم بن معیه و شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطارآبادی و شیخ رضی الدین

ص: ۴۹۳

---

۱ - ۱ - شیخ ابراهیم قطیفی در خاتمه اجازه ای که به شمس الدین استرآبادی داده و صورت آن در مجلدات اجازه بحار [۱] آمده است می نویسد: عنه اعنی الشیخ ابراهیم الذراق عن علی بن هلال عن یثق به عن عبد المطلب بن الاعرج الحسینی عن جمال الدین الحسن بن یوسف عن محمد بن نما. بنابراین، قطیفی در دو اجازه تصریح کرده، که علامه از ابن نما اجازه داشته است - م.

۲ - ۲ - بلکه عریضی از مشایخ پدر علامه بوده است - م.

ابو الحسن علی بن احمد المزیدی. و ما اجازه رضی الدین را می توانیم از اسانید و اجازات علما به ویژه از بعضی اسانید شهید ثانی رحمه الله که منتهی به صحیفه کامله سجادیه می باشد، به دست آوریم. و از ایشان است، شیخ تاج الدین حسن سرایشنوی و امثال این ها.

به طوری که، در تاریخ تولد و وفات او خواهیم گفت، علامه در سن ۷۸ سالگی در گذشته است. و چنانچه در ترجمه محقق حلی از قاضی عبد الخالق کره رودی و دیگری نقل کرده ایم، علامه حلی خواهرزاده محقق حلی قدس سرهما است.

علامه، فرزند فاضل جلیل القدر و مجتهد معروفی داشته است به نام، شیخ فخر الدین محمد و دو نواده عالم و کاملی دارد به نام های، شیخ ظهیر الدین محمد و شیخ یحیی که فرزندان فخر الدین می باشند و پسرعموی فاضلی دارد به نام، شیخ قوام الدین محمد بن علی بن مطهر حلی که معاصر با ابن معیه بوده، و برادر فاضلی داشته است که شیخ فقیه رضی الدین علی بن شیخ سدید الدین یوسف، مؤلف کتاب العدد القویه بوده باشد.

علامه حلی رحمه الله دایی سید عمید الدین و سید ضیاء الدین بن اعرج حسینی است و در یکی از آثار آمده است علامه خواهرزاده محقق و محقق دایی او بوده است.

شیخ نعمه الله بن خاتون در اجازه ای که به سید بن شدقم مدنی داده است می نویسد: سید عمید الدین نواده علامه حلی بوده است و این استناد اشتباه آشکاری است بلکه، او نواده پدرش سدید الدین است. و ترجمه همگی ان شاء الله تعالی در مقام خود خواهد آمد.

از غرائب اتفاقات آنکه در روزگار علامه، یا در زمان پیش از او، چهارصد و چهل مجتهد در یک عصر در شهر حله می زیسته اند.

به طوری که از آثار تاریخی به دست می آید، علامه حلی رحمه الله سبب اصلی شیعه شدن سلطان محمد الجایتو خان بن ارغون خان بن اباقا خان بن

هلاکو خان بن تولی خان بن چنگیز خان بوده است. و پس از این در ذیل کلام قاضی نور الله در مجالس المؤمنین بدان اشاره خواهیم کرد و در نتیجه تغییر حالی که به برکت علامه حلی رحمه الله برای او اتفاق افتاد دستور داد سکه و خطبه را عوض کنند و این پیشامد در سال پنجم سلطنت الجایتو و برابر با سال ۷۰۸ هجری بوده است و به فرمان او خطبه به نام اهل بیت علیهم السلام ایراد می شده است و اسامی شریفه خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، زینت سکه های رایج قرار گرفت.

پیش از آنکه سلطان محمد به اریکه پادشاهی برقرار گردد طایفه های چنگیزی مدت پنجاه سال به مناقشه و مبارزه می گذراندند و به مجردی که سلطان محمد به اریکه سلطنت رسید، همه طوایف مختلف مغولی از وی اطاعت کردند و نامه ها به او نوشتند و پیام های اطاعت خود را به وی ابلاغ کردند و نزاع و جدال از میانشان رخت بربست.

در تاریخ روضه اولو الالباب که معروف به تاریخ بناکتی است می نویسد: از آن پس که مغول ها نزاع و جدال فی مابین خود را رفع کردند مراسم جهان داری سلطان محمد را مبارک و میمون دانسته، به اطلاع او رسانیدند که سزاوار است به نام الجایتو ملقب شود زیرا، «الجایتو» به واژه ترکی به معنی، سلطان کبیر و مبارک پی است و این لقب برای او برقرار شد.

یکی از شاگردان شهید در ضمن فایده ای که ایراد کرده، کیفیت فراگیری علم را از روزگار شهید تا منتهی به خدای متعال بشود، بدین کیفیت ابراز داشته است.

شیخ شهید از شیخ فخر الدین، علوم الهی را فرا گرفته و او از پدرش جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر آموخته، و اضافه کرده است:

علامه، یکتای زمان و نادره دوران بود کتاب هایی را در علوم مختلفه تألیف کرده که مانند آن ها از دیگر اعلام به ظهور نرسیده است به ویژه، در

اصول الهیه به آخرین پایه نایل آمده و بلکه، از نهایت هم تجاوز کرده است.

همچنین در فنون فقهیه آثار نفیسی از خود باقی گذارده که بزرگ ترین آن ها کتاب تذکره و کوچک ترین آن ها کتاب تبصره است.

و کتب میانه آن دو، کتاب تلخیص و ارشاد و تحریر و قواعد و منتهی المطلب و مختلف الشیعه است و در شناخت رجال حدیث دو کتاب، و در احادیث و اصول فقه و دیگر علوم نیز آثاری دارد. مراتب علمی را از پدرش سدید الدین یوسف حلّی و او از شیخش ابو القاسم نجم الدین جعفر ابن سعید فرا گرفته است.

مؤلف گوید: در اظهار این عالم، جهات ذیل قابل ایراد و اشکال است:

اولاً: حقیقت این است که کتاب منتهی، بزرگ تر از کتاب تذکره است نهایت آنچه از تذکره تألیف شده، تا مسأله تفویض بضع، از کتاب نکاح بوده است و همین مقدار هم از کتاب منتهی که، منتهی به مسأله بیع ثمار از کتاب تجارت می شود بزرگ تر می باشد و شاید همین که مطالب منتهی، بیشتر از تذکره بوده او را بدین اشتباه واداشته است که، کتاب تذکره را کوچک تر از منتهی بداند و یا رعایت سجع تذکره و تبصره، او را بدین اشتباه دچار کرده باشد.

ثانیاً: علامه، مراتب علمی را از پدرش و محقق استفاده کرده است نه آنکه تنها به محضر پدرش اکتفا کرده باشد.

ثالثاً: شیخ سدید الدین که پدر علامه است از شاگردان محقق نبوده است بلکه، هر دو تن، مراتب علمی را از اعلام عصر خود فرا گرفته اند.

و اینکه نوشته است علامه در رجال، دو فقره کتاب تألیف کرده، ممکن است مرادش خلاصه و ایضاح الاشتباه باشد و محتمل است مرادش کتاب خلاصه و کتاب الکبیر باشد که در خلاصه بدان وعده داده است و برخلاف انتظار تا به حال اثری از آن کتاب دیده نشده، ممکن است به

خاطرش گذشته باشد که کتاب بزرگی در رجال تألیف کند لیکن تألیفش برای او پیش نیامده است (۱).

رابعاً: در ضمن بیانش آمده است، «و تجاوز النهایه» جمله لطیفی آورده؛ زیرا یکی از آثار علامه کتاب «النهایه» در کلام است که کتاب بزرگی بوده است.

مشهور است که کثرت آثار علامه به حدی است که اگر آن ها را به شماره آورند و به روزهای عمر او تقسیم کنند، در برابر هر روزی از عمر او هزار بیت از مصنفاتش قرار خواهد گرفت (۲).

و از کسانی که به این موضوع تصریح کرده اند شیخ محمد بن خاتون عاملی در آغاز شرح اربعین شیخ بهایی رحمه الله است.

مؤلف گوید: ما شکی در بسیاری علم علامه و فراوانی آثار او نداریم لیکن، این نظریه که آثار علامه هر گاه به دوران عمرش تقسیم شود به هر روزی از آن، هزار بیت خواهد رسید درست نیست و این نظریه کسی است که، از شمارش آثار علامه و تعداد مصنفات او اطلاعی ندارد زیرا، عدد کتاب های علامه مضبوط و مقدار عمر او هم معلوم است و هر گاه ما سطور آثار او را به شمار آوریم و تسامحی هم در دست شمارش نداشته باشیم تمام بیت های آثار او را که برابر با ایام عمر او بوده از هنگامی که به حد بلوغ رسیده تا روزگاری که رحلت کرده است، بیشتر از دویست بیت نخواهد بود و این نظریه هم واضح است و جای تردیدی باقی نمی گذارد.

بنابراین آنچه مشهور است که به هر روزی از عمرش هزار بیت برابری می کند گراف گویی آشکاری است. بلکه، اگر تمام نوشته های او را هر چند

ص: ۴۹۷

۱-۱- در پاورقی می نویسد: معمول آن است که، همواره به موضوعی حواله می دهند که وجود خارجی داشته، نه به امری که در نظر گرفته خواهد شد-م.

۲-۲- هر بیت عبارت از پنجاه حرف است و هر گاه اظهاریه فوق صحیح باشد به هر روزی از عمرش پنجاه هزار حرف می رسیده است. برای تحقیق بیشتر به روضات الجنات و قصص العلماء مراجعه شود-م.

هم از آثار دیگران باشد به تمام مدت عمرش تقسیم کنیم به مقدار هزار بیت نمی رسد و این اظهار از اغراقات نادان یاوه گو است و به زودی آنچه را که گفتیم در تاریخ تألیف منتهی المطلب و خلاصه و امثال آن توضیح خواهیم داد. نظیر آنچه را برای علامه گفته اند اهل سنت دربارهٔ محیی الدین نوای شارح صحیح مسلم و غیر آنکه در شام می زیسته است، شهرت داده اند. نوای راجع به علوم معموله خودشان آثار بسیاری تألیف کرده است چنان که هر گاه آن ها را به تمام روزگار عمرش تقسیم کنیم به هر روزی از عمر او دو کراس (دو جزء) می رسد و این انتساب هم، از جمله مفتریات و اغراقات است.

رحلت علامه حلّی رحمه الله و درگذشت سلطان محمد خدابنده ملقب به الجایتو در یک سال بوده است زیرا، فخر الدین بناکتی که معاصر با هر دو تن بوده است در تاریخ فارسی اش می نویسد: سلطان محمد در آخر ماه مبارک رمضان در روز پنجشنبه در سال ۷۲۶ هجری در شهر سلطانیه در گذشته است (۱).

از مهم ترین حقوقی که علامه رحمه الله داراست همان است که، سلطان محمد خدابنده، معروف به الجایتو را به آیین تشیع در آورد و ماجرا را ارباب تاریخ نگارش داده اند.

ص: ۴۹۸

۱- ۱- لب التواریخ، می نویسد: اولجایتو در ۱۲ ذیحجه سال ۶۸۰ هجری متولد شد و در ۲۳ سالگی در سنه ۷۰۳ در تبریز به تخت نشست و پادشاهی عادل بود و خطبه به نام شریف اهل بیت می خواند و سال ۷۰۵ هجری شهر سلطانیه را بنا کرد و سال ۷۱۱ خواجه سعد الدین ساوجی وزیر خود را کشت و سال ۷۱۲ به شام رفت و با صلح، از شام برگشت و دوازده سال و نه ماه پادشاهی کرد و در شب عید رمضان ۷۱۶ هجری درگذشت و در مقبره ابواب امیر سلطانیه مدفون شد. حمد الله مستوفی در تاریخ او گوید: از هفتصد و شانزده چونه ماه گذشت از گاه و کلاه سروری شاه گذشت بگذشت و جهان بینوا را بگذشت آگاه ز حال خویش ناگاه گذشت بنا به نوشته لب التواریخ و تاریخ گزیده و [۱] دیگران، سلطان محمد در سال ۷۱۶ یعنی ده سال پیش از وفات علامه در گذشته است نه آنکه هر دو در یک سال در گذشته باشند-م.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که در ذکر اسامی مشایخ گرد آورده است، می نویسد: از ایشان است دریای متلاطم دانش و شیر بیشهٔ بینش، علامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی مؤلف تصانیف و آثار ارزنده ای که بالغ بر دوست مجلد می باشد از آن جمله است: القواعد و الارشاد و التحرير و المختلف و منتهی المطلب و النهایه و نهایه المرام در علم کلام و نهایه الوصول در علم اصول و نهج الحق و نهج المسترشدين و الهادی و تهذیب الوصول در علم اصول و واجب الاعتقاد و منهاج الصلاح و بهترین اثر او، القواعد است که در سن ده سالگی در سال ۷۲۰ هجری تألیف کرده و در بغداد به تدریس آن اشتغال داشته است.

مؤلف گوید، کلام این فاضل بیرون از نظر نیست زیرا، علامه در سال ۷۲۶ در گذشته است و بنا به نوشته او بایستی کتاب قواعد را شش سال پیش از رحلتش نوشته باشد و چه زمان از تألیف آن فراغت یافته تا در بغداد، بر فرضی که در بغداد بوده، تدریس کرده باشد. و دیگر آنکه کتاب الهادی را که از آثار او یاد کرده، از تألیفات او نمی باشد.

استاد استناد ایده الله در آغاز بحار می نویسد: کتاب منهاج الصلاح در دعوات و اعمال سنه و کتاب کشف الحق و نهج الصدق و کتاب کشف الیقین در امامت که ما از آن به کتاب الیقین تعبیر می کنیم و کتاب منتهی المطلب و کتاب تذکره الفقهاء و کتاب المختلف و کتاب منهاج الکرامه و کتاب شرح التجرید و کتاب شرح الیاقوت و کتاب ایضاح الاشتباه و کتاب نهایه الاصول و کتاب نهایه الکلام و کتاب نهایه الفقه و کتاب التحرير و کتاب القواعد و کتاب الالفین و کتاب تلخیص المرام و کتاب ایضاح مخالفه اهل السنه للکتاب و السنه و الرساله السعديه (۱) و کتاب

ص: ۴۹۹

۱- ۱- کتاب سعديه را علامه حلی به نام خواجه سعد الدین محمد ساوجی که سال ۷۱۱ شهید شده تألیف کرده است. این رساله مشتمل بر اصول الدین و بخشی از فروع الدین و قسمتی از-

خلاصه الرجال و دیگر از مسائل و رساله ها و اجازات که همگی آن ها از آثار شیخ علامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی قدس سره می باشد.

مؤلف گوید، نهاییه الفقه علامه را در کتابخانه فاضل هندی دیده ام این نسخه از طهارت تا اواسط بحث زکات فطره و از تجارت تا بحث بیع صرف از تجارت را دارا است و نسخه ای که از آن کتاب در اختیار علماست منحصر به کتاب طهارت است. علامه این کتاب را به نام فرزند بزرگوارش شیخ فخر الدین تألیف کرده چنان که قواعد و ارشاد را هم به نام او گرد آورده است.

ملا- محمّد بهرام که از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده بر کتاب تلخیص المرام علامه که در فقه می باشد شرح ممزوج و مفصلی به نام کاشف الحق که به، الکاشف شناخته می شود نوشته و نسخه ای از آن شرح تا آخر عبادات در نزد ما موجود است.

مؤلف گوید، از اتفاقات عجیب که برای علامه پیش آمده بود این است که در یکی از روزها که در مسجد به تدریس اشتغال داشت دیوانه ای وارد شد. علامه به حکم شرع مقدس اسلام که نباید اجازه داد دیوانگان به مسجدها درآیند دستور داد او را از مسجد بیرون کردند. شب بعد از آن، در رؤیا دید که کسی او را تهدید می کند که چرا آن دیوانه را از مسجد بیرون کردی! پس از آن از خواب بیدار و مطابق با معمول وارد مسجد شد، همان دیوانه را در مسجد مشاهده کرد به یاد رؤیای شب گذشته افتاد با خود گفت، دستور شرع اسلام دستور قاطعانه است و نمی توان با رؤیایی که اتفاق افتاده است، حکم شرع را نادیده گرفت (۱).

ص: ۵۰۰

۱- ۱) فی مجمع الفوائد عن رسول الله صَلَّى الله عليه و آله جنبوا مساجدکم صبیانکم و مجانینکم-م.

دستور داد وی را از مسجد بیرون کردند در شب دوم باز همان شخص را با همان تهدید در رؤیا دید و پس از بیداری و آمدن به مسجد، همان دیوانه را مشاهده کرد و همان فرمان را به حکم شرع صادر کرد. باز شب سوم همان خواب را دید و روز سوم همان دیوانه را مشاهده و همان فرمان را صادر کرد و شب چهارم همان خواب را دید تا به آخر حکایت که در کتاب مطبوع آورده نشده است.

علامه حلی رحمه الله، از پرهیزگارتین و پارساتین اعلام عصر خویش بود و امیر سید حسین مجتهد کرکی در رساله النفحات القدسیه از پارسایی او، نقل کرده است که وصیت کرده بود همگی نمازها و روزه های او را که در مدت عمر خوانده و گرفته است و همچنین حج بیت الله را با آنکه به حج رفته بوده قضا کنند (۱).

و همین گونه وصیت را هم برای شیخ علی کرکی نقل کرده است زیرا او به صحت عباداتی که انجام داده بوده، اطمینان کامل نداشته است.

علامه حلی، از نهایت احتیاطی که می کرده، هر سه قسم نیت را در نماز مراعات می کرده است.

ملا نظام الدین تفرشی در نظام الاقوال گوید، حسن بن یوسف بن علی ابن مطهر حلی جمال الدین به کنیه ابو منصور قدس الله روحه الشریف شیخ طایفه و علامه زمان و محقق با تدقیق بوده است متأخران از مراتب تحقیق و کمال او بهره وری تام و تمام کرده اند و مقام دانش او مشهورتر از آن است که به وصف درآید. آثار بسیاری دارد که در خلاصه الرجال به ذکر اسامی آن ها پرداخته است.

ص: ۵۰۱

۱- ۱- قصص العلماء می نویسد: معروف است که علامه سه یا چهار دفعه نماز تمام عمر خود را احتیاطاً قضا کرده از ظاهر این بیان استفاده می شود، علاوه بر آنکه خود به قضای نمازهای خویش پرداخته، توصیه به قضای عبادت های خود نیز کرده است.

علامه در ۲۹ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده و در شب یازدهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته و در مشهد مقدس غروی علی مشرفه السلام (نجف اشرف) مدفون شده است.

فرزندش محمّد و دو تن خواهرزادگانش عمید الدّین و عبد الله و سید جلیل القدر احمد بن ابراهیم بن محمّد بن حسن بن زهره حلبی و سید مهنا بن سنان مدنی و قطب الدّین رازی و مزیدی و مطارآبادی از وی روایت کرده اند.

خود او از محقق حلی جعفر بن سعید و سلطان الحکماء نصیر الدّین محمّد بن حسن طوسی و سیدین جلیلین علی و احمد فرزندان طاوس رحمه الله روایت داشته است.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع از خط شهید اوّل نقل شده که علامه حلی در روز شنبه ۲۱ محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید، علامه در حله در گذشت و جنازه او را به نجف اشرف آوردند و در جنب روضه مطهره حضرت مولا علیه السلام مدفون ساختند و مرقد او هم اکنون معروف و مزار شیعیان امامیه است رحمه الله تعالی علیه (۱).

علامه در پاسخ پرسش های سید مهنا بن سنان مدنی اظهار داشته، میلاد این بنده به طوری که به خط پدرم یافتیم چنین است: فرزند مبارک ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر در ثلث آخر شب جمعه ۲۷ رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده است.

مؤلف گوید: چون خود علامه میلادش را در خلاصه ۲۹ ماه مبارک رمضان نوشته، کار سهل است.

ص: ۵۰۲

---

۱ - ۱- شیخ محمّد طاهر سماوی در عنوان الشرف در تاریخ نجف در ماده تاریخ علامه چنین سروده است: و شیخنا العلامه المصنف ذی المعجزات الحسن بن یوسف مرقدہ فی البهو قد حکاه فی شهره تاریخه (ذکاه) ۷۲۶ ه - م.

علامه علاوه بر تاریخ تولدش که در پاسخ مهنا نوشته فهرستی از آثار خود را نیز در پاسخ پرسش های وی متذکر شده است لیکن تعداد آثارش را که در پاسخ وی اطلاع داده، با تعدادی که در خلاصه آورده، متفاوت است و مانعی نیست هرگاه، ما به ذکر آثار او به طوری که در پاسخ مهنا پرداخته، پردازیم و به دنبال آن به یادآوری از آثار او به شرحی که در خلاصه ایراد کرده است، اشاره کنیم.

قابل توجه است که، تاریخ پاسخ به مهنا به طوری که آورده می شود، بیست و چهار سال پیش از وفاتش، و تاریخ تألیف خلاصه، تقریباً سی و سه سال قبل از وفاتش بوده است. در عین حال این اختلاف، زیانی به تعداد آثار او ندارد و خواننده با درنگی که در آثار او می کند می تواند حقیقت را بدست آورد و علامه در حینی که به تألیف خلاصه اشتغال داشته است پنجاه ساله بوده است.

علامه در پاسخ وی می نویسد، به وی اجازه دادم تا آنچه را از علوم نقلی و عقلی نوشته ام و همچنین آنچه را که پس از این خواهم نوشت و یا املا خواهم کرد از من روایت کند. و خدا مرا برای انجام آنچه در نظر دارم توفیق عنایت فرماید: از جمله آن ها کتاب های فقه و احادیث و رجال است.

به این شرح: کتاب قواعد الاحکام در معرفت حلال و حرام در دو مجلد، کتاب تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه در چهار مجلد، کتاب مختلف الشیعه فی احکام الشریعه در هفت مجلد، کتاب تلخیص المرام فی معرفه الاحکام در یک مجلد، کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان در یک مجلد (۱)، کتاب منتهی المطلب فی تحقیق المذهب کتاب عبادات آن در هفت مجلد به اتمام رسیده است. کتاب تذکره الفقهاء از آغاز تا نکاح آن در ضمن ۱۴ مجلد تدوین شده است. کتاب تبصره المتعلمین فی

ص: ۵۰۳

۱-۱- در پاورقی از خط مؤلف نقل کرده است: عبد السّلام انصاری، کتاب میراث ارشاد را به یاری شرح کرده، نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

احکام الدین (۱) کتاب نهاییه الاحکام فی معرفه الاحکام بخش طهارت و صلوات آن در ضمن مجلدی به انجام آمده است (۲). کتاب مدارک الاحکام کتاب طهارت آن در ضمن یک مجلد تدوین شده است.

کتاب تسلیک الازدهان الی احکام الایمان در یک مجلد، کتاب استقصاء الاعتبار فی التحقیق معانی الاخبار، کتاب الدر و المرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان در یک مجلد، کتاب خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، کتاب تهذیب النفس فی معرفه مذاهب الخمس در یک مجلد، کتاب تنقیح قواعد الدین المأخوذه عن آل یس (عن الائمة الطاهرین)...

کتاب های اصول الفقه بدین شرحند:

کتاب نهاییه الوصول الی علم الاصول در چهار مجلد، کتاب نهج الوصول الی علم الاصول یک مجلد، کتاب منتهی الوصول الی علم الکلام و الاصول در یک مجلد، کتاب غایه الوصول و ایضاح السبل فی شرح مختصر منتهی السؤل و الامل فی علمی الاصول و الجدل و این کتاب شرح اصول ابن حاجب است و در یک مجلد تدوین شده است.

کتاب تهذیب الوصول الی علم الاصول مجلد کوچکی است. کتاب مبادئ الوصول الی علم الاصول مجلد کوچکی است.

کتاب های اصول الدین به قرار زیر است:

کتاب منهاج الیقین فی اصول الدین یک مجلد، کتاب انوار الملکوت فی شرح الیاقوت یک مجلد (۳)، کتاب نظم البراهین فی اصول الدین در یک

ص: ۵۰۴

۱-۱- ایضا شرحی طولانی بر این کتاب نوشته شده، جلد اول آنکه شرحی مزجی است پیش ما وجود دارد.

۲-۲- ایضا نسخه ای از نهاییه فقه را در همدان در کتاب های مرحوم امیر محمّد صادق مدرس دیده ایم-م.

۳-۳- این کتاب شرح یاقوت ابو اسحاق ابراهیم بن نوبخت است که علامه به عنوان «قال اقول»، آن را شرح کرده و در ماه جمادی الآخر سال ۶۸۴ هجری از شرح آن فراغت یافته است.

مجلد مختصر، کتاب تسلیک النفس الی حظیره القدس در یک مجلد، کتاب معارج الفهم فی شرح النظم در یک مجلد، کتاب نهج المسترشدين فی اصول الدین (کتاب مختصری است)، کتاب کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد در یک مجلد (۱)، کتاب کشف الفوائد فی شرح قواعد العقائد در یک مجلد، کتاب الابحاث المفیده فی تحصیل العقیده مختصر است، کتاب نهایه المرام فی علم الکلام که چهار مجلد آن به انجام رسیده است. کتاب مقصد الواصلین فی اصول الدین در یک مجلد، کتاب منهاج الهدایه و معراج الدرایه یک مجلد.

کتاب های نحو به شرح زیر است:

کتاب المطالب العلیه فی علم العربیه در یک مجلد، کتاب بسط الکافیہ در یک مجلد، کتاب الدر المکنون فی شرح القانون، کتاب المقاصد الوافیہ بفوائد القانون و الکافیہ.

کتاب های معقول بدین فهرست است:

کتاب الاسرار الخفیہ فی العلوم العقلیه در یک مجلد، کتاب تحریر الابحاث فی معرفه العلوم الثلاث در یک جلد، کتاب القواعد الجلیه فی شرح الرساله الشمسیه، کتاب نهج العرفان فی علم المیزان یک مجلد، کتاب کاشف الاستار فی شرح کشف الاسرار یک مجلد، کتاب القواعد و المقاصد یک مجلد کوچک، کتاب المحاکمات بین شراح الاشارات در سه مجلد، کتاب بسط الاشارات الی معانی الاشارات یک مجلد، کتاب کشف الخفا من شرح الشفاء لابن سینا، که چند مجلد آن به پایان رسیده است.

ص: ۵۰۵

کتاب لب الحکمه، کتاب النور المشرق فی علم المنطق، کتاب التعلیم الثانی در چند مجلد که برخی از آن به پایان رسیده است. کتاب ایضاح المعضلات من شرح الاشارات یک مجلد، کتاب کشف التلیس و بیان سهو الرئیس در یک مجلد و کتاب کشف المشکلات من کتاب التلویحات در چند مجلد.

پس از این امضا کرده، مرقوم می فرماید و کتب العبد الحسن بن یوسف ابن علی بن المطهر الحلی، و تاریخ آن ماه محرم الحرام سال ۷۰۲ در حله اتفاق افتاده است.

مؤلف گوید: ما این اجازه را خلاصه کرده، و تفصیل آن را ذیل شرح حال سید مهنا متذکر خواهیم شد لیکن از تعداد آثاری که علامه در این اجازه یادآوری کرده است، چیزی نکاسته ایم (۱).

شیخ حسن صاحب معالم قدس سرّه، در مسأله جواز طهارت به آب مضاف و عدم آن از فروع کتاب معالم می نویسد: علامه در یکی از کتاب هایش اظهار داشته است که شیخ مفید در جواز طهارت با آب مضاف موافق با سید مرتضی بوده است.

صاحب معالم، پس از بیان موافقت علامه در حاشیه کتاب خود می نویسد:

علامه موافقت خویش را در حاشیه تلخیصش اعلام و اضافه کرده است که کتاب تلخیص علامه شهرتی در میان فقها ندارد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است و از بخش عبادات تجاوز نکرده است و علامه در این کتاب تنها به بیان خلاف پرداخته، و متعرض دلیل احکام نشده است.

ص: ۵۰۶

۱-۱- صورت مختصری از اجازه فوق که مشتمل بر مقدمه و اسامی کتاب ها به طرزی که در اینجا آورده شده، بدون تاریخ در مجلد اجازات بحار ایراد شده است-م.

مؤلف گوید: حتی منسوب به حله است در تقویم البلدان گوید، حله از اقلیم سوم و از جمله سرزمین های عراق است.

یاقوت در کتاب مشترک گوید: «حله» به کسر حاء و تشدید لام است و مراد از این حله، حله بنی مزید است که در سرزمین بابل (به کسر باء) بوده و در میان بغداد و کوفه واقع می باشد و نخستین کسی که نقشه این شهر را به وجود آورد و اهمیت به آن داد، سیف الدوله صدقه بن دبیس بن علی بن مؤید اسدی بود که در سال ۴۹۵ هجری به اندیشه خود لباس عمل پوشانید و آن را جایگاه و زادگاهی برای اعلام شیعه قرار داد و محله «حله» پیش از آنکه بدان صورت درآید که سیف الدوله بامر الله تعالی اراده کرده بود، به نام جامعین خوانده می شد.

یاقوت گوید، علاوه بر حله سیفیه چند محل دیگر نیز به نام حله خوانده شده است از آن جمله حله بنی صلد که میان بصره و واسط واقع است. و حله دبیس بن عقیف اشعری که واقع میان بصره و اهواز است و دیگری حله بنی رزاق است که دهکده بزرگی است و در کنار موصل واقع شده است.

در لباب گوید، «عراق» به کسر عین بی نقطه و در آخر آن قاف است.

جوهری در صحاح اللغه می نویسد، عراق لفظی است که مذکر و مؤنث به کار برده می شود.

ابوالمجد اسماعیل موصلی در کتاب موسوم به التمییز و الفصل می نویسد، سرزمین عراق را بدان جهت عراق گفته اند که از نجد پایین تر و به دریا نزدیک تر است و این کلمه از عراق القربه گرفته شده است که درز زیر مشک آب باشد.

سرزمین عراق را از ناحیه غرب، جزیره (۱) و بیابان و از سوی جنوب بیابان و خلیج فارس و حدود خوزستان، و از جانب مشرق حدود شهرهای جبل تا حلوان، و از طرف حلوان تا جزیره، فراگرفته است.

سرزمین عراق در دو جانب دجله واقع شده، همان طور که، مصر در کنار رود نیل قرار گرفته است. دجله از شمال متمایل به مغرب و از جانب جنوب متمایل به شرق است.

امتداد عراق از نظر طول و جهت شمالی و جنوبی از حدیثه که کنار دجله است تا آبادان بوده، آنجا که آب دجله وارد خلیج فارس می شود. و امتداد عرضی آن از غرب و شرق، از قادسیه تا حلوان است و حدیثه در وسط حد شمالی قرار گرفته است و متمایل به غرب است. قادسیه در وسط حد غربی و متمایل به جنوب است و آبادان در وسط حد جنوبی است و متمایل به شرق است و حلوان در وسط حد شرقی و متمایل به شمال است.

و وسط عراق که در واقع میان قادسیه تا حلوان است، عریض ترین سرزمین های عراق می باشد و ابتدای عراق که از آبادان شروع می شود از آن بخش باریک تر است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ علامه، جمال الدین ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی، فاضلی عالم و علامه علما و محقق مدقق و در کمال وثاقت و فقیهی محدث و متکلمی ماهر و جلیل القدر و عظیم الشان و عالی مقام و در فنون مختلف و علوم عقلیات و نقلیات بی نظیر بوده، و فضائل و آراستگی های او بیرون از شمار است.

علامه، مراتب علمی و عقلی را از محقق حلّی و محقق طوسی و گروه بسیار دیگر از علمای خاصه و عامه فراگرفته است. محقق طوسی هم مراتب فقه را از علامه آموخته است.

ص: ۵۰۸

حسن بن داود در رجال خود آنجا که از وی نام می برد می نویسد:

شیخ طایفه و علامه روزگار و محقق مدقق کثیر التصانیف است. ریاست امامیه در معقول و منقول به وی پایان پذیرفته و سال ۶۴۸ هجری متولد شده است. پدرش قدس الله روحه فقیهی محدث و مدرسی عظیم الشأن بوده است.

سید مصطفی در رجال خود پس از آنکه، مطالب ابن داود را راجع به علامه نگارش داده است، می نویسد: به خاطر می گذرد که از علامه توصیفی به جای نیاورم زیرا، کتاب من درخور دانش ها و تصنیف ها و فضیلت ها و آراستگی های او نمی باشد و بیش از هفتاد کتاب و اثر از خود به جای گذارده است.

میرزا محمّد علی استرآبادی در رجالش می نویسد: آراستگی های او بیشتر از آن است که، به شماره آید و آشکارتر از آن است که پوشیده بماند. پس از آن، سال میلادش را به طوری که نوشتیم بیان داشته، و اضافه کرده است، رحلتش در شب یازدهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری اتفاق افتاده است.

مؤلف امل پس از نقل پاره ای از اقوال می نویسد: خود علامه در خلاصه الرجال به شرح زیر به ذکر نام آثارش پرداخته و می نگارد، حسن بن یوسف ابن علی بن مطهر (با میم مضمومه و طای بی نقطه و هاء مشدده و پس از آن راء) ابو منصور که مولد و زیستگاهش حله است مصنف این کتاب (خلاصه الرجال) است و علاوه بر آن آثار دیگر هم دارد.

از آن جمله است: منتهی المطلب فی تحقیق المذهب که چونان کتابی تألیف نشده است. ما، در این کتاب همگی آرای مسلمانان را که دایر در اطراف فقه بوده است ایراد کرده ایم و پس از آنکه ادله مخالفان خویش را باطل ساخته ایم به برتری عقیده خویش اشاره کرده ایم و تا این تاریخ که ماه ربیع الآخر سال ۶۹۳ هجری است هفت مجلد آن به اتمام رسیده و امید است به یاری خدا به ما بقی آن توفیق حاصل کنیم.

کتاب تلخیص المرام فی معرفه الاحکام در فقه، و کتاب غایه الاحکام فی تصحیح تلخیص المرام، و کتاب تحریر الاحکام الشرعیه علی مذاهب الامامیه، کتاب بس پسندیده ای است، فروعی را در این کتاب استنباط کرده ایم که دیگری در استخراج آن ها بر ما پیشی نگرفته است و با آنکه کتاب مختصری است در چهار مجلد تدوین شده است و کتاب مختلف الشیعہ فی احکام الشریعہ، در این کتاب به اختلاف رأی علمای خویش پرداخته و دلیل هریک از اعلام مذهب شیعه را متعرض شده و به ترجیح آنچه خود معتقدیم اشاره کرده ایم این کتاب در شش جزء پایان یافته است و کتاب تذکره الفقهاء فی الفقه عشره اجزاء (۱) و کتاب قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام در دو جزء و کتاب ارشاد الازهان الی احکام الایمان در فقه ترتیب پسندیده ای در آن به کار رفته است.

و کتاب تسلیک الافهام فی معرفه الاحکام در فقه و کتاب مدارک الاحکام در فقه در هشت جزء و کتاب تبصره المتعلمین در احکام دین در فقه و کتاب نهایه الاحکام در معرفت احکام و کتاب تهذیب النفس در معرفت مذاهب خمس و کتاب تنقیح قواعد الدین المأخوذه عن آل یس در چند جزء و کتاب الرساله الغریبه و کتاب المنهاج فی مناسک الحاج و کتاب الادعیه الفاخره المنقوله عن الائمة الطاهره در چهار جزء در احادیث، کتاب استقصاء الاعتبار فی تحریر معانی الاخبار، که هر حدیثی که بدست ما رسیده در آن ذکر کرده ایم و در ذیل حدیثی راجع به صحت سند یا ابطال آن و همچنین درباره محکم یا متشابه آن بحث کرده ایم و در ضمن آن از مباحث اصولی و ادبی که متن حدیث مشتمل بر آن بوده، گفتگو کرده ایم و

ص: ۵۱۰

۱-۱- پیش از این در پاسخ از سید مهنا مرقوم داشته بود کتاب تذکره الفقهاء تا کتاب النکاح و در ضمن ۱۴ مجلد تدوین شده و در حال حاضر در پانزده جلد و در ضمن دو مجلد رحلی به طبع رسیده است و تاریخ انجام آن چنان که خود علامه مرقوم داشته ۱۶ ذیحجه ۷۲۰ هجری در حله بوده است-م.

به دنبال آن احکام شرعیه و غیر از آنکه از متن حدیث به دست می آید، استنباط کرده ایم و این کتابی است که همانند آن تألیف نشده است.

کتاب مصابیح الانوار در این کتاب همگی احادیث علماء خود را متذکر شده ایم و هر حدیثی را موقوف به فن خود و هر فنی را مرتب بر چند باب کرده ایم در سرآغاز، به احادیث نبی اکرم صلی الله علیه و آله پرداخته پس از آن به احادیثی که از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت شده پرداخته است و همچنین به احادیث ائمه دیگر علیهم السلام متوجه شده ایم.

کتاب الدر و المرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان در ده جزء (کتاب کشف المقال فی معرفه الرجال در چهار جزء) (۱) کتاب التناسب بین الاشعریه و فرق السوفسطائیه، کتاب نهج الایمان فی تفسیر القرآن در این کتاب خلاصه ای از کشف زمخشری و تبیان شیخ طوسی و مجمع البیان و امثال این ها را متعرض شده ایم.

کتاب السر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، کتاب النکت البدیعه فی تحریر الذریعه در اصول فقه، کتاب غایه الوصول و ایضاح السبل فی شرح مختصر منتهی السؤل و الامل در علم اصول الفقه، کتاب مبادئ الوصول الی علم الاصول، کتاب مناهج الیقین فی اصول الدین، کتاب منتهی الوصول الی علمی الکلام و الاصول، کتاب کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد فی الکلام، کتاب انوار الملکوت فی شرح الیاقوت فی الکلام، کتاب نظم البراهین در اصول الدین، کتاب معارج الفهم فی شرح

ص: ۵۱۱

۱-۱- نام این کتاب در آغاز کتاب خلاصه آورده شده، و همان کتاب کبیر است که علامه بدان اشاره می کند لیکن از کتاب مزبور در ضمن احوال مؤلف در امی که مؤلف مطالب فوق را از آن نقل می کند نیامده است آری، در الذریعه گوید در بعضی از نسخ خلاصه در ذیل احوال علامه بدان اشاره شده و در ایضاح الاشتباه نیز بدان اشاره شده لیکن مؤلف الذریعه از خدا دیدار آن را طلب کرده است و مؤلف پیش از این وجود آن را انکار کرده است-م.

النظم، كتاب الابحاث المفيده في تحصيل العقيدة (۱)، كتاب نهايه المرام في علم الكلام، كتاب كشف الفوائد في شرح قواعد العقائد در كلام (۲)، كتاب المنهاج في مناسك الحاج، كتاب تذکره الفقهاء كه ۱۴ جلد آن (تا باب نکاح) منتشر شده است، كتاب تهذيب الوصول الي علم الاصول، كتاب القواعد و المقاصد در منطق و طبعی و الهی، كتاب الاسرار الخفيه في العلوم العقلیه، كتاب كاشف الاستار في شرح كشف الاسرار، كتاب الدر المكنون في علم القانون در منطق، كتاب المباحثات السنيه و المعارضات النصيريه، كتاب المقاومات در اين كتاب مباحثات و گفتگوهايی كه با حکمای پیشین داشته ایم ایراد کرده ایم و انجام این كتاب هم زمان با پایان عمر ما خواهد بود. كتاب حل المشكلات من كتاب التلويحات، كتاب ايضاح التلبیس من كتاب الرئيس در اين كتاب به مباحثاتی كه با شيخ الرئيس ابو علي سینا داشته ایم پرداخته ایم. كتاب كشف المكنون من كتاب القانون این كتاب خلاصه ای از شرح جزويه در نحو است. كتاب بسط الكافيه این كتاب هم مختصری از شرح كافيه در نحو است، كتاب المقاصد الوافيه بفوائد القانون و الكافيه در این كتاب به گردآوری مطالب جزويه و كافيه كه در نحو است پرداخته ایم و هر كجا نیازی به مثال داشته است با آوردن امثله ای به شرح مطالب آن ها پرداخته ایم.

كتاب المطالب العليه في علم العريه، كتاب القواعد الجليه در شرح رساله شمسيه در منطق، كتاب الجوهر النضيد في شرح كتاب التجريد در

ص: ۵۱۲

۱- ۱- در مقدمه ايضاح المقاصد كه پس از این نام برده می شود می نویسد: این كتاب را ناصر بن ابراهيم بويهی و همچنين فيلسوف عالی مقام مرحوم حاج ملا هادی سبزواری قدس سرّه شرح کرده، و نسخه آن در كتابخانه آستانه مبارکه رضويه موجود است.

۲- ۲- این كتاب در ضمن مجموعه الرسائل به چاپ رسیده است و رساله های ديگر رساله حقایق الايمان و اسرار الصلوات و كشف الریبه شهيد ثانی و تفسير اعلی صدر المتألّهین و معانی بعض الاخبار صدوق است-م.

منطق (۱) کتاب مختصر شرح نهج البلاغه، کتاب ایضاح المقاصد من حکمه عين القواعد (۲)، کتاب نهج العرفان فی علم المیزان در منطق، کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان در فقه، کتاب تسلیک الافهام فی معرفه الاحکام در فقه، کتاب مدارک الاحکام در فقه، کتاب نهجیه الوصول الی علم الاصول، کتاب قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، کتاب کشف الخفا من کتاب الشفاء در حکمت، کتاب مقصد الواصلین فی اصول الدین، کتاب تسلیک النفس الی حظیره القدس در کلام، کتاب نهج المسترشدین در اصول الدین که سال ۶۹۹ هجری از تألیف آن فارغ شده است.

مؤلف امل گوید: نسخه کهنی از این کتاب در اختیار ما می باشد که در تاریخ حیات مؤلف، نسخه برداری شده، و پس از پنج سال از گذشت تاریخ تألیف آن بوده است (یعنی سال ۷۰۴ هجری). کتاب مرصد التدقیق و مقاصد التحقیق در منطق و طبیعی و الهی، کتاب النهج الوضاح فی الاحادیث الصحاح، کتاب المحاکمات بین شراح الاشارات، کتاب نهج الوصول الی علم الاصول، کتاب منهج الهدایه و معراج الدرایه فی علم الکلام، کتاب نهج الحق و کشف الصدق، کتاب نهج الکرامه در امامت، کتاب استقصاء البحث و النظر فی القضاء و القدر، الرساله السعديه و رساله واجب الاعتقاد و کتاب الالفین فی الفارق بین الحق و المین.

ص: ۵۱۳

۱-۱- این کتاب با شرح قال اقول، سال ها پیش به چاپ رسیده، و از کتب درسی منطق ثانویه بوده است.
۲-۲- این کتاب در هشتم شوال سال ۶۹۴ هجری تألیف شده و سال ۷۳۱ هجری بدست حسین ابن محمد نسخه برداری، و این دو شعر در آخر آن از سوی کاتب اضافه شده است: الوجد یطرب من فی الوجد راحته و الوجد عند وجود الحق مقصود قد کان یطربنی وجدی فغیبنی عن رؤیه الوجد من فی الوجد موجود و سال ۱۳۷۸ با مقدمه عالمانه آقای علی نقی منزوی به طبع رسیده است-م.

علامه در ذیل ذکر اسامی و آثار یادشده، مرقوم داشته است: بسیاری از کتاب های مذکور به اتمام نرسیده است. مولدم در ۲۹ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری می باشد. و از خدا می خواهیم پایان کار ما را به منت و کرم خویش به نیکی برگزار فرماید. انتهای کلام علامه در خلاصه.

مؤلف امل گوید: علامه، علاوه بر کتاب هایی را که در خلاصه، نام برده است آثار دیگری به این شرح دارد:

خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال همان کتابی است که ما نام و آثار او را از آن نقل کردیم و کتاب ایضاح الاشتباه فی احوال الرواه (۱)، و الکتاب الکبیر فی الرجال در چند موضع از خلاصه به ویژه، در آغاز و انجام خلاصه از کتاب کبیر خود در آن نام برده است.

رساله ای در بطلان جبر و رساله ای در خلق اعمال و کتاب کشف الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام (۲) و کتاب الکشکول فیما جرى علی آل الرسول علیهم السلام این کتاب به وی منتسب است. و کتاب ایضاح مخالفه السنه لنص الکتاب و السنه.

مؤلف امل گوید: ما نسخه های چندی از ایضاح را دیده ایم از جمله، نسخه کهنی است که در کتابخانه آستان قدس رضوی علی صاحبها آلاف التحیه دیده ایم.

علامه در تألیف این کتاب سبک عجیبی را به کار برده است و جلد دوم این کتاب در دست ماست، در این نسخه سوره مبارکه آل عمران از میان

ص: ۵۱۴

۱- ۱- کتاب کوچکی است که علامه آن را به منظور ضبط اسامی رجال تألیف کرده و تاریخ انجام آن بیستم ماه ذیقعد سال ۷۰۹ هجری بوده است و همین کتاب را جد صاحب روضات به نام تمیم الافصاح مرتب کرده و علم الهدی به نام نضد الايضاح به اتمام و به الحاق آن پرداخته است.

۲- ۲- در پاورقی از مؤلف ریاض نقل کرده، کتاب کشف الیقین را گاهی الیقین هم گفته اند و در دیباچه کتاب هم نام برده شده است و گاهی منهاج الیقین هم خوانده اند چنان که ابن ابی جمهور در آخر غوالی اللآلی بدان اسم، اشاره کرده است.

سوره های قرآن ضمیمه شده است. و نیز در این کتاب مخالفت عامه را که ذیل هر آیه ابراز داشته اند متعرض و خود وجود بسیاری از مطالب را متذکر شده، بلکه اکثر کلمات مربوط به آیات را یادآوری کرده است. و از آثار او اجازه مبسوط و طویل الذیلی است که به بنی زهره داده است دیگری باب حادی عشر (۱) در فن کلام، دیگری مختصر مصباح المتعجد است که به نام منهاج الصلاح فی اختصار المصباح نامیده و به ده باب منقسم، ساخته و باب یازدهم آن را که جزئی از اختصار بوده، بدان محلق ساخته است زیرا که، بیرون از مصباح می باشد (۲).

و از آن جمله، جواب ها به مهنا بن سنان است و غیر از این ها. ظاهر آن است که علامه این عده از آثار را پس از خلاصه تألیف کرده است.

مؤلف گوید، آنچه را تا بدینجا نگاشتم از امل الآمل می باشد که نقل کلامش را به نهایت برده ایم.

شیخ بهایی قدس سره در تعلیقاتی که بر خلاصه علامه نوشته است، اظهار می دارد: از جمله آثار علامه قدس سره کتاب شرح الاشارات است که مؤلف از آن کتاب در خلاصه نام نبرده است و نسخه ای از آن به خط خود علامه در نزد من موجود است.

مؤلف گوید، اگر چه مؤلف از کتاب شرح الاشارات در خلاصه نام نبرده است لیکن، در پاسخ پرسش سید مهنا به نام آن اشاره کرده است و گویا

ص: ۵۱۵

۱-۱- در پاورقی از مؤلف نقل کرده است، به خط یکی از علما دیدم که باب حادی عشر را به شیخ طوسی نسبت داده و این انتساب دور از حقیقت است-م.

۲-۲- اصل کتاب مصباح شیخ طوسی در این عصر به طبع رسیده و باب حادی عشر را که موجزی بس سودمند در آغاز آنکه از علامه حلی است به نام وی به طبع رسیده است. و این رساله موجز را که در کلام اعلام شیعه مورد توجه قرار داده و شروح و حواشی بر آن نوشته اند و برخی از اعلام هم آن را ترجمه کرده اند و بهترین و معروف ترین شروح آن، شرح فاضل مقداد است که کتاب درسی مبتدیان و منتهیان است-م.

علت اینکه علامه از آن در خلاصه نام نبرده بدان جهت بوده که، شرح اشارات پس از خلاصه به تألیف رسیده است.

پس از این در ذیل ترجمه فرزندش شیخ فخر الدین محمد به پاره ای از آنچه مربوط به علامه است اشاره خواهیم کرد از آن جمله خواهیم گفت، طبق قرآینی که در اختیار ما می باشد، فخر المحققین کتاب الفین پدرش را که نامرتب بوده، مرتب و مدون کرده است.

و ما از نسخه های مشهور الفین هرچه را که دیده ایم چنان بوده که هزار اول و بخشی از هزار دوم را تدوین کرده است و در عین حال به نسخه ای از الفین دست یافتیم که مطالب زیادتری از نسخه های مشهور داشت.

خلاصه آنکه مؤلف هزار اول از الفین را در اثبات امامت ائمه طاهرین به ویژه، حضرت مولا علی امیر المؤمنین علیه السلام و اثبات عصمت ایشان طبق ادله عقلیه، و هزار دوم را مربوط به خلفا و دست نشاندهگان ایشان تألیف و تدوین کرده است.

و خود علامه در چند موضع از ایضاح الاشتباه تصریح کرده، که کتاب بزرگی به نام کشف المقال فی معرفه الرجال تألیف کرده است (۱).

مشهور آن است که نخستین کتابی را که علامه تألیف کرده کتاب منتهی المطلب است چنان که خود او در فهرست اسامی آثارش نخست به نام آن کتاب اشاره کرده است و گویند وی، در هنگام تألیف این کتاب سی و پنج ساله یا به قولی سی و سه ساله بوده است.

لیکن، پیش از این از خلاصه نقل کردیم که وی، کتاب منتهی را در سال ۶۹۳ به پایان آورده، بنابراین با تطبیق سال میلادش که ۶۴۸ هجری بوده، پیدا است که در هنگام تألیف کتاب مزبور چهل و پنج ساله بوده، و تاریخ تألیف خلاصه، ده سال پس از آن به وقوع پیوسته است. و هرگاه این

ص: ۵۱۶

۱- ۱- از جمله ذیل نام برداری از محمّد بن احمد اشعری و همچنین در آخر کتاب به نام کشف المقال تصریح، و در آغاز ایضاح به اشاره بر گزار کرده است.

احتمال درست باشد مستلزم آن است که، علامه این همه کتاب را در ظرف ده سال و دیگر از آثارش را که در خلاصه متذکر نشده است در ظرف سی و سه سال تألیف کرده باشد (۱) و این احتمال از دو جهت غیر قابل قبول است و این است که باید گفت، آنچه مشهور است که علامه در سن سی و پنج سالگی به تألیف کتاب آغاز کرده است، درست نیست.

یکی از فضلا در حواشی خلاصه، ذیل کتاب های علامه چنین می نویسد:

کتاب های نهج الحق و نهج الکرامه و استقصاء البحث و رساله سعديه و رساله واجب الاعتقاد و الفین در بعضی از نسخ خلاصه آورده نشده و ممکن است مؤلف، آن ها را در هنگام تألیف خلاصه، تألیف نکرده باشد.

مؤلف گوید، احتمالی که این محشی (حاشیه نویس) اظهار داشته، تا اندازه ای اشکال ما را تقویت می کند لیکن شگفتی را که ما متذکر شدیم، مرتفع نمی سازد زیرا، کتاب های مزبور که در برخی از نسخه های خلاصه وجود ندارد بیش از شش کتاب نمی باشد و ما بقی آن ها بسیار است مگر اینکه بگوییم در ظرف ده سال به همگی این کتاب ها پرداخته و برخی از آن ها در این مدت به اتمام رسیده و ما بقی آن ها در سال های دیگر پایان یافته، و یا به هر اندازه که امکان تألیف آن ها را داشته است به انجام رسانیده است و مؤید این احتمال بیان خود علامه است که، برخی از کتاب های زیاد به اتمام نرسیده است.

کتاب شرح یاقوت، کتاب مشهوری است و نسخه کهنی از آن پیش ما می باشد و آن را عمید الدین خواهرزاده و شاگرد علامه شرح کرده است. و این شرح مورد توجه دانشمندان بحرین است و ما نسخه بسیار کهنی از آن را در اصفهان دیده ایم و عمید الدین شرح بر شرح یاقوت را در روزگار زندگی علامه تألیف کرده است.

ص: ۵۱۷

---

۱ - ۱ - بلکه ۲۳ ساله بوده است زیرا، هرگاه خلاصه سال ۷۰۳ تألیف شده باشد تا پایان عمرش که ۷۲۶ می باشد، بیست و سه سال خواهد بود - م.

و ابن ابی الحدید معتزلی که معاصر با فخر الدین فرزند علامه و یا با خود علامه بوده است، کتاب یاقوت را شرح کرده است.

مؤلف گوید، شیخ ابن متوج بحرانی کتاب تذکره الفقهاء علامه را خلاصه کرده، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

قواعد علامه را گروه بسیاری از علما که متجاوز از ده فقره شرح باشد، شرح کرده اند.

از آن جمله شرح فرزندش فخر المحققین و شرح خواهرزاده اش عمید الدین و شرح شهید اول و شرح شهید ثانی و شرح ابن متوج بحرانی و شرح سبعی که در اختیار ابن متوج بوده و شرح نجاریه (۱) و شرح شیخ علی کرکی و شرح علامه شوشتی و شرح فاضل هندی (۲) که معاصر با ما می باشد.

از جمله آثار علامه، رساله ای است در واجبات حج و ارکان آن بدون آنکه یادآوری از دعاها و مستحبات و امثال آن کرده باشد و نسخه بسیار کهنی از آنکه نزدیک به روزگار مؤلف نوشته شده، در نزد ما موجود است و به طوری که از دیباچه آن به دست می آید این رساله را مؤلف پس از رساله، المنهاج فی مناسک الحاج که پیش از این نام برده شده، تألیف کرده است.

و از آثار او رساله مختصری است در پاسخ پرسش سلطان محمد خدابنده که پرسیده است: حکمت نسخ احکام شرعیه چیست؟

و از آثار او رساله ای است درباره وضو و نماز واجب. این رساله اثر مختصری است که آن را به پیشنهاد وزیر ترمناش تألیف کرده، و نسخه

ص: ۵۱۸

---

۱ - ۱ - شرح نجاریه یا حاشیه نجاریه به طوری که در الذریعه ششم آمده تألیف جمال الدین احمد ابن نجار است که از شاگردان بزرگ شهید اول بوده است، بنابراین جمله «لا تقرأ» که در پاورقی آمده است، درست نیست - م.

۲ - ۲ - شرح فاضل هندی به نام کشف اللثام است که همراه با چهار رساله از فاضل مغفورله در ضمن دو مجلد، به طبع رسیده است - م.

کهنی از هر دو رساله که تاریخ کتابتش نزدیک به عصر مؤلف است، نزد ما موجود است.

میر منشی، در رساله ای که به زبان پارسی در تاریخ قم نگاشته است رساله الدلائل البرهانیة فی تصحیح الحضرة الغریه را به وی نسبت داده و از علامه حکایت کرده است که وی در آن رساله برخی از اخبار را از سید عبد الکریم بن طاوس، مؤلف فرحه الغری نقل کرده است و من می پندارم که این رساله از علامه نیست و سهو القلمی از جانب میر منشی بوده است.

به طوری که در یکی از مجموعه ها دیده ام یکی از علمای متأخر جبل عامل در آن مجموعه که تاریخ کتابتش ۱۰۶۳ هجری می باشد، کتاب مجامع الاخبار را به علامه نسبت داده، و برخی از اخبار مربوط به فضائل قرآن را از آن نقل کرده است و چنان که ظاهر است این انتساب صحیح نباشد. آری او اظهار داشته، مجامع الاخبار لشیخنا العلامة قدس الله روحه الزکیه. دور نیست هرگاه، لفظ علامه را مربوط به استاد خود او بدانیم چرا که، علامه در اوایل کتاب المختلف حدیثی را نقل، و اضافه کرده است که این حدیث را در کتاب جامع الاخبار ایراد کرده ام.

و گاهی کتاب الاسرار فی امامه الائمه الاطهار را به وی نسبت داده اند و من این انتساب را به خط یکی از فضلا دیده ام و ظاهر آن است که این انتساب درست نباشد؛ زیرا کتاب الاسرار از آثار حسن طبرسی یا دیگری از علمای طبرسی باشد چنان که پیش از این ذیل ذکر نام حسن طبرسی بدان اشاره کردیم.

و گاهی رساله مختصری را در تحقیق معنای ایمان و نقل اقوال در آن، به علامه نسبت داده اند و من آن رساله را در مجموعه ای که در آن مبادی الاصول و شرح الفیه شیخ حسین بن عبد الصمد استنساخ شده بوده، دیده ام و شرح مبادی الاصول مزبور را در هرات در کتاب های ملا رضی مدرس،

مشاهده کرده ام و این رساله به خط یکی از شاگردان شیخ حسین بن عبد الصمد مذکور نوشته شده است.

پیش از این از امل آورده شد که وی نقل کرده است، کتاب الکشکول را به علامه نسبت داده اند و این انتساب نابجاست و مسلماً از آثار علامه نمی باشد و ادله ای برای عدم انتساب، متعرض شده است:

۱- سبکی که در این کتاب به کار برده شده است مشابه با سبک علامه که در کتاب هایش ایراد شده، نمی باشد و کسی که آثار علامه را تفحص و دقت کرده باشد به این موضوع خواهد رسید.

۲- در آغاز این کتاب، تاریخ تألیفش که ۷۳۵ هجری است یادآوری شده و این تاریخ ده سال تقریبی پس از درگذشت علامه است. زیرا، به طوری که نوشتیم علامه، سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

۳- کتاب کشکول از آثار سید حیدر بن علی آملی حسینی صوفی است که از محضر فخر المحققین فرزند علامه و امثال او بهره ور شده است و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین و دیگران در آثار خود بدین موضوع تصریح کرده اند (۱).

علاوه بر کتاب های یادشده، کتاب های دیگری به علامه نسبت داده شده است از قبیل المعتمد در فقه. این کتاب را بعضی علما به وی نسبت داده اند و ممکن است کسی که این کتاب را از آثار علامه می داند از شاگردان علامه باشد که در ضمن حواشی خلاصه، کتاب معتمد را از آثار علامه می داند و من نسخه ای از این خلاصه را در شهر ساری مازندران دیده ام و با نوشتن «بلغات» (۲) پیداست که به خط خود علامه تصحیح شده، و به امضای او رسیده است.

ص: ۵۲۰

۱- ۱- الکشکول به نام سید حیدر طبع شده و مقدمه راجع به آن کتاب و نام برداری از مؤلفش بدان ضمیمه گردیده است.
۲- ۲- «بلغات»: جمع بلغه است معمول آن بوده است هرگاه کتابی را تصحیح می کردند به هر جا که منتهی می شد کلمه «بلغه» را می نوشتند-م.

و از آثار او رساله واجب الاعتقاد است که کتاب کوچکی است و شروح زیادی از سوی علما بر آن نوشته شده، و این رساله غیر از رساله اعتقادات کبیر فخر المحققین است، که از سوی یکی از علما در مورد فوایدش تصریح شده است و من آن را در شهرهای سیستان دیده ام.

ملا- محمد امین استرآبادی در اواخر فوائد مدنیه اش از شرح تهذیب الاصول علامه که به قلم امیر جمال الدین محمد استرآبادی بوده، نقل کرده است، مشهور آن است که علامه کتاب تهذیب الاصول را از مختصر حاجبی و مختصر حاجبی منتخبی از منتهی حاجبی و منتهی حاجبی مختصری از احکام آمدی، و احکام آمدی منتخبی از محصول فخر رازی و محصول رازی خلاصه ای از معتمد ابو الحسین بصری بوده است.

مؤلف گوید: تفصیل این گونه انتخاب از انتخاب کتاب های اصولی را در اول شرح منهاج الاصول بیضاوی دیده ام.

بدیهی است شهید اول، در شرح ارشاد و دیگر آثارش از شرح تلخیص علامه تحقیقاتی را بیان کرده است و شکی نیست، شرح مزبور همان است که خود علامه بر کتابش نوشته است. یکی از فضایل معاصر اظهار داشته، چگونه بوده است که، علامه بر کتاب خود شرحی بنویسد و آن را در ضمن فهرست آثار خویش که در خلاصه متذکر شده، ذکر نکرده باشد. و همچنین در اجازه سید مهنا بن سنان مدنی از آن یادی به عمل نیامده است.

مؤلف گوید، چگونه علامه در خلاصه از شرح بر تلخیص یاد نکرده و حال آنکه در فهرست آثار خویش در خلاصه که پیش از این یاد شد از شرح خود بدین نام یاد کرده است «کتاب غایه الاحکام فی تصحیح تلخیص المرام» و دور نیست که علامه کتاب خود را شرح کرده باشد و شرحی که علامه برای کتابش نوشته، همانند کتاب معتبر محقق حلی است که شرحی بر کتاب نافع خود محقق است.

ابن فهد در کتاب المهدب، بسیار اتفاق افتاده است که از المعتمد علامه که در فقه بوده، تحقیقاتی را ایراد کرده، و حال آنکه علامه از آن کتاب، در خلاصه اش نام نبرده است.

شهید ثانی قدس سرّه در پاره ای از تعلیقاتش ذیل نام و آثار علامه، می نویسد: به خط شهید اوّل به نقل از خط علامه حلی چنین دیده شده است، علامه می نویسد به خط پدرم چنین یافتیم، فرزند نیکو کردارم ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر، در شب جمعه در ثلث آخر از شب ۲۴ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده است.

پس از این، شهید ثانی قدس سرّه می نویسد: علامه قدس سرّه در بیستم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

پیش از این، از مؤلف امل نقل کردیم که، علامه مراتب عقلیات را از خواجه نصیر طوسی و خواجه هم مطالب نقلیات را از علامه حلی فرا گرفته است این احتمال از جهاتی صحیح و آشکار نیست از جمله، در تمام اجازاتش اظهار داشته است که از خواجه روایت می کرده و در هیچ یک از آن ها نیامده است، که خواجه هم از او روایت داشته باشد (۱).

و ما بقی وجوه در کتاب مطبوع ریاض آورده نشده است.

ص: ۵۲۲

۱- ۱- علامه در آغاز اجازه بنی زهره می نویسد: و من ذلك جميع ما صنّفه الشيخ السعيد المعظم خواجه نصير المله و الحق و الدّین محمّد بن الحسن الطوسی قدس الله روحه و قرأه و رواه عنی عنه پس از این می نویسد: این بزرگوار در علوم عقلیه و نقلیه برترین افراد عصر ما بوده است و آثار بسیاری در علوم حکمیه و احکام شرعیه طبق مذهب امامیه دارد و در اخلاق و آداب پسندیده، شریف ترین دانشوری بوده است که ما با او برخورد داشته ایم، نور الله ضریحه و ما، الهیات شفای ابو علی سینا و برخی از تذکره هیئت را که تصنیف خود او بوده است در نزد او خوانده ایم و از این پس بوده که اجل محتوم گریبانگیر او شده و دانشوران را به رحلت خویش سوگوار ساخته است. در این اجازه علامه به مرتبه نقلی او اشاره و نیز اضافه کرده است که آثاری در علوم نقلی داشته و اشاره نکرده است که مراتب نقلی را از وی فرا گرفته باشد-م.

و گاهی از اجازه ای که شیخ محمد بن احمد بن محمد صیهونی به شیخ علی بن عبد العالی میسی نامدار داده است برمی آید که، علامه به توسط پدرش شیخ یوسف کتاب های خواجه نصیر را از او روایت می کرده است.

این احتمال نیز که علامه به واسطه پدرش از خواجه روایت کرده باشد اشتباه است. مگر آنکه بگوییم چنان که معمول است علامه به دو طریق از خواجه روایت کرده باشد و این فرض هم در صورتی است که به طریق بلاواسطه از وی نقل شده باشد و ما به زودی در ذیل احوال محقق طوسی به تحقیقاتی که رفع اشتباه از هر دو احتمال کند خواهیم پرداخت (۱).

پس از این می نویسد: مکاتبه ای بین علامه و قاضی بیضاوی که معاصر با او بوده، اتفاق افتاده است. این مکاتبه به دنبال یکی از مسائل اصولی بوده، که مربوط به کتاب قواعد الاحکام علامه حلی است و از آنجا که مکاتبه مزبور مشتمل بر پاره ای از فوائد علمی است، مناسب است که نامه و پاسخ آن را در این مقام متعرض شویم. خدا ولی توفیق و اکرام است.

گروهی از دانشوران از جمله، آقا رضی قزوینی در کتاب لسان الخواص صورت نامه را به دین شرح یادآوری کرده اند.

گویند از آن پس که قاضی بیضاوی در بحث طهارت قواعد علامه بدین جمله رسید که هرگاه مکلف، یقین به طهارت و حدث داشته باشد و شک در متأخر یکی از آن دو بکند هرگاه به حال قبل از طهارت و حدث خود توجه نداشته باشد، متطهر است و در غیر این صورت باید استصحاب جاری کند.

پس از این قاضی، نامه ای به شرح زیر به خط خود برای علامه نوشته است:

ص: ۵۲۳

۱-۱- در شرح حال محقق طوسی مطلبی را که رفع اشتباه بکند مؤلف قدس سره نقل نکرده است آری، اصل عبارتی را که ما، در صفحه قبل از اجازه بنی زهره ترجمه کردیم آورده است، و الله العالم-م.

«یا مولانا جمال الدین که امید است خدای متعال مراتب فضیلت تو را زیاد فرماید تو در علم اصول پیشوای مجتهدانی و به طوری که اطلاع داری در فن اصول به اجماع اصولی ها ثابت شده، استصحاب تا وقتی حجت است که دلیلی برخلاف آن وجود نداشته باشد و در صورتی که دلیلی برخلاف آن باشد به حجیت خود باقی نیست بلکه، خلاف استصحاب حجت خواهد بود؛ زیرا خلاف ظاهر هرگاه معتضد به دلیلی بوده باشد همان خلاف حجت خواهد بود و این موضوع هم قابل انکار نمی باشد اینک حالت سابقه که بر پایه شک مستقر بوده، به آمدن ضدش منقضی می شود.

اکنون اگر مکلف متطهر بوده با احتمال حدث، طهارت او نقض شده و از آنجا که در رفع حدث مشکوک است ناچار به مقتضای اصل استصحاب باید باقی بر حدث باشد و استصحاب اول باطل می شود و اگر محدث بوده، بر اثر طهارت متأخره رفع حدث از او شده و ناقض طهارت مشکوک است و اصل طهارت مقتضی بقای بر طهارت است و به مقتضای قانون کلی اصولی بر مکلف لازم است که با ضد ما تقدم خود موافقت کند» پایان کلام بیضاوی.

علامه قدس سره در پاسخ بیضاوی می نویسد: «بدانچه را که مولای پیشوای عالم که خدا فضیلت های او را پایدار بدارد و نعمت های خود را بر او فراوان سازد واقف شده و از اعتراضی که وی به عبارت ما کرده، به شگفت آمدیم زیرا، بنده در بیان خود استدلال به استصحاب نکرده ام بلکه، استدلال من بر پایه قیاس مرکب از منفصله مانعه الخلو به معنای اعم عنادی و دو حملیه است و تقریر آن، آن است که، هرگاه مکلف در حالت سابقه متطهر باشد پیشامد پسین او یا طهارت است که حالت سابقه بر حدث بوده یا حدث است که رافع طهارت اولی است.

بدین نسبت طهارت ثانیه بعد از حدث واقع شده است و دستور مکلف هم از آن دو بیرون نیست که یا طهارت واحده از او صادر شده و ضمنا

رافع حدث حالت دوم است، و یا حدث واحدی از او به ظهور رسیده که رافع طهارت است و امتناع خلو بین اینکه حالت سابقه طهارت دوم باشد یا حدث، امری آشکار است.

و ممکن نیست که حالت سابقه طهارت باشد؛ زیرا مستلزم آن است که، طهارتی به دنبال طهارت دیگر اتفاق افتاده باشد و به مقتضای این احتمال، طهارتی که اتفاق افتاده، رافع حدث نخواهد بود و حال آنکه فرض آن است که، طهارت رافع حدث است.

بنابراین متعین است که حالت سابق حدث بوده است و هرگاه آنچه پیش اتفاق افتاده حدث باشد طهارت ثانیه متأخر از آن خواهد بود زیرا فرض، آن است که جز طهارت واحده که رافع حدث است، چیز دیگری از او به وقوع نپیوسته، پس ممکن نیست که طهارت متقدم بر حدث باشد بلکه، طهارت متأخر از حدث است هر چند هم در حالت سابقه محدث بوده باشد.

بنابراین فرض، یا حالت سابقه حدث است یا طهارت و هرگاه حالت سابقه حدث باشد مستلزم آن است که حدث واقع شده باشد. پس رافع طهارت نبوده و حال آنکه آنچه به وقوع پیوسته، حدث واحد است که رافع طهارت می باشد. پس متعین است که آنچه پیش اتفاق افتاده، طهارت است و متأخر از آن، حدث است. پس، مکلف محدث بوده و به این برهان ثابت می شود که حکم مکلف در چنین حالتی موافق با حکم حالت اولی است و اثبات این حکم به قیاس مرکب بوده نه به استصحاب.

و آنجا که گفته ام مکلف، استصحاب می کند مرادم آن است که به حکم اولی عمل می کند. «انتهای کلام.

علامه پاسخ خود را به شیراز گسیل داشت و به مجردی که قاضی از حکم او اطلاع پیدا کرد پاسخ وی را پسندید و به اندیشه علامه آفرین گفته و از وی سپاسگزاری کرد.

مؤلف گوید: ممکن است عبارت متن علامه در قواعد، به این اشکال دچار شود که کلام علامه صراحتی ندارد که حکم مکلف ویژه هنگامی باشد که طهارت او رافع حدث باشد و یا حدث او رافع طهارت باشد بلکه، سخن او مطلق است و مقید به چنین و چنان نمی باشد و پاسخ صحیحی را که علامه در پرسش وی داده، متوجه به آن هنگامی است که حدث و طهارت هر دو عنوان رافعیت را داشته باشند بنابراین، شامل آن موقعی نخواهد شد که معلوم نباشد طهارت رافع حدث است، یا طهارت تازه است و همچنین حدث، رافع طهارت است یا رافع بعد از حدث دیگری است.

ممکن است از این اشکال پاسخ داد و گفت آنچه مورد نزاع قرار گرفته است آن صورتی است که، طهارت و حدث مکلف، هر دو رافع باشند و مؤید این احتمال آن است که متبادر از معنای طهارت، طهارتی است که رافع حدث باشد، نه طهارت مطلق و به همین مناسبت که متبادر از طهارت مطلق نمی باشد آن است که وضو حیض را طهارت نمی گویند. و به همین نسبت هم حدث همان چیزی است که ناقض طهارت باشد و رافع آن به حساب آید، نه مطلق حدث.

در عین حال پاسخ اشکال، خالی از تأمل نیست زیرا، حدث و طهارت نه حقیقت شرعی است، نه حقیقت متشرعه و در بحث طهارت از کتب اصحاب کلمه طهارت و حدث را بر حدث و طهارت مطلق، حمل کرده اند.

علامه در پاسخ بیضاوی نوشته است، استدلال ما مربوط به استصحاب اصطلاحی نیست بلکه از باب قیاس مرکب می باشد. این نظریه نیز خالی از دو وجه تأمل نمی باشد یکی اینکه منظور از مانعه الخلو اعم عادی چیست؟ دیگر آنکه مراد از قیاس مرکب از منفصله مانعه الخلو و حملتین چیست؟ و در کلام او قیاس صریحی به این طرز وجود ندارد.

مؤلف در ذیل این دو وجه، کلامی دارد که در طبع موجود وجود ندارد.

فاضل عسقلانی که از دانشوران عامه است در کتاب الدرر الکامنه فی احوال اعلام المائه الثامنه، دوبار از علامه نام برده است. یکی در اثنای اسامی حسن و گوید، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی جمال الدّین، مشهور به ابن مطهر اسدی شرح حال او در ذیل حسین نامان خواهد آمد.

بار دیگر در ذیل حسین نامان گوید، جمال الدّین حسین بن یوسف بن مطهر حلّی معتزلی شیعی وی، سال ۶۰۴ و اندی متولد شد و مدتی در محضر نصیر طوسی به سر برد و به فراگرفتن علوم عقلیه پرداخت و در این رشته به مهمات رسید و در فن اصول و حکمت آثاری به وجود آورد و اموال و غلامان و نوادگانی داشت.

وی ریاست شیعیان حله را عهده دار بود و نیز آثار او شهرت یافت و گروهی از مدارج علمی او بهره ور شدند و شرحی که بر مختصر ابن حاجب نوشته، در کمال خوبی است. و به شایستگی از حل الفاظ و تقریب معانی آن برآمده است. در فقه امامیه آثاری به یادگار گذاشته، و بنای محکم آن را استوار، و مردم را به حقیقت آن دعوت کرده است. کتابی در امامت نیز تألیف کرده است که ابن تیمیه در ردّ آن، کتابی به نام «الرد علی الرافضی» نوشته است.

وی به خوبی و پسندیدگی از عهده رد آن برآمده است جز اینکه، در پاره ای از مواضع لغزشی داشته، و احادیث آن را مردود شناخته است.

شیخ تقی الدّین سبکی در ضمن اشعاری علیه او برخاسته است از جمله گوید:

و ابن المطهر لم تطهر خلأئقه داع الی الرفض غال فی تعصبه

و لابن تیمیه ردّ علیه به اجاد فی الرد و استیفاء اضربه

پسر مطهر عالمی است که به پسندیدگی اخلاق خویش اقدام نکرده مردم را به ترک فلاّن و فلاّن دعوت کرده و غلوی در تعصب داشته پسر

تیمیه با کتابی که نوشته علیه او برخاسته و در رد نظریات او پافشاری و حق امثال او را به خوبی استیفا کرده است.

و کتاب الاسرار الخفیه فی العلوم العقلیه و غیر از آن از آثار اوست و چنان که گویند عده آثار او به صد و بیست مجلد می رسد.

و آن گاه که کتاب ابن تیمیه که در ردّ بر او بوده به دست علامه رسید ایباتی را که از جمله بیت زیر باشد به وی نوشت:

لو كنت تعلم كلما علم الوری طرا لصرت صدیق کل العالم

هر گاه از آنچه که همگان باخبرند باخبر می بودی، دوست همه دانشمندان می شد (۱).

شمس الدّین موصلی از قول ابن تیمیه به علامه پاسخ داده است (۲).

گویند علامه حلی در دولت خدا بنده از دیگر اعلام برتر و بالا-تر بود و ثروت زیادی به دست آورد و در عین حال، شخص بخیلی بود و در اواخر عمر به حج بیت الله مشرف شد و گروه بسیاری-در فنون مختلفه-افتخار شاگردی او را داشتند.

ص: ۵۲۸

۱- ۱- قصص العلماء این شعر را که دنباله شعر بالا است از تذکره شیخ نور الدّین علی بن عراق مصری نقل کرده است: لکن جهلت فقلت ان جمیع من یهوی خلاف هواک لیس بعالم

۲- ۲- پاسخ شمس الدّین محمّد بن محمّد بن عبد الکریم که در جواب علامه گفته این است: یا من یموه فی السؤل مسفسطا ان الذی الزمت لیس بلازم هذا رسول الله یعلم ما علموا و قد عاداه اجل العالم مؤلف قصص می نویسد: جواب شمس الدّین واضح است: زیرا خطاب علامه با تقی الدّین بوده و موجه جزئیه است، و شمس الدّین سالبه جزئیه در پاسخ آورده است و سالبه جزئیه نقیض موجه جزئیه نخواهد بود پس این نقض ظاهر الدفع است. قصص العلماء از سید نعمه الله جزائری نقل کرده است این رباعی از تراوشات طبع علامه حلی است: لی فی محبته شهود اربع و شهود کل قضیه اثنان خفقان قلبی و اضطراب مفاصلی و شحوب لونی و اعتقال لسانی -م.

علامه، در ماه محرم سال ۷۲۶ هجری یا در آخر سال ۷۲۵ هجری در گذشته است.

بعضی گویند نام او حسن است (با دو فتحه) و پیش از این بدان اشاره شد. تا بدینجا کلام عسقلانی به پایان می رسد.

مؤلف گوید، ممکن است مراد از کتابی که علامه در امامت نگارش داده است، کتاب نهج الحق و کشف الصدق باشد که پس از ابن تیمیه، فضل بن روزبهان هم بر آن ردی نوشته، و قاضی نور الله، بر رد روزبهان کتاب احقاق الحق را تألیف کرده است.

و هم ممکن است مراد از آن کتاب منهاج الکرامه باشد که در امامت تألیف کرده است (۱).

مؤلف گوید، کلام عسقلانی در شرح حال علامه بیرون از وجوه چندی نخواهد بود. در کتاب مطبوع وجوه مزبوره آورده نشده است.

ملا محمّد امین استرآبادی در اواخر فوائد مدنیّه اش می نویسد: یکی از علمای عامه در مقام طعن زدن به شیعه و نکوهش از ارباب شریعت گفته است، علامه که برترین دانشمندان شماست همان کسی است که فرزندش پس از مرگش وی را به خواب دیده و خطاب به فرزندش گفته است: لو لا کتاب الالفین و زیاره الحسین علیه السلام لاهلکتی الفتاوی، هرگاه کتاب الفین (که از آثار علامه است) و زیارت حضرت سید الشهداء نبود، فتوایی را که داده ام مرا به هلاکت می انداخت. آن گفته است، از این خواب پیدا است که مذهب شما باطل است.

امین استرآبادی گوید، یکی از فضلا، خطاب به آن سنی اظهار داشته است که، این جواب به سود ماست نه به زیان ما زیرا، کتاب الفین دارای دو

ص: ۵۲۹

۱-۱- در پاورقی نوشته است: رد ابن تیمیه متوجه به کتاب منهاج الکرامه بوده که به نام منهاج السنه تألیف شده و مکرر به طبع رسیده است-م.

بخش است هزار اولش دلیل بر اثبات مذهب ماست و بخش دومش (هزار دوم) دلیل بر ابطال مذهب غیر ما می باشد.

آثار علامه قدس سره همگی مورد توجه اعلام شیعه بوده، و ارشاد و قواعدش بیشتر مورد توجه بزرگان و دانشوران قرار گرفته است و شروح و حواشی بسیاری بر آن ها نوشته شده است. از جمله شروح و حواشی بر ارشاد عبارت است از: روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان شهید ثانی رحمه الله که شرح کتاب طهارت و صلوات آن به پایان رسیده است. الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد که از مؤلف آن اطلاعی ندارم (۱) و این اثر را که از بهترین شروح است در نزد فاضل هندی دیده ام و نسخه کهنی بوده است.

شرح فخر الاسلام فرزند مؤلف است که آن را هم نزد فاضل هندی و دیگران دیده ام.

شرح ملا احمد اردبیلی (۲) و غایه المراد فی شرح نکت الارشاد شهید اول.

حواشی شهید ثانی، که از اول کتاب تا آخر آن بوده، لیکن این حواشی بر خود کتاب تدوین شده، و در کتاب مستقلی گرد نیامده است. حاشیه شیخ علی کرکی، (که به انجام نرسیده و تا اواسط کتاب تجارت تدوین شده است)، حواشی، شیخ عبد العالی فرزند شیخ علی کرکی، ذخیره العماد که شرح استاد فاضل ما (ملا محمّد باقر سبزواری) است که کتاب عبادات آن به اتمام رسیده است.

و دیگری شرحی است که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد. شرح ملا عبد الله شوشتری، شرح ملا غیاث الدین جمشید کاشی که پیشوای

ص: ۵۳۰

۱-۱- در ۲۵ الذریعه احتمال داده است که شرح مزبور از آثار شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی باشد-م.

۲-۲- شرح مزبور به نام مجمع الفائده و البرهان بوده که در این روزگار به طبع رسیده است و جمعی از فضلاء به نام قم ایده هم الله، مقدمه و پاورقی های مفصلی بر آن نوشته اند و ترجمه مفصلی از علامه محقق اردبیلی بدان افزوده اند-م.

ریاضی دان ها بوده و شرح پسندیده ای است که شرح ممزوج با متن است که یکی از مدعیان فضل تدوین کرده و شرح مبسوطی است که نسخه ای از آن در نزد استاد استناد ما (ملا محمد باقر مجلسی) ایده الله وجود دارد و شارح آن مقام شرح این کتاب را دارا نبوده است.

شرح ملا محمد طبسی که، از معاصران می باشد و در شیراز ساکن است و شرح مختصری است که با متن ممزوج شده است. و اما شروح و حواشی که بر قواعد نوشته اند بدین شرح است: از جمله شرح سید عمید الدین خواهرزاده علامه است که پس از رحلت علامه به شرح آن اقدام کرده است. شرح شیخ فخر الدین، فرزند علامه (که در روزگار زندگی پدرش تألیف کرده است) (۱).

شرح شیخ علی کرکی، که تا بحث تفویض بضیع از کتاب نکاح به همان اندازه که کتاب تذکره الفقهاء مشتمل بر آن بوده به انجام رسانیده است (۲) شرح سبعی، ظاهر آن است که این شرح تا آخر کتاب الوصیه بوده و من این شرح را که به خط خود او بوده است دیده ام و سبعی از شاگردان ابن متوج بحرانی می باشد و از آن هاست حواشی شهید اول و دیگری حواشی نجاریه و حقیقت آن است که این حواشی همان حواشی شهید اول است.

و از آن هاست نکت القواعد شهید ثانی و این حواشی تا اواسط کتاب قواعد است و نیز از آن ها، شرح ملا عبد الله شوشتری است که از کتاب زکات تا تلبیه حج و از تفویض بضع از کتاب نکاح تا آخر طهارت است. و از آن هاست، شرح فاضل هندی که از معاصرین است و کتاب طهارت را با

ص: ۵۳۱

۱- ۱- شرح فرزند علامه به طبع رسیده است در پاورقی گوید: این شرح به نام ایضاح الفوائد فی شرح القواعد است و از دعاهایی که برای والدش کرده پیدا است، این شرح در روزگار پدرش اتفاق افتاده و باقی مانده آن را پس از وفات پدرش نوشته است -م.

۲- ۲- شرح کرکی به نام جامع المقاصد است که در دو مجلد به همراه خود قواعد به طبع رسیده است -م.

بخشی از کتاب صلوات و بیشتری از کتاب حج و کتاب نکاح را تا آخر کتاب به شرح ممزوج با متن شرح کرده است.

و از آن هاست، حاشیه ملا حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی. و نیز از آن هاست، شرح ابن متوج بحرانی استاد سبعی یادشده و این شرح به نام، الوسيله الى المسائل الضئيله من القواعد است که به اتمام نرسیده، و غیر از این ها (۱).

علامه در آخر خلاصه الرجال می نویسد: سند روایتی ما به طرق متعددی به شیخ ابو جعفر طوسی و شیخ صدوق ابو جعفر بن بابویه و شیخ ابو عمرو کشی و شیخ ابو العباس احمد بن عباس نجاشی، منتهی می شود و ما از میان همه آن ها که همگی شان طرق صحیح و قابل توجه اند به واثق تران آن ها اکتفا می کنیم.

اکنون طریق موثقی که به شیخ طوسی منتهی می شود بدین شرح است:

ما همگی روایات و مصنفات و اجازات شیخ را از پدرم یوسف بن علی ابن مطهر رحمه الله از شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی، از فقیه حسین بن هبه الله بن رطبه، از مفید ابو علی حسن بن محمد طوسی، از پدرش شیخ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی روایت می کنیم.

و باز از پدرم، از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی، از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی نزیل ری، از سید فضل الله بن علی راوندی، از عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی.

ایضا، از پدرم ابو المظفر یوسف بن مطهر رحمه الله، از سید فخار بن معد بن فخار علوی موسوی، از شیخ شاذان بن جبرئیل، از شیخ ابو القاسم عماد طبری، از مفید ابو علی حسن بن محمد بن حسن طوسی، از پدرش ابو جعفر طوسی.

ص: ۵۳۲

و طریق من به شیخ ابو جعفر بن بابویه بدین کیفیت است که ما همگی مصنفات و اجازات او را از پدرم، از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی، از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی، از سید فضل الله بن علی حسینی راوندی، از عماد الدین ابو الصمصام ابن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی از شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان، از ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه رحمه الله.

و به سند قبلی از ابو الصمصام، از نجاشی به کتاب رجالش.

و به همین اسناد، از شیخ ابو جعفر طوسی، از ابو محمد هارون بن موسی تلعبیری، از ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی.

مؤلف گوید، در اینکه شیخ طوسی بلاواسطه از تلعبیری روایت کرده باشد خطاست. زیرا، به طوری که از اجازات و از کتاب فهرست خود شیخ و مواضع دیگر برمی آید، شیخ طوسی با یک واسطه از تلعبیری روایت می کند.

باز گفته است، «حلی» به کسر حاء بی نقطه و تشدید لام منسوب به حله سیفیه است، که در سرزمین عراق عرب واقع شده است و آن سرزمین را از آن جهت سیفیه گفته اند که بنیان گذار آن سیف الدوله بوده است.

شیخ رضی الدین علی برادر علامه حلی در کتاب العدد القویه اظهار داشته است که، باروی حله سیفیه در ۲۱ رمضان سال ۵۰۰ هجری بنیان گذاری شد و سال ۵۰۱ هجری سیف الدوله صدقه بن منصور بن علی ابن دبیس در آن محل وارد شد. زمین حله پیش از آنکه به صورت شهری درآید نیزاری بود.

سیف الدوله تصمیم گرفت تا آنجا را محل آرامش و آسایش مردم قرار بدهد، به همین جهت سال چهارصد و نود و پنج وسائل ساختمانی را فراهم آورد و در سال چهارصد و نود و هشت خندقی گرداگرد حله حفر کرد.

و فرزندش دبیس پس از سیف الدوله به پادشاهی رسید و کوشکی بنیان کرد و چندی به جای پدرش برقرار بود و بر مردم حکومت می کرد. بعد از او فرزندش علی به پایگاه جهان داری نایل آمد لیکن آن چنان که باید نیروی نگهداری تاج و تخت را نداشت و پادشاهی چندین ساله بنی دبیس در روزگار او منقرض شد و به همین جهت گفته اند، نخستین پادشاه دبیزی ها علی بود و آخرین جهان دار آن ها هم علی بود در حق دبیس سراینده ای دو شعر زیر را سروده است:

سألت الندی و الجود حیّان انتما و هل عثما من بعد آل محمّد صلی الله علیه و آله

فقالا نعم متنا جمیعا و ضمنا ضریح و احیانا دبیس بن مزید

از جود و بخشش سؤال کردم که آیا شما زنده اید و آیا پس از خاندان محمّد صلوات الله علیهم اجمعین زندگانی کرده اید؟ در پاسخ گفتند همگی ما مردیم و ما را در خاک دفن کردند و طولی نکشید که دبیس بن مزید ما را زنده کرد.

مؤلف گوید: ممکن است به مناسبت مزید که پدر دبیس است حلی ها را به «مزیدی» (به فتح میم و سکون زا و فتح یا) ملقب می دارند. لیکن مشهور در السنه و افواه کلمه مزیدی را «مزیدی» به فتح میم و کسر زا می خوانند و حال آنکه در این شعر به فتح میم و سکون زا و فتح یا آمده است. ممکن است قول مشهور صحیح باشد و تغییری که در شعر اتفاق افتاده به خاطر ضرورت شعری بوده است.

خدا را شکر با کمال بی بضاعتی موفق شدم ترجمه مجلد اول ریاض العلماء را در روز دوشنبه ۱۳ ماه جمادی اول سال ۱۴۰۵ هجری مصادف با سالروز شهادت حضرت زهرا ی مرضیه علیها السلام در جوار روضه رضیه رضویه علی صاحبها آلاف الثناء و التحیه به پایان آورم و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی ابن العلم الحجه الشیخ حسین المقدس عافاه الله من جمیع الاسقام.

ص: ۵۳۴

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه

اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

